De Reformatie. Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven 1920-1940

George Harinck

bron
George Harinck, *De Reformatie. Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven 1920-1940*.
Ten Have, Baarn 1993

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/hari005refo01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

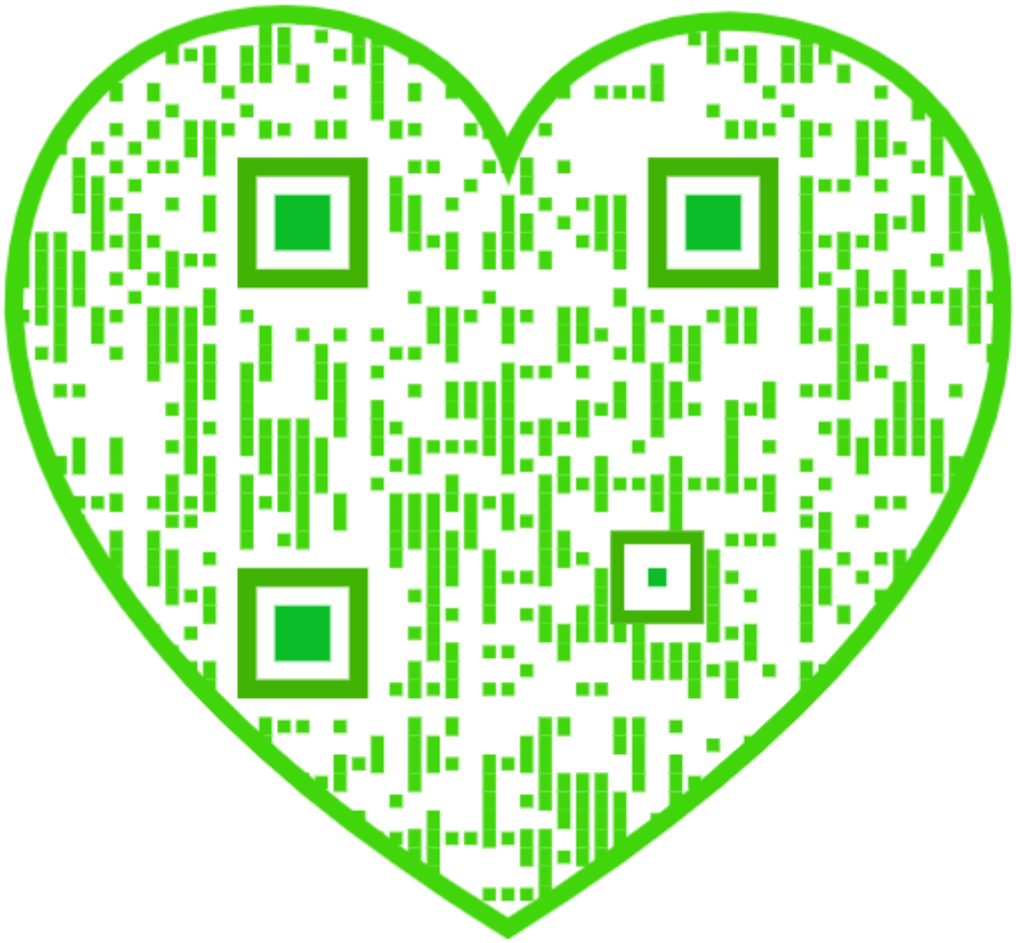

Voor Marieke

Woord vooraf

Nu ik met de voltooiing van dit proefschrift aan het einde ben gekomen van mijn academische studie, wil ik enkele personen bedanken, die daarbij van betekenis zijn geweest.

Ik ben prof. dr. G.J. Schutte erkentelijk, dat hij als promotor heeft willen optreden. Hij trad voortvarend op en liet mij vrij, waar hem dit mogelijk leek.

De co-promotor, mijn leermeester dr. G. Puchinger, is vanaf het eerste plan voor dit proefschrift nauw bij mijn studie betrokken geweest. Aan hem dank ik mijn vorming in de historische school van mr. G. Groen van Prinsterer en prof. dr. C. Gerretson.

Prof. dr. A.Th. van Deursen en dr. J. Veenhof dank ik dat zij als referent mijn proefschrift hebben willen beoordelen.

Prof. dr. J. de Bruijn, hoofd van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) van de Vrije Universiteit, dank ik hartelijk voor de samenwerking in de afgelopen jaren en voor de gelegenheid in de slotfase van mijn avond-uurlijke studie ook overdag aan dit proefschrift te werken; J.F. Seijlhouwer, archivaris van het Documentatiecentrum, is mij behulpzaam geweest bij het gereed maken van de tekst van dit proefschrift. Het Documentatiecentrum, met zijn medewerkers en vrijwilligers, ligt mij na aan het hart, omdat het een aangename werkkring is, en vanwege zijn taak de verzorging van de geschiedenis van het protestantse volksdeel te behartigen.

Mijn ouders dank ik voor mijn opvoeding in de gereformeerde traditie, die voor mij niet alleen is een onderwerp van studie, maar ook een bron van bemoediging. De religieuze sfeer van mijn jeugd is vertolkt in de muziek en de tekst van het bekende koraal ‘Befehl du deine Wege’ uit de Mattheüs-Passion van Johann Sebastian Bach, maar dan met de door prof. dr. K. Schilder op kenmerkende wijze omgezette slotregels:

Die mij, zijn kind en dienstknecht,
wijst spoor en loop en baan,
zal ook de weg wel vinden
waarlangs de storm kan gaan.[1.]

Mijn hervormde echtgenote stimuleerde mijn studie, die voor haar een inleiding betekende in de gereformeerde wereld. Onze vele gesprekken hierover bevestigen mijn oude gevoelen aangaande haar: ‘She's like a rainbow.’ (Mick Jagger/Keith Richards)

Leiden, juni 1993

1. Met dank aan mijn tante C. de Kam-Ross te Coevorden.

1. Inleiding

> ‘Sommigen vragen: de wereld staat in brand,
> hoe kunnen ze zoo polemiseeren?
> Ik vraag: de wereld staat in brand - vooral
> vanwege dergelijke opvattingen van “religie” -,
> hoe kunnen ze zoo ireniseeren?’
>
> K. Schilder, *De Reformatie*, 21 juni 1935

Het calvinisme wordt onder meer gekenmerkt door aandacht voor de formulering van de geloofsinhoud. Getroffen door het verval van de kerk, greep in de zestiende eeuw de jurist Calvijn in een poging tot herstel naar de letter van de Schrift. Zijn optimistische gedachte was, dat, als gewone kerkleden zich het bijbelse geloof woordelijk eigen zouden maken, een ieder weten zou wat recht was en wat krom en het verval in de kerk zou worden gestuit. Hij publiceerde daartoe in 1536 zijn *Institutie*, of onderwijzing in de christelijke religie. Met deze gedachte en het daaruit ontstane boek is Calvijn de vader geworden van het calvinisme, de richting binnen het protestantisme, die zich vooral onderscheidt door de stipte verwoording.

Calvinisten hebben in de zestiende eeuw de waarde van het woord zo hoog aangeslagen, dat elk geestelijk gezag, dat op andere waarden steunde - traditie, macht, wijding - met name daarnaar werd gemeten. Calvijn streefde naar een kerk, waarin het woord centraal stond. Liturgisch betekende dit een sterk accent op de prediking, bestuurlijk het stem geven aan de leken en cultureel een grote aandacht voor de taal, voor lezen en schrijven. Calvijn heeft in het scripturale aspect van het christendom zijn kracht gezocht. Langs die weg bewerkte zijn optreden wat prof. dr. C. Gerretson heeft omschreven als ‘het grootste, wat het calvinisme heeft gewrocht: de verheerlijking van de menselijke persoonlijkheid, ook in de geringste van de volksgenoten, door die persoonlijkheid *onmiddellijk* afhankelijk te proclameren van God en Zijn gebod.’[1.]

De onafhankelijkheid ten opzichte van aardse machten kon in geestelijke zin alleen gewaarborgd worden door het volk kennis bij te brengen, door het in de woorden van het christendom te onderwijzen.

1. C. Gerretson, ‘De invloed van het calvinisme op het Nederlands volkskarakter’, *Verzamelde werken*, II, Baarn, 1974, pag. 400.

Prof. dr. A. Eekhof heeft in 1915 in zijn inaugurele oratie over het historisch calvinisme de zin voor studie een van de drie kenmerken van deze geestelijke beweging genoemd, naast de erkenning van Gods souvereiniteit en de vrijheidsdrang.[2.] Het calvinisme heeft bij de bevordering van de vrijheid en de studie groot voordeel gehad van de opbloei van het humanisme, en in het bijzonder ook van de uitvinding van de boekdrukkunst, die de centrale teksten van het christendom onder het bereik van een steeds grotere cultuurkring bracht, en tevens de volken stimuleerde hun eigen taal ook in de kerk te gebruiken. Hier te lande kende dit proces een hoogtepunt in de uitgave van de Statenbijbel van 1637.

Maar daar hield de ontdekking van de betekenis van de eigen taal, van ieders eigen woord in de beleving van de religie niet stil. De strijd met Rome was in de ogen van protestanten na 1600 beslecht, maar de bedreiging van het Woord door andere machten van binnen en buiten de kerk hield aan. Waar ieder zijn eigen woord mocht spreken volgde al spoedig op ieder woord een weerwoord. Dit was vanuit de Roomskatholieke Kerk met haar centraal leergezag bezien hèt zwakke punt van het protestantisme, maar voor protestanten het bewijs van het katholieke karakter van hun overtuiging en van de vrijheid van geweten. De relatieve godsdienstvrijheid in de Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden sloot op den duur wapengeweld tot slechting van religieuze twisten uit. Daarmee viel alle accent in geestelijke zaken op het woord. De Republiek maakte faam door haar polemieken - Gomarus contra Arminius, Voetius contra Coccejus - en door de hoge ontwikkeling van de drukkunst, die nauw met de discussievrijheid samenhing.

Ook in de laatste twee eeuwen laat de geschiedenis van de Nederlandse gereformeerde gezindte zich zonder het geschreven woord niet denken.[3.] Voor het gereformeerd protestantisme was de formulering van het geloof van zo beslissende betekenis geworden, dat twee zestiende-eeuwse en één zeventiende-eeuws geschrift - een geloofsbelijdenis, een leerboek en synodale leeruitspraken - de zgn. Drie Formulieren van Enigheid, de ruggegraat vormden van de gereformeerde religie en de preek het centrale element was geworden in de eredienst.

2. A. Eekhof, *Het gereformeerd protestantisme*, Leiden, 1915.
3. Zie: G. Puchinger, ‘Honderd jaar antirevolutionaire journalistiek’, in zijn *Ontmoetingen met antirevolutionairen*, Zutphen, [1981], pag. 19-57.

De eerbied voor het woord, die daarmee tot uiting komt, heeft geleid tot een grote gehechtheid aan kennis, aan geëigende uitdrukkingen - geen wist daar beter gebruik van te maken om het gereformeerde volk te bereiken dan Abraham Kuyper - en ook tot een behoefte aan formuleren. Dit accent is in de negentiende eeuw niet weinig versterkt door de toename van de vrijheid van drukpers en de technische verbetering van het drukproces.[4.] Kuyper heeft voor de opwekking van het gereformeerde volksdeel het moderne middel van de dag- en weekbladpers tot het uiterste benut als 'een paard, dat ik bereed, om den eindpaal van den weg des te sneller te bereiken'.[5.]

Kritici hebben als bezwaar tegen dit zware accent aangevoerd, dat het religieuze leven er tot letterknechterij dreigde te verworden, met een accent op uiterlijke zaken, die het geestelijke naar de achtergrond drongen. Gereformeerden hebben deze tegenstelling echter niet zo aangevoeld. Toen Hendrik de Cock in de jaren dertig van de vorige eeuw met een beroep op de Drie Formulieren van Enigheid protesteerde tegen ontwikkelingen binnen de Hervormde Kerk, bewerkte hij met dit beroep op de letter geen formuliergeloof, maar een geestelijk reveil binnen de kerk. En zo zou het in het vervolg van de negentiende en in de twintigste eeuw verder gaan. De Drie Formulieren bleken eeuwen na hun ontstaan nog levend als verwoording van beleefd geloof en proclamatie van geestelijke vrijheid.[6.]

Deze vrijheidszin is het grote moment geweest in de geschiedenis van de Afscheiding van 1834, maar vaak is de blik daarop vertroebeld geweest doordat, zoals dr. K.H. Miskotte schreef, 'die gereformeerde rechtzinnigheid toch maar veel kabaal heeft gemaakt'.[7.] Wie de geschriften van De Cock opent slaat met de weerklank van een diep doorvoelde overtuiging ook de hitte van de strijd in het gezicht. Zijn schotschriften vol beledigende adjectieven aan het adres van zijn tegenstanders zijn alleen te verdragen voor wie er niet het doelwit van is en alleen te begrijpen, wanneer men heeft leren zien, dat gereformeer-

4. Zie: M. Schneider en Joan Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstydinghe' tot dagblad*, vierde druk, Baarn, 1979, m.n. hfdst. 12 en 13.
5. *Gedenkboek opgedragen door het feestcomité van prof. dr. A. Kuyper bij zijn vijfentwintig jarigjubileum als hoofdredacteur van De Standaard*, Amsterdam, 1897, pag. 67.
6. Zie: C. Gerretson, 'De fonte libertatis', *Verzamelde werken*, III, Baarn, 1974, pag. 53-69.
7. K.H. Miskotte, *Korte nabetrachting over de Afscheiding van 1834*, Amsterdam, 1934, pag. 9.

den het nauwst mogelijke verband leggen tussen religie en geschrift, tussen de band met Christus en de band aan het woord. In het dienen van God komt het zelfs op de tittel en jota aan.

Tegen de achtergrond van het scripturale karakter van de gereformeerde overtuiging hier te lande is het verklaarbaar, dat bij de strijd, die het gereformeerde volksdeel in de vorige eeuw voerde voor zijn vrijheid, de polemiek zo'n grote rol speelde. Maar dan valt ook te verstaan, dat het gevolg van de pennestrijd, die soms begon met uitdagende publikaties van inzichten tegenover zijn naaste omgeving, zelfs aparte kerkformatie tot gevolg had. De religieuze verontrusting van De Cock, van dr. Abraham Kuyper, van dr. J.G. Geelkerken en van prof. dr. K. Schilder begon bij elk van hen met een op schrift stellen van inzichten, maar werd niet eerder gestild, dan toen zij het recht verworven hadden, zich jegens hun omgeving geheel uit te spreken. De één deed dat behoedzamer dan de ander, maar in alle gevallen prikkelden hun opinies tot reactie. Niet hun gesprekken of kerkrechtelijke inzichten leidden in eerste instantie tot conflicten, maar de *formulering* van hun gedachten inzake de verbetering van de kerk en hun verdediging van het recht daarop. Dit laatste werd door hun kerk in geen van de gevallen toegestaan.

De kerkelijke twisten van de afgelopen twee eeuwen binnen gereformeerde kring begonnen in de regel met perspolemiek en eindigden in aparte kerkformatie. De Afscheiding van 1834 is ondenkbaar zonder De Cocks strijdschriften en het perswerk van H.P. Scholte in het maandschrift *De Reformatie* (1836-1847), de Doleantie van 1886 zou zonder *De Heraut* niet ontstaan zijn, Geelkerkens artikelen in de *Overtoomsche Kerkbode* en de verschijning van zijn weekblad *Woord en Geest* in 1925 hebben de negatieve beslissing van de synode van Assen (1926) niet bewerkstelligd, maar dan toch bevorderd. De Vrijmaking van 1944 is ondenkbaar zonder de vele er aan vooraf gaande artikelen van Schilder in *De Reformatie*. Ook de scheuring binnen de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) in de jaren zestig werd ingeleid door een conflict in de pers, dat leidde tot het ontstaan van *Opbouw* in 1957.

Een kerkelijk leven met als enige lectuur de bijbel en toelichtingen daarop, hebben de gereformeerde kerken niet gekend. Er was altijd behoefte aan meer: aan strijd, aan confrontaties op papier. Het aantal kerkbodes en kerkelijke weekbladen was binnen kerkelijk-gereformeerde kring groot en was een kenmerkend onderdeel van de kerkelijke cultuur.

Van deze strijdbare, scripturale gereformeerde traditie is *De Reforma-*

tie, weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven in de jaren 1920-1940 een markant voorbeeld.

*

De Reformatie verscheen tussen 1920 en 1940 in de kring van de Gereformeerde Kerken in Nederland en was daar nauw mee verbonden. De lotgevallen van het weekblad kunnen niet beschreven worden zonder aandacht voor de geschiedenis van die kerken.

Dit kerkgenootschap was in 1892 gevormd door de Vereniging van kerken, ontstaan uit de twee grote uittochten uit de Nederlandse Hervormde Kerk van de negentiende eeuw: de Afscheiding van 1834 en de Doleantie van 1886. De Gereformeerde Kerken maakten in de twee decennia na de Vereniging een periode van sterke consolidatie en groei door, waarin niet alleen een aantal interne problemen, voornamelijk de theologische opleiding en verschil in geestelijke ligging, tot op zekere hoogte werden opgelost, maar waarin zich ook een krachtig kerkelijk leven naast en tegenover de Hervormde Kerk ontwikkelde. Met dr. A. Kuyper (1837-1920) was prof. dr. H. Bavinck (1854-1921) een leidende persoonlijkheid binnen de kerken, die in 1920 ongeveer 570.000 en in 1940 een 650.000 zielen telden.

Toen *De Reformatie* een kwart eeuw na het ontstaan van de Gereformeerde Kerken verscheen, kon niet langer worden gesteund op veel personen, die leiding hadden gegeven aan de kerkelijke strijd en de vorming van de kerken aan het einde van de negentiende eeuw. Prof. L. Lindeboom ging in 1917 met emeritaat, prof. dr. F.L. Rutgers overleed in dat jaar, de Amsterdamse predikant J.C. Sikkel stierf op 17 augustus 1920, enkele weken voor de verschijning van *De Reformatie*; Kuyper heeft zich nog geabonneerd op het nieuwe blad,[8] maar overleed reeds op 8 november 1920, terwijl Bavinck op 29 juli 1921 zou heengaan, nadat hij sinds de voorgaande zomer al ernstig ziek was geweest.

In de meeste gevallen waren zij als periodieke publicisten reeds geruime tijd bijgestaan of opgevolgd door jongeren zoals prof. dr. H.H. Kuyper (1864-1945), die in *De Heraut* sinds 1901 de rubriek over het kerkelijk leven verzorgde, terwijl de in 1903 opgetreden Kamper

8. Mevr. H.S.S. Kuyper aan R.C. Verweijck, 14 oktober 1920: ‘Zoudt u namens vader een abonnement voor hem willen nemen op “De Reformatie”, met verzoek aan bureel Standaard te disponeeren?’ *Archief-De Standaard*.

hoogleraren dr. A.G. Honig (1864-1940) en dr. H. Bouwman (1863-1933) dit voor het Kamper orgaan *De Bazuin* deden. Zij zetten de door hun voorgangers uitgezette koers van het kerkelijk leven voort, maar zij kregen spoedig te maken met gereformeerden, die afgezien van de oude doelstellingen, nog iets meer, en ook iets anders wensten.

De generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland van 1914, die onder de indruk van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in augustus van dat jaar in 's-Gravenhage kort en zakelijk had vergaderd onder leiding van dr. J.C. de Moor (1878-1926), was in de gereformeerde kerkelijke pers eensgezind lof toegezwaaid. A. Kuyper had het algemeen gevoelen vertolkt toen hij schreef, dat haar bezonnen houding ‘een pleidooi was voor den gezonden toestand onzer kerken. Van geestelijke achteruitgang viel geen klaagtoon te beluisteren, eer bleek een geestelijke verheffing’.[9.]

Maar in de jaren daarna klonken tegenstemmen. De zestiende en zeventiende-eeuwse gereformeerde belijdenisgeschriften, waarvan de strikte handhaving voor een goed deel de inzet van de kerkelijke strijd van de negentiende eeuw was geweest, zouden volgens sommigen moeten worden herzien. Dit onderwerp, waaraan op de synode van 1914 nauwelijks aandacht was besteed, vormde enkele jaren later de kern van gesprekken en debatten over de kerkelijke koers. Ook andere jarenlang onbetwiste aspecten van het gereformeerde leven, variërend van de liturgie voor de kerkdiensten tot de alledaagse gereformeerde levensstijl, werden in de discussies betrokken. Zozeer zelfs, dat bij sommigen de klacht werd vernomen, dat eenstemmigheid over fundamentele zaken tot het verleden leek te behoren. Aan de vooravond van de generale synode, die in augustus 1920 te Leeuwarden bijeen kwam, waren de tegenstellingen over de koers van het gereformeerde leven zozeer verscherpt, dat zij de agenda beheersten. Sommige groepen kritische gereformeerden gaven zelfs te kennen hun kerkelijke betrokkenheid afhankelijk te zullen stellen van de beslissingen van deze synode.

Het openbaar worden van een verlangen naar vernieuwing in de Gereformeerde Kerken, dat volgens sommige gereformeerden het eigen karakter van hun kerken op het spel zette, hing mede samen met de opkomst van een nieuwe generatie, voor wie de recente ontstaansgeschiedenis van hun kerken niet langer alles bepalend was. Het voortbestaan van de Hervormde Kerk was voor hen ondanks alles een

9. *De Heraut*, 15 november 1914.

feitelijk gegeven en de incidentele contacten, die na 1886 ondanks de wederzijdse vervreemding in stand waren gebleven, leidden in de jaren tien op cultureel, politiek en maatschappelijk gebied tot incidentele samenwerking tussen gereformeerden en hervormden. Deze generatie aanvaardde de Doleantie nog wel als een indertijd noodzakelijke gebeurtenis, maar leed tevens aan de gescheidenheid met zoveel hervormden, met wie zij zich geestelijk verwant voelde. Daarom kon de Doleantie en alles wat daarvan het gevolg was, geen doorslaggevende norm voor haar gereformeerd kerkelijk denken zijn. Deze gereformeerden hoopten dat nieuwe ontwikkelingen een nieuwe ontmoeting met de hervormden mogelijk zouden maken.

De wens tot heroriëntatie hield ook verband met het feit, dat de positie van de gereformeerden rond de Eerste Wereldoorlog ook op andere terreinen sterk gewijzigd was vergeleken bij de tijd van Doleantie en Vereniging. De schoolstrijd, die in eerste instantie de orthodox-protestanten op politiek gebied had gemobiliseerd, was beëindigd en de vrede werd bezegeld met de wettelijke gelijkberechtiging van het bijzonder onderwijs in 1917. In de politiek vormden de antirevolutionairen een erkende politieke macht, die inmiddels driemaal aan de regering had deelgenomen. De Vrije Universiteit bestond meer dan dertig jaar en haar oud-studenten vormden een omvangrijke groep academici, die een vooraanstaande rol speelde in de gereformeerde wereld en daarbuiten zekere erkenning genoot. De tijd van oppositie leek voorbij; de gereformeerde overtuiging had in het nationale leven zowel in juridische als in morele zin erkenning gevonden en daarmee waren de eens achteruitgezette gereformeerden, om met de regel uit Willem de Mérode's gedicht ‘Afgescheidenen’ te spreken, ‘als vorsten in het land gezet’.

Deze veranderde positie vereiste een andere houding jegens de samenleving, waarvan de gereformeerden nu volop deel uitmaakten. De noodzaak om als een gesloten phalanx in de samenleving te opereren was weggevallen. In politieke kringen rees met name van de zijde van academisch gevormden verzet tegen een onbetwist leiderschap van Kuyper, die tegenstand moeilijk verdroeg en zijn opponenten in zijn artikelen soms bij het volk verdacht maakte. In 1915 ontstond hierdoor een crisis in de partij.[10.] In academische kringen bleek de behoefte

10. A.W.F. Idenburg aan mevr. M.E. Idenburg-Duetz, Buitenzorg, 2 september 1915: ‘We staan weder op een tweesprong in ons partijleven. *Algemeen* is de klacht dat de toestand in onze partij de laatste jaren ellendig is. *Door* dr. Kuyper of *ondanks* dr. Kuyper, dat durf ik niet zeggen. Maar het is zeker dat er geen bezieling meer is, dat er geen gloed is voor de beginselen, geen liefde voor het vaandel, een materialiseering van de belangstelling. Het is een geestelijke crisis die we weder moeten doormaken.’ *Briefwisseling Kuyper-Idenburg*, verzorgd, ingeleid en toegelicht door J. de Bruijn en G. Puchinger, Franeker, 1985, pag. 557.

aanwezig om naast - of in plaats van - de fundering van een eigen, gereformeerde wetenschapsbeoefening zich te bezinnen op algemene wijsgerig-culturele vraagstukken.

Hierbij kwam nog een verandering die minder precies aan te wijzen viel, maar sommigen voor de heroriëntatie van de gereformeerden fundamenteler leek te zijn dan de eerder genoemde en die door prof. mr. A. Anema werd omschreven als 'de nieuwe tijdgeest'.[11.] Tot het einde van de negentiende eeuw waren positivisme en naturalisme dominante stromingen in de cultuur, met name op het terrein van de wetenschap en de kunst. Ze hadden de gedachte gemeen, dat de werkelijkheid objectief kenbaar was. Het streven naaf kennis van de materie - natuurwetenschappelijk, sociaal en psychologisch - had als cultuurideaal meer en meer de plaats ingenomen van de metafysische kennis en bezinning, en stond daar feitelijk afwijzend tegenover. Het modernisme in de kerk had aansluiting gezocht bij deze stromingen en verschafte ze een religieuze uitdrukkingsvorm. De ethische en de gereformeerde theologie hadden zich echter verzet tegen het positivisme en naturalisme, in de overtuiging dat deze stromingen overmoedig waren, door niet te rekenen met de centrale religieuze begrippen van zonde en genade.[12.]

Dit naar eigen pretentie en vaak ook in de ogen van de orthodoxie ongenaakbare cultuurideaal verloor rond de eeuwwisseling aan gezag. Met de ontdekkingen van de quantummechanica door Max Planck en de relativiteitstheorie door Albert Einstein leek het positivistische streven naar zekerheid tot nieuwe onzekerheid te leiden: het resultaat van wetenschappelijk onderzoek leverde het tegendeel op van een afgerond wereldbeeld. Ook in de kunst ontdekten de naturalisten de onpeilbaarheid van de menselijke ziel. De werkelijkheid onttrok zich aan hun artistieke registratiezucht. Deze nieuwe onze-

11. A. Anema, *Onze tijd en onze roeping. Een woord aan ons gereformeerde volk*, Rotterdam, 1921, pag. 9-14.
12. Zie: H. Bavinck, 'Feestrede ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der S.S.R., 9 februari 1911', *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijfentwintigjarig bestaan der Societas Studiosorum Reformatorum, vroeger Hendrik de Cock*, Haarlem, 1911, pag. 3-24.

CAMPAGNE 1914-1917
NOYON (Oise). — Nos soldats défilent sur la Grand'Place après avoir chassé les Boches (mars 1917).
Our soldiers filing off along the great Place, after having driven the Germans (March 1917).

1. Het christelijk Europa in oorlog, maart 1917.
Franse soldaten marcheren af over de markt van Calvijns geboorteplaats Noyon, na de Duitsers te hebben verdreven.

kerheden vormden niet de inleiding tot een hernieuwde aandacht voor de metafysica. Men greep niet terug op het scheppingsgeloof als laatste verklaringsgrond voor de zich toch als problematisch voordoende werkelijkheid, maar formuleerde een religie van de 'nieuwe mens', de schepper van zijn eigen werkelijkheid, inclusief zijn eigen moraal, hetzij voor hem zelf alleen, hetzij voor de gemeenschap.[13.]

Bavinck merkte binnen gereformeerde kring als eerste tekenen van deze kentering op, en begroette haar 'opgelucht'[14.] als mogelijkheid om het gesprek tussen kerk en cultuur te hervatten. Hij begreep, dat het moderne wereldbeeld niet overeenstemde met het christendom, maar constateerde tevens dat het godsdienst niet langer zonder meer uitsloot. Bavinck leerde de moderne problemen verstaan als ernstige

13. Zie: H.W. von der Dunk, 'Negentiendertien: verhinderde kentering', in: J. de Vries (red.), *Nederland 1913. Een reconstructie van het culturele leven*, Amsterdam, 1988, pag. 9-21.
14. Aldus G.C. Berkouwer, *Zoeken en vinden. Herinneringen en ervaringen*, Kampen, 1989, pag. 42.

vragen aan het christendom, die dringend om beantwoording vroegen. In zijn rectorale oratie *Modernisme en orthodoxie* uit 1911 werkte hij deze gewaarwording breed uit en riep hij zijn gehoor op zich niet afzijdig te houden in deze 'gansch andere wereld': 'Wetenschap en leven stellen ons beide voor een aantal ontzaglijke problemen, waarbij het christendom meer dan ooit zijn catholiciteit te bewijzen heeft en het evangelie toonen moet, dat het een woord is voor alle volken, tijden en toestanden.'[15.]

Een probleem hierbij was echter, dat de meeste leden van de Gereformeerde Kerken, ondanks hun enthousiasme voor de Vrije Universiteit en de Antirevolutionaire Partij, zich nooit diep hadden bezonnen op praktische cultuurvragen. Kuyper had hun door middel van het leerstuk van de gemene gratie een opening geboden tot deelname aan de samenleving, maar de meesten waren zozeer doordrongen van de gevaren van de cultuur, dat zij er moeilijk toe kwamen feitelijk deel te nemen aan letterkunde en muziek, laat staan aan toneel. Het is opmerkelijk dat Abraham Kuyper deze gebieden in zijn geschriften, voor wat de eigen tijd betrof, nauwelijks ter sprake had gebracht. De ethische hoogleraren dr. J.H. Gunning jr. (1829-1905) en dr. Is. van Dijk (1847-1922) hadden ze in hun geschriften (onder andere over Plato, Dante, Goethe, Ibsen) wel besproken, en sommige volgelingen van Kuyper hadden deze publikaties gretig gelezen en vroegen ook uit eigen kring iets positiefs om hun culturele honger te stillen.[16.] Maar afgezien van het werk van Bavinck, die in 1906 een boek over Bilderdijk publiceerde en zich bezon op de grondvragen van de samenleving, was er op cultureel gebied weinig wat aan de jonge generatie werkelijk voldoening schonk.

Aan dit gebrek had de gereformeerde kring steeds geleden, maar het kwam duidelijker aan het licht, toen de gereformeerden als maat-

15. H. Bavinck, *Modernisme en orthodoxie. Rede gehouden bij de overdracht van het rectoraat aan de Vrije Universiteit op 20 october 1911*, Kampen, z.j., pag. 35.
16. Bij het emeritaat van Van Dijk als hoogleraar voor de godsdienstgeschiedenis en de wijsbegeerte van de godsdienst aan de Rijksuniversiteit te Groningen in 1917 werd hem door zijn leerlingen de uitgave van zijn *Gezamenlijke geschriften* in vijf delen aangeboden. In 1924 verscheen een tweede druk, waaraan nog een zesde deel met recent werk en een korte biografie van de hand van dr. M. van Rhijn (pag. 1-64) was toegevoegd. In de eerste helft van de jaren twintig verzorgde J.H. Gunning JHzn., omdat er toen meer belangstelling voor het werk van zijn vader bleek te zijn, dan in de jaren rond diens overlijden, *Prof. dr. J.H. Gunning, leven en werken*, in zes delen. Hij werd hierbij geassisteerd door J.J. Buskes en K.H. Miskotte.

schappelijke en kerkelijke groepering volwaardig deelnamen aan de nationale cultuur.

De herbezinning kreeg nieuwe betekenis door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, die in Nederland een stroomversnelling in de sociale en culturele ontwikkeling veroorzaakte. Ook de binnen gereformeerde kring voorzichtig op gang gekomen pogingen tot heroriëntatie werden door de oorlog bespoedigd.

De verbijstering over de slachting van miljoenen mensen gedurende deze oorlog was groot. Zoals de internationale arbeidersbeweging met afgrijzen toezag hoe arbeiders tegenover arbeiders in de loopgraven lagen, zo zag de kerk met diepe schaamte, dat christenen tegenover christenen stonden. De hoog geroemde Europese christelijke beschaving vertoonde in de loopgravenoorlog degeneratie verschijnselen: aan het front leek de mens ondergeschikt te zijn geworden aan een oorlogsmachine, waarvan niemand wist wie er uiteindelijk leiding aan gaf, noch wanneer deze ooit weer stil zou worden gezet. Deze ervaring had ingrijpende gevolgen voor de wijze, waarop de werkelijkheid werd verstaan. Wat betekende het christendom nog, vroeg men zich af, wat het menszijn, nu tegen deze vernietigingsdrang geen sociale en religieuze waarden en overtuigingen bestand bleken? Voor deze vragen vond de mens van die dagen geen antwoord. Ontgoocheld door de gebleken zwakte van de westerse beschaving, kwamen velen ook in hun verhouding tot God in een crisis, en werden zij teruggeworpen op zichzelf. Twijfel en desillusie voerden bij velen sinds 1914 in de moderne cultuur de boventoon.[17.] Voor hen waren de oude idealen stuk geslagen, wat overbleef was een sombere bezinning op het naakte leven, dan wel een verheerlijking van de daad als de enige werkelijke levenskracht.

Voor oorlogshandelingen bleef Nederland weliswaar gespaard, maar de desperate geesteshouding, die in de oorlog bij velen openbaar werd, hield voor geen landsgrenzen stil, en liet ook vele gereformeerden, vooral predikanten en academici, niet onberoerd. H.H. Kuyper vreesde voor de toekomst van het christelijk Europa.[18.] Een aantal

17. Zie: Gerard Brom, *De omkeer in 't studentenleven*, Delft, 1923, pag. 222: ‘Geestelik is de moderne mens in 't algemeen gedrukt door levensvragen, die hem onherkenbaar ernstiger maken dan een vorig geslacht.’
18. *De Heraut*, 13 september 1914: ‘Voelt men dan niet, hoe de worsteling om de *macht*, die thans als een waanzin de volkeren heeft aangegrepen, tegelijk een worsteling zou kunnen worden, waarbij heel het voortbestaan van onze christelijke cultuur en haar heerschappij over de heidensche volkomen op het spel zou komen te staan?’ De *Amsterdamsche Kerkbode* schreef op 27 december 1914 in een niet ondertekend redactioneel artikel: ‘Men kan wel eindigen met te spreken van een christelijk Europa, wanneer men acht geeft op de dingen, welke rondom ons geschieden (...) Van een christelijk Europa spreken kon geschieden, zonder dat het woordeke ‘christelijk’ al te veel vloekte tegen wat het eigenlijk beteekenen moet.’

gereformeerden vroeg zich af wat zijn beginselen en idealen nog betekenden in het licht van het kwaad en het lijden van Europa, dat zich nu openbaarde. Wat was de zin van de gruwelijke oorlog, zoals er nog nooit een geweest was? Als de gereformeerde overtuiging voor een opkomende generatie en voor de nieuwe wereld nog recht van spreken wilde hebben, kon zij aan deze en andere moderne vragen niet voorbijgaan! Ook Bavinck was van oordeel, dat een concreet antwoord moest worden gegeven op de vraag: 'Is er voor de navolging [van Christus] nog plaats in het cultuurleven van den tegenwoordigen tijd?'[19.]

Deze gebeurtenissen en ontwikkelingen, vanaf de wisseling van de wacht in gereformeerde kring tot het pessimistische moderne levensgevoel, dat in de velden van Vlaanderen en in de loopgraven van Frankrijk zijn oorsprong vond, hadden hun weerslag op het gereformeerde leven en wekten bij sommigen onrust en onzekerheid over de toekomst van de kerk; bij anderen riepen zij de hoop wakker op een bewuster, radicaler gereformeerd leven.

De eerste zinnen van het openingswoord van de redactie in *De Reformatie* van 24 september 1920 legden van dit gevoelen getuigenis af: 'Door geleidelijke overgangen en catastrofale gebeurtenissen zijn wij gekomen in een veelszins andere wereld. Wij leven in een wereld, waarin uit den chaos der door den oorlog verscheurde menschheid een volkerenbond ontkiemt, die de opperste leiding in handen neemt, met idealistische woorden, maar voorloopig met imperialistische daden. Het is een wereld, waarin ter eener zijde de leiders en de volken radicaler dan ooit met godsdienst en oude zeden breken, en waar anderzijds een vloedgolf een "nieuwe religie" en modern bijgeloof de ontredderde zielen overstroomt.'[20.] Vervolgens werd nog gewezen op

19. H. Bavinck, 'De navolging van Christus en het moderne leven', opgenomen in de postuum verschenen bundel *Kennis en leven*, Kampen, 1922, pag. 120. Voor Bavincks gedachten over de Eerste Wereldoorlog, zie zijn brochure *Het probleem van den oorlog*, Kampen, 1915.
20. 'Openingswoord van de redactie', *De Reformatie*, I, 24 september 1920. De eerste achtenveertig pagina's van *De Reformatie* waren ongenummerd.

de Russische revolutie van 1917, die kerk en kapitalisme het oordeel had aangezegd, op de veranderende levenstoon, op de staat, die zich opmaakte de maatschappelijke vraagstukken op te lossen, desnoods zonder de kerk daarbij te betrekken en op de emancipatie van de arbeider en van de vrouw.

Het verlangen dat de oprichters van *De Reformatie* bezielde is te omschrijven als de wens om de gereformeerde overtuiging te vertolken voor de 'nieuwe tijd', die volgens velen sinds de Eerste Wereldoorlog leek aangebroken. Dit verlangen leefde vooral binnen een kleine academische kring, maar kwam hier en daar ook tot uiting onder de predikanten en het kerkvolk. Het gevoelen was ernstig en religieus van aard, maar tevens zo onbepaald, dat zowel de apologetisch ingestelde gereformeerden, die in een tijd van omwenteling waakten voor het onverzwakt belijden van de vertrouwde leer, zich er in konden herkennen, als de gereformeerden, die hoopten haar voor de eigen tijd geheel opnieuw vorm te geven.

De inzet was voor die dagen niet gering. Op het terrein van de kerkelijk-gereformeerde pers waren de belangrijkste posities reeds tientallen jaren in handen van invloedrijke leiders. De oprichting van *De Reformatie* getuigde daarom van durf. Noch het verwijt van onnodige concurrentie jegens bestaande bladen, noch een krappe financiële markt heeft de initiatiefnemers weerhouden hun plannen uit te voeren.

Hoewel niemand bij de oprichting van *De Reformatie* de ontwikkeling van het blad ook maar enigermate kon voorzien, wekte zijn ideaal bij velen verwachtingen. In deze inleidende studie op de geschiedenis van het weekblad, waarin vele aspecten ongenoemd moeten blijven, zal met name aandacht worden besteed aan de wijze, waarop redacteuren, medewerkers en andere betrokkenen rondom *De Reformatie* de ontwikkeling van het kerkelijk-gereformeerde leven in de loop van de eerste twintig jaargangen van het blad hebben nagestreefd.

Wat begonnen was als de wens om de veranderde culturele, maatschappelijke en kerkelijke positie van de gereformeerden tot uitdrukking te brengen, ontwikkelde zich ten tijde van de wereldoorlog tot een roep om generale herziening van de verhouding tussen christendom en cultuur. Prof. dr. F.W. Grosheide verwoordde dit in 1919 als volgt: 'De oude problemen zijn er nog wel, maar toch beslist in anderen vorm; vooral die, welke samenhangen met christendom en cultuur. Vroeger was 't: wat nemen wij er uit? Nu: wat dragen wij er in?'[21.]

21. *De Bazuin*, 26 september 1919.

De Reformatie verscheen op het moment dat deze omslag in toenemende mate zijn uitwerking kreeg binnen de Gereformeerde Kerken. In deze toestand gewaagde het blad van *ontwikkeling* van het gereformeerde leven. De ondertitel formuleerde voorzichtig, wat vele gereformeerden in 1920 van *De Reformatie* verwachtten: een bezinning op en vernieuwing van de gereformeerde overtuiging en het kerkelijk leven, mede met het oog op de moderne cultuur.

Het probleem was echter dat niemand binnen de Gereformeerde Kerken duidelijk aangaf *welke koers* in de toekomst gevaren moest worden. Niemand wilde het imposante werk van Kuyper en Bavinck loslaten, maar sommigen begrepen intuïtief dat er meer nodig was dan alleen het handhaven van hun levenswerk, omdat de nieuwe generatie voor vragen stond, die voor 1914 in die mate nooit gesteld waren, en waarop de oud geworden Kuyper en Bavinck geen afdoende antwoorden hadden gegeven, ook al namen zij wel kennis van de nieuwe vragen. Zij konden dat antwoord ook niet geven, omdat dit een langdurige en diepe bezinning vergde van bijzondere aard.

In dit klimaat van een recent verleden met veel strijd, verbonden aan de wil tot stipte handhaving van de oude gereformeerde beginselen, en een tastend zoeken naar verbinding van vele nieuwe vragen met de traditie, werd het weekblad *De Reformatie* geboren. De oprichters van het blad wilden trouw blijven aan de oude gereformeerde belijdenisgeschriften én nieuwe vragen tegemoet treden, ook al wist men niet goed op welke wijze dat zou moeten gebeuren. Men leefde echter in de overtuiging dat die antwoorden te vinden waren voor wie bij Schrift en belijdenis leven wilden.

2. Iets over de beweging der ‘jongeren’

In het begin van de twintigste eeuw werd het gereformeerde volksdeel gekenmerkt door een combinatie van confessionele belijndheid en een groot politiek elan. Voor- en tegenstanders van die vorm van calvinisme hebben in deze karaktertrek vaak alleen het stempel van Kuyper herkend, maar hij is mede gevormd door Bavinck. Van hen beiden was Kuyper vóór alles de man van de *daad*: hij stichtte in 1880 de Vrije Universiteit en was in 1886 de leider van de Doleantie, nog afgezien van wat hij politiek en journalistiek betekende. Hoewel Kuyper als dogmaticus de gereformeerde religie overdacht en nieuwe vormen gaf, was naast hem vooral Bavinck de man van de gedurige *bezinning* op religie en cultuur; dit nadenken was echter evenzeer op praktische levensvragen betrokken als Kuypers daadkrachtig optreden.

De uit de kring van de Afscheiding van 1834 afkomstige Bavinck had het optreden van de hervormde theoloog Kuyper vanaf de vroede jaren zeventig geboeid gevolgd en meende dat diens calvinistisch reveil de afgescheiden kring niet ongemoeid mocht laten. Na zijn benoeming tot hoogleraar in de dogmatiek aan de Theologische School te Kampen in 1882 stelde hij zich op naast Kuyper, zij het dat hij enige afstand hield. Vanaf de Doleantie van 1886 werkten Bavinck en Kuyper nauw samen om de Vereniging van 1892 mogelijk te maken, waarbij het merendeel van de kerken van de Afscheiding van 1834 met de dolerende kerken samengevoegd werd in het verband van de Gereformeerde Kerken. Deze samenwerking was wat Bavinck betreft het hoogtepunt in hun verhouding. Nadat Kuyper in 1901 minister-president geworden was, verliet Bavinck Kampen om Kuyper aan de Vrije Universiteit op te volgen als hoogleraar in de dogmatiek. Hier werd hij de leidsman van een nieuwe generatie gereformeerde studenten en academici, die het gereformeerde geloof wenste te bewaren en vertolken in de moderne tijd.

In zijn Kamper periode had Bavinck vooral naam gemaakt met de publikatie van zijn *Gereformeerde dogmatiek* (1895-1901), maar na zijn

benoeming aan de Vrije Universiteit trad in de omgang met docenten en studenten van verschillende faculteiten zijn belangstelling voor praktische culturele vraagstukken meer en meer op de voorgrond. Bavinck besefte in zijn eerste Amsterdamse jaren dat het geestelijk klimaat van zijn dagen een wezenlijke verandering onderging. Niet langer vormde de verhouding tussen religie en cultuur het brandpunt van de discussie, maar de nieuwe tijdgeest vorderde vooral aandacht voor de betekenis van de religie als zodanig.[1.]

Voor de bezinning op deze ontwikkeling kon volgens Bavinck met de theologie alleen niet worden volstaan, omdat ze onvoldoende inzicht bood in de beweegredenen van de moderne mens. Om zich daarin te kunnen verdiepen wierp Bavinck zich op de studie van de wijsbegeerte en de nieuwere psychologie. Hij verzorgde in 1911 nog wel de tweede uitgave van zijn *Dogmatiek*, maar hij had zijn aandacht toen reeds blijvend verlegd, en verkocht enkele jaren later zelfs zijn theologische bibliotheek: 'Ik doe daaraan toch niet meer', zei hij ter toelichting aan Hepp.[2.]

Deze verandering in het denken van Bavinck deed bij sommige gereformeerden vragen rijzen ten aanzien van de verzorging van het dogmatisch onderwijs aan de Vrije Universiteit,[3.] maar zijn studenten waren geboeid door zijn bespreking van moderne cultuurvragen. Nergens anders in gereformeerde kring werd de bezinning op hun eigen vragen zo gevoed als op de colleges van Bavinck,[4.] en verscheidene van zijn leerlingen hoopten, dat hij de Gereformeerde Kerken op nieuwe banen zou voeren.

Deze hoop was niet alleen gegrond op Bavincks belangstelling voor praktische culturele vragen, maar ook op zijn voorzichtige bejegening van andersdenkenden, waardoor, naar sommigen hoopten, een nieuwe ontmoeting met de hervormden een kans zou krijgen. Ook in

1. H. Bavinck, *Wijsbegeerte der openbaring*, Kampen, 1908, pag. 218: 'Het is het *supranatureele*, dat inderdaad tusschen het christendom en vele moderne cultuurvereerders in geschil is.'
2. V. Hepp, *Dr. Herman Bavinck*, Amsterdam, 1921, pag. 317, 318.
3. H.H. Kuyper trok in 1902, omdat hij Bavinck als gereformeerd theoloog reeds toen niet geheel vertrouwde, zekerheidshalve een gedeelte van het dogmatisch onderwijs - de colleges symboliek - aan zich. Zie: prof. dr. D. Nauta, in: G. Puchinger, *Is de gereformeerde wereld veranderd?*, Delft, 1966, pag. 263, 264, en prof. dr. R. Schippers, in: G. Puchinger, *Hervormd-gereformeerd, één of gescheiden?*, Delft, 1969, pag. 143.
4. Vanaf de cursus 1912-1913 verzorgde Bavinck naast zijn colleges dogmatiek ook colleges *controvers*, over de voornaamste denkrichtingen in de nieuwe tijd.

dit opzicht onderscheidde Bavinck zich van Kuyper en van vele gereformeerden. Kuyper was met name de strijder voor eigen overtuiging, geïnteresseerd in het toernooi; Bavinck was veel meer de denker, ten diepste geboeid door het probleem.[5.] Hij bestreed weliswaar zijn tegenstanders, maar wisselde tevens met hen als gesprekspartners van gedachten. In dit onderling verkeer ondervond hij dat een afwerende reactie op de problemen van de moderne tijd, zoals het mede door de Eerste Wereldoorlog ontstane scepticisme en relativisme, onvoldoende was. Hij noteerde in 1918 zijn bezwaar tegen Kuypers houding op dit punt voor zich zelf als volgt: 'Dr. Kuyper heeft problemen van deze tijd op zij geschoven, teruggedrongen (bijv. hist. critiek des bijbels aan de V.U.), ging terug tot historie, belijdenis, traditie, 't volk, de kleine luiden, (reculer pour mieux sauter) en deed zoo vooral, om politiek belang. Maar kwam niet vooruit, en ging niet door, greep naar 't verleden terug, maar zorgde niet voor de toekomst, werd conservatief.'[6.]

Bavinck begreep, dat voor een bespreking van de nieuwe vragen in de Gereformeerde Kerken *ruimte* diende te worden geschapen, maar hijzelf zag daartoe in het heersende klimaat toch eigenlijk onvoldoende mogelijkheden, en ging daaronder gebukt.[7.]

Een van de eerste oproepen tot openlijke bezinning op de koers van de Gereformeerde Kerken in het licht van de moderne culturele ontwik-

5. Zie: G. Puchinger, 'Bezinning op het mysterie (over prof. dr. H. Bavinck)', in: *Dwarsliggers - nonconformisten op de levensweg van dr. J.J. Buskes*, Wageningen, 1974, pag. 5, 6.
6. Aantekeningen voor een lezing op een conferentie van de Nederlandsche Christen-Studenten Vereeniging, gehouden van 28 tot 30 maart 1918. *Archief-Bavinck*.
7. H.Th. Obbink aan J.J. Buskes, 15 april 1926: 'Bavinck moest *onophoudelijk* den zwaren loggen trein trekken, waarbij hij veel minder dan Kuyper op applaus kon hopen (hij zocht het ook minder). En het gevoel: 1) ik houd het niet vol, en 2) ik moet voortdurend dingen doen of liever: niet doen en niet zeggen, die ik zoo graag doen en zeggen zou, ondermijnde zijn geestelijke energie en uithoudingsvermogen, en brak zijn levensvreugde.' J. de Bruijn, *Brieven aan Buskes*, Amsterdam, 1990, pag. 16, 17.
Obbink schreef in *Bergopwaarts* van 24 februari 1923 over Hepps Bavinck-biografie: 'De bladzijden gewijd aan den ietwat gedrukten geestestoestand van Bavinck in de latere jaren, bevredigen niet. De eigenlijke oorzaak daarvan lag ergens anders dan waar de schrijver het zoekt [nl. in Bavincks teleurstelling]. Ik geloof dat op grond van persoonlijke uitlatingen van Bavinck, dien ik tijdens mijn wonen in Amsterdam nog al eens sprak.'

kelingen, die ook buiten de kleine kring rondom Bavinck de aandacht trok, kwam van ds. J.C. Aalders (1881-1966), gereformeerd predikant te Beetgum. Hij had een bijzondere familieachtergrond: zijn grootmoeder van vaderszijde was van Franse afkomst, zijn moeder was een Engelse en zijn vader een liberaal, een bereisd en kleurrijk figuur. Op latere leeftijd bekeerde deze zich onder invloed van Kuyper en werd gereformeerd predikant, die in zijn optreden veel weg had van een zendeling. J.C. Aalders had met zijn vader een bewogen preektrant gemeen en een niet strikt kerkelijke belangstelling. Dat de voormalig indisch militair H. Colijn en oud-gouverneur-generaal A.W.F. Idenburg in 1918 juist hem overhaalden naar Batavia te gaan en dat hij daar, in het ruime kerkelijke klimaat van Indië, zijn mooiste jaren kende, wekt in dit licht geen verbazing.[8.]

Hij publiceerde in november 1916 de brochure *Veruitwendigen onze kerken?*. De vraag in de titel was ingegeven door zijn bezinning op de recente culturele ontwikkelingen, maar dit was uit de titel niet zonder meer duidelijk. Veruitwendiging had bij Aalders namelijk niet hoofdzakelijk de in gereformeerde kring gebruikelijke betekenis van het 'objectief-verstandelijke' of het 'verbondsmatig-uitwendige'. Hij bedoelde met dit begrip, in navolging van de ethische godsdiensthistoricus prof. dr. P.D. Chantepie de la Saussaye (1848-1920) en van Bavinck, de levenshouding van de moderne mens te typeren. De moderne mens leefde volgens hem niet meer in het besef van de aanwezigheid van God in het culturele en het persoonlijke leven: 'Het is, alsof overal de natuur tusschen hem en ons is komen te staan. Nergens schijnt Hij onmiddellijk en rechtstreeks werkzaam te zijn.'[9.] Niet

8. Zie: G. Puchinger, 'Gesprek met C. Aalders uit Utrecht', *Praktische Theologie*, II, 1975, pag. 291-194.
   Ds G.J.D. Aalders (1855-1926) was de zoon van J.C. Aalders sr. en H.M.H. Madeleine Cocheret de la Mannière. Hij was gehuwd met M.A.E. Davis uit Londen. Hun zonen G.Ch. Aalders (1880-1961), van 1920 tot 1950 hoogleraar voor het Oude Testament aan de Vrije Universiteit, en J.C. Aalders studeerden theologie aan de Vrije Universiteit.
9. J.C. Aalders, *Veruitwendigen onze kerken? Referaat gehouden voor de Friesche Vereeniging van Predikanten der Gereformeerde Kerken in Nederland, den 27en september 1916 te Leeuwarden*, Kampen, 1916, pag. 21.
   Aalders citeerde Bavinck, *Modernisme en orthodoxie*, pag. 26. Van Chantepie haalde hij op pag. 20 een passage aan uit *Geestelijke stroomingen*, Haarlem, 1907, pag. 42, 43: 'De aardsche dingen zijn ons zeer nabij met hunne tastbare trekken, kleurig en levend.... In dien geestelijken dampkring nu ademen ook de geloovigen. Die andere wereld, die vroeger den menschen soms zekerder en naderbij toescheen dan wat zichtbaar hen omringde, is heden als zeer verre.'

langer belemmerd door opgelegde traditionele waarden en normen, beschouwde de moderne mens het als zijn levensroeping zijn eigen waarden te verwerkelijken. Het was zijn ideaal om door een gezond en daadkrachtig leven, waarin hij zijn scheppende macht kon laten gelden, zijn eigen overtuiging te 'veruitwendigen'.[10.]

Aalders' gebruik van dit woord suggereerde nog een tweede betekenis. De veruitwendiging stond niet tegenover het inwendige als een keerzijde van het religieuze leven, maar gold als kenmerk van een nieuw normen- en waardenpatroon: 'De aspiratie van den modernen mensch naar een hem passende, zijn behoeften bevredigende "Diesseitsreligion".'[11.] De moderne mentaliteit van *vitaliteit* en *dynamiek*, zo signaleerde Aalders, liet zich betrekkelijk eenvoudig verbinden met het toenmalige *strijdbare* gereformeerde levenspatroon, temeer daar de gereformeerden in Kuypers spoor 'gaandeweg meer in aanraking (...) gekomen zijn met de wereld en het leven der cultuur'.[12.]

Aalders behandelde in deze brochure een tot dan toe onbesproken probleem in de Gereformeerde Kerken. De gereformeerde theologie had zich sinds Kuyper vooral gekeerd tegen de subjectivistisch geachte ethische theologie.[13.] Diverse gereformeerden vatten de vraag in de titel van Aalders' brochure op als een bekende tegenwerping van ethische zijde. Maar men zag over het hoofd, dat Aalders kritiek anders was gericht. Het probleem was niet langer de juiste verhouding tussen God en mens, waarbij de orthodoxe christenen in de negentiende eeuw voor de keuze van gereformeerd of ethisch stonden; het probleem, dat Aalders trachtte te benaderen, was veeleer het moderne besef van de afwezigheid en onbereikbaarheid van God.

10. Zie Aalders, *Veruitwendigen onze kerken?*, pag. 21.
Aalders' typering van de eigen tijd lokte op de predikantenvergadering discussie uit. Sommige aanwezigen meenden dat juist de verinnerlijking steeds meer naar voren trad als kenmerk van de tijd. Aalders rekende de belangstelling voor mystiek eveneens tot de moderne 'Diesseitsreligion', zie Aalders, *Veruitwendigen onze kerken?*, pag. 33, 34.
11. Aalders, *Veruitwendigen onze kerken?*, pag. 34. Zie ook pag. 27: 'Het is niet bij geval, dat wij thans de eeuw der psychologie beleven en daarmee in verband allerlei paedagogische vraagstukken in onderzoek zien genomen.'
12. Aalders, *Veruitwendigen onze kerken?*, pag. 19.
13. Vgl. M.J.A. de Vrijer, *De gereformeerd-ethischen*, Utrecht, 1920, pag. 105: hij meende 'dat het woord ethisch zóó op de grimmige stemming onder de orthodoxen werkt, dat hem, die zich positief tot dezen rekenen wil, de lust vergaat zich met dat woord te dekken. Kuyper heeft het eens voor al gestempeld tot al wat een orthodox mens verafschuwt, en zóó kent de menigte het.'

Aalders wilde *gereformeerd* blijven, en schreef daarom uitdrukkelijk dat niet de gereformeerde belijdenis, niet de gereformeerde beginselen of de gereformeerde kerkorde de oorzaak waren van zijn verontrusting. De bedreiging school volgens hem veeleer in de gereformeerden zelf. Om hen daarvan bewust te maken vroeg Aalders de gereformeerden zich te bezinnen op de moderne cultuur.

De bedoeling van Aalders werd binnen de Gereformeerde Kerken in een enkel geval positief gewaardeerd,[14.] maar over het algemeen stond men tamelijk kritisch tegenover dergelijke waarschuwingen en vroeg men zich af: wat wilde Aalders nu eigenlijk? Het gevoel van onbehagen van Aalders en anderen uitte zich volgens hen te vaag, en zo zij kritiek hadden op de gereformeerde kring werd deze ondoorzichtig en te terughoudend geformuleerd. Toen kritische geluiden desondanks bleven klinken, verschenen er enigszins korzelige reacties over ontevreden intellectuelen in de pers en werd ook het traditionele verwijt van ethische sympathieën door menig predikant niet in de pen gehouden. Met een verwijzing naar de tijd van Afscheiding en Doleantie vroegen sommige kerkboderedacteuren zich af, of er soms onder de gereformeerde intellectuelen een geest van twijfel was ontstaan.

Niet gelukkig met deze reactie, trachtte de jonge prof. dr. F.W. Grosheide (1881-1972), sinds 1912 hoogleraar voor het Nieuwe Testament aan de Vrije Universiteit, een goed woord te doen voor Aalders en zijn geestverwanten. Op 13 februari 1918 kwam Grosheide in zijn rede *Een andere geest?*, uitgesproken op de jaarvergadering van de confessioneel-gereformeerde interkerkelijke studentenvereniging Societas Studiosorum Reformatorum (SSR), de verontrusten enigermate tegemoet. Hij trachtte zich te verplaatsen in hun problemen en formuleerde hun bedoelingen als volgt: ‘Vernieuw u en verjong u niet door in wezen te veranderen, maar door oog en oor te hebben voor onze moeilijkheden. Werk in een anderen geest, wordt wat ruimer, zet de perken wat uit, leg uw enghartigheid af. Veroordeel niet, die buiten staan, waardeer liever het goede. Spreek eens over dingen, die wat meer aan den omtrek liggen, over kunst en wetenschap. Maak de eredienst wat aantrekkelijker, voer beurtzang in, preek korter, maak

14. Grosheide schreef in *De Heraut* van 21 november 1916 waarderend over Aalders' ‘frissche kijk zoo op het leven in het algemeen als in het bijzonder op het kerkelijk leven’.

2. Prof. dr. Herman Bavinck, de ‘jongere’ bij uitnemendheid' (pag. 83), omstreeks 1905.

de gebouwen geriefelijker, zorg voor attrakties.’[15.]

De rede hield geen veroordeling in van cultureel geïnteresseerde gereformeerden, maar trachtte door een bespreking van hun standpunten kerkelijke vervreemding te voorkomen. Hij stelde daarbij de standpunten van Aalders wel wat te eenvoudig voor. Door de problematiek te herleiden tot een leeftijdskwestie gaf hij te kennen haar onvoldoende diep te hebben gepeild.

Daarom schreef Aalders een tweede brochure. Zijn gedachten waren inmiddels concreter geworden en hij verwachtte dat de tijd nu rijp was voor een publieke discussie over de verschillende standpunten. Deze brochure, *De critiek der jongeren*, verscheen in mei 1918 en trok inderdaad meer aandacht dan de eerste. Wie de opvattingen van sommige kerkelijke kritici wilde leren kennen, kon in deze brochure terecht, want Aalders had dit keer een vrij helder beeld geschetst van de standpunten van de nieuwe stroming. Met de introductie van het begrip ‘jongeren’ wilde Aalders Grosheide's visie aanvullen. De hoogleraar had volgens hem ten onrechte gesuggereerd dat de kritiek terug te voeren zou zijn tot de wilde haren van de jeugd. In dat geval zou de

15. F.W. Grosheide, *Een andere geest? Rede gehouden op de jaarvergadering van de unie der S.S.R. te Leiden, 13 februari 1918*, Baarn, 1918, pag. 7.

kritiek immers niet wezenlijk verschillend zijn geweest van die van elke steeds opkomende nieuwe generatie en zou de tijd haar wel doen verstommen. Maar Aalders bedoelde met het begrip 'jongeren' aan te geven, dat het niet zozeer een kwestie was van leeftijd - Bavinck werd in 1918 vierenzestig jaar! - als wel van een *mentaliteit*, die paste bij de jongste tijd. Deze mentaliteit diende scherp te worden onderscheiden van die van de traditionalistisch denkende gereformeerden.

Met een herhaald beroep op Bavinck betoogde Aalders, dat de 'jongeren' niet uit modieuze overwegingen aandacht vroegen voor evangelisatie, moderne letterkunde, sociale politiek, de positie van de vrouw en de moderne cultuurproblematiek, maar dat zij de roeping van de kerk op deze punten meenden te verstaan en in breed verband wensten te plaatsen: 'Onze kerken gaan hoe langer hoe meer als christelijke kerken mee met de gisting van den grooten tijd, dien zij beleven. De crisis der Gereformeerde Kerken houdt verband met de algemeene crisis van het christendom in onze eeuw. Vandaar het opengaan van veler oog voor de algemeene problemen en de diepste vraagstellingen. Het gaat om *de* theologie, *de* religie, *de* openbaring, *het* (transcendente) bestaan van God. Onze kerken komen voor de ontzagwekkende tijd-vraag: christendom of cultuur.'[16.]

Met deze presentatie van de 'jongeren' trad een nieuwe mentaliteit binnen de Gereformeerde Kerken aan de dag. Zij bepleitten bezinning op de inhoud en de vorm van de gereformeerde overtuiging in de moderne cultuur. Daarbij stonden zij kritisch jegens de overgeleverde opvattingen, omdat zij geloofden - als zovelen van hun generatiegenoten in Europa - aan andere mogelijkheden van ontwikkeling in de toekomst. De 'jongeren' trachtten de neiging te weerstaan om zich aan de sombere moderne levenshouding over te geven, dan wel deze enkel met skepsis van zich af te houden. Zij werden geleid door het religieuze *verlangen* de desperate levenshouding van hun tijd met de boodschap van het Evangelie te overwinnen.[17.] Zij hadden het leven in de nieuwe tijd lief en wilden hun gereformeerde overtuiging daarvan niet afzonderen, maar haar vanuit een 'hartstocht naar realiteit' bele-

16. J.C. Aalders, *De critiek der jongeren. Een woord tot de Gereformeerde Kerken*, Baarn, [1918], pag. 13. Vgl. de mentaliteit van de 'jongeren' in rooms-katholieke kring rond 1920. Zie: L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren*, Den Haag, 1953, hfdst. 5.
17. Deze wens kwam onder andere tot uiting in de voorliefde voor de 'psalm van het verlangen', psalm 42. E.D Kraan nam de psalm tot leidraad in zijn rede bij de opening van het eerst congres van de Gereformeerde Studenten Beweging op 12 september 1918, terwijl de jonge predikanten K. Schilder en D.H.Th. Vollenhoven rond 1920 voor het levensgevoel van de 'jongeren' kenmerkende meditaties over psalm 42 publiceerden. Zie: K. Schilder, *Licht in den rook*, Delft, 1926, pag. 77-105; D.H.Th. Vollenhoven, 'Heimwee naar gemeenschap met God!', *Gereformeerde Kerkbode, officieel orgaan van de Gereformeerde Kerken van 's-Gravenhage*, 29 mei, 5, 12 en 19 juni 1922.

ven.[18.] Hun mentaliteit vertoonde overeenkomsten met die van ‘jongeren’ in rooms-katholieke kring, zoals Anton van Duinkerken, en werd herkend in ethische kring, maar zij zochten toch voor alles erkenning binnen eigen, gereformeerde kring. Om dit laatste was het Aalders vooral te doen. Daarom schreef hij in verband met zijn tweede brochure op 11 mei 1918 aan Grosheide: ‘Mijn bedoeling was naast, niet *tegenover u* nadruk te leggen op den eisch: kerken herziet u zelf!’[19.]

In de lijn van Aalders omschreef de theologisch student aaan de Vrije Universiteit E.D. Kraan in 1919 de kring van ‘jongeren’ als volgt: ‘Zij omvat en bedoelt al die menschen, van jeugdigen en verder gevorderden leeftijd, studeerenden, mannen en vrouwen, die zich zelf in meerdere of mindere mate voelen en kennen als kinderen van den anderen, nieuweren, jongeren tijd, die is gekomen; die zich zelf geroepen achten om voor dezen anderen, jongeren tijd met zijn nieuwe vraagstukken en gewijzigde verhoudingen te kennen de kracht en de waarde der beginselen.’[20.]

18. Aldus E.D. Kraan in *De Standaard* van 13 september 1918.
19. J.C. Aalders aan F.W. Grosheide, 11 mei 1918. *Archief-Grosheide*.
20. Aldus Kraan op het tweede congres van de Gereformeerde Studenten Beweging, geciteerd in *De Bazuin* van 7 november 1919.
    De veelal gangbare typering van de beweging der ‘jongeren’ is afkomstig van D.Th. Kuiper, *De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930*, Meppel/Kampen, 1972, hoofdstuk 17 met de ondertitel ‘Gefnuikte vernieuwing’, pag. 252-299, later opnieuw geponeerd in ‘Gefnuikte vernieuwing. De “beweging der jongeren” in de Gereformeerde Kerken in Nederland in de periode 1910-1930’, *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 1, Kampen, 1987 pag. 57-87. Een moeilijkheid bij Kuipers typering is, dat de positietekening van de ‘jongeren’ binnen de Gereformeerde Kerken te zeer wordt bepaald door tegenstellingen rond de kwestie-Geelkerken en de kerkscheuring van 1926. Deze benadering heeft ertoe geleid, dat de ‘jongeren’-groep als geheel in de geschiedschrijving een te sterk ethisch cachet heeft gekregen en haar betekenis als vernieuwingsbeweging is overschat. Het is eenzijdig te stellen, dat de vernieuwing van de ‘jongeren’ is ‘gefnuikt’; evenzeer is waar, dat de ‘jongeren’-groep niet duidelijk kon maken hoe en wat ze wilde vernieuwen. Een op het ethisch beginsel gelijkend element was in de opvattingen van veel ‘jongeren’ zeker aanwezig, maar in Kuipers typering wordt aan andere, gereformeerde elementen in de ‘jongeren’-beweging te weinig betekenis toegekend.

Door het moderne levensbesef week de beleving van de 'jongeren', bij eenzelfde gereformeerde overtuiging, op wezenlijke onderdelen af van wat binnen gereformeerde kring gangbaar was of ooit geweest was. Dit kwam onder meer tot uiting in het moderne idioom, waarin de 'jongeren' dachten en zich uitdrukten, bijvoorbeeld inzake de verhouding van christendom en cultuur - het vraagstuk dat gedurende de gehele twintigste eeuw binnen de Gereformeerde Kerken een heet hangijzer zou blijven. Zo werd het cultuurvraagstuk in gereformeerde kring gewoonlijk omschreven in beelden, die een zeker verband tussen kerk en cultuur uitdrukten, zoals dat van de weegschaal, die christendom en cultuur in een evenwicht moest houden, of dat van de brug van de gemene gratie, waarover de heiden in de kerk komt.[21] Maar voor het besef van de 'jongeren' bestond er geen vaststaande en geordende wereld meer, samengesteld uit verschillende welomschreven elementen, waarvan de onderlinge verhouding het karakter van elke levenskring bepaalde. Zij spraken zichzelf uit in overeenstemming met hun persoonlijke religieuze beleving en ervaring, dat de wereld geen vaste structuur kende, maar veeleer een dynamisch proces vormde.[22] Voor hun besef kwam het niet aan op de keuze voor één gebied of op een evenwichtspositie, maar maande de dynamiek van het leven telkens tot nieuwe activiteiten en keuzes. Vanuit deze levensinstelling interpreteerden zij de gereformeerde theologische ter-

21. H. Bouwman schreef in *De Bazuin* van 31 oktober 1919 in de traditionele trant over Aalders' opvattingen: 'Al beving ons wel eens de vrees dat velen meenden genoeg te hebben aan de leer der kerk en de uitwendige aanhoorigheid tot de verbondsgemeente, in den laatsten tijd komt de strooming meer naar voren om datgene, wat men gelooft, te ervaren en te beleven. Dit is heerlijk (...) Als nu maar de evenaar niet overslaat in de richting van het ervaren. Een harmonisch christendom schijnt zoo moeilijk te zijn.'
Het beeld van de brug tussen kerk naar cultuur is ontleend aan O. Noordmans, zie: G. Puchinger, *Een theologie in discussie*, Kampen, 1970, pag. 54: 'De algemeene openbaring is niet meer de brug waarover de heiden in de kerk komt, maar de loopplank waarover de christen de kerk verlaat.'
22. Een sprekend voorbeeld van deze nieuwe mentaliteit vormt K. Schilder, *De openbaring van Johannes en het sociale leven*, Delft, 1924. Onder de indruk van de verwarring en ontwrichting van de Eerste Wereldoorlog werd Schilder geboeid door de strakke orde van het laatste bijbelboek, en hij hield er reeds in 1917 te Vlaardingen lezingen over. Schilders boek gaat uit van de gedachte dat de geschiedenis niet een vast decor vormt achter Gods openbaring, maar een dynamisch proces, waarin de gelovigen Gods hand achter de chaos van de wereld erkennen.

minologie van hun dagen. Zij spraken daarom in verband met het kerkelijk leven in de dynamische termen van vooruitstrevendheid contra behoudzucht, en beweging contra verstarring.[23.]

Het merendeel van de gereformeerden toonde zich niet zeer ontvankelijk voor het *verlangen* van de 'jongeren'. In plaats van andere perspectieven hadden de meeste gereformeerden in de nieuwe tijd meer behoefte aan *verankering* en *doorwerking* van wat in de afgelopen decennia was bereikt. Ondanks de ruime aandacht, die Aalders' brochure in de pers ontving, slaagde ook hij er niet in het gesprek tussen de 'jongeren' en de overige gereformeerden werkelijk op gang te brengen. Daarvoor werd de zakelijke inbreng van deze door studenten en academici aangevoerde groep te gering geacht. Vele gereformeerden, die aandacht schonken aan de 'jongeren', beschouwden hun optreden meer als een teken van geestelijke inzinking dan als stimulans tot bezinning. Hun optreden werd door velen gesteld tegenover de jaren van strijd en ijver aan het einde van de vorige eeuw, en te licht bevonden. Hoewel de 'jongeren' niet wensten te worden afgescheept met het verwijt van ethische sympathieën, kwam de kritiek daar toch vaak op neer.

Kenmerkend voor de houding van de meeste gereformeerden jegens de 'jongeren' was de badinerende typering van Marnix (A. Zijlstra) in de *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, die in het najaar van 1919 in diverse kerkelijke bladen met instemming werd aangehaald: 'Ik zie ze gaan (...) vaak met wapperende manen. Je moet weten dat de peinzende hersenen geen druk kunnen verdragen. Hun gezicht staat vreeselijk ernstig. Vanwege de problemen, weet ge? Zij worstelen met de problemen van onzen grooten tijd, weet ge?'[24.] In deze voor de 'jongeren' onwelwillende atmosfeer was discussie even noodzakelijk als riskant, omdat misverstanden en tegenstellingen niet waren uitgesloten.

Er was een kring waar de hier genoemde vragen wel besproken werden, zelfs met stille medewerking van Bavinck, namelijk binnen de in 1896 opgerichte Nederlandsche Christen-Studenten Vereeniging

23. Vergelijk K. Schilder, 'Kenmerkend' preeken in onzen tijd', *Gereformeerde Kerkbode van de Classis Gorinchem*, 10 december 1921: prof. dr. F.J.J. Buijtendijk heeft 'begrepen, dat, met allen eerbied voor eerlijke zoekers van vroeger eeuw, het geestelijk leven niet is te formuleeren in bepaalde gevallen of klassen of typen. Men kan in *het algemeen* misschien groote lijnen trekken, maar de opkomende studie der *zielkunde* laat ons *dit* wel zien.'
24. *De Wachter*, 24 oktober 1919.

(NCSV).[25.] Van deze algemeen-christelijke, maar in die dagen orthodox-protestantse studentenvereniging waren ook vele gereformeerde studenten lid en diverse gereformeerde academici actieve oud-leden. Maar in de ogen van de meeste gereformeerde predikanten was, ondanks hun erkenning van het goede dat de NCSV bood, het bezwaar dat zij teveel ruimte bood aan de *ethische* theologie, terwijl bovendien de ontluikende politieke belangstelling in de NCSV wel in geheel andere richting ging dan die van dr. Abraham Kuyper en de Antirevolutionaire Partij.

Veel gereformeerde 'jongeren' vonden in de jaren tien een religieus en cultureel onderdak bij de NCSV, waar hun vragen onbelemmerd konden worden doorgesproken. Maar daarmee was nog geen oplossing gevonden voor de vragen van de 'jongeren' binnen de Gereformeerde Kerken, die daar nog nauwelijks gehoor, laat staan concrete en aanvaardbare antwoorden vonden.

Hoewel Bavinck, ondanks kritiek uit eigen kring op het NCSV-lidmaatschap van gereformeerde studenten, deze mogelijkheid tot gesprek binnen de NCSV voorstond en er zelf aan deel nam, was het hem en anderen duidelijk, dat de Gereformeerde Kerken niet gebaat waren bij studenten die hun geestelijke bezinning enkel daar buiten vonden. Een bezwaar was echter, dat de gereformeerde studentenvereniging SSR niet voldeed als geestelijke wijkplaats van de 'jongeren'. Volgens sommigen stond binnen deze vereniging de gezelligheid te veel voorop en was ze de afgelopen jaren 'schier onmerkbaar in een hoe langer hoe meer *ongeestelijk* teeken' komen te staan.[26.]

In 1918 werd een voorlopige oplossing voor dit probleem gevonden. Mede op Bavincks initiatief werd in dat jaar de Gereformeerde Studenten Beweging (GSB) opgericht. De theologisch student E.D. Kraan zette op 12 september 1918 in zijn openingswoord op het eerste congres van wat typerend een *beweging* werd genoemd, ter toelichting van dit initiatief uiteen, dat ook de gereformeerde studenten bewogen waren met het lijden van de wereld en zich daarom één wisten met de 'kinderen van dezen tijd, in wie ingeschapen is de hartstocht naar realiteit, de dorst naar het wezenlijke en eigenlijke in ons leven. Men weigert beslist als beginsel te aanvaarden datgene waarvan de aanslui-

25. Zie: A.J. van den Berg, *De Nederlandse Christen-Studenten Vereniging 1896-1985*, Den Haag, 1991.
26. Aldus de anonieme kroniekschrijver in *Fraternitas, groot-gereformeerd studentenblad*, 5 juni 1915, pag. 118.

ting aan en de beteekenis voor het leven niet is gebleken of althans zich in het licht stellen laat.'[27.] Hoewel het vele gereformeerden in de GSB wat al te heftig toeging,[28.] werd de beweging als een gereformeerd alternatief voor de NCSV gaarne aanvaard. De GSB voorzag volgens velen in een behoefte.

Er was nu een beweging, met een jaarlijks congres. Maar wilden de 'jongeren' gehoor vinden binnen gereformeerde kring, dan was er meer nodig dan onderlinge gedachten wisseling. Om deze reden had Aalders ten tijde van de oprichting van de GSB in zijn tweede brochure de mogelijkheid geopperd van een eigen persorgaan voor de 'jongeren', om hun vragen en overtuiging nader ter sprake te brengen. Want het gesprek over de nieuwe mentaliteit moest volgens de 'jongeren' eveneens binnen gereformeerde kring plaats vinden, hoe dan ook.

27. *De Standaard*, 13 september 1918. Dit congres werd gehouden in hotel *Boschlust* te Zeist en had 160 deelnemers.
28. J. Ridderbos schreef in *De Bazuin* van 7 november 1919, dat het eerste jaar van de GSB te typeren was als de 'Sturm und Drang-periode' van de beweging, maar dat ze allengs in rustiger vaarwater terecht was gekomen.

3. De oprichting van *De Reformatie*

Met zijn pleidooi voor een ‘jongeren’-orgaan in de gereformeerde kerkelijke pers had ds. J.C. Aalders in 1918 in zekere mate een groot woord gesproken. Natuurlijk was onder ‘jongeren’ in de gedachtenwisseling naar voren gekomen dat zij niet konden voortgaan met enkel klagen over de behoudende geest binnen de Gereformeerde Kerken. Ze dienden daar positieve daden en een eigen creatieve koers tegenover te stellen. Niet langer moesten ze genoegen nemen met een weergave van hun opinies door anderen, maar veeleer streven naar een eigen forum. Het stond in Aalders' brochure zwart op wit gedrukt: ‘Het publieke persoordeel is nog niet *het* oordeel van de Gereformeerde Kerken’ en: ‘De vooruitstrevende richting breke zich baan met eere, en bezette onder ons een eigen plaats in tijdschrift of periodieke pers.’[1.]

Dit was taal naar het hart van de ‘jongeren’: stel een daad!

In hervormde kring verscheen vanaf 3 november 1917 *Bergopwaarts, weekblad voor christendom en cultuur*,[2.] sinds 1 september 1919 onder eindredactie van de Utrechtse hoogleraar voor de godsdienstgeschiedenis dr. H.Th. Obbink (1869-1947). Dit blad was bedoeld voor ‘menschen van onzen tijd - ook de jonge menschen - die de christelijke religie niet verstaan in een verouderde taal’. Zij hebben, aldus de redactie in het nummer van 17 november 1917, ‘behoefte aan een godsdienst, die het gansche leven opeischt’. Een dergelijk blad sprak sommige gereformeerde ‘jongeren’ aan en Obbink poogde ook gehoor onder hen te krijgen. Maar ondanks een zekere waardering voor het blad, bleef Obbinks invloed vanwege het uitgesproken ethisch

1. Aalders, *Critiek der jongeren*, pag. 24 en 21.
2. *Bergopwaarts* droeg deze ondertitel vanaf 2 november 1918. Het weekblad stond aanvankelijk onder redactie van M.C. Bronsveld en H.C. Hogerzeil. Tot de vaste medewerkers behoorden onder meer: prof. dr. F.M.Th. Böhl, dr. J.A. Cramer, dr. A.H. de Hartog, prof. dr. Ph.A. Kohnstamm en prof. dr. G. van der Leeuw.

karakter onder de gereformeerde 'jongeren' beperkt, zij het dat enkelen - zoals A. Dorst,[3] P.L. Gerritse, en A. Elffers - er hun medewerking aan verleenden. De verschijning van *Bergopwaarts* wees de gereformeerde 'jongeren' wel op een gemis. In academische kring was vanaf maart 1914 weliswaar het mede door Elffers en D.H.Th. Vollenhoven opgerichte maandblad *Opbouw, maandschrift in dienst der christelijke levens- en wereldbeschouwing, van en voor jongeren* gedurende drie jaargangen verschenen, maar dit blad was door onderlinge verdeeldheid begin 1917 ten onder gegaan.[4] Bovendien wenste men geen *maand*blad voor een beperkte kring, maar zoiets als de wekelijks voor een breder publiek verschijnende landelijke kerkelijke weekbladen. Aalders had gelijk, dat de bestaande gereformeerde pers de 'jongeren' weinig gelegenheid bood om zich te uiten, laat staan om in een publieke discussie als groep tot een duidelijke koersbepaling te komen. Terwijl in de jaren tien op politiek gebied het antirevolutionaire dagblad *De Rotterdammer*, onder de redactie van prof. mr. A. Anema en prof. mr. P.A. Diepenhorst, als 'advocaat der malcontenten'[5] regelmatig opponeerde tegen de strakke leiding van het antirevolutionaire dagblad *De Standaard* van dr. A. Kuyper, bestond een dergelijke tegenstem van een jongere generatie tot dusver niet in de kerkelijke gereformeerde pers. De kerkelijk-gereformeerde persorganen liepen vrijwel in de pas met het invloedrijke weekblad *De Heraut*, dat ruim vijfentwintig jaar was verschenen met de bij zijn status passende ondertitel *van de Gereformeerde Kerken*.[6] Het blad, eigendom van Kuyper, had zijn roem vooral te danken aan de periode van strijd voor kerkherstel en aan de eerste jaren na de Vereniging van 1892; maar het miste na 1910 de sprankeling van weleer, al had het blad ook onder leiding van Kuypers oudste zoon H.H. Kuyper nog een hoog niveau

3. R.G.K. Kraan schreef over Dorst: 'Zijn levensgang en de inhoud van zijn artikelen illustreren (...) hoe moeilijk het in die jaren kon vallen zijn positie tussen gereformeerd en hervormd te bepalen.' *Ons Tijdschrift 1896-1914. Een literair-historisch onderzoek*, Groningen, 1962, pag. 93.
4. Zie over *Opbouw*: J. Stellingwerff, *D.H.Th. Vollenhoven (1892-1978). Reformator der wijsbegeerte*, Baarn, 1992, pag. 16-22. Zijn typering van *Opbouw* als 'het eerste zelfstandige orgaan der jong-gereformeerden' (pag. 21) is te weids, zeker in combinatie met de suggestie, dat *De Reformatie* de opvolger van *Opbouw* was (pag. 22, noot 4).
5. Kuiper, *De voormannen*, pag. 247.
6. Nadat *De Heraut* vanaf 9 januari 1887 de ondertitel '*van* de Gereformeerde Kerken' had gedragen, werd vanaf 12 oktober 1913 de ondertitel '*voor* de Gereformeerde Kerken' gevoerd.

en was de toon doorgaans mild. Sinds de eerste jaren van deze eeuw zette H.H. Kuyper wekelijks even voorzichtig als duidelijk de koers uit voor de Gereformeerde Kerken. Als bekwaam leider dreef hij tegenstellingen niet op de spits, maar trachtte met een gematigd beleid de eenheid en de rust binnen de kerken te bevorderen.

Naast *De Heraut*, sinds 1880 nauw met de Vrije Universiteit verbonden, gold *De Bazuin* eveneens als een vooraanstaand kerkelijk weekblad. Het was in 1854 opgericht als het officiële orgaan van de Theologische School van de afgescheidenen, maar aan het begin van de twintigste eeuw diende het niet meer uitsluitend het belang van de afgescheidenen en weken de standpunten van de *Bazuin*-redactie - enkele Kamper hoogleraren - zelden af van die van *De Heraut*, al was de toon in het Kamper blad wat scherper. De verschijning in september 1918 van het *Noord-Hollandsch Kerkblad*, onder redactie van ds. C. Lindeboom en dr. J.C. de Moor, vormde een kwalitatieve aanwinst voor de kerkelijke pers, maar voegde geen nieuw element toe aan de heersende opinies. Daarnaast bestonden nog enkele andere organen, maar deze dienden een meer beperkt belang,[7.] hadden minder gezag of leidden een kwijnend bestaan.

Aan het begin van de eeuw waren regionale en plaatselijke kerkbladen en -blaadjes als paddestoelen uit de grond gerezen, al verdween ten gevolge van de grote stijging van de druk- en papierkosten in de oorlogsjaren een enkele.[8.] Zo werd het onafhankelijke weekblad *Hollandia* van ds. J.C. Sikkel (1855-1920) - die altijd een eigen geluid gaf - om deze reden in juni 1916 opgeheven. Zelfs *De Standaard* en *De Bazuin* dreigden respectievelijk in 1916 en in 1920 het slachtoffer te worden van de oorlogsmalaise, terwijl *De Heraut* met ingang van 1919

7. *De Wachter*, opgericht in 1902 ter bevordering van de belangen van de Theologische School te Kampen, bestreed geregeld de suggestie, dat het een klein orgaan was. En met reden, want in de eerste jaren na 1902 verscheen het in een oplage van ongeveer zesduizend; de oplage van *De Bazuin* in die jaren telde nog geen kwart van dit getal. *De Wachter* diende echter beperkte belangen en de respectievelijke hoofdredacteuren tot en met 1944 - ds. T. Bos, ds. J. Kok, ds. G. Doekes en ds. J.H. Rietberg - misten voldoende gezag om naast de journalistiek van diverse theologische hoogleraren een eigen stempel te drukken op het leven van de Gereformeerde Kerken, al bood het een duidelijke koers.
8. Het *Handboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1915*, meldde 36 kerkelijke periodieken; De lijst 'De christelijke pers' in het *Jaarboek ten dienste van De Gereformeerde Kerken in Nederland 1919* bevatte 42 titels; het *Jaarboek 1921* meldde 46 kerkelijke periodieken.

gedwongen was zijn abonnementsprijs met 25 procent te verhogen, tot anderhalve gulden per kwartaal,[9] voor die tijd een hoog bedrag. Naast de uitgebreide kerkelijke pers bleek nog plaats te zijn voor twee brochure-reeksen, *Ons Arsenaal* en *Schild en Pijl* geheten,[10] waarin principiële voorlichting werd gegeven over allerlei actuele zaken.

Deze reeksen waren van betekenis, omdat daarin vernieuwingsgezinde auteurs soms een kans kregen. Vermeldenswaard is de *Arsenaal*- brochure *Bijbelcritiek* uit 1918 van dr. C. Veltenaar (1873-1954) te Veenendaal. Deze publikatie werd in de gereformeerde pers bestempeld als *ethisch* en in strijd met de gereformeerde theologie. Prof. Bouwman wenste dat de uitgever de brochure terug zou nemen en De Moor schreef zelfs: 'Wij gelooven, dat hier werk is voor de classis Amersfoort, waaronder Veenendaal ressorteert. Tenminste als er nog leertucht is in onze kerken.'[11]

De enige collega die Veltenaar in de pers met begrip tegemoet trad was de jonge dr. H.W. Smit (1888-1985), sinds 1919 bekend als Van

9. *De Bazuin* had in 1917 nog slechts een vijfhonderd abonnees en zat diep in de schulden. In 1920 werd daarom overwogen de uitgave te staken. *Archief-De Bazuin*.
10. In het najaar van 1917 zag bij uitgeverij J.B. Van den Brink & Co. te Zutphen de brochure-reeks *Ons Arsenaal* het licht; uitgeverij J.H. Kok te Kampen bracht een half jaar later de reeks *Schild en Pijl* op de markt. Beide reeksen kenden een energieke start en een snel verloop. De vierde jaargang van *Ons Arsenaal* liep van 1922 tot 1925, terwijl het laatste nummer van de vijfde en laatste jaargang - J. van der Sluis over *Datheen en de oud-gereformeerden* - in 1929 verscheen. De eerste jaargang van *Schild en Pijl* liep ruim een jaar, maar de tweede en laatste jaargang werd met veel moeite in 1924 voltooid.
Tot de regelmatige auteurs in de *Arsenaal*-reeks behoorden ds. J. Waterink en ds. K. Schilder. De laatste publiceerde zelfs driemaal in deze reeks: '*Darbisten*' (1917), '*Tegenstrijdigheden in de bijbel?*' (1919) en *Vrijmetselarij* (1924).
In de reeks *Schild en Pijl* verschenen onder andere: H. Bavinck, *De navolging van Christus en het moderne leven* (1918), H. Colijn, *Staatkundige hervormingen in Nederlandsch-Indië* (1918), A.A. van Schelven, *Het 'heilige recht van opstand'* (1920) en V. Hepp, *De waarde van het dogma* (1920). Het laatste nummer, Joh. Jansen, *De bevoegdheid der meerdere vergaderingen*, verscheen in 1924.
11. J.C. de Moor, *Noord-Hollandsch Kerkblad*, 27 december 1918.
Bouwman schreef in *De Bazuin* van 3 januari 1919: 'Wij begrijpen dr. Veltenaar niet. Is hij het met de ethischen eens of met de gereformeerden? Heeft hij zich rekenschap gegeven van wat hij schrijft? Zeker is het dat heel zijn boek getuigt van een duister denken, van geen ernstige studie.'
C. Veltenaar bood in *De Heraut* van 30 maart 1919 zijn excuses aan voor 'de ergernis, die hij door zijn onvoorzichtigheid heeft gegeven'. In februari 1921 sloot hij zich aan bij Hervormde Kerk, maar in november 1925 keerde hij weer terug naar de Gereformeerde Kerken.

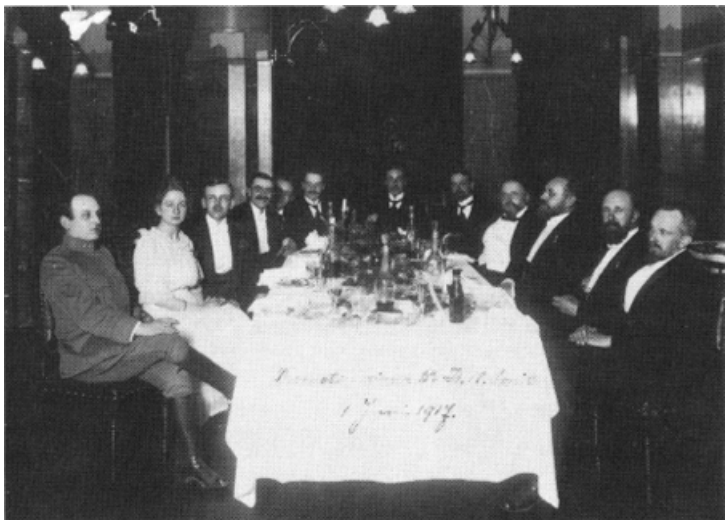

3. Promotiediner van dr. H.W. Smit in restaurant *Americain*, 1 juni 1917. Van links naar rechts: dr. F.J.J. Buijtendijk, mevr. C.M. Smit(?), dr. H.W. Smit, N.N., N.N., D.H.Th. Vollenhoven, mr. Y. Langhout, N.N., prof. dr. Ph.A. Kohnstamm, prof. dr. H. Bavinck, prof. dr. H.H. Kuyper en prof. dr. C. van Gelderen.

der Vaart Smit. Zij hadden een voor het gereformeerde begrip van die dagen ongewone theologische opleiding gemeen: Veltenaar had, nadat hij in 1899 aan de Theologische School te Kampen zijn kandidaatsexamen had behaald, gestudeerd te Genève, waar hij in 1904 promoveerde. Van der Vaart Smit, die aanvankelijk de kweekschool bezocht, had vanaf 1909 eerst gestudeerd aan de Rijksuniversiteit te Leiden en vanaf 1910 aan de Vrije Universiteit.[12.] De uit hervormde kring afkomstige Van der Vaart Smit werd te Amsterdam een Ba-

12. H.W. Smit werd op 30 december 1909 op 22-jarige leeftijd ingeschreven als student in de theologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden, waar hij op 7 juni 1910 slaagde voor zijn propedeutisch examen. *Archief-Faculteit der godgeleerdheid Leiden*.
Op 21 september 1910 werd hij ingeschreven aan de Vrije Universiteit, waar hij op 16 oktober 1915 slaagde voor zijn doctoraal examen.
Zie voor enkele persoonlijke gegevens van *Reformatie-medewerkers* bijlage III.

vinck-leerling en promoveerde op 1 juni 1917 cum laude bij zijn leermeester op het proefschrift *De natuurphilosophie en het theïsme*. Sinds december van dat jaar was hij predikant van de Gereformeerde Kerk te 's-Graveland. Als vast medewerker van het *Stichtsch Zondagsblad* pleitte deze jonge predikant voor vernieuwing binnen de Gereformeerde Kerken in de lijn van Bavinck. Van der Vaart Smit meende, dat Aalders' poging 'de nieuwe taak in de nieuwe eeuw' te formuleren ten onrechte als crisisverschijnsel werd opgevat.[13.] Mede om een meer bezonnen reactie op allerlei tekenen van verandering in het kerkelijk leven te bevorderen, verdedigde hij Veltenaar tegenover de 'leertuchtwellust' van De Moor.[14.] Van der Vaart Smit beoordeelde de publikatie van Veltenaar luchtig als 'enkele zwerf-gedachten op vrij ongelukkige wijze te boek gesteld' en achtte het bedenkelijk, dat scribenten hierover ophef maakten, terwijl ze nalieten actuele wijsgerige en ethische vragen aan de orde te stellen. De *Arsenaal*-redactie kwam uitgerekend met Van der Vaart Smit overeen, dat hij een nieuwe, betrouwbare brochure over bijbelkritiek zou schrijven.[15.]

Maar Van der Vaart Smit wilde meer. Hij had al eerder zijn gedachten laten gaan over een *eigen* kerkelijk orgaan, waarin hij zijn standpunten nadrukkelijker vorm zou kunnen geven. Eerst nadat hij in de zomer van 1918 met instemming Aalders' brochure gelezen had, kwam hij tot daden. Hij legde zijn gedachten voor aan P. Oosterbaan (1876-1927), eigenaar van drukkerij en uitgeverij Oosterbaan & Le Cointre te Goes.

Van der Vaart Smit had Oosterbaan leren kennen als uitgever van zijn proefschrift. Deze gereformeerde uitgeverij was een bedrijf in opkomst.[16.] Naast het in 1886

13. *Stichtsch Zondagsblad*, 30 maart 1919.
14. Aldus Smit in zijn polemiek met De Moor over Veltenaars brochure in het *Stichtsch Zondagsblad* van 2 februari 1919.
15. Bouwman raadde in *De Bazuin* van 10 januari 1919 de uitgever aan een 'bevoegden auteur' te verzoeken de in Veltenaars brochure behandelde zaak 'naar eisch der gereformeerde beginselen te behandelen'. Daarop werden dr. H. Kaajan en ds. J. Waterink tot redacteur van de reeks benoemd en leverde Waterink in april 1919 in een bijlage van de reeks *Een critische beschouwing over No. 1-2, Dr. C. Veltenaar, Bijbelcritiek*. Bouwman achtte deze oplossing onbevredigend: 'Laat de uitgever en de thans aangestelde redactie de fout herstellen en een goed boekje over Schriftkritiek den lezers aanbieden.' *De Bazuin*, 2 mei 1919.
16. Drukkerij en uitgeverij Oosterbaan & Le Cointre is ontstaan uit de drukkerij van G.M. Klemkerk te Goes. Deze verzorgde vanaf de jaren zestig van de negentiende eeuw stichtelijke uitgaven; vanaf de jaren tachtig ook de uitgave van lokale en regionale antirevolutionaire periodieken. Omstreeks 1891 liet hij een nieuwe drukkerij bouwen in de Lange Vorststraat 68 te Goes. Dit bleef het adres van Oosterbaan & Le Cointre tot 1965. In 1901 associeerde Klemkerk zich met de gereformeerde boekdrukkers P. Oosterbaan en K. Le Cointre. De Groninger Oosterbaan had zijn eerste vakopleiding gehad aan de Flakkeesche Boek- en Handelsdrukkerij en was na de vervulling van zijn militaire dienstplicht in dienst getreden bij Van Markens Drukkerij te Delft. Ook Le Cointre was al verscheidene jaren werkzaam in het vak: hij dreef de 'Zeeuwsche oud-theologische boekhandel' te Middelburg en gaf sinds 1889 uit het *Handboekje ten dienste van de Nederduitsch Gereformeerde Kerken*, de voorloper van het eveneens door hem uitgegeven *Handboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland* en sinds 1892 ook de *Zuider Kerkbode, weekblad gewijd aan de belangen van de Gereformeerde Kerken in Zeeland, Noord-Brabant en Limburg*.
    Klemkerk bleef tot 1903 werkzaam in het bedrijf, waarna het door Oosterbaan werd voortgezet onder de firmanaam Oosterbaan & Le Cointre, met het vignet 'Ora et labora confidenter'. Nadat het bestaande pand reeds enkele malen was uitgebreid, werd in 1913 het belendende perceel aangekocht voor de bouw van een magazijn. Le Cointre trok zich kort na de Eerste Wereldoorlog uit het bedrijf terug. *Rekeningen bedrijven Goes; bouwverordeningen Goes*.

opgerichte antirevolutionaire dagblad *De Zeeuw* vormde sinds 1917 het *Jaarboek ten dienste van de Gerefor-*

meerde Kerken een voorname pijler van haar fonds.[17.] De uitgave van een landelijk kerkelijk weekblad zou een belangrijke aanwinst voor de uitgeverij kunnen vormen.

De ambitieuze jonge theoloog en de ondernemende uitgever vonden elkaar. Oosterbaan stemde, ondanks de zware economische tijden voor de periodieke pers, in met het plan van Van der Vaart Smit: de uitgave van een sprankelend kerkelijk weekblad. Voor Van der Vaart Smit was daarmee een belangrijke mogelijkheid geopend. Hij keerde terug in zijn pastorie te 's-Graveland met de toezegging van de Goese

17. *Het Jaarboek* is ontstaan uit twee andere annuaria. Tot 1917 verschenen binnen de Gereformeerde Kerken het in de laatste jaren door E.J. Bosch JBzn. te Nijverdal uitgegeven *Jaarboekje voor de Gereformeerde Kerken in Nederland*, onder redactie van ds. G. Doekes, sinds 1855 verschenen in afgescheiden kring, en het sinds 1905 bij Oosterbaan & Le Cointre uitgegeven *Handboek van de Gereformeerde Kerken*, sinds 1888 in dolerende kring verschenen. Oosterbaan vond ds. J.C. Rullmann bereid een kerkelijk overzicht te schrijven voor het *Jaarboek*.
Naast dit *Jaarboek* verzorgde Oosterbaan vanaf 1903 het weekblad *De School met den Bijbel*, vanaf 1927 *De Magistratuur* en in de jaren twintig proefschriften, bijvoorbeeld van de amerikaanse theologen R. Bronkema, W. Burggraaff, R.J. Danhof, H. Kuiper, W.H. Rutgers en N.B. Stonehouse, die door bemiddeling van prof. dr. V. Hepp aan de Vrije Universiteit studeerden.

uitgever, dat hij in principe tot uitgave van een ‘jongeren’-blad bereid was.

Daarmee was de eerste stap gezet tot oprichting van *De Reformatie*.

Gesteund door de toezegging van Oosterbaan benaderde Van der Vaart Smit de Amsterdamse gereformeerde predikant dr. B. Wielenga. Deze ervaren predikant was voor de jonge Van der Vaart Smit een aantrekkelijke partner, omdat Wielenga zeker aanzien genoot binnen de kerken: hij was in 1912 benoemd tot hoogleraar in de ambtelijke vakken te Kampen, maar had bedankt. Wielenga hield tevens voeling met wat Aalders in *De critiek der jongeren* de crisis van zijn tijd noemde. Als geregeld bezoeker van Duitsland - ‘een groot volk, dat een grooten tijd doorworstelt’[18] - was hij bij toeval op 1 augustus 1914 te Berlijn geweest, waar hij temidden van de enthousiaste menigte de rede hoorde van keizer Wilhelm II bij de Duitse oorlogsverklaring, eindigend met de voor Wielenga aangrijpende woorden: ‘Nun gehet hin in die Kirche und betet!’[19] Hij beschouwde deze oorlog niet als een louter politieke belangenstrijd, maar vroeg in zijn lezingen over de oorlog tevens aandacht voor zijn geestelijke achtergrond, die hij duidde als een apocalyptische cultuurstrijd tussen het christendom en de levensleer van Nietzsche.[20]

Binnen de gereformeerde kring voelde de literair aangelegde Wielenga zich vanaf zijn studietijd te Kampen aangetrokken tot Bavincks irenische inslag en culturele belangstelling. Hij was geen militante gereformeerde en verkoos de studeerkamer en de kansel boven de vergaderzaal of het politieke forum. Organiseren lag hem niet, maar hij trad veel als spreker op en nam belangrijke culturele initiatieven, hoewel sommige gereformeerde autoriteiten kritisch tegenover hem stonden.[21] Naast het in 1911 mede door hem opgerichte christelijke

18. B. Wielenga, *Het ijzeren kruis, indrukken uit het oorlogsland*, Kampen, 1916, pag. 11.
19. Wielenga, *IJzeren kruis*, pag. 18.
20. Zie: B. Wielenga, *Het blonde beest, een tijdrede*, Kampen, 1916.
21. Dat Wielenga op cultureel gebied te breed werd geacht bleek, toen de directeuren van de Vrije Universiteit hem in 1920 niet geschikt achtten, om in door haar op te zetten populair-wetenschappelijke cursussen in de trant van een volksuniversiteit te spreken over de moderne Nederlandse letterkunde, zoals de senaat had voorgesteld: ‘Zijn geschriften doen vreezen, dat hij de jongelui een verkeerden kant zou uitdrijven.’ De Moor schonk men hiervoor wel het vertrouwen. Notulen 8 juni en 14 september 1920. *Archief-Directeuren*.

culturele tijdschrift *Stemmen des Tijds* - dat door Aalders in *De critiek der jongeren* geprezen was, omdat in de redactie gereformeerden én ethischen zitting hadden[22.] - gaf hij in 1917 de stoot tot de brochurereeks *Schild en Pijl*, bedoeld om 'van uit gereformeerd standpunt de vragen van den dag op theologisch, sociaal, literair en ander gebied, duidelijk en degelijk toe te lichten'.[23.]

Van der Vaart Smit was bij Wielenga met zijn plan voor een nieuw blad, dat de koers van Bavinck zou volgen, dus wel aan het juiste adres. Voor Wielenga gold bovendien dat Van der Vaart Smits plan van een weekblad meer en beter was dan een brochure-reeks bieden kon. Wielenga was 'één en al oor', aldus Van der Vaart Smit, 'en 't verheugde hem ten zeerste een voorstel als het onze mede te onderschrijven'.[24.]

Via Wielenga werd Bavinck van het plan op de hoogte gesteld. Bavinck had weleens met hem over de wenselijkheid van een eigen blad voor de 'jongeren' gesproken, en Wielenga hoopte op een positieve reactie. Bavinck stemde aanvankelijk in met het plan, maar gaf later het advies om naast vertegenwoordigers van de 'jongeren' ook woordvoerders van andere schakeringen van de Gereformeerde Kerken bij het blad te betrekken,[25.] want in dat geval leek het plan hem meer levensvatbaar. Op Wielenga's verzoek tot deelname aan het initiatief reageerde Bavinck echter terughoudend. Nog geen jaar geleden had hij op het laatste moment afgezien van het redacteurschap van *Schild en Pijl* en ook nu wenste hij niet aan het hoofd van een orgaan te staan.

Lag hier geen taak voor Bavinck? Hij oordeelde van niet. Hoewel de beweging der 'jongeren' voor een deel door zijn invloed was ontstaan, nam hij in het publiek tot haar een grotere afstand in acht dan menig 'jongere' lief was. Bavinck is nooit hun voorganger in de zin van partijganger geworden, hoewel hij daartoe verschillende malen is uitgenodigd,[26.] deels omdat hij binnen de Gereformeerde Kerken als

22. Aalders, *Critiek der jongeren*, pag. 14.
23. B. Wielenga aan F.W. Grosheide, 30 januari 1917. *Archief-Grosheide*.
24. H.W. van der Vaart Smit, *Geest en vorm. Getuigenis en verweer*, Utrecht, 1922, pag. 69.
25. B. Wielenga, 'De Bavinck-'geest', *De Reformatie*, I, 30 september 1921, pag. 383.
26. J.G. Ubbink aan F.W. Grosheide, 2 april 1925: 'Indertijd hebben we een vertrouwelijke samenspreking gehad met Bavinck (Anema, v. Gelderen, Lohman, enz.) in "Americain". Ik heb toen geprobeerd een studiekring te vormen, een beetje naar het voorbeeld van Port Royal. Maar de bedoeling van Geelkerken en Brussaard was blijkbaar Bavinck er toe te krijgen een brochure te schrijven, en zich daarmee een schild te verwerven, waarachter zij dan konden kruipen. Ze hebben hem vriendelijk de belofte afgeperst, die hij echter niet heeft ingelost.' *Archief-Grosheide*.

geheel reeds een leidende positie bekleedde en deels omdat zijn denken inzake de moderne cultuur nog onvoldoende uitgekristalliseerd was om de ‘jongeren’ daadwerkelijk concrete leiding te kunnen geven.[27.] Bovendien is Bavinck altijd meer bezinner dan man van de daad geweest. Hij wenste daarom ook nu geen op de voorgrond tredende rol te spelen. Wel liet hij zich sindsdien door Wielenga nauwkeurig op de hoogte houden over de totstandkoming van het blad.

Van der Vaart Smit en Wielenga namen het advies van Bavinck over en werden het ook over de opzet van het blad spoedig eens: ‘Plaats, doel en strekking zou zijn om in den geest van ds. Aalders' brochure een reformatorisch weekblad op te richten, dat sterke aandacht zou wijden aan al de vraagstukken door de zoogenaamde “beweging der jongeren” ontstaan, dat trachten zou zooveel mogelijk alzijdig en op frissche wijze deze vraagstukken te bespreken en te doen bespreken, open tribune biedende aan elke nuanceering welke zich binnen de palen der gereformeerde belijdenis voordeed en voordoen zoude en dat trachten zou aldus zooveel mogelijk leiding te geven aan den nieuwen tijd welke na den wereldoorlog blijkbaar was ontstaan.’[28.] Met deze doelstelling diende het blad het kerkelijk isolement van de ‘jongeren’ te doorbreken, zonder dat dit tot ongewenste onderlinge confrontaties binnen de kerken zou leiden: het blad zou het gesprek in gereformeerde kring aanvangen, en zou daartoe ook andere schakeringen binnen het gereformeerde leven aan het woord laten.

Deze door Bavinck beïnvloede keuze voor ‘een blad dat meer en anders dan de bestaande kerkelijke bladen (Heraut, Bazuin en Wachter) zich tot een spreektribune zou stellen voor velen en zooveel mogelijk alle erkende nuanceeringen van het gereformeerde leven tot recht

27. Zie: A. Anema, ‘In memoriam prof. dr. H. Bavinck’, *De Amsterdammer*, 6 augustus 1921: ‘Zijn verantwoordelijkheid als geestelijk leidsman voelde hij vaak, ja doorgaans, als een looden last, dien hij niet mocht, dien hij ook niet wilde afleggen, dien hij zelfs gaarne torschte, maar waarvan hij de verplichtingen niet kon vervullen, zooals hij dat eigenlijk wilde naar den hoogen maatstaf, dien hij zich zelf daarvoor stelde. Even wars van particularisme als van relativisme viel het hem vaak moeilijk de positieve oplossing te vinden die hem voor den geest zweefde.’
28. Van der Vaart Smit, *Geest en vorm*, pag. 69, 70.

zou doen komen, doch in beslist gereformeerden zin',[29] betekende dat nu ook buiten de kring van de 'jongeren' naar medewerkers moest worden gezocht.

Op 17 mei 1919[30] belegden uitgever Oosterbaan, Van der Vaart Smit en Wielenga een vergadering te Amsterdam met een zestal bekende predikanten: dr. K. Dijk te Den Haag, dr. G. Keizer te Tiel, J.G. Kunst te Arnhem, C. Lindeboom te Amsterdam, F.C. Meijster te Rotterdam en J.C. Rullmann te Utrecht. Daar werd de mogelijkheid besproken van de oprichting van een blad, gewijd aan de actuele belangen van het gereformeerde leven. Hoewel geen van de predikanten tot de 'jongeren' gerekend kon worden, toonden zij zich geïnteresseerd in het plan voor een breed opgezet blad, dat de tegenstellingen binnen gereformeerde kring zou kunnen overbruggen.

Na een uitvoerige bespreking, waarin de uitgever te kennen gaf als eigenaar van het blad te willen optreden, waarmee elke financiële belemmering voor de predikanten weggenomen was, namen allen zitting in een Comité tot oprichting en instandhouding van het nieuwe orgaan. Wielenga, die de vergadering presideerde, stelde voor het Comité uit te breiden met nog enkele bekende theologen: dr. G.Ch. Aalders te Ermelo, dr. J.G. Geelkerken te Amsterdam, prof. dr. F.W. Grosheide te Amsterdam, prof. dr. T. Hoekstra te Kampen en dr. J.C. de Moor te Amsterdam. Hierin kon men zich vinden. Voor de uitnodiging van deze personen en andere praktische werkzaamheden, zoals het ontwerpen van een overeenkomst met de uitgever, het benoemen van redacteuren en medewerkers, koos de vergadering uit haar midden een commissie, bestaande uit Dijk, Oosterbaan, Van der Vaart Smit en Wielenga.

Optredend als voorlopig secretaris van het Comité, nodigde Van der Vaart Smit de door Wielenga voorgestelde personen uit voor een vergadering van het Comité op 23 juli 1919[31] in hotel-restaurant *Ame-*

29. L. Smit, *Iets uit de geschiedenis van het weekblad 'De Reformatie'. Archief-Veenhof*. Het eerste gedeelte van deze nota is gepubliceerd in *De Reformatie*, XXVI, 7 oktober 1950, pag. 5, 6.
30. Smit vermeldde in zijn nota *Iets uit de geschiedenis van het weekblad 'De Reformatie'* 27 mei 1919 als datum van de eerste bijeenkomst. H.W. van der Vaart Smit aan Grosheide, 's-Graveland, juni 1919, noemde de in de tekst vermelde datum. *Archief-Grosheide*.
31. H.W. van der Vaart Smit aan F.W. Grosheide, juni 1919, noemde de datum van 27 juni 1919, maar mogelijk is deze vergadering uitgesteld. *Archief-Grosheide*.

ricain aan het Leidsche Plein te Amsterdam, om mee te spreken 'in deze voor het leven onzer kerken ongetwijfeld zoo gewichtige aangelegenheid'.[32] Aalders bedankte voor de uitnodiging wegens tijdgebrek en Lindeboom, Meijster en Kunst waren verhinderd de vergadering bij te wonen.

Met de entree van Geelkerken, Grosheide, De Moor en Hoekstra ontspon zich een uitvoerige discussie over het karakter van het blad. De nieuwe genodigden gaven te kennen, dat de zaak tot nu toe onvoldoende doordacht was. Het blad moest zich huns inziens vooral tot de 'jongeren' richten en zij wezen in verband daarmee op twee knelpunten: het verband tussen de belijdenis en de koers van het blad was met de zinsnede 'open tribune biedende aan elke nuanceering welke zich binnen de palen der gereformeerde belijdenis voordeed' volgens hen te vrijblijvend geformuleerd, terwijl er in het verlengde daarvan bovendien geen programma was opgesteld inzake praktische vraagstukken als het lidmaatschap van de NCSV, de vernieuwing van de liturgie en een mogelijke herziening van de belijdenis.

Deze zaken, alle reeds door Aalders in *De critiek der jongeren* genoemd, waren inderdaad onvoldoende doorgesproken op de bijeenkomst van 17 mei, en nu dit wel gebeurde, bleken er ten aanzien van de betekenis van de meer dan driehonderd jaar oude belijdenisgeschriften voor de moderne mens wezenlijke verschillen in opvatting te bestaan tussen Geelkerken en Van der Vaart Smit enerzijds en Grosheide en De Moor anderzijds. Met name de laatste weerde zich geducht op deze vergadering.

De Moor was eenenveertig jaar en genoot algemene bekendheid in gereformeerde kring. De Amsterdamse predikant was een energieke persoonlijkheid, die op de vele terreinen waar hij optrad, ook buiten gereformeerde kring, dank zij zijn organisatietalent en helder inzicht vooraan stond. In 1912 was hij benoemd tot hoogleraar in de ambtelijke vakken - maar ook hij bedankte, evenals Wielenga - en in 1914 was hij een bekwaam synodepraeses geweest. Hij had met Wielenga een literaire belangstelling gemeen en was lid van de redactie van *Stemmen des Tijds*.[33] Dit redacteurschap, door sommigen misprijzend beoordeeld als 'gecoquetteer met de hervormden',[34] betekende allerminst dat de robuuste en strijdbare De Moor het kerkelijk-gerefor-

32. H.W. van der Vaart Smit aan F.W. Grosheide, juni 1919. *Archief-Grosheide*.
33. Zie voor De Moor als literator: Kraan, *Ons Tijdschrift*, pag. 41-44.
34. J.G. Ubbink aan F.W. Grosheide, 24 februari 1914. *Archief-Grosheide*.

meerde standpunt afzwakte. Hij had van te voren reeds bezwaren om met het plan voor het nieuwe kerkelijke blad mee te werken, met name omdat hij er niets voor voelde met zijn reputatie 'de extravagantiën van Smit, J.C. Aalders, Harrenstein enz. te dekken'.[35.] Andere bezwaren, betreffende de onduidelijke koers en het mogelijk concurreren met *De Heraut*, liet hij vooralsnog rusten, maar wel stelde hij ter vergadering de centrale positie van Van der Vaart Smit, als secretaris van de redactie, ter discussie. Deze was samen met Dijk en Wielenga in de commissie van redactie benoemd, die voor de volgende vergadering een concreet program ter tafel diende te brengen. Maar, vroeg De Moor zich af, moest de post van redactiesecretaris aan de jongste aanwezige toebedeeld worden, die in de pers regelmatig een onvast geluid liet horen en wiens program op deze bijeenkomst als te onbepaald werd bekritiseerd? Anderen vielen De Moor op dit punt bij. Maar zo gemakkelijk liet de initiatiefnemer Van der Vaart Smit zich niet uitschakelen, en daar deze niet bereid was zich vrijwillig terug te trekken bleef dit punt voorlopig onbeslist. Wel kwam men op deze vergadering overeen, dat het orgaan in januari 1920 zou verschijnen onder de naam *De Reformatie, weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven*.[36.] Maar de discussie over de concrete betekenis van de woorden *reformatie* en *ontwikkeling* moest toen nog gevoerd worden. De vergadering eindigde daarom ondanks deze beslissing onbestemd. Men besloot op 1 oktober 1919 opnieuw voor beraad bijeen te komen.

Vergeleken bij het tijdstip van het initiatief tot oprichting van *De Reformatie* in de zomer van 1918 was de invloed van de 'jongeren' binnen de kring van de oprichters in juli 1919 behoorlijk afgenomen. Dit kwam overeen met hun positie binnen de Gereformeerde Kerken. De beweging der 'jongeren' werd bedreigd door de kerkelijke procedure tegen een van haar vertegenwoordigers, ds. J.B. Netelenbos (1879-1934) te Middelburg. Tegen deze predikant was een kerkelijke

35. J.C. de Moor aan F.W. Grosheide, 18 juli 1919. *Archief-Grosheide*.
Dr. W.G. Harrenstein (1886-1959), gereformeerd predikant te Noord-Scharwoude, was sinds zijn actief lidmaatschap van de NCSV pleitbezorger in gereformeerde kring van evangelisatie. Hij vertrok evenals Aalders in 1918 voor vijf jaar naar Nederlands-Oost-Indië.
36. Uit namen als De Calvinist, Reformanda, en De Jonge Stem werd gekozen De Reformatie, een naam die afweek van de aan het militaire bedrijf ontleende namen van andere periodieken: *De Heraut, De Bazuin, De Wachter* en *De Standaard*.

aanklacht ingediend, nadat hij op 10 juni 1917 een hervormde kerkdienst had geleid in de Grote of Sint Jacobskerk te Den Haag. In reactie tegen wat hij beleefde als een verkilling van het geestelijk leven in de Gereformeerde Kerken, bepleitte Netelenbos een meer persoonlijke geloofsbeleving en trachtte haar te bevorderen door het aanhalen van de banden tussen gereformeerden en ethischen: 'Tenslotte ethisch en geref. is voor mij geen tegenstelling. Wel ethisch en intellectualistisch.'[37.]

Als gevolg van een langdurige procedure werd Netelenbos op 13 mei 1919 als predikant geschorst en op 19 november afgezet door de classis Middelburg. Na zijn schorsing maakte hij 'propagandatochten'[38.] door het land, terwijl tevergeefs getracht werd Bavinck bij zijn zaak te betrekken.[39.] Netelenbos' optreden wekte beroering binnen de Gereformeerde Kerken, mede omdat hij in beroep ging tegen de uitspraak bij de generale synode, die in september 1920 te Leeuwarden bijeen zou komen. Hij ondervond zowel kritiek als weerklank van zijn vrienden ds. J.C. Brussaard (1884-1963) en Geelkerken, evenals van studenten van de Vrije Universiteit.[40.]

37. J.B. Netelenbos aan J.J. Buskes, 2 juni 1919. *Archief-Buskes*.
Zie over Netelenbos: C.J. de Kruijter, 'De erfenis niet geweigerd. Ds. Jan Bernard Netelenbos (1879-1934)', *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 6, Kampen, 1992, pag. 83-129.
38. Aldus typeerde J.C. Rullmann het optreden van Netelenbos in *De Bazuin*, 1 augustus 1919.
39. Bavinck onderhield persoonlijk contact met Netelenbos, maar trad in mei 1919 niet toe tot de door de classis Middelburg ingestelde commissie tot colloquium, die als opdracht had 'door bespreking van de aanhangige kwesties zo mogelijk de bedoelde broeder voor ons kerkelijk leven te behouden'. Prof. dr. W. Geesink, prof. dr. T. Hoekstra en ds. J.H. Landwehr namen wel zitting in de commissie; in de plaats van Bavinck trad prof. dr. A.G. Honig toe. Zie: De Kruijter, 'De erfenis niet geweigerd', pag. 105, 107.
W. Bakhuis Roozeboom, juridisch student aan de Vrije Universiteit, aan J.B. Netelenbos, 29 november 1919: 'Gelukkig dat u in hooger beroep is gegaan. Dan zullen dr. Geelkerken en Brussaard wel in de gelegenheid komen te zeggen wat zij erover denken. Als Bavinck nu maar eens kleur bekende.' *Archief- Netelenbos*.
A.W. Bronsveld, 'Kroniek', *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, LVI, 1919, pag. 930, betrok Bavinck in de kwestie: 'Ook schijnen de rechters te Middelburg niet te hebben onderzocht, of er soms aan de Vrije Universiteit niet wel eens dingen gezegd worden, die niet volkomen quadreeren met de leer der vaderen, en waarvan misschien prof. Bavinck iets meer zou kunnen zeggen.'
40. *De Wachter* meldde op 25 juli 1919 dat J.J. Buskes tijdens een optreden van Netelenbos op 4 juli 1919 te Utrecht in gebouw *Irene* had opgemerkt, 'dat ds. Netelenbos zich vergiste als hij meende, dat hij in zijn spreken de jongeren vertegenwoordigde: dat er vele jongeren zijn onder de studenten, die nog niet de minste behoefte gevoelen zich los te maken van de belijdenis der Geref. Kerken, in haar belijdenisgeschriften vervat'.
De Standaard, 18 juli 1919, meldde dat Geelkerken, die het woord voerde tijdens een volgend optreden van Netelenbos, op 17 juli 1919 in gebouw *Salvatori* te Amsterdam, had gezegd: 'Spr. zal in het midden laten of ds. Netelenbos goed doet zulke bijeenkomsten te houden, want om daarover te kunnen oordeelen, moeten wij ons in zijn omstandigheden weten te verplaatsen, en al zou wellicht zielkundige verklaring voor zijn vlucht tot publiciteit te vinden zijn, nu de procedure zoo lang duurt, toch stelt spr. zich liever het voorbeeld voor oogen van docent Steketee, te Kampen, wien indertijd ook zeer groot kerkelijk onrecht aangedaan is, maar die dit onder zich gehouden heeft.'
In reactie op een sympathiebetuiging aan Netelenbos van zestien studenten van de Vrije Universiteit werd in *De Standaard* van 3 december 1919 een motie van 65 studenten van deze universiteit gepubliceerd, waarin gesteld werd dat het aantal sympathisanten van Netelenbos aan de universiteit een 'zeer kleine minderheid' betrof.

Mede door dit geruchtmakende optreden van Netelenbos kende men de beweging der ‘jongeren’ een sterkere ethische signatuur toe dan vóór 1919 het geval was geweest en dreigde het begrip ‘jongeren’ een verzamelnaam te worden van ‘malcontenten en kritikasters, half-gereformeerden en niet meer gereformeerden’.[41.] De verwarring omtrent de werkelijke bedoelingen van de ‘jongeren’ werd hierdoor alleen maar groter.[42.] Om deze reden betreurde J.C. Aalders het optreden van zijn geschorste collega: ‘Momenteel mag broeder Netelenbos er wat sympathie mee winnen van jongeren, maar aan de kerken en vooral aan de beweging der jongeren zal het onnoemelijk veel schade doen.’[43.]

In deze reeds wat gespannen sfeer verscheen in de zomer van 1919 als extra nummer in de Arsenaal-reeks de brochure *Over de bijbelcritiek* van Van der Vaart Smit. Maar na Veltenaar werd nu ook Van der Vaart Smit niet voldoende bevoegd geacht voor de behandeling van

41. Aldus E.D. Kraan in het verslag van het tweede congres van de Gereformeerde Studenten Beweging, gehouden van 10 tot en met 12 september 1919 in hotel *Boschlust* te Zeist. *De Bazuin*, 7 november 1919.
Hij meende, dat de ‘jongeren’ vaak misverstaan werden omdat hun eerste uitingen kritisch van aard waren. Ten gevolge van de publikaties en het optreden van onder anderen Veltenaar, Van der Vaart Smit en Netelenbos dreigde in 1919 het begrip ‘jongeren’ in diskrediet te raken. Dit congres had evenals het eerste 160 deelnemers.
42. Bouwman schreef in *De Bazuin* van 1 augustus 1919: ‘Het zal ons aangenaam zijn wanneer zulk een orgaan van de jongeren verschijnt. Dan weten we tenminste wat deze jongeren wenschen.’
43. Geciteerd in *De Bazuin* van 31 oktober 1919.

dit gevoelige onderwerp. Prof. Bouwman schreef op 3 oktober 1919 in *De Bazuin*: ‘Blijkbaar is dr. Smit niet genoeg op de hoogte van het onderwerp, waarover hij schreef. En dat is jammer. Het is dan ook veel beter niet te schrijven, dan verkeerd te schrijven. Na Veltenaar's zonderlinge brochure is dit geschrift van dr. Smit bij vernieuwing een mislukking. Het werkt allerlei verkeerde voorstellingen in de hand. Geen aanbeveling voor “Ons Arsenaal”. Wij hebben betere voorlichting noodig.’[44.]

H.H. Kuyper beoordeelde de situatie in de Gereformeerde Kerken anno 1919 als ernstig en schreef, ‘dat er bedenkelijke verschijnselen zich voordoen, die tot een *caveant consules* nopen’.[45.] De evenzeer verontruste De Moor greep deze publikatie van Van der Vaart Smit aan om zijn bezwaren tegen hem nader te formuleren. In augustus 1919 stuurde hij alle commissieleden een - helaas niet bewaard gebleven - rondzendbrief inzake het onrijpe en ondoordachte karakter van Van der Vaart Smits brochure en de vele negatieve reacties erop. Volgens De Moor was de naam van Van der Vaart Smit door deze brochure in diskrediet geraakt, en zijn aanblijven als redactie-secretaris zou daarom misverstanden kunnen oproepen. Van der Vaart Smit verweerde zich tegen deze opinie in september in een brief aan Grosheide met een beroep op Bavinck, die hem over zijn brochure geschreven had: ‘Uw verhandeling over bijbelcritiek heb ik met genoegen gelezen; wel laat zij verschillende moeilijkheden onbesproken, maar dat kan ook niet anders in zoo'n beknopte brochure. Het beginsel van de organische inspiratie is er goed in ontvouwd.’ Van der Vaart Smit meende met deze waarderende opmerkingen van Bavinck sterk te staan en besloot zijn brief aan Grosheide zelfverzekerd: ‘Wetende dat ik steun op de onder ons erkende dogmatiek, valt 't mij alzoo moeilijk om in dr. De Moor's opvatting een causa abeundi te zien’.[46.] Om

44. *De Bazuin*, 3 oktober 1919. *De Wachter*, 15 augustus 1919: ‘Tot ons leedwezen moeten wij constateeren, dat “*Ons arsenaal*” het vertrouwen (...) bij vernieuwing zal derven door dit extra-nummer.’
45. *De Heraut*, 5 oktober 1919.
46. H.W. van der Vaart Smit aan F.W. Grosheide, 6 september 1919, *Archief-Grosheide*.
H.W. van der Vaart Smit aan J.J. Buskes, [september 1919]: ‘Mijn brochure maakt ruimte voor een degelijke litt. histor. beschouwing onzerzijds. En daarom bijv. is *Bavinck* met mijne brochure *zeer* ingenomen en was blijde dat ik *zijn* dogmatiek op deze wijze eens *duidelijk* en voelbaar heb uitgesproken. Bavincks dogmatiek zelve ontgaat den meesten in zijn breede strekking, omdat hij zich zoo schoon wetenschappelijk uitdrukt. Ik heb 't nu eens populair gedaan en opzettelijk de scherpe kanten naar voren gebracht, opdat de *organ*, inspiratieleer nu eens werkelijk *organisch* opgevat zou worden.’ *Archief-Buskes*.
H.W. van der Vaart Smit aan D.H.Th. Vollenhoven, [september/oktober 1919]: ‘Laat ons als *jongeren publiek* niet debatteeren. Ik noem jouw naam ook niet in kranteartikelen. In besloten kring is 't wat anders (...) Om welke reden heb je aan Klaas Dijk verklaard, dat jij met mij in een nieuwe courant niet in zee zoudt gaan? Ben ik in jouw oogen dan een ketter? Of ben jij niet een beetje *hypercritisch* in casu?’ *Archief-Vollenhoven*.
D.H.Th. Vollenhoven aan H.W. van der Vaart Smit, 9 oktober 1919: ‘Zoo als je 't weergaf liet ik me tegenover K. Dijk niet uit; die uitdrukking is meen 'k van Dr. de Moor. 'k Heb niets geen bezwaar je m'n gezegde te herhalen; je mag dat “naief” vinden, ik vind het eerlijk. M'n bezwaren tegen je persoon ken je: wetenschappelijk vertrouw 'k je niet om je vluchtigheid, om je willen meespreken op gebied waar je geen verstand van hebt; reeds in je diss. Dat hangt samen met je persoonlijk karakter; je wilt wat *worden* en *wezen* met je ik als middelpunt: niet Gods eere en 't echt wetenschappelijk ideaal: iets te benaderen de waarheid op een of ander gebied.’ Afschrift, *Archief-Vollenhoven*.

verkeerde indrukken van zijn werk weg te nemen, schreef Van der Vaart Smit bovendien ingezonden stukken in *De Wachter* en het *Noord-Hollandsch Kerkblad*.

Dijk deelde het standpunt van zijn vriend De Moor. *De Reformatie* moest in zijn ogen zeker geen oppositioneel blad worden naast de bestaande kerkelijke organen.[47.] Namens de commissie van redactie schreef Dijk daarom op 23 september 1919 aan Grosheide: 'Het komt haar voor dat voor een zuivere bespreking der aanhangige quaestie de algemeene vergadering meer vrijheid van handelen heeft, indien de gansche commissie van redactie aftreedt'.[48.] Ook Wielenga begreep, dat De Moors oppositie tegen de redactiesecretaris diens redactionele werkzaamheden ernstig zou kunnen belemmeren.

Op de Comité-vergadering van 1 oktober 1919 was ook dr. F.J.J. Buijtendijk aanwezig, die in maart van dat jaar was benoemd tot hoogleraar aan de medische faculteit in wording van de Vrije Universiteit. Hij werd deze eerste vergadering meteen voor een gevoelige kwestie geplaatst. Het onderwerp, dat de agenda beheerste was de

47. Dijk schreef in *De Bazuin* van 27 augustus 1937: 'Wat De Reformatie betreft merk ik even op, dat wij in 1920 met de uitgave van dit blad begonnen zijn, *niet* om te concurreeren met *De Bazuin* en *De Heraut* maar om een orgaan te verkrijgen van een geheel ander karakter, waarin ook b.v. het politieke en sociale leven ter sprake zou komen en aan de kunst in 't algemeen en de litteratuur in 't bijzonder veel aandacht zou worden gewijd.'
48. K. Dijk aan F.W. Grosheide, 23 september 1919. *Archief-Grosheide*.

positie van de hem niet onsympathieke,[49.] maar omstreden Van der Vaart Smit. Dijk, Grosheide, Hoekstra, Lindeboom en Meijster deelden het bezwaar van De Moor tegen Van der Vaart Smit. Ter vergadering maakte De Moor duidelijk, dat deze kwestie voor hem een breekpunt was, en toen ook Geelkerken - die in feite een geestverwant van Van der Vaart Smit was - van mening bleek, dat de voorgestelde redactiesecretaris onvoldoende vertrouwen bezat, zei Van der Vaart Smit zijn positie niet te willen handhaven ten koste van de medewerking van De Moor en anderen, en trok zich alsnog voor deze functie terug. De eerste initiatiefnemer moest sindsdien genoegen nemen met een plaats onder de vaste medewerkers van het op te richten blad, terwijl De Moors invloed hierdoor bevestigd was.

Dijk en Wielenga bleven gehandhaafd als redactieleden, terwijl als redactiesecretaris thans de voorkeur werd uitgesproken voor de niet tot het Comité behorende dr. V. Hepp, predikant te Watergraafsmeer, met dr. G. Keizer als secundus.[50.] In tegenstelling tot Van der Vaart Smit was Hepp, die als student aan de Vrije Universiteit een jaargenoot van Geelkerken en Grosheide was geweest, voor de verschillende groeperingen binnen het Comité aanvaardbaar op deze sleutelpositie.[51.]

Ook op deze vergadering bleef echter geen tijd over om over de gereformeerde belijdenis of actuele kerkelijke kwesties te spreken. Wel werd nu de definitieve bestuursvorm voor *De Reformatie* vastgesteld. Het Comité tot oprichting en instandhouding van het blad werd omgezet in een *Consortium*,[52.] waarin alle oprichters zitting zouden hebben. De leiding van het Consortium kwam in handen van het

49. Buijtendijk schreef een woord vooraf in Van der Vaart Smits brochure *Evolutie-theorie*, Zutphen, 1921.
50. Keizer speelde geen vooraanstaande rol in de geschiedenis van *De Reformatie* en verbrak vermoedelijk in 1922 de bestuurlijke banden met het weekblad, na onenigheid met redactie en moderamen over de verzorging van zijn rubriek ‘Uit de buitenlandsche kerken’. G. Keizer aan F.W. Grosheide, 22 december 1922. *Archief-Grosheide*.
51. Wie Hepp in de kring van *De Reformatie* heeft geïntroduceerd is onduidelijk. Stellingwerff, *Vollenhoven*, pag. 39 schrijft, zonder bronvermelding, dat Hepp was aanbevolen door De Moor.
52. Consortium betekent volgens M.J. Koenen, J. Endepols, *Verklarend handwoordenboek der Nederlandsche taal (tevens vreemde-woordentolk*, dertiende druk, Groningen/Den Haag, 1920: ‘Vereeniging van personen, o.a. bankiers, die samen een financieele onderneming uitvoeren; vereeniging van handelslui, industrieelen’. Niet duidelijk is, waarom in *Reformatie*-kring gebruik is gemaakt van dit woord uit de zakenwereld.

Amsterdamse drietal, De Moor (voorzitter), Grosheide (tweede voorzitter) en Lindeboom (secretaris). Zij werkten nauw samen om het blad op een beslist confessionele koers te houden. Het Consortium kreeg tot taak toe te zien op het redactiebeleid en te bemiddelen bij interne conflicten. De redactie werd door deze instantie benoemd en fungeerde als commissie van uitvoering. Tevens werd besloten nog een aantal medewerkers aan te zoeken, onder wie ds. Brussaard, die adviseur was van het bestuur van de NCSV voor de gereformeerde leden.

De vergadering van 1 oktober 1919 had de beslissende wending gebracht in de oprichtingsgeschiedenis van *De Reformatie*. Met dr. Valentijn Hepp trad een belangrijke figuur toe tot de kring van oprichters. Omdat hij tien jaar in zijn eerste gemeente Antwerpen had gestaan (1904-1914), was hij binnen de gereformeerde kring in Nederland lang onopgemerkt gebleven. Maar toen hij enkele weken voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog naar Nederland terugkeerde, viel hij spoedig op door zijn degelijke publikaties en solide wetenschappelijke kwaliteiten. In zijn geschriften gaf Hepp blijk van kennis van actuele dogmatische en wijsgerige ontwikkelingen en hij bezat een gefundeerde eigen kijk. Hij had geen sympathie voor de ethischen, maar deelde de mening van de ‘jongeren’ dat de moderne culturele ontwikkelingen om een duidelijke reactie van gereformeerde zijde vroegen. De enkelen binnen de *Reformatie*-kring die hem meer van nabij kenden, wisten ook dat hij een goede pen had en zowel in Klundert en daarvoor in Antwerpen, als nu in zijn huidige gemeente Watergraafsmeer lokale kerkelijke periodieken in het leven had geroepen of op hoger plan had gebracht. Evenals Wielenga onderhield hij contact met Bavinck over de oprichting van *De Reformatie*.

Hoewel Wielenga bepaald mild jegens de ‘jongeren’ stond, verwachtten De Moor en zijn medestanders met de belijnde Dijk en de stellige Hepp aan zijn zijde geen wezenlijke moeilijkheden meer in de redactiecommissie. Wielenga zou zich als vreedzaam figuur wel voegen. De Moor wilde het ‘jongeren’-element zeker niet geheel uitbannen. Voor hem was *De Reformatie* een middel om de goedwillende ‘jongeren’ aan de Gereformeerde Kerken te binden, en vanuit dat oogpunt was het compromis-karakter van het blad, dat uitgesproken gereformeerden als Sikkel te ver ging en anderen, zoals dr. J.G. Ubbink

(1875-1944), niet radicaal genoeg was, voor hem aanvaardbaar.[53.]

Op 13 oktober 1919 werden Dijk, Hepp en Wielenga het eens over de koers van *De Reformatie*, zo berichtte De Moor aan Grosheide: 'Heel gemakkelijk is het niet gegaan, maar het is ten minste zoo ver. Laat ons hopen, dat de practijk de bezwaren niet vermeerdert, doch uit den weg ruimt.'[54.] Hoewel Grosheide de basis voor samenwerking zwak achtte, voer hij in deze periode van de geschiedenis van *De Reformatie* op het kompas van De Moor, die daadkrachtiger optrad dan Grosheide. Wielenga werd verzocht het openingsartikel voor het eerste nummer van *De Reformatie* op te stellen.

In de tweede helft van oktober 1919 werd het volgende door De Moor opgestelde communiqué gepubliceerd:

> Bij de uitgevers Oosterbaan en Le Cointre te Goes zal met januari a.s. een blad verschijnen, getiteld: '*De Reformatie*'. Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven.
> In overeenstemming met den titel is de bedoeling, dat door dit blad zal worden medegewerkt aan de voortzetting der reformatie van het gereformeerde leven op den grondslag van de beginselen der reformatie, gelijk deze zijn uitgedrukt in de gereformeerde belijdenis.
> Het blad zal echter niet een uitsluitend kerkelijk karakter dragen. Ook de algemeene cultuurvraagstukken en de geestelijke stroomingen van onzen tijd zullen erin worden ter sprake gebracht en beschouwd in het licht van Gods Woord.
> In het bijzonder zal hierbij rekening worden gehouden met de vragen der 'jongeren', en zooveel mogelijk recht van uiting worden gegeven aan verschillende nuanceeringen van het gereformeerde leven.

53. J.C. Sikkel aan F.W. Grosheide, 14 oktober 1919: Er moet niet 'een zorgen zijn, dat er niets *tegen* de gereformeerde belijdenis komt, maar een *bewust, beslist, krachtig* opkomen in leering en leiding uit de gereformeerde belijdenis. *Die* mannen moeten wij hebben, en die *alleen*! (...) Vrijheid en ruimte, ja, maar voor God en het volk is een blad een *getuige*, die rekenschap geven moet, en die daarom met een beslist gelaat moet uitkomen. Ik betreur uw meegaan daarom in deze verhoudingen. En ik hoop van harte dat er iets anders gebeurt. *Niet zoo!*'
Geheel anders J.G. Ubbink aan F.W. Grosheide, 16 oktober 1919: 'Ik ben blij dat er een nieuw weekblad verschenen is [moet zijn: verschijnen zal]: *De Reformatie*. Maar het komt mij voor, dat de meesten, die in dit Consortium zitten, niets willen weten van een werkelijke reformatie; hoogstens van een aanvulling, en dat het anderzijds een dr. Smit verbergt, die me voorkomt geen reformatie te willen, doch een metabasis eis allo genos.' *Archief-Grosheide*.
54. J.C. de Moor aan F.W. Grosheide, 14 oktober 1919. *Archief-Grosheide*.

> Het Comité tot oprichting en instandhouding van dit blad bestaat uit de heeren: dr. J.C. de Moor, Amsterdam, voorzitter; prof. dr. F.W. Grosheide, Amsterdam, 2e voorzitter; ds. C. Lindeboom, Amsterdam, secretaris; J. van Andel, 's-Gravenhage; dr. K. Dijk, 's-Gravenhage; dr. J.G. Geelkerken, Amsterdam; dr. V. Hepp, Watergraafsmeer; prof. dr. T. Hoekstra, Kampen; dr. G. Keizer, Tiel; ds. J.G. Kunst, Arnhem; ds. F.C. Meijster, Rotterdam; ds. J.C. Rullmann, Utrecht; dr. H.W. Smit, 's-Graveland; dr. B. Wielenga, Amsterdam.
> Als commissie van redactie zullen optreden: dr. K. Dijk, dr. B. Wielenga en dr. V. Hepp (eindredacteur).
> Verschillende publicisten op kerkelijk, politiek, sociaal en letterkundig gebied hebben medewerking toegezegd, terwijl ook in Ned.-Indië, Amerika en Z.-Afrika medewerkers zijn aangezocht.[55.]

*

Een van de kwesties, die in dit persbericht een uitgemaakte zaak leek te zijn, maar in werkelijkheid nog steeds bespreking behoefde, was het preciese karakter van de binding van het nieuwe orgaan aan de gereformeerde belijdenis, en daarmee samenhangend het standpunt inzake actuele kerkelijke vraagstukken, zoals eventuele herziening van de belijdenis en het lidmaatschap van de NCSV.

In de nazomer van 1919 was de NCSV enige weken lang nieuws in de kerkelijke pers, omdat ze op 11 september was besproken op de gereformeerde predikantenconferentie te Utrecht. Grosheide had daar gesproken contra en Brussaard pro het NCSV-lidmaatschap van gereformeerde studenten. De overgrote meerderheid van deze druk bezochte conferentie voelde voor het standpunt van Grosheide, terwijl Brussaards betoog en zijn opmerkingen tijdens de bespreking zelfs meermalen protesten uitlokten.

Enkele weken na deze conferentie stelde De Moor in het *Noord-Hollandsch Kerkblad* van 17 oktober wat voorbarig vast, dat de NCSV-

55. Het persbericht werd niet opgenomen in *De Heraut* en *De Bazuin*. Wel verscheen het op 31 oktober 1919 in *De Wachter*. In het persbericht, dat op 7 november 1919 in het *Noord-Hollandsch Kerkblad* verscheen, stond reeds de naam van Geelkerken niet meer vermeld. De redactie van dit kerkblad werd gevormd door Lindeboom en De Moor, die het persbericht naar aanleiding van de laatste ontwikkelingen in *Reformatie*-kring hadden bijgesteld. Op 20 november 1919 verscheen in het gereformeerd studentenblad *Fraternitas* de ongewijzigde versie van het persbericht. Buijtendijks naam stond in geen van beide versies vermeld.
Alleen in dit persbericht is J. van Andel, de enige niet-theoloog in dit gezelschap, in verband met het Consortium van *De Reformatie* genoemd.

kwestie in beginsel opgelost was. Het inzicht, dat gereformeerden in de NCSV niet thuis horen, leek in de predikantenkring zelfs zo algemeen, dat De Moor kerkelijke uitspraken of een officiële ontrading niet meer nodig achtte; afdoende zou zijn, 'dat onze voormannen zich niet meer beschikbaar stellen voor den arbeid in dezen kring. Wanneer dezen daartoe vrijmoedigheid zouden kunnen vinden, leek ons het gevaar vrijwel bezworen.'

Daarmee was het opnieuw De Moor, die met een uitgesproken standpunt in de lopende discussies binnen de *inner circle* van *De Reformatie* de overige betrokkenen tot een keuze dwong.

Wielenga was hiermee uit zijn tent gelokt. Hij beschouwde de NCSV-kwestie in het geheel niet als een afgedane zaak, maar integendeel als een wezenlijk onderdeel van het cultuurvraagstuk, waarvoor de Gereformeerde Kerken kwamen te staan, zodra ze naar zijn wens werkelijk de weg van vernieuwing zouden opgaan. Hij koos daarom een week later in het *Noord-Hollandsch Kerkblad* positie *tegenover* De Moor: 'Ik behoor onder degenen, die de oplossing zoeken, niet in onthouding, maar in verbetering, speciaal door deelname van de "vóórmannen" onder de gereformeerden' en hij voegde er jegens De Moor fijntjes de wens aan toe, 'dat naast onze kerkbodes een orgaan verschijne, waarin we kwesties als de door u besprokene rustig en grondig behandelen kunnen in het teeken van opbouw en samenwerking. Misschien mogen wij van u in dit komend orgaan een reeks artikelen verwachten over de vraag: Wat is de roeping der gereformeerden (ook van de gereformeerde studenten) tegenover de geheele studentenwereld?' De Moor nodigde hierop Wielenga uit niet te wachten tot *De Reformatie* zou zijn verschenen, maar reeds nu in het *Noord-Hollandsch Kerkblad* de kennelijk nog niet afgeronde discussie te voeren. Wielenga, die niet van polemiek hield, liet de repliek over aan NCSV-medewerker Brussaard, op wie De Moor wel in het bijzonder had gedoeld. In een zeer uitvoerig artikel - het *Noord-Hollandsch Kerkblad* van 7 november 1919 verscheen noodgedwongen met een bijblad - gaf Brussaard als zijn mening te kennen, dat de NCSV-kwestie nog lang niet opgelost was en brak hij nogmaals een lans voor gereformeerde NCSV-leden. Wat De Moors bedekte opmerkingen aan zijn adres betrof schreef Brussaard uitdagend: 'Zoo dr. De Moor wat tegen mij heeft, dat hij het langs *kerkelijken* en niet langs *kerkbodes-weg* aanhangig make.'[56.]

56. Brussaards ingezonden stuk was gedateerd 28 oktober 1919. Ook Van der Vaart Smit tekende in een 'Ingezonden' in *De Standaard* van 27 november 1919 verzet aan tegen de 'constatering' van De Moor, dat de NCSV-kwestie in beginsel was afgehandeld. Hij bepleitte een naast elkaar bestaan van de GSB en de NCSV, zoals dat ook het geval was niet de protestants-christelijke werkliedenverbond *Patrimonium* en het algemeen-christelijke *Christelijk Nationaal Vakverbond*.

Brussaard zag na dit incident geen heil meer in samenwerking met De Moor. Hij wachtte diens antwoord niet af, maar bedankte rond 1 november 1919 als *Reformatie*-medewerker, evenals het Consortiumlid en oud-NCSV-bestuurslid Geelkerken. Hepp achtte dit geen ernstig verlies, maar voor Wielenga, die zich bij de kwestie-Van der Vaart Smit nog op de achtergrond had gehouden, was dit een zware tegenslag, want Geelkerken en Brussaard golden als prominente vertegenwoordigers van het standpunt der 'jongeren'. Hij vreesde dat dit vertrek een 'jongeren'-uittocht uit de toekomstige lezerskring van het nieuwe blad ten gevolge zou hebben, en in dat geval meende ook hij te moeten heengaan.[57.]

Hij deed daarom nog een laatste poging om Brussaard en Geelkerken voor *De Reformatie* te behouden en vroeg een Consortium-vergadering aan, waar alles nog eens zou worden doorgesproken. Hoewel in oktober 1919 was besloten dat men voor de verschijning van *De Reformatie* in januari 1920 niet meer bijeen zou komen en noch de secretaris van het moderamen Lindeboom, noch de redactiesecretaris Hepp deze kwestie een vergadering nodig vonden, werd op aandrang van voorzitter De Moor besloten de bezwaarden in een extra bijeenkomst aan te horen.[58.]

Op de Consortium-vergadering van 1 december 1919 zette Geelkerken in een drie kwartier durend betoog zijn bezwaren uiteen. Om leiding te kunnen geven in de pers achtte hij eenstemmigheid noodzakelijk over 'de religieus-philosophische grondproblemen, althans ten

57. V. Hepp aan F.W. Grosheide, 5 november 1919: 'Ingevolge onze afspraak van zondag bericht ik je even, dat naar Wiel. mij schreef Geelkerken en Brussaard zich teruggetrokken hebben. Wiel. is daar over in de put. 't Is volgens hem een catastrofe.' *Archief-Grosheide*.
58. J.C. de Moor aan F.W. Grosheide, 4 november 1919: 'Ziehier den brief van Brussaard. Daar deze in 't geheel niet motiveert, zie ik in zijn brief nog minder dan in dien van Geelkerken een reden, om een vergadering uit te schrijven.'
C. Lindeboom aan F.W. Grosheide, 22 november 1919: 'Over Geelkerken denken wij verschillend. De Moor is er voor, dat hem alsnog eene convocatie worde toegezonden. Ik ben er tegen, wijl hij ongemotiveerd uit onzen kring is weggeloopen.' *Archief-Grosheide*.

opzichte van den weg waarin de oplossing moet worden gezocht'.[59] Hij was van mening dat in het licht van deze problemen de reformatie van het gereformeerde leven niet voor de belijdenisgeschriften kon halt houden. Binnen het Consortium ontbrak het echter aan eenstemmigheid op dit punt en daaruit verklaarde hij het besluit tot uitgave van een blad zonder welomlijnd program. Hij wees deze oplossing van de hand en wenste in plaats daarvan in de Consortium-kring de discussie te voeren over de betekenis van de cultuurproblemen voor de gereformeerde kring, ook al zou dat tot een scheiding der wegen leiden.

Geelkerken was er reeds enkele jaren van overtuigd, dat de driehonderd jaar oude belijdenisgeschriften in het moderne leven niet zonder meer als richtsnoer konden fungeren. 'Elk dogma is de benadering met ons verstand van den Eeuwige en Zijn eeuwige, geestelijke dingen', zo schreef hij in 1917. 'De dogmatische formuleering moet dienst doen om ons midden tusschen de dwalingen daarheen te geleiden.'[60] De leerstellige formule was in zijn ogen niet meer dan een *middel* om temidden van allerlei meningen de weg te vinden tot de waarheid. Veranderden de grondproblemen van een cultuur in belangrijke mate, zoals zijn generatie ondervond, dan was het noodzakelijk om dit middel aan te passen. Hij betreurde de noodzaak tot herformuleren geenszins: 'De blijvende spanning tusschen de absolute waarheid, die gij in het dogma aangrijpt èn de relativiteit der formuleering, waarvan gij u bewust zijt, houdt uw geloofsleven ook intellectueel in actie.'[61] Het kwam er volgens hem op aan bewust gereformeerd te zijn in de moderne tijd, 'niet of gij op het dogma om zijns zelfs wil leunt en steunt. Maar of gij er uw God in aangrijpt.'[62]

Brussaard steunde op de bijeenkomst het standpunt van Geelkerken en accentueerde het punt in geding: 'Allen willen wel reformatie, de meesten echter in zeer beperkten zin. Tegen herziening van de bovenbouw der belijdenis zal wel niemand bezwaar hebben, maar ook de onderbouw kan zo niet blijven.'[63] Zolang er geen herziene belijdenis was, moest het Consortium zich volgens Brussaard en Geelkerken zelf uitspreken inzake de cultuurproblemen. Er ontspon zich een in-

59. Smit, *Iets uit de geschiedenis van het weekblad 'De Reformatie'. Archief-Veenhof.*
60. J.G. Geelkerken, 'De waarde van het dogma voor het geloofsleven', *Fraternitas, groot-gereformeerd studentenblad*, 20 maart 1917, pag. 56.
61. Zie noot 60, pag. 58, 59.
62. Zie noot 60, pag. 58.
63. Smit, *Iets uit de geschiedenis van het weekblad 'De Reformatie'. Archief-Veenhof.*

tensieve discussie over deze kwestie, waarin inderdaad bleek, dat op dit punt diepgaande meningsverschillen bestonden. Het merendeel van de leden wenste in dit stadium vast te houden aan de eenmaal gekozen formulering van binding van het blad aan de gereformeerde belijdenis zonder meer en wenste geen nadrukkelijk program vast te stellen. Brussaard en Geelkerken verwierpen deze visie, die zij als struisvogelpolitiek kwalificeerden. Alleen wanneer *De Reformatie* zou verschijnen met een welomlijnd program, inclusief een religieuswijsgerige achtergrond, zou het blad volgens hen in rapport met de eigen tijd staan en de ontwikkeling van het gereformeerde leven werkelijk kunnen bevorderen.

Het dilemma was al met al duidelijk gesteld: moest de nadruk liggen op het naspreken van de in de Schrift geopenbaarde waarheid, geheel overeenkomstig de Drie Formulieren van Enigheid, óf op het spreken in rapport met de tijd, waarin de uitdrukking van de waarheid zich kon wijzigen? Deze discussie raakte aan de voor de 'jongeren' belangrijke vragen rondom de verhouding van kerk en wereld, dogma en persoonlijk geloofsleven. Theologen als Dijk, Grosheide, Lindeboom, Hepp en De Moor beschouwden de belijdenis als de *nagesproken* geopenbaarde waarheid en konden alleen met een *officiële* herziening van de *vorm* van de belijdenis instemmen. De Moor had er - zeker nu een zaak als de kwestie-Netelenbos op de kerkelijke agenda stond - bezwaar tegen, 'dat men het geheele kerkelijke leven ter reparatie en restauratie op de helling wilde zetten'.[64.] Maar in dynamische begrippen denkende 'jongeren' als Brussaard, Geelkerken en Van der Vaart Smit vatten de belijdenis op als een tijdgebonden verwoording van de actuele betekenis van de openbaring, en hadden geen moeite met een herziening ervan. Zij hechtten veel waarde aan de relatie tussen kerk en cultuur, en wensten inzake de centrale cultuurproblemen de kerk een verlossend woord te laten spreken.

Tot een afdoende bespreking van deze belangrijke vragen was het tot nu toe niet gekomen, omdat de 'jongeren' en de overige gereformeerden elkaar de afgelopen jaren op dit punt niet hadden begrepen. Het Consortium was in feite het eerste forum binnen kerkelijk-gereformeerde kring, waar de verschillen tussen de leidende figuren besproken werden. Dankzij De Moor en Geelkerken waren dan toch besprekingen gehouden en werd althans binnen de besloten kring van het in oprichting zijnde blad afgetast, hoe de vragen, die in de kerken leef-

64. *Noord-Hollandsch Kerkblad*, 9 april 1920.

den, verband hielden met de confessionele grondslagen van de Gereformeerde Kerken.

Tot een overeenstemming kwam het ook op deze vergadering niet, maar een grondige discussie over de toekomst van het blad werd van zo groot belang geacht, dat thans van de verschijning in januari 1920 werd afgezien. De bezwaarden vonden in zoverre gehoor, dat aan de redactie werd opgedragen met spoed een inleidend artikel voor het eerste nummer op te stellen, dat een beredeneerd werkplan diende te bevatten. Eind 1919 legde Wielenga een dergelijk artikel ter beoordeling voor aan zijn collega-redacteuren Dijk en Hepp, maar zij keurden zijn tekst af. Wielenga wenste in aansluiting op Geelkerkens betoog een uitgebreid principieel program samen te stellen, terwijl zijn mederedactieleden hoogstens een beperkt werkprogram wilden publiceren. Hij besloot daarop zijn voorstel op persoonlijke titel bij het moderamen in te dienen. Ook met zijn poging om Brussaard of Geelkerken tot redacteur te laten benoemen had hij bij Dijk en Hepp geen enkel succes. Ze gingen accoord met zijn voorstel het moderamen om uitbreiding van de redactie te verzoeken - tot vijf man, zoals Hepp wilde - maar wilden niet, zoals Wielenga graag had gezien, iemand met name aanbevelen.[65.]

Op 16 februari 1920 kwam het Consortium opnieuw bijeen. Naast voorstellen voor een program van de verschillende redactieleden, lag er nu ook een program-voorstel van Brussaard en Geelkerken ter tafel. Dankzij het ingediende voorstel van deze laatste twee oogstte Wielenga met zijn versie tenslotte bij het Consortium succes. Het voorstel van Brussaard en Geelkerken was volgens de vergadering te extreem en had daarom geen kans. De Moor voelde weinig voor het vastleggen van actuele inzichten in de belijdenis; voor zo'n ‘officieelen catalogus’ van wat gereformeerd moest heten achtte hij de gedachten nog niet rijp.[66.] Als compromis werd vervolgens het openingsartikel van Wielenga toch door allen aanvaard. Dat wil zeggen: Dijk en Hepp schikten zich in deze beslissing. De Moor wenste in deze fase voor alles de eenheid te bewaren en beoordeelde daarnaar de verschillende program-voorstellen. Het Consortium had met deze beslissing voor het moment het best mogelijke resultaat geboekt om van start te gaan. Het aanvaarde ‘program van actie’ van Wielenga bevatte de volgende punten:

65. V. Hepp aan F.W. Grosheide, 26 januari 1920. *Archief-Grosheide*.
66. *Noord-Hollandsch Kerkblad*, 27 februari 1920.

1. '*De Reformatie*', weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven, staat op den grondslag van de gereformeerde belijdenis.
2. Doel van het blad is, leiding te geven aan en te bevorderen het reformatorische streven, dat bestaat in den kring der gereformeerden.
3. Aan de oprichting van het blad ligt ten grondslag de overtuiging, dat er in de Gereformeerde Kerken is een achterstand ten opzichte van hare belijdenis, en dat het daarom noodig is de belijdenisschriften en liturgische formulieren te onderwerpen aan een reconstructie en uitbouw, waarbij plaats ingeruimd moet worden aan de groote problemen (cultuurvragen), die sinds 'Dordt' zijn opgekomen.
4. In het algemeen wordt dus erkend de noodzakelijkheid van dogmavorming naar de waarheid der Schrift, zowel door negatieve als positieve ontwikkeling.
   In het bijzonder zullen daarbij de volgende vraagstukken aan de orde moeten gesteld:
   a. Het dogma der inspiratie en van het Schriftgezag (o.a. de verhouding van den menschelijken en goddelijken factor in de Schrift).
   b. De ken-theoretische kwestie van het geloof en van den grond des geloofs.
   c. De grenzen van de christelijke vrijheid ten opzichte van de hedendaagsche 'cultuur'.
   d. De pluriformiteit der kerk en het streven naar waardeering van en samenwerking met verschillende schakeeringen van het christendom.
   e. De vrouwenbeweging in verband met het kerkelijk leven.
   f. De kerk en het sociale vraagstuk.
   g. De kerk en de opvoeding, speciaal van de rijpere jeugd.
   h. Hervorming van den eeredienst en het kerkelijk leven, de prediking, de liturgie, het catechetisch onderwijs.
   i. De kerk en de evangelisatie (ook in de studentenwereld).
   j. Reorganisatie van de kerk in de groote steden.

   Het doel van dit blad is niet slechts deze problemen ter sprake te brengen, of er zich kritisch-negatief tegenover te stellen, maar zooveel mogelijk de positieve zijde dezer kwesties op te zoeken en te pogen ze in positief reformatorische richting op te lossen.[67.]

Volkomen eenstemmigheid inzake het vraagstuk van de binding aan de gereformeerde belijdenis kon op korte termijn niet verwacht worden. Maar omdat men de verschijning van het blad niet langer wilde uitstellen, berustte men er in de bedoeling van *De Reformatie* voorlopig met de niet nader omschreven formulering 'reformatorisch stre-

67. Dit program werd afgedrukt in Wielenga's openingsartikel in het eerste nummer van *De Reformatie*.

ven' aan te duiden, uit te spreken, 'dat er in de Gereformeerde Kerken is een achterstand ten opzichte van hare belijdenis' en 'de noodzaak van dogma-vorming' te erkennen.

Het Consortium besloot het verzoek om de redactie uit te breiden in te willigen, maar benoemde daarin niet Brussaard of Geelkerken, maar hun en Van der Vaart Smits geestverwant prof. dr. F.J.J. Buijtendijk, 'één van de uitnemendste krachten'[68.] op fysiologisch gebied in Nederland. Bij wijze van uitzondering was hiermee binnen gereformeerde kring een niet-theoloog opgenomen in de redactie van een kerkelijk orgaan.[69.] Een vijfde redactielid werd vooralsnog niet benoemd. Het Consortium telde nu dertien leden: Buijtendijk, Dijk, Grosheide, Hepp, Hoekstra, Keizer, Kunst, Lindeboom, Meijster, De Moor, Rullmann, Van der Vaart Smit en Wielenga.

Voor Brussaard en Geelkerken was het resultaat van deze vergadering natuurlijk zeer teleurstellend en zij verlieten nu definitief de oprichtingskring van het blad. Het ontbrak er, schreef Geelkerken in de *Overtoomsche Kerkbode* van 28 september 1924, terugziende op deze periode, 'aan die congenialiteit, die eenheid van inzicht en bedoelen, welke voor het gemeenschappelijk geven van *leiding*, en dan nog wel *reformatorische* leiding, onmisbaar moet worden geacht'. Wielenga volgde hen op dit beslissende moment echter niet, nu zijn positie in de redactie met de komst van Buijtendijk verstevigd leek. Het 'jongeren'-element was tot zijn vreugde en tot zorg van anderen, nog niet geheel uit *De Reformatie* verdwenen.

Het moderamen had Brussaard en Geelkerken uitvoerig aan het woord gelaten, en een compromis gezocht, maar had geen mogelijkheid gevonden hen voor het orgaan te behouden. Welke gevolgen dit verlies voor *De Reformatie* zou hebben, was begin 1920 nog onduidelijk, terwijl evenmin vast stond, dat het nieuwe blad zich uitdrukkelijk op de grondslag van de Drie Formulieren van Enigheid zou stellen. Het moderamen zag de toekomst van het op te richten blad daarom met een zekere zorg tegemoet, al was de zelden dralende De Moor inmiddels reeds tot de conclusie gekomen, dat het ethisch-getinte gevoelen van sommige 'jongeren' geen legale leidinggevende plaats

68. *De Heraut*, 30 maart 1919.
69. De onderwijzer en lector in de litterarische vakken aan de Theologische School te Kampen, C. Mulder (1837-1914), werkte in de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw als niet-theoloog mee aan de redactie van *De Bazuin*.

binnen de Gereformeerde Kerken verdiende en hun beweging van geen betekenis meer was.[70.]

De stukken stonden in het voorjaar van 1920 anders dan in de zomer van 1919, en zonder concessies was dit niet gegaan. Zowel de 'jongeren' als hun tegenstanders in de kring van *De Reformatie* konden maar half tevreden zijn. Maar op een werkelijke scheiding der wegen durfde rond 1920 niemand aan te sturen. Er hing daarom veel af van de vraag of de redactie erin zou slagen het onderling eens te worden over de concrete koers en de inhoud van het blad.

Nu de diverse besprekingen in de *Reformatie*-kring er toe hadden geleid, dat de verschijningsdatum verschoven was, eerst tot april, later tot september 1920, waren de moeilijker wordende verhoudingen binnen gereformeerde kring zelf ook een rol gaan spelen in de Consortium-debatten. Was het, gelet op de gespannen kerkelijke situatie - het woord 'crisis' dook regelmatig op in de kerkbodes - nog wel verantwoord de verschijning van *De Reformatie* langer uit te stellen? J.C. Aalders was de wanhoop nabij: 'Onze jongeren mislukken. Onze gereformeerden komen om. Ontroerende namen zijn daarvan te noemen. Zoowel wat getal als wat naam betreft. En daar baat geen 'Schild of Pijl' tegen. Daar is geen 'Arsenaal' voor. En 'Menigerlei Genade' is veel te eenvormig, overwegend, verstandelijk. Het ontroert niet, het pakt niet, het spreekt niet tot de zielen. Wij moeten wat anders hebben - kunnen wij het zelf niet geven? Hebben wij het niet? Is het ons alleen te zwaar?'[71.]

Het bericht van de oprichting van een 'jongeren'-blad was inmiddels verspreid en naar de verschijning ervan werd in 1919 niet alleen door 'jongeren' verlangend uitgezien, maar ook door anderen. In *De Wachter* werd in oktober van dat jaar nog eens aangedrongen op de uitgave van een 'jongeren'-weekblad, 'om zoo voor zichzelf en elkander tot klaarheid te komen, wat ze nu eigenlijk tot bevrediging hunner diepste zielsverlangens begeeren'.[72.] Aan het einde van 1919 sprak de

70. De Moor schreef over de 'jongeren' in het *Noord-Hollandsch Kerkblad* van 23 april 1920: 'Deze groep is zoo klein, zoo weinig gereformeerd, zoo onvatbaar om te luisteren naar wat de kerk als zoodanig zegt, dat we haar ten dezen in onze beschouwing eenvoudigweg uitschakelen.'
71. Geciteerd in *De Bazuin*, 25 juli 1919.
Menigerlei Genade was een prekenserie, die sinds 1911 verscheen en waarvan in 1919 De Moor en Wielenga redacteur waren.
72. *De Wachter*, 31 oktober 1919.

Amsterdamse predikant T. Ferwerda in zijn ‘Kroniek’ in het *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* de hoop uit, dat die verschijning niet al te lang meer op zich zou laten wachten, omdat anders de redding voor ‘jongere gereformeerden die onder de lage temperatuur van het koude conservatisme niet willen bevriezen’[73] wel eens te laat zou kunnen komen.

Een waarschuwend teken was voorts de aankondiging van een bijeenkomst van ‘jong gereformeerden’ op tweede kerstdag 1919 te Utrecht, waarop gesproken zou worden over de organisatie van ‘jongeren’-groep, die dat jaar aan betekenis had ingeboet en met name ten gevolge van de kwestie-Netelenbos uiteen dreigde te vallen.[74] Prof. Bouwman, die dit verval niet ongewenst voorkwam en reeds enkele malen te kennen had gegeven, dat de ‘jongeren’ zich gereformeerd dienden te gedragen of anders wat hem betreft wel konden heengaan, schreef in verband met de aangekondigde kerstvergadering in *De Bazuin* van 10 oktober 1919: ‘Erg duidelijk is dit plan nog niet, maar uit alles blijkt dat een groep van malcontenten langzamerhand kleur gaat bekennen. Vroeger klaagde men over de prediking, nu is er bijgekomen verbittering over de handeling met ds. Netelenbos, over gebrek aan waardeering van hen die nieuwe banen zoeken, die de ethische richting in willen. Het eind zal wel worden dat zij duidelijk openbaren niet meer tot de Gereformeerde Kerken te behooren.’

Door de brochures van Aalders, de procedure-Netelenbos, alsmede de volgens velen minder gelukkige publikaties van Veltenaar en Van der Vaart Smit - feiten, die alle samenhingen met het optreden van de ‘jongeren’ binnen de Gereformeerde Kerken - leken de omstandigheden waaronder *De Reformatie* zou gaan verschijnen gecompliceerder te worden, naarmate zijn geboorteuur langer op zich liet wachten. Het had er alle schijn van, dat de beweging der ‘jongeren’ ten gevolge van de ontwikkelingen in de jaren 1918 en 1919 uiteen gevallen was, nog voor zij goed en wel vorm had gekregen. Met name de radicale elementen binnen de beweging leken zich sindsdien van de Gereformeerde Kerken te vervreemden. De eerste uitdaging waarvoor *De Reformatie* in 1920 zou worden gesteld, was of het blad er in kon slagen deze kritische groep gereformeerden te winnen, zoals de oorspronkelijke bedoeling was geweest van de initiatiefnemers.

73. T. Ferwerda, ‘Kroniek’, *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, XX, 1919, pag. 417.
74. Zie: *De Bazuin*, 2 en 23 januari 1920.

4. De eerste twee jaargangen

Op 24 september 1920 verscheen eindelijk het proefnummer, dat tevens het eerste nummer was van *De Reformatie, weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven*.

Het stelde de verwachtingen niet teleur. De tweeëndertig namen,[1] die in de kop van het blad als redacteuren of vaste medewerkers vermeld stonden, leken een waarborg voor de nodige variatie in het blad. De opmerkelijkste namen in deze rij zijn achteraf ongetwijfeld die van de oudste medewerker, prof. dr. H. Bavinck en die van de jongste, ds. K. Schilder, toen negenentwintig jaar oud. Dat de namen van J.C. Aalders, J.C. Brussaard en J.G. Geelkerken ontbraken viel door de lengte van de rij medewerkers alleen aan hun naaste medestanders op. Niet alleen de vele namen van redacteuren en medewerkers trokken bij deze eerste kennismaking de aandacht, ook de inhoud van het blad boeide. Deze gunstige indruk werd voor een deel veroorzaakt door het 'program van actie' dat in dit eerste nummer stond afgedrukt, en dat in verscheidene andere bladen in zijn geheel werd overgenomen. Dit program bood ruimte aan de 'jongeren' en vermeldde verschillende wensen en behoeften, die de laatste jaren door hen onder de aandacht van het gereformeerde publiek waren gebracht. Na de zinsnede over de gereformeerde belijdenis als grondslag van *De Reformatie*, volgde de opmerking, dat de Gereformeerde Kerken een *achterstand* kenden inzake haar belijdenis, en dat deze *reconstructie* en *uitbouw* behoefde. De herziening van de belijdenis zou met name de actuele cultuurvragen moeten betreffen. Het was volgens de 'jongeren' tijd voor nieuwe dogmavorming en het program stipte daartoe enkele actuele kwesties aan. Het eerste nummer van *De Reformatie* maakte hierdoor op slag duidelijk, dat in dit blad een stroming binnen de Gereformeerde Kerken het woord kreeg, wier standpunten tot dan toe niet of nauwelijks vertolkt waren in de gereformeerde pers: 'Er

1. Zie bijlage III.

zijn stemmen, die wij niet mogen smoren, nieuwe stemmen, jonge stemmen, waarnaar wij luisteren willen.'[2.]

Op een enkele kritische opmerking na, was de kerkelijk-gereformeerde pers van mening, dat het blad een aantrekkelijke combinatie bood van een brede medewerkerskring en een modern principieel program. Was het verwonderlijk, dat ds. K. Schilder in de *Gereformeerde Kerkbode van de Classis Gorinchem* van 16 oktober 1920 enthousiast schreef, dat de verschijning van *De Reformatie* van durf getuigde, omdat het blad evenals het ethische weekblad *Bergopwaarts*, de vragen van de eigen tijd aan de orde stelde?[3.]

Alleen de eindredacteur van *Bergopwaarts*, prof. dr. H.Th. Obbink, sloeg de verschijning van *De Reformatie* en de gunstige ontvangst van het blad in gereformeerde kring van ter zijde met enige skepsis gade, en schreef wat cynisch over de zinsnede, dat ieder die de belijdenis lief had, zich in het blad mocht uitspreken: 'Het is maar de vraag of dat 'liefhebben van de belijdenis' iets anders beteekent dan: het eens zijn met de redactie.'[4.]

Het bezwaar van sommigen dat *De Reformatie* een blad zonder duidelijk oogmerk zou zijn, of juist een eenzijdig 'jongeren'-blad, bleek niet te leven onder het gereformeerde publiek. *De Reformatie* kwam, zag en overwon. Het aantal abonnees steeg binnen enkele maanden van honderden naar duizenden, en in de loop van de eerste jaargang berichtte de redactie, dat *De Reformatie* niet minder dan 7500 abonnees telde.[5.] Het nieuwe blad bewees daarmee niet slechts in een behoefte te

2. Wielenga, 'Openingswoord van de redactie', *De Reformatie*, I, 24 september 1920.
3. K. Schilder, 'De Reformatie', *Gereformeerde Kerkbode van de Classis Gorinchem*, 16 oktober 1920. Opgenomen in: K. Schilder, *Om woord en kerk, preeken, lezingen, studiën en kerkbode-artikelen*, II, Goes, 1949, pag. 210, 211.
4. *Bergopwaarts*, 2 oktober 1920.
   Zie: De Vrijer, *Gereformeerd-ethischen*, pag. 105: 'De gereformeerde theologie moge het wóórd ethisch verwerpen, de materie er van verwerpt zij niet (...) Niet toevallig verschijnt nu het nieuwe tijdschrift *De Reformatie*, waarin die roep om de geestelijke nooden onder de gereformeerden te bevredigen, een uiting zal vinden.'
5. Aldus V. Hepp in zijn artikel 'Infra dignitatem', waarin hij tevens de mededeling van de uitgever doorgaf, dat het aantal abonnees nog wekelijks steeg. *De Reformatie*, I, 10 juni 1921, pag. 287.
   De Reformatie van 29 oktober 1920 meldde de ontvangst van 'honderden postwissels, 't zij voor drie, zes of twaalf maanden'. Bij de jaarwisseling schreef Hepp in zijn artikel 'Aan onze lezers': 'Ons blad maakte een buitengewoon voorspoedige opgang. Het ging er met wondere snelheid in.' *De Reformatie*, I, 31 december 1920, pag. 103.
   Wielenga schreef in zijn artikel 'Het doel der jongeren', dat het blad 'met verbazende snelheid er bij ons volk ingegaan is (...) In enkele weken tijds sprong het getal abonné's van honderden op duizenden'. *De Reformatie*, I, 11 februari 1921, pag. 149.
   K. Schilder herinnerde zich in zijn artikel 'De reformatie van De 'Reformatie': mede dankzij de snelle toeloop van abonnees was 'de financieele basis van *De Reformatie* stevig genoeg om de tot medewerking uitgenodigde kerkbodeauteurs straks te verrassen met het feit van een afrekening om het kwartaal - en dat bij een toch wel naar kerklucht riekend orgaan'. *De Reformatie*, XXVI, 7 oktober 1950, pag. 2.
   De lage abonnementsprijs was een gunstige factor voor de groei van het abonneegetal. Met *f* 1,25 per kwartaal voor acht pagina's per week was *De Reformatie* niet duur. Deze prijs bleef tot na de Tweede Wereldoorlog ongewijzigd. *De Heraut* en *De Bazuin* kostten in 1921 elk *f* 1,50 per kwartaal, *Bergopwaarts f* 1,25.

voorzien, maar mocht een ongekend succes heten. *De Reformatie* verwierf in korte tijd een vaste positie temidden van de andere kerkelijke organen, en het kon er zelfs spoedig aanspraak op maken het meest gelezen blad te zijn binnen kerkelijk-gereformeerde kring.[6.]

Achteraf beschouwd is het opmerkelijk, dat *De Reformatie* zonder slag of stoot een vooraanstaande plaats heeft kunnen verwerven in de kerkelijke pers. Zelfs H.H. Kuyper heette in *De Heraut* het nieuwe blad, dat al spoedig een grote concurrent bleek te zijn, beleefd welkom. Hij kon weinig anders tegenover een weekblad met zo'n overmacht aan redacteuren en medewerkers. Zijn enige verweer was, dat hij na het overlijden van dr. A. Kuyper op 8 november 1920 *De Heraut* met ingang van 1921 liet overgaan 'uit den monarchalen in den republikeinschen redactievorm':[7.] in navolging van *De Reformatie* stelde ook H.H. Kuyper voor de diverse rubrieken medewerkers aan. Maar in de praktijk veranderde dat weinig aan *De Heraut*. Uit de snelle opgang van *De Reformatie* en het feit dat zijn verschijning geen tegenspraak ontmoette, kan geconcludeerd worden, dat de bestaande landelijke kerkelijke bladen in 1920 kennelijk maar matig voldeden.

6. Wielenga, 'Het doel der 'jongeren', *De Reformatie*, I, 11 februari 1921, pag. 149: 'Na eenige maanden mogen wij ons blad misschien beschouwen als 'het meest gelezen' gereformeerd weekblad in Nederland.' Deze opmerking was een reactie op een advertentie van *De Heraut* in twee voorgaande nummers van *De Reformatie*, waarin nieuwe medewerkers werden gepresenteerd en het blad werd aanbevolen als 'het *meest* gelezen, *actueele* gereformeerde kerkelijke weekblad'.
7. *De Heraut*, 26 december 1920.

Het goede begin voor *De Reformatie* leidde niet alle aandacht af van de spanningen rondom het nieuwe blad. De *Zeeuwsche Kerkbode* schreef naar aanleiding van het eerste nummer: 'Ofschoon we het blad met blijdschap begroeten, toch zal het ons benieuwen, of beide tot haar recht zullen komen de eenheid en de verscheidenheid.'[8] Bij een nadere beschouwing van de eerste twee jaargangen blijkt, dat de redactie van *De Reformatie* aan het karakter van vrije spreektribune wel degelijk grenzen stelde, langs geheel andere lijnen dan de oorspronkelijke initiatiefnemers ooit hadden bedoeld.

Deze afgrenzing maakte al spoedig duidelijk, dat het blad minder verschilde van *De Heraut* en *De Bazuin* dan het eerste nummer sommigen had doen vermoeden.[9] De wens, die aan de verschijning van *De Reformatie* mede ten grondslag lag, om aan alle schakeringen van het gereformeerde leven recht te doen, riep in de praktijk spanningen op, omdat scribenten met verschillende inzichten niet alleen samenwerking met elkaar zochten, maar tevens hun stempel op het blad wensten te drukken. Een tweespalt binnen de redactie over dit punt kondigde zich vanaf het eerste nummer aan.

Het officiële openingsartikel van de hand van Wielenga was gesteld in de geest van de 'jongeren' en herinnerde vanaf de eerste zin sterk aan Bavincks rectorale oratie *Modernisme en orthodoxie*: 'Door geleidelijke overgangen en catastrofale gebeurtenissen zijn wij gekomen in een veelszins andere wereld.'[10] Hij merkte op, dat rond de Eerste Wereldoorlog een nieuw tijdperk was aangebroken, met nieuwe religieuze en maatschappelijke uitdagingen, die ook de kerk aangingen: 'Een ver-

8. Hepp, 'Persschouw', *De Reformatie*, I, 8 oktober 1920.
9. Zie: A. Dorst, *Bergopwaarts*, 13 november 1920. Deze gereformeerde medewerker van dit blad, die na de synode van Leeuwarden de 'jongeren' opriep de Gereformeerde Kerken te verlaten, koesterde geen illusies ten aanzien van het nieuwe blad: 'Mij dunkt dat "De Reformatie" niets anders zal kunnen worden dan een 3e recensie van Heraut en Bazuin. En dan zal het de vraag zijn of het blad de frischheid en onpartijdigheid van de Heraut of de meer huiselijke trouw van de Bazuin op den duur zal kunnen bijhouden.'
   Het aantal *Bergopwaarts*-abonnees groeide in de periode na de verschijning van *De Reformatie* en Obbink liet niet na de voordelen van zijn blad ten opzichte van de gereformeerde concurrent te melden: 'Wij meenen aan de medewerkers niet den eisch te moeten stellen van volkomen eenstemmigheid met de redactie, maar tot zekere hoogte ruimte te moeten laten ook aan de van de onze afwijkende gevoelens en meeningen.'
10. Vgl. Bavinck, *Modernisme en orthodoxie*, pag. 11: 'Al deze bewegingen zijn een bewijs voor de stelling, dat wij in een gansch andere wereld, dan onze voorouders, leven.'

1e Jaargang VRIJDAG 24 SEPTEMBER 1920 Nummer 1

DE REFORMATIE

Weekblad tot ontwikkeling van het Gereformeerde leven

Onder redactie van Prof. Dr. F. J. Buytendijk, Dr. K. Dijk, Dr. V. Hepp en Dr. B. Wielenga

Opentgewaard van de Redactie.

4. Het eerste nummer van *De Reformatie*, 24 september 1920.
Deze uitgave diende als proefnummer; vanaf 8 oktober 1920 verscheen het blad wekelijks.

anderende wereld verplicht tot een vernieuwd belijden, tot een herkeur van onze wapenen, - en tot een toelaten van nieuwe bevruchting.' Maar terwijl Wielenga het zijns inziens achterop geraakte kerkelijk leven in verband trachtte te brengen met moderne culturele ontwikkelingen, schreef in datzelfde nummer zijn mede-redacteur dr. K. Dijk voldaan over de vooruitstrevende beslissingen van de op 9 september 1920 gesloten generale synode van de Gereformeerde Kerken te Leeuwarden. Tot teleurstelling van veel 'jongeren' had deze synode echter Netelenbos' afzetting als gereformeerd predikant bevestigd,[11.] het NCSV-lidmaatschap aan de studenten ontraden en de uitbouw van de belijdenis op de lange baan geschoven. Dijk meende te mogen spreken van belangrijke synodebesluiten met 'de belofte van een goeden oogst'.[12.] Hij oordeelde op 29 oktober, dat voor de met Netelenbos sympathiserende predikanten nu de tijd gekomen was, zich bekend te maken. *Bergopwaarts* was zo niet met *De Reformatie*, dan toch inzake redacteur Dijk spoedig gereed met zijn oordeel: 'inquisitie-allures'.[13.] Inmiddels was het voor de positie van de 'jongeren' binnen de Gereformeerde Kerken een teken aan de wand, dat ondanks het gerucht dat dertien predikanten Netelenbos hun sympathie hadden betuigd, geen enkele daarvan na de synodeuitspraak diens zijde koos.[14.]

Buijtendijk mengde zich niet in deze actuele kerkelijke zaken, in tegenstelling tot de eindredacteur Hepp, die zowel de rubriek 'Kerkelijk leven' als 'Persschouw' redigeerde, en dus in feite de kerkelijke nieuwsvoorziening in *De Reformatie* in handen had. Hepp stelde zich aanvankelijk voorzichtig op, en trachtte met een gematigde opstelling de 'jongeren' aan het blad te binden, zonder andersgezinde gereformeerden van *De Reformatie* te vervreemden.

Ondanks deze goede wil diende reeds enkele weken na de verschijning van *De Reformatie* het eerste conflict zich aan.

11. Bronsveld, 'Kroniek', *Stemmen voor waarheid en vrede*, LVII, 1920, pag. 889: 't Is zeer te betreuren, dat een ernstige ongesteldheid hem [Bavinck] aantastte, voordat de synode haar vonnis velde. Nu is ds. Netelenbos met *algemeene* stemmen veroordeeld.'
12. K. Dijk, 'De generale synode', *De Reformatie*, I, 24 september 1920.
13. Dorst reageerde in *Bergopwaarts* van 13 november 1920 verontwaardigd op Dijks oproep: 'Het wordt nu toch wel een beetje belachelijk en dat in het 3e of 4e no. van een weekblad als 'De Reformatie', dat in zijn eerste nummer zoo rond en open beloofde nieuw licht en leven voor te staan.'
14. De Kruijter, 'De erfenis niet geweigerd', pag. 115.

De zojuist genoemde synode van Leeuwarden had op 27 augustus 1920, met het oog op de bewogen tijden en de geestesverwarring die daarvan het gevolg was, besloten om een waarschuwend en opwekkend Getuigenis te doen uitgaan tot de kerkeraden, waarin tot trouw aan de gereformeerde belijdenis werd opgeroepen. De reactie van de kerken op dit Getuigenis was niet onverdeeld gunstig en de Amsterdamse predikanten Geelkerken en Wielenga[15.] lieten zich in hun preek kritisch uit over wat een onder een schuilnaam schrijvend gereformeerd predikant 'het mandement van de gereformeerde bisschoppen'[16.] noemde. Geelkerken hekelde het Getuigenis zelfs als een machteloos gebaar. In plaats van een defensieve en vreesachtige houding aan te nemen jegens de 'ongoddelijken en verderfelijken tijdgeest',[17.] zoals in het synodale stuk geschiedde, diende de kerk volgens Geelkerken haar kracht te ontplooien door zich over de wereld te ontfermen. Immers: 'Wie zijn oog, zijn oor, zijn ziel ontsluit in dezen tijd, voelt *ook* aan een eeuw, die - zij het ook goeddeels onbewust - toch in haar diepte hongert en dorst naar heil, dat zij *niet* heeft en toch niet missen kan.'[18.]

Toen Geelkerkens preek in oktober 1920 in druk verscheen, veroorzaakte deze in de kerkelijke pers grote opschudding. Zijn reactie op het Getuigenis doorbrak de illusie, dat de synode met haar besliste optreden de geest van kritiek bezworen had, en hij wekte bij velen een verontwaardiging, die dreigde uit te monden in een openlijke anti-Geelkerken-hetze. Maar terwijl de gereformeerde pers zich vrijwel als één man[19.] keerde tegen de eenling die 'een grooten mond opgezet'

15. Zie: Wielenga, 'Kerk en wereld', *De Reformatie*, I, 24 december 1920, pag. 100.
16. *Bergopwaarts*, 29 januari 1921.
17. 'Getuigenis', *Acta der generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden te Leeuwarden van 24 augustus - 9 september 1920*, Kampen, z.j., pag. 95.
18. J.G. Geelkerken, *Machteloosheid en krachtsontplooiing der kerk. Overdruk van de predikatie gehouden in de Schinkelkerk te Amsterdam, op zondag 3 oktober 1920*, Amsterdam, 1936, pag. 7.
19. Behalve Wielenga leek alleen Waterink in de *Zutphensche Kerkbode* Geelkerken bij te vallen. Deze indruk, volgens Waterink gebaseerd op een ongelukkig citaat uit zijn kerkbode, dat Hepp in *De Reformatie* had gegeven, bleek onjuist. Dit citaat had tot gevolg, dat hij een mogelijk beroep naar Amsterdam niet ontving. J. Waterink aan F.W. Grosheide, 18 maart 1921. *Archief-Grosheide*.
Schilder, 'Iets over de eenheid der 'heilsgeschiedenis' in verband met de prediking', *De Reformatie*, XI, 25 september 1931, pag. 382, schreef achteraf over Geelkerkens preek: 'Hoorde ik niet een preek over de discipelen, die den maanzieken knaap niet konden genezen waartegenover dan Christus zegt: hadt gij geloof, dan zou het wèl kunnen? (...) En dit motief wordt dan elders tot een preek over de *machteloosheid der kerk*; maar die wordt ditmaal niet door den inhoud der preek bewezen, wel door haar feit. Wij gaan droomend den bijbel langs; zien geen concrete situaties meer, ver-type-n, ver-geest-elijken, ver-zinne-beelden, verpsychologiseeren alles, en (...) *krabben* (...) *brutaal al de datums van Gods berichten af*.'

had,[20.] toonde uitgerekend *De Reformatie* zich verdeeld.

Dijk had geen goed woord over voor Geelkerkens 'aanval op de synode',[21.] maar Wielenga prees Geelkerkens 'moedige' daad en toonde als enige gereformeerde recensent sympathie voor zijn collega: 'De gemeente van Overtoom is wel te benijden, dat zij zulke getrouwe en moedige leeraars bezit.'[22.] Hoewel hij van nu af delen moest in de vinnige kritiek die Geelkerken te verduren had,[23.] bleef hij bij zijn afwijkend standpunt, dat hij - daartoe aangemoedigd door Obbink in *Bergopwaarts*[24.] - op 24 december 1920 in *De Reformatie* nog eens duidelijk en mild herhaalde.

Wielenga geraakte hiermee binnen de redactie van *De Reformatie* reeds spoedig in een moeilijke positie. Want hoe kon het blad een bepaalde koers voorstaan in actuele kerkelijke kwesties, wanneer de redacteuren elkaar tegenspraken? Wielenga meende, dat deze variatie de charme van *De Reformatie* vormde,[25.] maar volgens Hepp en Dijk mocht verdeeldheid niet het kenmerk van het blad worden. Zij

20. J. Ridderbos, *Kerk en wereld*, Kampen, 1920, pag. 19.
21. K. Dijk schreef over Geelkerkens 'aanval': 'Dat verdient de synode niet. Dat verdienen onze kerken niet. En ik moet deze daad openlijk afkeuren.' *De Reformatie*, I, 10 december 1920, pag. 85.
22. Wielenga over J.G. Geelkerkens *Machteloosheid en krachtsontplooiing der kerk* in *De Reformatie* van 5 november 1920.
23. In *De Standaard* van 7 december 1920 verweerde Wielenga zich tegen de suggestie, dat hij een medestander van Netelenbos zou zijn.
24. H.Th. Obbink noemde het Getuigenis in *Bergopwaarts* van 27 november 1920 'allerjammerlijkst' en de preek van Geelkerken 'moedig'. In het nummer van 18 december 1920 schreef hij: 'Ik had zoo gehoopt dat 'De Reformatie' de oogen zou open hebben voor den *geest* die in de Gereformeerde Kerken werkt. En de 'teekenen der tijden' verstaan. Er zijn er ook wel onder de redacteuren die het doen. Waarom zwijgen zij?'
25. Wielenga, 'Kerk en wereld', *De Reformatie*, I, 24 december 1920, pag. 100: 'Wij mogen een weinig varieeren in sommige bijkomstige beschouwingen, en ook in de manier van voorstellen, - in deze variatie is, mits de broederlijke liefde blijve, geen vloek, maar een zegen.'

hielden op de maandelijkse redactievergadering[26.] tegenover Wielenga vol, dat, zonder allerlei groeperingen binnen de Gereformeerde Kerken uit te sluiten, de redactie toch een duidelijk geluid moest laten horen. Indien de redactie dit naliet, zou *De Reformatie* immers geen invloed van betekenis op het kerkelijk leven kunnen uitoefenen. Voor dit laatste argument was Wielenga gevoelig. Hoewel er volgens hem een wezenlijk onderscheid bestond tussen wat hij *variatie* achtte en wat zijn mede-redacteuren als *verdeeldheid* bestempelden, schikte de irenische Wielenga zich voorlopig in de opvatting van zijn onverzettelijke mede-redacteuren. In *De Reformatie* van 11 februari 1921 schreef hij daarom, dat het blad niet kon fungeren als een *vrije* spreektribune zonder meer, omdat moest worden 'voorkomen dat eenvoudige en onvermijdelijke schakeeringen van het gereformeerde beginsel, in elkaar bestrijdende richtingen ontaarden' zouden.

De spanning tussen de wens alle schakeringen van het gereformeerde leven ruimte te bieden en de noodzaak om in het kerkelijk leven tot een vaste koersbepaling te komen, deed zich in de eerste jaren van *De Reformatie* gedurig voor. Maar reeds na deze eerste wrijving was duidelijk, dat de stem van Wielenga in de redactie niet zo zwaar woog als de 'jongeren' wel gehoopt hadden. En hij slaagde er niet in zijn positie in de redactie te verbeteren, ook niet nadat hij in mei 1921 bij het Consortium een klacht had ingediend tegen de al te dominante positie van Hepp.[27.] Wielenga was over de gang van zaken al spoedig teleurgesteld. Hij voelde zich reeds na enkele maanden binnen de *Reformatie*-redactie als een vreemde in eigen huis, en schortte in mei 1921 zelfs zijn verzorging van de rubriek 'Literatuur en kunst' voorlopig op.[28.] De redactionele onenigheid over de preek van Geelkerken had geen zichtbare gevolgen voor de band tussen *De Reformatie* en de 'jongeren' onder haar lezers. Mochten bij sommigen reeds vragen leven over het

26. Naspeuringen naar het archief van de redactie van *De Reformatie* hebben niets opgeleverd.
27. Smit, *Iets uit de geschiedenis van het weekblad 'De Reformatie'*, meldde een 'eerder moment', waarop over Hepps optreden geklaagd werd.
28. Dat de staking van Wielenga niet algemeen betreurd werd, moge blijken uit een schrijven van H. Dooyeweerd aan D.H.Th. Vollenhoven en H.M. Vollenhoven-Dooyeweerd op 17 december 1920: 'Kan Dik [Vollenhoven] als medewerker van de Reformatie niet eens zorgen dat dr. Wielenga zich niet meer aan literatuur bezondigt? Zelfs in een zuiver refereerend artikel bezondigt hij zich nog aan de meest grondige nonsens.' *Archief-Vollenhoven*.

vernieuwingsgezinde karakter van het blad, *De Reformatie* had zich in deze affaire-Geelkerken bij monde van Wielenga in elk geval gunstig van de andere kerkelijke organen onderscheiden. Dat Dijk in hetzelfde blad een tegenstem had laten horen was voor hen wel verontrustend, maar de 'jongeren' trokken daaruit vooralsnog geen duidelijke conclusie. *De Reformatie* genoot in deze eerste periode nog het voordeel van de twijfel. Men wachtte af en zag nauwgezet toe, soms een kritische vraag stellend: 'Is dit orgaan niet meer dan een voor iedere reformatorisch gezinde toegankelijke spreekplaats, onder een redactie, die zich met de rol van ordebewaarder vergenoegt?'[29.]

De aanvankelijk welwillende houding van de 'jongeren' jegens *De Reformatie* was niet alleen gegrond op Wielenga's artikelen, maar voor een deel tevens op de eerste bijdragen van de als mild beoordeelde eindredacteur Hepp, zolang deze zich niet rechtstreeks met de 'jongeren' confronteerde.[30.] Het was zijn oogmerk de moderne en behoudende elementen binnen de Gereformeerde Kerken te verenigen op een gematigd vernieuwingsprogram, dat hij omschreef met de uitdrukking, die in de oprichtingsperiode van *De Reformatie* was gebruikt, om de bedoeling van het blad te typeren: 'reformatorisch streven'. De beginselen van de Afscheiding van 1834 en de Doleantie van 1886 golden daarbij voor hem als sjibbolet. Waar hij zich in *De Reformatie* op toelegde was de aanvulling en uitwerking van de toen geldende leer.

In de eerste jaargang van *De Reformatie* bewogen Hepps artikelen, meditaties en commentaren zich rondom de thema's van *traditie* en *ontwikkeling*, en met deze formule werd het blad voorlopig een succes. In het voorjaar van 1921, toen het blad een half jaar bestond, constateerde hij tevreden, dat dankzij de laatste synode en *De Reformatie* de gevoelens van onbehagen in de kerken waren verminderd. Een tijd

29. Ingezonden van P.C. van Kerkhof te Amsterdam. *De Reformatie*, I, 24 juni 1921, pag. 307.
30. In *Bergopwaarts* van 29 januari 1921 schreef een onder een schuilnaam publicerend gereformeerd predikant, dat *De Reformatie* de Gereformeerde Kerken naar 'een tweede Trente' voerde. Hepp was bereid op de 'waarlijk geen geringe beschuldiging' te reageren, wanneer de predikant zich 'mannelijk en fier' bekend zou maken. 'Persschouw'. *De Reformatie*, I, 4 februari 1921, pag. 147.
De predikant beoordeelde deze reactie als mild en antwoordde in *Bergopwaarts* van 19 februari 1921: 'Dr. Hepp deelde mij niet in bij den tollenaren en zondaren en sloeg mij niet met den grooten ban. Hij staat er te hoog voor, - maar de anderen?'

van progressie was volgens hem aangebroken: ‘De drang is ontwaakt om èn in onze belijdenis èn in onze kerkinrichting rekening te houden met de nooden onzer tijden en uit te bouwen in den gereformeerd-historischen stijl.’[31.] In *De Reformatie* bevorderde Hepp deze ‘reformatorische’ mentaliteit: ‘Wat ons voor oogen staat en steeds scherper voor oogen moet staan is de behoefte aan *voortgezette*, aan *doorgaande*, aan *dagelijksche* reformatie.’[32.]

Zoals gezegd wisten slechts weinigen in de *Reformatie*-kring wat Hepp als eindredacteur zou kunnen betekenen, maar reeds in de loop van de eerste jaargang bleek Hepp uit journalistiek oogpunt voor velen een ontdekking. Tot 1920 werd hij vooral beschouwd als een man van degelijke wetenschap, maar in *De Reformatie* betoonde hij zich tevens een bekwaam kerkelijk verslaggever, wiens redactionele leiding en commentaren op actuele ontwikkelingen het orgaan zozeer stempelden, dat het al spoedig ‘het blad van Hepp’[33.] werd genoemd. Hij had tenminste een duidelijk program voor ogen en wist dit voor die tijd helder uiteen te zetten. Naast de wat traditioneel getoonzette bijdragen van Dijk en de literair goed verzorgde, maar weinig concrete artikelen van Wielenga sloeg Hepp in zijn journalistiek een eigen toon aan: zijn betoog werd gekenmerkt door korte, kernachtige zinnen, en een zeker religieus idealisme, waarin bezinning en daadkracht doorklonk. Voorzichtig maar beslist riep hij op tot voortgang: ‘Reformatie vat historische draden, maar om te weven voor de toekomst (...) Wij moeten vooruit! Steeds vooruit, tot op den dag dat Jezus komt!’[34.] In tegenstelling tot de meeste andere redacteuren van kerkelijke periodieken gaf Hepp er blijk van de veelheid aan ontwikkelingen enigermate te overzien. Was in Hepp dan eindelijk een leider van de ‘jongeren’ opgestaan, iemand die, staande in de gereformeerde traditie, deze heterogene groep wist te verenigen op een voor de gehele gereformeerde kring aanvaardbaar vernieuwingsprogram? Hij wees de ‘jon-

31. Hepp, ‘Het jaar 1920’, *De Reformatie*, I, 7 januari 1921, pag. 110.
Hepp, ‘Reformatorische wenschen’, *De Reformatie*, I, 29 april 1921, pag. 237: ‘De reformatorische leuze is door nieuwe stemmen, met nieuwe krachten aangeheven. En zij vindt tot in de achterste hoeken van ons kerkelijk leven weerklank (...) Als iets dan ook als vaststaand geconstateerd mag worden, dan is het wel, dat de drang tot reformatie in onze Gereformeerde Kerken algemeen is.’
32. Hepp, ‘Reformatie’, *De Reformatie*, I, 15 oktober 1920.
33. Volgens N. Baas stond het blad onder deze naam bekend. Zie zijn artikel ‘Reformatie-mentaliteit’, *De Reformatie*, III, 3 november 1922, pag. 33.
34. Hepp, ‘Reformatie’, *De Reformatie*, I, 8 oktober 1920.

geren' niet zonder meer af, maar trachtte hen te beïnvloeden en voorzichtig te corrigeren. Ze moesten volgens hem niet onbekookt veranderingen eisen, maar het 'reformatorisch plan' systematisch uitvoeren: 'Maar nu zal men toch aan een eeuwenoud paleis niet hier een vleugel aanzetten, daar een veranda laten bijtimmeren, ginds een modernen bult op den massieven rug geven, al naar het invalt (...) Wij hebben niet genoeg aan hier en daar een uitbouwtje. De uitbouw moet doordacht en generaal zijn.'[35.]

Maar ondanks Hepps energieke aanpak en modern klinkende toon, misten veel 'jongeren' in zijn program toch het besef dat de culturele breuk van de oorlogsjaren ook een kloof had geslagen tussen hen en de vorige generatie gereformeerden en dat zij als eerste generatie gereformeerden een eigen weg moesten zoeken in een veelszins andere wereld.

Buijtendijk, de enige niet-theoloog in de redactie, gaf in zijn knappe en fijnzinnige artikelen wel blijk van dit besef. Evenals Geelkerken in zijn Getuigenis-preek had gedaan, koos ook hij zijn uitgangspunt in de geestelijke nood waarin de moderne wereld verkeerde, en waarschuwde de lezers voor 'een rust zonder beweging, zonder leven', die voor eenzijdigheid leek te behoeden, maar die hen er in feite van weerhield mee te bouwen aan het 'nieuwe geestelijke tehuis voor onze medemenschen'. Maar hoe kon het onverstaanbaar geworden christendom dan geestelijk contact krijgen met de moderne wereld? Volgens Buijtendijk bood de nieuwere psychologie een opening, omdat zij - in tegenstelling tot die van Freud - aandacht schonk aan het *geestelijk* leven, dat alle mensen gemeenschappelijk hadden. Aan de hand van beschouwingen van de Duitse filosoof Max Scheler (1874-1928) over het berouw, het ressentiment en de deemoed, schetste hij de contouren van een moderne christelijke levenshouding. Hij typeerde deze liefdevolle houding later als 'seigneuraal': 'De deemoed is voor alles de deugd van de geboren heeren, welke men onder de armste menschen vinden kan, en bestaat in een niet naderen laten van aardsche waarden, eer en roem, tot het middelpunt van de ziel; in een voortdurend buigen voor God temidden van een heerschen over de wereld.'[36.] De grootste bedreiging voor deze levenshouding was het ressentiment: 'De persoon, die geen positieve liefde in zijn innerlijkst

35. Hepp, 'Reformatorische schakeeringen', *De Reformatie*, I, 26 november 1920, pag. 64.
36. F.J.J. Buijtendijk, 'De deemoed', *De Reformatie*, II, 2 december 1921, pag. 65.

wezen heeft, maar slechts haat en afgunst tegen andersdenkenden, tegen anders-zijnden, tegen anders-voelenden, kan schijnbaar een liefde voor beginselen bezitten', maar men beseft niet 'dat dit geen echte *liefde*, maar ressentiment is'.[37.]

Buijtendijks boodschap was voor de *inner circle* van *De Reformatie* duidelijk. Zijn bijzondere bijdrage aan de bezinning op het thema van de beweging der 'jongeren' heeft in gereformeerde kring echter nauwelijks gehoor gevonden,[38.] mede omdat hij zelden kopij leverde aan het blad.

Zolang de tegenstellingen binnen de redactie aan het lezerspubliek niet bekend waren, boezemde het blad met zijn nu en dan begrijpende toon 'jongeren' wel enig vertrouwen in, maar zij vonden er uiteindelijk niet wat zij zochten: nieuwe geestelijke inspiratie.

Een aantal 'jongeren' verwijderde zich daarom reeds in de loop van de eerste jaren van *De Reformatie*; het was voor hen - zoals het op 8 januari 1921 in *Bergopwaarts* werd gesteld - 'een periodiek van veel beloven en weinig geven'. De soms ongezouten kritiek van *Bergopwaarts*, dat plaatsruimte verleende aan teleurgestelde 'jongeren', richtte zich aanvankelijk op de bijdragen van Dijk, die inderdaad geen enkele affiniteit had met de beweging der 'jongeren'. Deze redacteur toonde zich niet alleen ingenomen met de besluiten van de synode van Leeuwarden, maar keerde zich in januari 1921 met een hoofdartikelen-reeks 'De kritiek der ouderen' daadwerkelijk tegen de 'jongeren'. Dat hij - samen met De Moor - tevens liturgische vernieuwingen voorstond en als één van de weinige gereformeerde predikanten althans niet voorbijging aan sociale vragen, liep minder in het oog.[39.]

Reeds binnen een jaar rees binnen *Reformatie*-kring de vraag, hoelang het zou duren voor de onvrede over de koers van het blad daar tot een duidelijke reactie leiden zou. Binnen het Consortium heerste er bij leden als Buijtendijk, Van der Vaart Smit en Wielenga teleurstelling, vooral over Hepps te synthetische koers. Zij zochten een *nieuwe* bele-

37. Buijtendijk, 'Over het ressentiment', *De Reformatie*, II, 25 november 1921, pag. 57.
38. Een uitzondering vormde Schilders enthousiaste reactie op Buijtendijks *Reformatie*-artikelen over Scheler, in de *Gereformeerde Kerkbode van de Classis Gorinchem*, 10 en 24 december 1921, 7 en 21 januari 1922.
39. Zie voor Dijk en de liturgie: G.C. van de Kamp, 'Liturgische bewustwording in de Gereformeerde Kerken', in: M.E. Brinkman, *100 jaar theologie. Aspecten van een eeuw theologie in de Gereformeerde Kerken in Nederland (1892-1992)*, Kampen, 1992, pag. 175-182.

ving van de gereformeerde leer, maar vonden die niet in het blad. Ze slaagden er evenmin in, de invloed van Hepp terug te dringen en het blad de steven te doen wenden, niet langer enkel varend conform de door hem uitgezette middenkoers.[40.] Het gevolg was, dat reeds in de zomer van 1921 gesuggereerd werd, dat het abonneetal begon te dalen[41.] en er in de kring van het Consortium plannen gemaakt werden voor een nieuw orgaan.[42.] In 1925 zou dit streven leiden tot de oprichting van *Woord en Geest*.

Op 29 juli 1921 overleed na een ziekbed van een jaar prof. dr. Herman Bavinck, zonder dat hij aan *De Reformatie* één bijdrage had kunnen leveren. Zijn overlijden was - nadat Netelenbos de Gereformeerde Kerken had verlaten en Geelkerken door zijn preek bij velen in diskrediet was geraakt - een ernstige tegenslag voor de beweging der 'jongeren'. Met name de geschriften uit zijn laatste levensperiode waren voor hen een kompas in het moderne leven en al had hij zich niet publiekelijk aan hun zijde geschaard, toch ervoeren ze zijn werk en optreden als een steun in de rug.[43.] Zijn betekenis was in hun kring zo

40. *Bergopwaarts*, 4 juni 1921: 't Schijnt dat de eendracht bij de redactie weg is. 't Was ook te mooi voor de jongeren. Met welk een gloed heeft dr. Wielenga voor hen gepleit. Edoch - 't schijnt niet langer te mogen. Dr. de Moor (...) en dr. Hepp zullen samen uitvechten, wie de Reformatie in dubbelen zin het meest schaadt. Waarschijnlijk zal dr. Hepp winnen. De kogel is door de kerk.'
Schilder schreef in zijn ter gelegenheid van het jubileum van vijfentwintig *Reformatie*-jaargangen geschreven artikel 'De reformatie van 'De Reformatie', in *De Reformatie*, XXVI, 7 oktober 1950, pag. 2, dat in de brief, waarin hij als medewerker werd aangezocht, vermeld stond, dat het blad geredigeerd zou worden door de 'centrumpartij'.
41. *Bergopwaarts* van 4 juni 1921 meldde dat het aantal van 7500 abonnees aan het minderen was. Zie in noot 5 de reactie van Hepp.
42. Smit, *Iets uit de geschiedenis van het weekblad 'De Reformatie'. Archief-Veenhof*.
43. A. Anema, 'In memoriam Bavinck', *De Amsterdammer*, 6 augustus 1921: 'Hij had nog vele plannen, met name begeerde hij nog, om de eischen en gevaren van den nieuwen tijd uiteen te zetten, dien wij na den wereldoorlog tegemoet gaan; hij kon het moeilijk dragen dat zelfs mannen van beteekenis naar zijn meening daarvoor niet genoegzaam oog hadden.'
G. Puchinger citeerde in het artikel 'Bremmers Bavinck-biografie' in zijn *Ontmoetingen met theologen* een curieuze brief van A. Anema aan mr. V.H. Rutgers, 13 augustus 1921: 'Naar mijn meening loopt onze heele beweging groot gevaar, om af te glijden van het grootsche standpunt, waarop zij door Kuyper in zijn groote dagen en door Bavinck is gebracht en ik ben zoo bang, dat alleen *theologen* haar daarop kunnen houden, en ik zie zulke theologen niet.' (pag. 126)

groot, dat ten tijde van de synode van Assen (1926) velen zich bij de bepaling van hun positie lieten leiden door de vraag, wat Bavinck in het gegeven geval zou hebben gezegd.

Ook voor *De Reformatie* was Bavincks overlijden een verlies. De redactie wijdde aan hem een speciaal nummer, dat in het teken stond van de vraag, hoe het zonder Bavinck verder moest met de ontwikkeling van de Gereformeerde Kerken. Nu Bavinck niet langer als schutspatroon kon dienen, was het voor de redactie van *De Reformatie* meer dan ooit zaak te tonen zelfstandig het vernieuwingsstreven in de kerken te kunnen behartigen. De reacties op Bavincks heengaan waren echter ook in *De Reformatie* uiteenlopend.

Buijtendijk schreef als dankbare leerling over de persoonlijkheid van Bavinck, en herinnerde bij wijze van motto voor 'jongeren' aan diens onconventionele levensles: 'Graaft dieper, weest eerlijk.' Hepp verklaarde in het Bavinck-nummer, met het oog op het gerucht van Bavincks kritische houding jegens de Gereformeerde Kerken in zijn laatste levensjaren, dat het eerbetoon van *De Reformatie* geenszins betekende, dat de redactie hem boven Kuyper stelde. Gelet op deze opmerking kwam het verscheidene 'jongeren' paradoxaal voor, dat juist Hepp in 1921 een biografie over Bavinck verzorgde na inzage van diens persoonlijke papieren. Wielenga beëindigde bij de herdenking van Bavinck voor korte tijd zijn stilzwijgen in *De Reformatie* en publiceerde in vervolg op het speciale nummer een serie hoofdartikelen over de 'Bavinck-geest', die niet strijdvaardig waren, maar indringend. In deze artikelen stonden zinnen, die zich lieten lezen als een S.O.S.-bericht: 'Wij hebben hem noodig (...) dien geest van bescheidenheid, oprechtheid, verdraagzaamheid en zachtmoedigheid, - we hebben hem noodig, zullen we niet stikken in onze principia en dood vriezen in onze orthodoxie.'[44.]

Dat er in de kring van redactie en vaste medewerkers van *De Reformatie* nog allerminst eenheid van opvatting en koers bestond bleek een half jaar na het overlijden van Bavinck, toen Van der Vaart Smit zijn eerste bijdrage in *De Reformatie* publiceerde. Hij was zijn medewerkerschap bij gebrek aan vertrouwen in de koers van Hepp met weinig

44. Wielenga, 'De Bavinck-"geest"', pag. 384.
Schilder schreef in zijn jubileum-artikel 'De reformatie van 'De Reformatie' over Wielenga's Bavinck-artikelen: 'De eerste jaargang van ons blad eindigt dan ook met een drietal hoofdartikelen over de "Bavinck-geest". Ze zijn - afgezien van de rubriek "Uit de Schrift" - het warmste van wat *in dien tijd* in "De Reformatie" is verschenen.' (pag. 3)

verwachtingen begonnen.[45.] Hij hoopte echter, dat Wielenga en Buijtendijk erin zouden slagen de oorspronkelijke bedoeling van het blad alsnog te realiseren. Toen deze hoop na een jaar niet in vervulling was gegaan, besloot Van der Vaart Smit, mede op aandrang van Wielenga, zijn standpunt in *De Reformatie* uiteen te zetten in een artikel, waarvan de strekking was: 'Wij willen dàt, wat in dr. Bavinck was!'[46.] Hij schreef niet, dat de Gereformeerde Kerken in een crisis verkeerden, zoals door radicale 'jongeren' gesteld werd, maar de vormen beheersten er zijns inziens het geestelijk leven wel zo sterk, dat een geestelijk reveil nodig was. Bavinck had zijns inziens als 'jongere bij uitnemendheid'[47.] weer geest gebracht in de kerken, en in zijn spoor hadden Aalders, Netelenbos en nog enkele 'jongeren' reeds gepoogd een andere mentaliteit in de kerken ingang te doen vinden.[48.] In navolging van hen stelde Van der Vaart Smit nogmaals, en nu scherper dan ooit in *De Reformatie* was gedaan, het alternatief waarvoor de kerken stonden: 'Het *accent* [moet] vallen op de *ziel* en niet op het intellect, op den *geest* en niet op de vorm, op *de persoonlijkheid* en niet op de organisatie. Dàt is, waar 't tegenwoordig om gaat.'[49.]

Van der Vaart Smit had zijn bijdrage in de zomer van 1921 via zijn geestverwant Buijtendijk bij de redactie ingediend, maar Hepp had haar in eerste instantie afgewezen, met als reden dat Van der Vaart Smit stromingen in het gereformeerde leven tegenover elkaar stelde, die hij met zijn beleid juist bijeen trachtte te houden. Omdat Buijtendijk en Wielenga de plaatsing ervan echter beslist wensten, bewilligde Hepp er toch in. Hij wilde de eenheid van de redactie niet aan deze inzending opofferen en koos een andere weg om het blad op zijn koers te houden. Terwijl Van der Vaarts Smits hoofdartikelenreeks nog liep, plaatste hij zonder overleg met de redactie een aantal bij hem als redactiesecretaris binnengekomen ingezonden stukken tegen Van der

45. Van der Vaart Smit schreef in zijn brochure *Geest en vorm*, dat hij na lezing van het eerste nummer van *De Reformatie* concludeerde, dat Hepp in 'een *gansch anderen* geest' werkte dan hij en Wielenga aanvankelijk hadden bedoeld, (pag. 72)
46. H.W. van der Vaart Smit, 'Geest en vorm', *De Reformatie*, II, 10 februari 1922, pag. 141.
47. Van der Vaart Smit, 'Geest en vorm', pag. 128.
48. Schilder schreef in zijn jubileum-artikel 'De reformatie van 'De Reformatie' geheel in de geest van de 'jongeren', dat het Bavinck rond 1920 om de *houding* van de gereformeerden ging en typeerde naast 'generaal' Kuyper het 'priesterlijke' optreden van Bavinck. (pag. 3)
49. Van der Vaart Smit, 'Geest en vorm', pag. 127.

Vaart Smits standpunt en bovendien mobiliseerde hij de 'Persschouw' contra deze hoofdartikelen in eigen blad! Nauwelijks was Van der Vaart Smits bijdrage in januari en februari 1922 gepubliceerd, of Hepp liet ook nog - zonder overleg met zijn mede-redacteuren - vijf contrahoofdartikelen van eigen hand volgen. Hierin stelde Hepp zijn *gereformeerde* opvatting tegenover de zijns inziens naar het *ethische* standpunt neigende mening van Van der Vaart Smit.[50.]

Tot nu toe was over dit geschilpunt in *De Reformatie* alleen in bedekte termen geschreven. Maar Hepp besefte dat zijn gereformeerde ideaal niet met schikken en plooien alleen kon worden verwerkelijkt en dat er soms een uitgesproken keuze moest worden gedaan. De militante artikelen van Van der Vaart Smit noopten hem tot een duidelijke reactie.

In navolging van wat De Moor in 1919 naar aanleiding van Van der Vaart Smits brochure *Over de bijbelcritiek* in besloten kring reeds had gesteld, schreef Hepp thans publiekelijk, dat de ideeën van Van der Vaart Smit onrijp waren. Diens dilemma van de vrije persoonlijkheid óf de onderwerping aan de leer was voor Hepp onaanvaardbaar. Beide elementen, mystiek en dogma, dienden volgens hem harmonisch verweven te zijn 'door voorop te zetten, dat het voorwerpelijke en het onderwerpelijke gelijkelijk onmisbaar zijn'.[51.] Daarom moest er altijd een mystieke ader door de dogmatiek lopen, maar dat was volgens Hepp iets wezenlijk anders dan wat Van der Vaart Smit beoogde, die de dogmatiek als dorre vorm uit het centrum van de theologie wilde dringen.

Het verschil in richting binnen de *Reformatie*-kring was nu openbaar geworden. Buijtendijk en Wielenga hadden het grootste bezwaar tegen het eigenmachtige en volgens hen gênante optreden van Hepp en steunden Van der Vaart Smit, al werden zijn artikelen niet overal geheel ernstig genomen.[52.] Van der Vaart Smit liet de zaak niet op zijn

50. Zie: Hepp, 'Geen accentverlegging, maar harmonie', *De Reformatie*, II, 3 maart 1922, pag. 166: 'Voor ketterjacht bestaat hier geen reden. Maar wel voor opwekking tot rijpe bezinning.'
51. Hepp, 'Geen accentverlegging, maar harmonie', *De Reformatie*, II, 24 maart 1922, pag. 187.
52. Aldus J. Waterink, 'Kroniek', *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, april 1922, pag. 489.

    J.G. Ubbink aan F.W. Grosheide, 23 februari 1922: 'Ik wou, dat je eens wist hoe nu over v.d. Vaart Smits artikelen in De Reformatie geoordeeld wordt (...): "zoo worden de geesten openbaar". Ik heb er een klein beetje leedvermaak in. Misschien herinner je je wel dat ik je schreef dat ik niets verwachtte van een zoo onhomogeen medewerkersgeheel als van de Reformatie. Zoo schreef ik ook aan Rullmann. Nu staat hij er zelf over verwonderd, gelijk hij me schreef.' *Archief-Grosheide*.

beloop en wendde zich, overtuigd een raak schot te hebben gegeven, met een klacht over de bejegening door Hepp tot het Consortium.

Op 13 en 23 maart 1922 kwam het Consortium in vergadering bijeen. Hepp verdedigde het goed recht van pro- en contra-artikelen voor dit bijzondere geval. Dijk steunde hem; voor Buijtendijk en Wielenga was de maat vol. Zij meenden dat Hepp keer op keer anderen de wet stelde en daarmee de redactionele samenwerking blokkeerde. Wielenga had zich ten tijde van de Getuigenis-preek omwille van de onderlinge vrede nog gevoegd naar Hepps wil, maar nu wensten hij en Buijtendijk Hepps redactiebeleid niet langer te dekken. Om te voorkomen dat er opnieuw geen maatregelen genomen zouden worden, stelde de gedecideerde Buijtendijk voor, dat óf hij en Wielenga, óf Dijk en Hepp uit de redactie zouden treden.

Het Consortium veroordeelde op voorstel van Grosheide zowel het plaatsen van de artikelen van Van der Vaart Smit als Hepps reactie daarop. Deze formele uitspraak deerde de redactieleden niet en loste evenmin het conflict op. Het grootste deel van de discussie werd gewijd aan het voorstel van Buijtendijk. Volgens Consortium-voorzitter De Moor was de oorzaak van het redactieconflict niet zozeer Hepps gebrek aan samenwerking, als wel de principiële tegenstellingen binnen de *Reformatie*-kring. Vanaf zijn toetreding tot deze kring was hij zich er ter dege van bewust geweest, dat samenwerking van verschillende schakeringen van het gereformeerde leven in één blad gepaard zou gaan met spanningen. Nadat de strubbelingen bij de oprichting met name door zijn inspanningen waren overwonnen, had hij bij de start van *De Reformatie* in 1920 goede hoop gehad, dat de praktische redactionele samenwerking de moeiten niet zou vermeerderen, maar doen afnemen. De Moor zag de toekomst van *De Reformatie* na anderhalve jaargang vol strubbelingen echter somber in en informeerde ter vergadering, of een van beide partijen binnen de redactie het blad werkelijk nog wenste voort te zetten. Het antwoord was onthutsend: noch Hepp en Dijk, noch Buijtendijk en Wielenga wensten na een redactiebreuk dit zo succesvolle blad voort te zetten! De teleursteling onder het dozijn Consortium-leden was groot: de door *De Reformatie* voorgestane samenwerking van de verschillende nuances binnen het gereformeerde leven was binnen twee jaar stuk

gelopen! Van der Vaart Smit beleefde een zoete wraak. Nadat men hem in 1919 als splijtzwam uit de redactiecommissie had gestoten, was thans, bij de publikatie van zijn artikelen, wel gebleken dat de redactie in haar huidige samenstelling al evenmin eensgezind was.

Dit aan het licht getreden feit was inmiddels ontmoedigend voor de *Reformatie*-kring. Was het dan binnen gereformeerde kring onmogelijk een vernieuwingsgezind blad in stand te houden, was het uitgesloten zich gezamenlijk te bezinnen op de nieuwe vormgeving van de gereformeerde overtuiging? Het Consortium waagde het niet deze vragen met een onomwonden 'neen' te beantwoorden en nam ook in zijn tweede bijeenkomst over het redactieconflict, op donderdag 23 maart, geen beslissing in deze zaak.

Ook Buijtendijk en Wielenga trokken nog geen conclusies, maar Van der Vaart Smit bedacht zich nu niet langer. Toen het Consortium zijn zijde niet koos, beklaagde hij zich in een ingezonden stuk in *De Reformatie* van 31 maart 1922 over de 'onherbergzaamheid' die de eindredacteur aan een medewerker had betoond; hij verbrak op eigen initiatief alle banden met het weekblad, dat hij eigenlijk alleen in het openingsartikel van Wielenga in het eerste nummer als zijn geesteskind had herkend: ''t Was 't eerste maar tegelijk ook het laatste nummer waarin de bedoeling der oprichters tot uiting kwam.'[53.] Met ingang van de tweede jaargang in oktober 1921 waren reeds vier namen van andere medewerkers uit de kop verdwenen, maar Van der Vaart Smit was de eerste die na een openlijk conflict het blad verliet.[54.]

Na de bijeenkomst van 23 maart werd het overleg binnen de redactie voortgezet, in nauwe samenwerking met het Consortium-bestuur. Over en weer deed men elkaar in april en mei kleine concessies. Voor een eventuele voortzetting van het blad in de bestaande redactiesamenstelling stelde Buijtendijk nu als eis, dat hij een artikel over de kwestie-Van der Vaart Smit mocht publiceren; maar Consortiumvoorzitter De Moor wilde geen letter meer over deze zaak in *De Reformatie* zien opgenomen, tenzij er een gezamenlijke verklaring van

53. Van der Vaart Smit, *Geest en vorm*, pag. 73.
54. Met ingang van de tweede jaargang ontbraken de volgende namen in de kop van *De Reformatie*: prof. dr. H. Bavinck, die op 29 juli 1921 was overleden, dr. W.G. Harrenstein, prof. dr. J. Ridderbos, en J. Schouten, die om onbekende redenen bedankt hadden. Geen van hen had in de eerste jaargang een bijdrage voor het blad geleverd; wel werd na Bavincks overlijden in *De Reformatie* van 5 augustus 1921 één van diens Schriftoverdenkingen uit *De offerande des lofs* geplaatst.

5. Prof. dr. V. Hepp, ‘die altijd de krant heeft gediend met copie, die veelszins goed was’ (pag. 193), 1922.

de *gehele* redactie kwam, die in algemene termen zou zijn gesteld. De oppositionele redactieleden Buijtendijk en Wielenga stemden in met de voorwaarde van De Moor, maar een door hen voorgestelde verklaring werd door Dijk en Hepp afgewezen: ‘Gelijk 't daar ligt is 't een motie van afkeuring van mijn redactioneel beleid’, schreef Hepp op 24 mei 1922 aan Grosheide.[55.]

In deze weken van moeizaam overleg raakte Grosheide, die vanaf de oprichting aarzelingen had gehad over de samenwerking van de diverse richtingen binnen één blad, er meer en meer van overtuigd, dat *De Reformatie* inderdaad geen levensvatbaarheid had. Hij overwoog de weg van Van der Vaart Smit te volgen en eveneens te bedanken als lid van het Consortium. Ook Buijtendijk was de vele discussies binnen de redactie en met de Consortium-leden moe. Samen met de vindingrijke De Moor betoonde Hepp zich echter een volhardend onderhandelaar. Hij zag nog toekomst voor *De Reformatie*. Hij slaagde er in Grosheide voor het blad te behouden en beraadde zich reeds over de eventuele opvolging van Buijtendijk.

Maar een breuk in de redactie werd met name dankzij de inspanningen van Hepp en De Moor voorkomen. Er kwam ten slotte een verklaring

55. *Archief-Grosheide*.

ter tafel, waarmee alle betrokkenen zich akkoord verklaarden. Zij werd als redactioneel artikel geplaatst in *De Reformatie* van 9 juni 1922 en daarmee leek de crisis bezworen.

In dit artikel, 'Leider en leiding' werd, onder erkenning van de daaraan verbonden bezwaren, vastgehouden aan de oorspronkelijke redactionele formule. *De Reformatie* bedoelde nog steeds te zijn een orgaan, 'dat het kontakt brengt en vasthoudt tussen de verschillende groepen en stroomingen, die - door de krisis van onzen tijd, ook in den kring van ons gereformeerd kerkelijk leven, ontstaan - zich steeds duidelijker begonnen af te teekenen'. Het blad wilde daarmee de eenheid, de vrijheid en de ontwikkeling van het gereformeerde leven dienen. De redactie erkende dat deze formule als keerzijde had, dat de tegenstellingen verscherpt zouden kunnen worden en dat er geen werkelijke leiding van het blad zou uitgaan. De vier redacteuren hadden hun conflict echter bijgelegd en nieuwe moed gevat. Ze stelden ondanks de ondervonden bezwaren van de redactie-formule op 9 juni 1922: 'En nóg is onze overtuiging, dat een uiteengaan van de samenwerkende groepen niet door de omstandigheden geëischt wordt.'[56.]

Ook Wielenga hervatte nu zijn medewerking, die hij in mei 1921 aanvankelijk had opgeschort. Wel werd per 30 juni 1922 een geregelde medewerker van de rubriek 'Literatuur en kunst', drs. C. Tazelaar (1891-1953), sinds 1914 leraar Nederlands aan de christelijke HBS te Amsterdam, zonder nadere aankondiging als redacteur vermeld in de kop van het blad.[57.] Het jaar daarop werd hij tevens redacteur van

56. Redactie, 'Leiders en leiding', *De Reformatie*, II, 9 juni 1922, pag. 272.
In *De Standaard* van 19 juni 1922 schreef Van der Vaart Smit, dat het redactioneel artikel hem gestemd had 'tot groote dankbaarheid, omdat, waar hij gekenschetst werd als "gaande in de ethische richting", deze officieele, ook door zijn aanvaller onderteekende verklaring voor hem van buitengewoon groot gewicht en voor zijn publieke positie van niet te onderschatten beteekenis is'.

57. Zie: A. Sizoo, 'Christiaan Tazelaar', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 1951-1953*, Leiden, 1954, pag. 113-116. Hij promoveerde op 6 april 1925 aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam op het proefschrift *De jeugd van Groen, 1801-1827*. Sizoo vermeldde de periodieken, waarin Tazelaar heeft gepubliceerd, maar noemt niet *De Reformatie*, waarin deze meer dan tien jaar wekelijks de rubriek 'Letteren en kunst' verzorgde en waarvan hij bovendien jarenlang redactiesecretaris was (1924-1935). Ook de korte biografie van Tazelaar in Dineke Colenbrander e.a., *Opwaartsche Wegen*, Den Haag, 1989, pag. 117, vermeldt Tazelaars redacteurschap van *De Reformatie* niet.

Stemmen des Tijds. Overeenkomstig Hepps oorspronkelijke wens bestond de redactie nu uit vijf man - waaronder twee niet-theologen. Met ingang van zijn benoeming nam Tazelaar in plaats van Wielenga de verzorging van de rubriek 'Literatuur en kunst' op zich.

Met hernieuwde moed, maar zonder wezenlijk nader tot elkaar te zijn gekomen, zetten de redacteuren de tweede jaargang van *De Reformatie* voort.

*

In de bestuurlijke kringen van de Vrije Universiteit werd inmiddels langdurig overlegd over de opvolging van Bavinck. Nadat H.H. Kuyper, die sinds de zomer van 1920 tijdelijk de dogmatiek-colleges verzorgde, in januari 1922 het voorstel van de theologische faculteit had afgewezen, om de kerkgeschiedenis voor de dogmatiek te verwisselen, moest men omzien naar een andere kandidaat, die evenzeer gematigd in opvatting als vertrouwenwekkend was. Onder andere werd de naam van Geelkerken genoemd, en zelfs die van Bavincks 'favoriete leerling' Brussaard, maar zij waren volgens velen gematigd noch vertrouwenwekkend.[58] Na ampel beraad besloot de theologische faculteit op 24 februari Hepp en Dijk op de voordracht te plaatsen. Met een verwijzing naar Hepps dissertatie, zijn Bavinck-biografie, zijn geschrift *De Antichrist* (1919) en vooral zijn studie *De waarde van het dogma* (1920), sprak de faculteit haar voorkeur uit voor Hepp. De theologen - G.Ch. Aalders, C. van Gelderen, W. Geesink, F.W. Grosheide en H.H. Kuyper - hadden echter ook Dijk op de voordracht geplaatst, omdat zij niet eenparig van oordeel waren, dat Hepps persoon geschikt was voor het hoogleraarschap: 'Volgens het oordeel van degenen die dr. Hepp van nabij kennen is hij niet vrij te pleiten van ego-centrische neigingen, stelt hij zijn eigen persoon te sterk op den voorgrond en is samenwerking van anderen met hem daarom moeilijk.'[59] Curatoren gingen hierop te rade bij de senaat, waarin ook Buijtendijk zitting had. In de senaatsvergadering van 26 mei werden van verschillende zijden bezwaren ingebracht tegen Hepp, overigens zonder dat iemand zich vóór de kandidatuur van Dijk uitsprak. Wel werd door één van de senaatsleden nog een andere

58. Aldus J. Verkuyl, *Gedenken en verwachten. Memoires*, Kampen, 1983, pag. 24, 44.
59. Theologische faculteit aan curatoren, 24 maart 1922. *Archief-Curatoren*.

kandidaat genoemd.[60] Na langdurige beraadslaging besloot de senaat met zeven stemmen voor, drie tegen en één onthouding aan curatoren te berichten, dat de vrijmoedigheid om zich tegen Hepps benoeming te verklaren ontbrak.[61] Curatoren aarzelden nu niet langer en besloten op 10 juni 1922 Hepp en Dijk op hun voordracht aan directeuren te plaatsen. De dag daarop drong H.H. Kuyper, die wel begreep dat een benoeming ook nu nog niet zeker was, aan op spoed.[62]

Op dinsdag 13 juni kwamen de vijf directeuren bijeen. Directeur dr. W. de Vlugt achtte de informatie van curatoren onvoldoende om een beslissing te kunnen nemen. Voorzitter J.H. de Waal Malefijt wenste echter beslist voor de aanvang van de volgende cursus een nieuwe hoogleraar dogmatiek te benoemen en stond geen uitstel meer toe. Directeuren besloten op zijn voorstel de benoeming te laten afhangen van het oordeel van de deputaten van de Gereformeerde Kerken voor de oefening van het verband met de theologische faculteit van de Vrije Universiteit.[63]

Het resultaat was, dat op 27 juni 1922 dr. Valentijn Hepp werd benoemd tot hoogleraar voor de dogmatiek en aanverwante vakken; H.H. Kuyper behield ook nu het onderwijs in de symboliek. In *De Heraut* van 9 juli 1922 gaf H.H. Kuyper in bedekte termen aan, welk element uiteindelijk de doorslag had gegeven bij deze benoeming: 'Voor het vertrouwen, dat ons gereformeerde volk in de Vrije Universiteit stelt, kwam het vooral daarop aan, dat de dogmatiek in veilige handen was.'

De gereformeerde pers toonde zich ingenomen met de benoeming van Hepp. *De Standaard* van 27 juni 1922 vertolkte een algemeen gevoelen binnen gereformeerde kring, toen het van Hepp schreef: 'Een man met een warm hart voor de kerk, een frissche kijk op het leven en van groote scherpzinnigheid, bij wien voortdurend het streven zich openbaarde om den ontwikkelingsdrang in de kerk in vaste

60. Zie de notulen van de vergadering van directeuren van 13 juni 1922. De naam van de kandidaat wordt daarin niet vermeld. *Archief-Directeuren*.
61. Notulen senaat, 26 mei 1922; senaat aan curatoren, 3 juni 1922.
Volgens de senaatsnotulen van 26 mei 1922 werd het college door enige mededelingen van de leden van de theologische faculteit weerhouden een negatief advies te verstrekken aan de curatoren. *Archief-Senaat*.
62. H.H. Kuyper aan directeuren, 11 juni 1922. Zie ook: notulen directeuren, 13 juni 1922: 'Volgens de gedachte van velen is te lang gewacht met de vervulling der vacature-Bavinck.' *Archief-Directeuren*.
63. Notulen, 13 juni 1922. *Archief-Directeuren*.

banen te leiden.' Interessant is de reactie van ds. K. Schilder op de benoeming van Hepp: 'Ongetwijfeld is deze benoeming voor onze Vrije Universiteit een rijke aanwinst. Dr. Hepp heeft zich een man getoond, die zijn tijd kent, trouw is aan de gereformeerde belijdenis en de verwachting wekt, dat zijn verder uitwerken van het gereformeerde dogma met het oog op de vraagstukken van den dag zich steeds zal aansluiten aan wat historisch gegeven is.'[64.]

Achteraf beschouwd lijkt er geen twijfel over te kunnen bestaan, dat van Hepp geen vernieuwing te verwachten viel, maar destijds stonden - afgezien van Buijtendijk en Wielenga, die vooral bezwaar hadden tegen zijn wijze van *omgang* - alleen radicale 'jongeren' gereserveerd tegenover de *opvattingen* van Hepp. Zij waren over deze benoeming niet gerust, maar veeleer teleurgesteld.

De Reformatie deelde in de eer van Hepps benoeming.[65.] Met diens benoeming tot hoogleraar was de aanvangsperiode van het blad als het ware afgesloten en gold het weekblad als een van de gevestigde kerkelijke periodieken. Deze overgang kreeg een uiterlijk accent, toen met ingang van de derde jaargang in oktober 1922 een nieuwe, modern gestileerde kop *De Reformatie* sierde.[66.] De verhoudingen in de redactie ondergingen geen wijzigingen, maar ontvingen door de benoeming van Hepp tot opvolger van Bavinck, enkele weken na de bezwering

64. Schilder, 'Professor Hepp', *Gereformeerde Kerkbode van de Classis Gorinchem*, 8 juli 1922.
65. C. Lindeboom legde in het *Noord-Hollandsch Kerkblad* van 30 juni 1922 een verband tussen deze benoeming en Hepps optreden 'in het door hem met zoo veel talent geredigeerde weekblad *De Reformatie*'.
66. Omdat uitgever Oosterbaan niet tevreden was over de kop van *De Reformatie*, schreef hij in het eerste nummer per advertentie een prijsvraag uit voor een beter ontwerp. De uitgeloofde prijzen waren voor die tijd niet gering: tien, vijfentwintig en vijftig gulden.
'Rapport inzake de prijsvraag voor een nieuw hoofd voor '*De Reformatie', De Reformatie*, I, 24 juni 1921, pag. 308: De beoordelingscommissie, bestaande uit De Moor, Oosterbaan en architect E.J. Rothuizen (die vanwege zijn brochure *Onze kerkgebouwen* tot de 'jongeren' werd gerekend), was ontevreden over het niveau van de ruim tachtig inzendingen: 'Ook hier bleek helaas weer, dat er nog zoo weinig kunstontwikkeling onder de breede lagen des volks is.'
Het ontwerp van Ant. Kurvers uit Amsterdam kreeg de eerste prijs en vormt - met enige aanpassingen - de kop van *De Reformatie* tot vandaag toe.
Hepp, 'Bij den tienden jaargang', *De Reformatie*, X, 4 oktober 1929, pag. 1, meende dat de redactie van een ander blad - hij bedoelde waarschijnlijk *Woord en Geest* - de kop van *De Reformatie* had geïmiteerd.

van de redactionele crisis rondom Van der Vaart Smit, wel een nieuw accent. Met de professorale leiding kreeg het blad meer formele overeenkomsten met *De Heraut* en *De Bazuin*, al bleef de band van *De Reformatie* tot de theologische opleidingen losser dan bij deze periodieken het geval was en al had het een meer gevarieerde inhoud.[67] *De Reformatie* had evenmin een rechtstreekse Afscheidings- of Doleantietraditie,[68] maar kenmerkte zich door een 'reformatorische mentaliteit',[69] en besteedde ook meer aandacht aan culturele vraagstukken dan de andere twee bladen. In het eerste nummer van de derde jaargang verwoordde Hepp het thema opnieuw, ditmaal aan de hand van de bijbeltekst in de nieuwe kop van het blad: 'die uwe jeugd vernieuwt als eens arends' (Ps. 103:5): De kerk 'kan soms zoo oud doen. In zoo'n gewoon gedachtekringetje zich bewegen. Er tegen opzien een nieuwen tijd mee te maken', terwijl de wens is, dat 'de kerk het Woord zal *toepassen* op de behoeften van den tijd. En dat houdt haar altijd jong.'[70]

Ook in het redactioneel beleid bleef *De Reformatie* iets eigens bieden. In onderscheid van *De Bazuin*, en vooral van *De Heraut*, bood het ruimte aan meerdere meningen, in de overtuiging dat over de koers van de Gereformeerde Kerken een consensus gevormd moest worden door middel van het gesprek tussen de verschillende stromingen.[71] Het incident-Van der Vaart Smit had getoond, dat niet elk gesprek tot

67. Hepp, 'Bij den vierden jaargang!', *De Reformatie*, IV, 5 oktober 1923, pag. 2: 'Ook de politiek, het sociale leven, de letterkunde, de hoogere kunsten, de wijsbegeerte, de wetenschap in gepopulariseerden vorm krijgen daarin elk haar deel. Zonder vrees voor tegenspraak kan gekonstateerd worden, dat ons blad daarin van alle geestverwante perszusteren zich onderscheidt.'
68. Het feit, dat *De Reformatie* noch tot de Afscheidings-, noch tot de Doleantietraditie kon worden gerekend, had ook zijn bezwaren. Zo vroeg de uitgever zich af, waarom bijeenkomsten van de Vrije Universiteit wel in *De Heraut* en *De Bazuin* werden aangekondigd, maar niet in *De Reformatie*. Oosterbaan & Le Cointre aan directeuren van de Vrije Universiteit, 2 juli 1922. *Archief-Directeuren*.
69. H.H. Kuyper noemde in *De Heraut* van 17 december 1922 het begrip 'reformatorische mentaliteit' afkeurend een modeterm, ter aanduiding van de geestesgesteldheid van ontevredenen, die op allerlei punten veranderingen en verbeteringen in het kerkelijk leven wilden aanbrengen. Het woord was volgens hem nietszeggend: 'Het komt er op aan, in welke richting die reformatorische mentaliteit zich beweegt.'
70. Hepp, 'Jeugdvernieuwing', *De Reformatie*, III, 6 oktober 1922, pag. 2, 3.
71. Hepp, 'Bij den vierden jaargang!': de redactie 'gaat uit van het denkbeeld, dat zonder gedachtenwisseling geen eenstemmigheid kan worden bereikt'.

overeenstemming kon leiden. Consortium-voorzitter De Moor erkende in een debat dat hij in december 1922 in het blad voerde met medewerker N. Baas,[72.] dat dit de schaduwzijde vormde van deze werkwijze. Maar hij wees er ook op, dat *De Reformatie* op de meer 'apodictisch' sprekende *Heraut* voor had, dat de vraagstukken er van meerdere zijden werden bezien, waardoor het vormen van een zelfstandig oordeel bij de lezers werd bevorderd.[73.] Hoewel hij niet altijd in alle opzichten gelukkig was met de eindredacteur,[74.] had Consortium-voorzitter De Moor het vertrouwen in de oorspronkelijke redactieformule na de affaire-Van der Vaart Smit hervonden.

72. Zie voor N. Baas: *De Reformatie*, extra editie, 7 september 1988. Bekend is geworden zijn rubriek 'Even parkeeren', die verscheen van 15 november 1935 tot en met 16 augustus 1940.
73. J.C. de Moor, 'Open brief aan den heer N. Baas, inzake zijn artikelen 'Reformatie-mentaliteit', *De Reformatie*, III, 8 december 1922, pag. 73. H.H. Kuyper maakte in *De Heraut*, 17 december 1922, bezwaar tegen De Moors omschrijving van het verschil tussen *De Heraut* en *De Reformatie*.
74. De Moor gaf in *De Heraut* van 22 oktober 1922 een zeer kritische bespreking van Hepps afscheidspreek te Watergraafsmeer, *Jezus-verlangen*: 'Een modern-doen gelijk op blz. 2: "dat innige Jezus-verlangen, dat daar op warmt uit mijn tekst" hindert mij; "opwarmen" doet men een kliekje en dit werkwoord kan alleen met een lijdend voorwerp gebruikt worden. Wanneer ik op blz. 4 lees van de "antenne van Johannes' profetisch bewustzijn", dan is dat gebruik van de middelen der moderne techniek mij te machtig (...) Er is in deze preek iets ziekelijks.'

5. Het vertrek van drie redacteuren

Zoals ieder nieuw blad maakte ook *De Reformatie* een periode van consolidatie door. Maar na enkele jaren werd duidelijker dat *De Reformatie* niet allereerst werd gekenmerkt door groei en nadere fundering, door uitbouw en het inslaan van nieuwe wegen. Hepp had in de eerste jaargang zijn ideeën geformuleerd in verband met de 'jongeren'. Maar toen eenmaal duidelijk was dat de 'jongeren'-beweging verzandde, nam hij in de volgende jaren meer afstand tot hen, ondermeer door het woord 'jongeren' consequent te vervangen door 'reformatorischen'. Reformatorischen waren volgens hem alle gereformeerden, die de geleidelijk voortgaande reformatie steunden; maar tot deze groep rekenden vele 'jongeren' zich juist niet.

Deze verwijdering kwam minder scherp tot uiting naarmate het elan van en de aandacht voor de 'jongeren' na 1920 binnen de Gereformeerde Kerken bijna ongemerkt wegebde. De kritische houding van de synode van Leeuwarden was de 'jongeren' opgebroken. De conclusie lijkt gewettigd, dat *De Reformatie*, nog afgezien van het redactioneel beleid ten aanzien van de 'jongeren', voor de beweging als geheel te laat is verschenen. De kwestie-Netelenbos had de 'jongeren'-beweging reeds in een pril stadium ernstig verdeeld. De afzetting van Netelenbos had geen kerkelijke uittocht of georganiseerde oppositie veroorzaakt; de 'jongeren' hadden geen woordvoerders, waarvan duidelijk was dat die namens een gehele groep spraken en *De Reformatie* voldeed niet als forum. Toen de beweging der 'jongeren' er niet in slaagde als een duidelijk herkenbare groep op te treden binnen de kerken, schikten de gereformeerden, die er mee hadden gesympathiseerd, zich voorlopig met behoud van hun gevoelen in de loop die het kerkelijk leven nam. Als *beweging* hielden de 'jongeren' na 1920 op te bestaan. Slechts enkelen bleven ageren tegen de bestaande toestanden, maar het aantal 'malcontenten' was zo klein en ze traden zo individueel op, dat zij in de kerkelijke pers gemakkelijk als te radicaal konden worden buiten gesloten.

Op 13 januari 1922 haalde Hepp in zijn 'Persschouw' met instemming Grosheide aan, die in een oudejaarsoverdenking in het *Noord-Hollandsch Kerkblad* had geschreven: 'Wie zijn de jong-gereformeerden? Hun namen worden meer gefluisterd dan genoemd (...) Er is ook in het afgelopen jaar in de jong-gereformeerde beweging geen tekening gekomen. Men kan erkennen, dat ze er is, om er dan aan toe te voegen, dat ze meer negatief is dan positief. En dan nog negatief in dien meer algemeenen zin, dat men met het bestaande niet tevreden is. Maar verder?'

De 'jongeren' geraakten dus meer en meer op de achtergrond van het kerkelijk leven en de door hen gestelde vragen bleven onbeantwoord liggen.

Een duidelijk teken, dat de beweging der 'jongeren' in de jaren na 1920 geen bedreiging meer leek te vormen voor de rust in het kerkelijk leven, was, dat in *De Reformatie* meer en meer openlijk kritiek geuit werd op het idealisme van de 'jongeren'. Tot de 'reformatorische mentaliteit' van het blad mocht dan volgens Hepp ook het program van de 'jongeren' behoren, de facto rekende *De Reformatie* ermee af. De vraag moet worden gesteld, schreef Grosheide, geheel in de lijn van Hepp, op 2 februari 1923 in *De Reformatie*, 'of het oplaaiende vuur behalve warmte ook niet een brand heeft gebracht. Of de vaart niet zoo snel was, dat, toen de hoofdweg nauwer werd, een doodloopend zijpad werd opgerend.'[1] De idee van een *geleidelijk voortgaande* reformatie kreeg in de loop van de derde en vierde jaargang steeds meer de overhand in *De Reformatie,*[2] zozeer zelfs, dat het een vanzelfsprekende zaak werd en men ophield er over te schrijven.[3]

De geleidelijke voortgang was in de ogen van velen echter zo traag in vergelijking met de door velen in 1920 gekoesterde verwachtingen, dat hij nauwelijks meer werd opgemerkt. Hepp schreef nog wel uitgebreid over de samenwerking van alle gereformeerden, maar bedoelde

1. F.W. Grosheide, 'Vier gedachten', *De Reformatie*, III, 2 februari 1923, pag. 137.
2. Hepp, 'Bij den vierden jaargang!': 'Zoo langzamerhand zal het wel duidelijk geworden zijn, dat het [weekblad] niet eenige revolutie in den zin heeft, gelijk vreesachtigen geducht, heetgebakerden misschien gehoopt hadden, maar dat al zijn streven er op gericht was, de lamp der voortgaande reformatie brandend te houden.'
3. Hepp, 'Samenwerking van alle gereformeerden', *De Reformatie*, III, 9 februari 1923, pag. 145: 'Wij mogen ons immers vleien, dat de reformatie-idee, waarover op deze plaats reeds zooveel werd geschreven, nu zoo zachtjes aan wel als afgehandeld mag worden beschouwd.'

daarmee niet allereerst de concrete eenheid *binnen* de Gereformeerde Kerken, doch gaf in deze artikelen uiting aan zijn hoop op samenwerking van gereformeerden uit verschillende kerkgenootschappen.[4.] Opnieuw klonken daarbij zijn waarschuwingen niet te hard van stapel te lopen, en bepleitte hij volgens een vast plan te werken. Hoe men het blad ook beschouwde, de constatering van *Reformatie*-medewerker Baas, dat volgens velen de veranderingsgezinde houding van *De Reformatie* sinds 1920 langzamerhand was verzwakt, viel moeilijk te ontkennen: 'De klaroen lijkt wel in een doedelzak veranderd.'[5.] De enkele volhardende 'jongeren' wisten inmiddels teveel van Hepps plannen, om voor zijn ideeën nog enthousiast te kunnen zijn.[6.] De in hun ogen traditionalistische Hepp bepaalde de koers, en schiep meer en meer afstand tot kritisch gestemde gereformeerden. Zij waren teleurgesteld, maar hielden stil aan hun verlangen vast.[7.]

Tussen de informatieve, maar weinig bezielende *Reformatie*-artikelen vielen aan sommigen de levendige bijdragen op van ds. K. Schilder (1890-1952) te Gorinchem, die later meer dan enig ander de geschiedenis van dit weekblad zou bepalen.

Hij had vanaf de eerste jaargang geregeld bijdragen geleverd, die blijk gaven van letterkundige en wijsgerige belangstelling. De lezer ontmoette in Schilders artikelen een originele persoonlijkheid, die zich in confrontatie met moderne vraagstukken en in bewuste binding aan de gereformeerde confessie een eigen wereld schiep. Geboeid door Nietzsche's afwijzing van 'de bleke Jezus' met zijn 'kleurloozen godsdienst', tekende hij in *De Reformatie* Christus als de 'koningsmensch'.

4. Hepp, 'Samenwerking van alle gereformeerden', *De Reformatie*, III, 9 februari - 9 maart 1923.
5. Aangehaald in N. Baas, 'Reformatie-mentaliteit', *De Reformatie*, III, 3 november 1922, pag. 33.
   Vgl. J.J. Buskes, die in 1923, handelend over de GSB, schreef: 'We roeien niet meer tegen de stroom op. Willen wij slechts 't zelfde als de *Reformatie*? Ja? - dan ga ik eruit!' Geciteerd bij M. te Velde, 'Amicaal contact tussen de twee wereldoorlogen', *Almanak van het corpus studiosorum in academia campensi Fides Quadrat Intellectum 1971*, Kampen, z.j., pag. 167.
6. In de *Almanak van het studentencorps aan de Vrije Universiteit 1925* werd Hepp in verband met zijn vele plannen omschreven als 'droomkoninkje', (pag. 141)
7. Dorst, *Bergopwaarts*, 21 juli 1923: 'Ik zal de actie der jong- of vrij-gereformeerden niet meer ophalen. Als men zelf aan zooiets heeft meegedaan, doch dat is overzomerd en overwinterd, dan is er ook in dàt opzicht veel geestdrift "bekoeld".'

Tegenover Nietzsche's *Übermensch* verdedigde Schilder niet het slavengeduld van Christus, maar wees hij op diens heersersdrang, 'opeischend, als een reus in boeien, voor zich een wereld, waarin alles is zóó sterk, zóó geloovig, zóó vast in God als hij dat is. Hij wil het *sterke* leven!'[8] Later zou Schilder in *De Reformatie* schrijven: 'Nietzsche heeft zijn leven lang den verkeerden kant uit gezien, maar hij heeft toch altijd *scherp* dien kant uit gezien'[9] - woorden die zijn fascinatie voor deze wijsgeer toelichten. Met zijn intensieve aandacht voor de cultuur deed Schilder aan Bavinck denken.

Schilder viel ook onvervaard aan op dode liturgische vormen, op verouderde kanseltaal en antieke berijmingen. Liever liet hij zijn gemoed meevoeren door moderne Christus-verzen, al wees hij deze lyriek ten slotte op principiële gronden af. *Bergopwaarts*-redacteur prof. Obbink uitte herhaaldelijk zijn waardering voor Schilders bijdragen en prees diens hoofdartikelen over 'De vrijmaking van de taal der kerk': 'Met blijdschap konstateeren we dat ook in gereformeerde kringen de oogen beginnen open te gaan voor de narigheid van preektoon en preekstijl.'[10] In Schilders toon klonk opstandigheid door, maar hij voelde zich in onderscheid van verscheidene 'jongeren' niet beperkt door het gereformeerde klimaat van die dagen.[11] Hij kon er leven zoals hij wenste: zich confronterend met wie hij wilde.

In Schilders *Reformatie*-artikelen klonk de radicale en idealistische ka-

8. K. Schilder, *Licht in den rook*, Delft, 1926, pag. 164. Nietzsche was voor Schilder dé kriticus waarmee het christendom zich diende te confronteren, zie: M. Oudkerk, 'Profeet tegen het nihilisme', in: Puchinger, *Ontmoetingen met Schilder*, pag. 54-62, m.n. pag. 56, 57.
Vgl. voor de bekoring van Nietzsche bij Schilder: C. Veenhof, 'Ten geleide', in: *Gedenkt uw voorgangeren. In memoriamprof. dr. K. Schilder, 19 december 1890-23 maart 1952*, Goes, 1952, pag. 10: 'Wie Schilder kende weet het: hij had een krater kunnen worden waaruit daemonische machten haar vuur en as opspuiten en neerstorten over de mensen. Uit hem had een ziener, een profeet kunnen groeien, geniaal, fanatiek, vol laaiende hartstocht, een man, die duizenden in het verderf jagen kon door de satanische macht van een valse profetie!'
9. Schilder, 'Meditatie naar aanleiding van dr. A. Kuypers "Scolastica"', *De Reformatie*, XVIII, 29 oktober 1937, pag. 49, 50.
10. *Bergopwaarts*, 30 december 1922. Van alle artikelen in *De Reformatie* van die jaren toonden die van Schilder de meeste verwantschap met de thematiek van *Bergopwaarts*, die de 'jongeren' aansprak.
11. Schilder in een artikel over Gerard Broms *Romantiek en katholicisme in Nederland*: 'Komt, een eeresaluut zij er, voor ieder, die nog den moed heeft, hardop te zeggen, dat hij van zijn kerk ontzaglijk veel hebben moet.' *De Reformatie*, VII, 17 december 1926, pag. 93.

raktertrek van de beweging der 'jongeren' sterk door,[12.] maar ook De Moor was in alle opzichten enthousiast over deze *Reformatie*-medewerker: 'Zulke oorspronkelijke, diep denkende, fijngevoelige, dichterlijke geesten moeten we in eere houden en we moeten groot genoeg zijn om hun zielearbeid te waardeeren.'[13.] Voor menigeen binnen gereformeerde kring was Schilder in deze jaren echter vooral een vaardig, maar soms wat vermoeiend taalvirtuoos, die originele, maar ook bizarre invallen had.[14.] Weinigen echter beseften in de vroege jaren twintig, dat Schilder gaandeweg werkte aan wat de 'jongeren' zochten, en wat Hepp blijkens zijn inaugurele rede van oktober 1922 voor Kuyper en Bavinck had gereserveerd: het opnieuw vorm geven aan de gereformeerde overtuiging, ten overstaan van de nieuwe denk- en belevingswereld van na de Eerste Wereldoorlog.

12. J.J.C. Dee, *K. Schilder. Zijn leven en werk*, deel I (1890-1934), Goes, 1990, pag. 28, 29, 112-119, tekent in aansluiting bij de typering van D.Th. Kuiper (zie hfdst. 2, noot 20) de beweging der 'jongeren' te zeer als een ethische richting binnen de Gereformeerde Kerken en plaatst daardoor Schilder ten onrechte buiten deze beweging. Schilder was inderdaad geen representant van de 'jongeren'-groep als geheel (pag. 118), maar niemand kon na 1920 met recht als zodanig worden aangeduid. Hij was veeleer één van de individualistische vertolkers van een nieuwe mentaliteit, waarvan de beweging der 'jongeren' een teken was geweest. Op pag. 313, noot 122 lijkt Dee om deze reden te kritisch jegens C. Trimp, die Schilder verwant acht met de 'jongeren'.
13. Recensie van Schilder, *Licht in den rook, De Heraut*, 31 augustus 1924. Deze bundel, waarvan de titel ontleend was aan een preek van De Moor, bevatte Schriftoverdenkingen uit *De Reformatie*.
14. H.H. Kuyper schreef in *De Heraut* van 21 januari 1923 dat Schilder de *Bazuin*-rubriek 'Op en om ons erf' 'voortreffelijk' verzorgde. Schilder redigeerde deze rubriek sinds 9 juli 1921.

    Geelkerken merkte in de *Overtoomsche Kerkbode* van 13 juli 1924 op dat Schilder 'de dingen vaak zoo raak en zoo geestig vermag te zeggen'.
    Bouwman oordeelde echter in *De Bazuin* van 19 januari 1924 over Schilders boek *Kerktaal en leven* (een bundeling van twee series hoofdartikelen uit de tweede en derde jaargang van *De Reformatie*: 'De taal der kerk' en 'De vrijmaking van de taal der kerk'): 'De harmonie is niet genoegzaam bereikt,' Zo ook Obbink, *Bergopwaarts*, 29 december 1923: 'Iets meer eenvoud zou "winste" zijn'; in het *Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur*, I, 28 augustus 1925, pag. 43, merkte hij echter op: 'Ds. S. heeft een gezellige manier van keuvelen, niet zonder gezonden humor en slagvaardigheid.'
    Zie voor een recent oordeel Hans Werkman, 'Schilder en de literatuur', in: J. de Bruijn en G. Harinck (red.), *Geen duimbreed!, facetten van het leven en werk van prof. dr. K. Schilder 1890-1952*, Baarn, 1990, pag. 106-130, m.n. 121-130: 'Mijns inziens paste de jónge Schilder taalstilistisch 't best in z'n kleren.' (pag. 121) Maar ook: 'In zijn jonge jaren al kreeg hij last van retorische vormen en stapelingen.' (pag. 124)

De redactie had oog voor het journalistiek talent van Schilder en nam geregeld bijdragen van zijn hand op. Met ingang van de vierde jaargang in oktober 1923 kreeg 'den pikant schrijvenden'[15.] predikant de verzorging van een nieuwe rubriek opgedragen: de 'Kroniek'.[16.]

Terwijl Schilder veel sympathie had voor *De Reformatie*, beschouwde Wielenga het weekblad al spoedig als een mislukking. Zijn band met het blad werd daarom steeds losser. Sinds Hepps optreden als hoogleraar verzorgde hij per oktober 1922 in diens plaats de rubriek 'Persschouw'. Hij was toen reeds zo teleurgesteld in het blad, dat hij in deze rubriek zijn onvrede over de koers van *De Reformatie* niet langer verborg. Na een citaat uit het eerste nummer van *De Vrije Getuige, onafhankelijk gereformeerd weekblad*, een overigens onbetekenend gebleven orgaan, dat aandacht wilde schenken aan de vragen van de nieuwe tijd, gaf de nieuwe persschouwer als commentaar: 'Het zal ons aangenaam zijn, wanneer "De Vrije Getuige" ons voorbij streeft, en verbetert.'[17.] In verband met de verhouding tussen de Gereformeerde Kerken en de Christelijke Gereformeerde Kerk schreef hij op 26 januari 1923 in een commentaar op een ingezonden stuk openhartig: 'Het eenige verschil tusschen de twee kerkgenootschappen is, dat de christelijk gereformeerden een *andere* kerk 'verketteren', terwijl wij druk bezig zijn het *elkander* te doen.'[18.]

Dijk was een geheel andere mening toegedaan. In het najaar van 1923 publiceerde hij een serie hoofdartikelen over de positie van de gereformeerden in de samenleving. Hij schetste hoe zij daarvan volop deel uitmaakten, nu de opbouw van het kerkelijke en politieke leven voltooid scheen. Zij namen deel aan de wetenschap, aan de handel en aan allerlei arbeid in de moderne cultuur en deelden in haar problemen,

15. Hepp, 'Bij den vierden jaargang!', *De Reformatie*, IV, 5 oktober 1923, pag. 2.
16. De rubriek 'Kroniek' bestond van 5 oktober 1923 tot en met 25 april 1924. Schilder achtte zich achteraf niet geschikt als kroniekschrijver: 'Een kroniek hoort m.i. bij de bedaagde menschen thuis, of anders bij de kloosterlingen, die tijd hebben voor reflectie. Maar niet bij mij. Althans nu niet. Heusch, het was een vergissing.' *De Reformatie*, IV, 25 april 1924, pag. 236.
    Vanaf oktober 1924 verzorgde Schilder in *Op den Uitkijk* desondanks opnieuw een kroniek, 'Op den uitkijk binnen onze grenzen'. In december 1924 werd de verzorging van deze rubriek in het blad overgenomen door dr. J. Veldkamp, die verzuchtte: 'Wie toch kan een man als ds. Schilder waardig opvolgen!' *Op den Uitkijk*, I, 1924, pag. 218.
17. Wielenga, 'Persschouw', *De Reformatie*, III, 22 december 1922, pag. 94.
18. *De Reformatie*, III, 26 januari 1923, pag. 136.

zelfs in de meest fundamentele. Wat zou er op deze manier worden van de gereformeerde overtuiging? Dijk erkende wel een roeping van gereformeerden op dit brede gebied van de cultuur, maar de vervulling stelde voor problemen: is het hele terrein der kunst geschikt voor gereformeerden, ook het toneel? Een aantal nummers later gaf hij een duidelijk antwoord: 'Ik meen, dat God van ons vraagt het *offer*. (...) Liever in ons isolement ons teruggetrokken en met de wereld geen aanraking, dan een contact, dat tot verslapping en inzinking leidt.'[19.] Tegen Hepp en Dijk was Wielenga niet opgewassen en van zijn medestander Buijtendijk ontving hij weinig steun. Diens werkkracht werd ernstig gehinderd door ziektes van zijn vrouw en dochter. In de derde en vierde jaargang van *De Reformatie* publiceerde hij daarom slechts een enkel artikel. Uit zijn wat stroeve stijl blijkt bovendien dat hij niet gemakkelijk schreef en dus moeilijk een drijvende kracht binnen een weekbladredactie kon zijn.[20.]

Het resultaat was, dat *De Reformatie* regelmatig de 'wereldveroverenden tendenz' van de gereformeerde levensbeschouwing predikte,[21.] maar in feite het lezerspubliek maande een meer terughoudende opstelling jegens de omgeving in acht te nemen, dan in kringen van 'jongeren' en hun sympathisanten viel op te merken.

Deze weinig opzienbarende koers bleef niet zonder gevolgen voor het weekblad, mede omdat de aantrekkingskracht van het nieuwe na enkele jaargangen was verdwenen. In de loop van de derde en vierde jaargang verloor het blad tweederde van het aantal abonnees. In de eerste maanden van 1924 waren er nog slechts 2500 van de 7500 overgebleven: een dramatische achteruitgang![22.]

Uitgever Oosterbaan, de eigenaar van het blad, zag deze ontwikkeling met zorg aan en besloot in te grijpen. Op de Consortium-vergadering van 7 februari 1924 kondigde hij met het oog op deze terugval

19. Dijk, 'De christelijke vrijheid', *De Reformatie*, IV, 16 november 1923, pag. 50.
20. De Moor schreef in *De Heraut* van 24 december 1922 naar aanleiding van Buijtendijks publikatie *De wijsheid der mieren*: 'Een vlot schrijver is prof. Buijtendijk niet. Zijn stijl kan men wel boeiend maar niet glas-helder noemen.' In dit boek waren zijn *Reformatie*-artikelen over 'De taak der natuurwetenschap' (31 december 1920-21 januari 1921) verwerkt. Buijtendijk getuigde van zijn 'onmiskenbare journalistieke onbekwaamheid'. *De Reformatie*, IV, 25 april 1924, pag. 230.
21. Hepp, 'Mannelijk christendom', *De Reformatie*, III, 23 maart 1923, pag. 194.
22. Smit, *Iets uit de geschiedenis van het weekblad 'De Reformatie'*.

bezuinigingen op de organisatiekosten aan. Hij stelde voor het Consortium - met twaalf leden een grote uitgavenpost op de begroting - op te heffen. In plaats daarvan zou de redactie met enkele adviserende leden kunnen worden uitgebreid. Indien deze bezuinigingsmaatregel aanvaard zou worden, kon het blad naar zijn verwachting in de vertrouwde vorm, in dezelfde omvang en voor dezelfde prijs blijven verschijnen.

Maar deze ingreep zou het wankele evenwicht in de verhoudingen binnen de *Reformatie*-kring ernstig verstoren. Het Consortium bood daarom krachtig verzet tegen dit ingrijpende voornemen van de eigenaar. Maar Oosterbaan hield voet bij stuk, zodat het resultaat van het overleg was, dat een beslissing over de voorgestelde reorganisatie werd uitgesteld tot een volgende vergadering.[23.]

Bij het ingrijpende bezuinigingsvoorstel van Oosterbaan voegde zich enkele weken later een nieuw redactieconflict, waardoor de *Reformatie*-kring hevig onder spanning kwam te staan.

Op 15 april 1924 werd in de Amsterdamse Stadsschouwburg het toneelstuk ‘Saul en David’ van Is. Querido opgevoerd, door een toneelgezelschap, waarvan ook studenten van de Vrije Universiteit deel uitmaakten. Over het toneel werd door enkelen in de gereformeerde pers niet geheel afwijzend geoordeeld,[24.] maar duidelijk was, dat zo'n opvoering in de jaren twintig niet tot de gereformeerde levensstijl behoorde. *Reformatie*-redacteur Dijk vertolkte een algemeen gevoelen, toen hij als teken van verwereldlijking binnen eigen kring in het bijzonder het toneel noemde. Dat studenten van de Vrije Universiteit nu en dan toneel speelden verontrustte menigeen, en het was dus niet verrassend, dat op de opvoering in de kerkelijke pers uitingen van afkeuring en verontwaardiging volgden.

De Reformatie speelde in deze ‘toneelkwestie’ een toonaangevende rol. Op 18 april, de vrijdag na de opvoering, sprak Hepp zich in zijn

23. J. Laport (1894-1992), bankemployé te Goes en bevriend met Oosterbaan, bezocht in de jaren twintig eens als financieel adviseur van de uitgever een redactievergadering. De redactie had om verhoging van het honorarium verzocht, maar dit verzoek werd door Oosterbaan afgewezen. Volgens Laport was de uitgever een harde onderhandelaar, en hadden de redacteuren ontzag voor hem: ‘Ze aten uit Oosterbaans hand.’ *Gesprek met J. Laport, 24 juni 1988*.
24. H.H. Kuyper toonde in *De Heraut* van 11, 18, 25 juni en 2 juli 1922 begrip voor de behoefte aan toneelbezoek onder ontwikkelde en beschaafde mensen.

rubriek ‘Kerkelijk leven’ onomwonden uit tegen de uitvoering. Het stuk, waarin Davids liefdesperikelen niet werden verdoezeld, was volgens hem ‘driedubbel walgelijk’.[25] Hepp zag de opvoering als het sprekend bewijs, dat velen in de studentenkring van de Vrije Universiteit gebroken hadden met de traditie waaruit zij voortkwamen en in de greep waren geraakt van de moderne cultuur. De week daarop stelde hij zijn lezers voor ogen welke de consequenties van de aanvaarding van dit toneelspel voor gereformeerden zouden zijn: ‘We moeten het ons goed indenken: wanneer het beginsel, dat aan dit tooneelstuk ten grondslag ligt, onder ons zou doorwerken, zou ons gereformeerde volk worden een hoop slappelingen, zou onze Vrije Universiteit te gronde gaan, zou onze Anti-revolutionaire Partij met volkomen lamheid zijn geslagen, zou ‘Patrimonium’ en met haar alle sociale actie aan de ongeloovigen zijn overgeleverd en ons Nederlandsch calvinisme zou tot het verleden behooren, het zou niet meer zijn.’[26] Voor Hepp was de toneelopvoering een*point of no return*: hier werden de grenzen van de gereformeerdheid, zoals hij die meende te moeten stellen, op uitdagende wijze overschreden en hij zou volgens zijn overtuiging zijn eindredacteurschap van *De Reformatie* niet waardig zijn, als hij nu geen alarm sloeg.

Hepps scherpe reactie vond instemming bij vele gereformeerden in het land. Door alarm te slaan over de verwereldlijking binnen de academische kring, waarvan hijzelf deel uitmaakte, bevestigde hij veler verontrusting over het klimaat binnen de Vrije Universiteit.

Maar voor redacteur Buijtendijk was Hepps artikel van 18 april onaanvaardbaar. Hij had als enige hoogleraar van de Vrije Universiteit de voorstelling bijgewoond, zelfs met genoegen en besloot de bruuske kritiek van Hepp af te straffen. Hij greep daartoe naar het zwaarste wapen. Op 25 april deelde hij in *De Reformatie* mee zijn redacteurschap met onmiddellijke ingang neer te leggen vanwege de inhoud en toon van Hepps artikel over de toneelopvoering. De teneur van zijn ontslagbrief herinnerde, met name in de kritiek op de eindredacteur, aan zijn artikelen over Scheler en bood een geheel andere visie op de stand van zaken binnen gereformeerde kring, dan Hepp de week daarvoor had geboden. Het oorspronkelijke ‘program van actie’ van *De Reformatie* vereiste zijns inziens een andere werkwijze, dan Hepp volgde. Diens beleid had niet de ‘seigneurale levenseenheid’ van het

25. Hepp, ‘Querido's Saul en David’, *De Reformatie*, IV, 18 april 1924, pag. 223.
26. Hepp, ‘Geen doofpot-taktiek’, *De Reformatie*, IV, 25 april 1924, pag. 233.

calvinisme gediend, die Buijtendijk via *De Reformatie* had willen bevorderen, maar had de verschillende gereformeerde schakeringen uiteen gedreven, en het gereformeerde leven niet op een hoger plan gebracht. Hoewel hij Hepps mening steeds had gerespecteerd, hadden deze gebreken hem er nu toe gebracht mee te delen dat hij diens 'volksvoorlichting' niet langer met zijn naam wenste te dekken.[27.]

Buijtendijks principiële bezwaren tegen Hepp en zijn beleid hadden de doorslag gegeven bij zijn beslissing, al was hij, ook afgezien daarvan, blij van zijn redacteurschap en deze vorm van schrijverij verlost te zijn. Anderhalve week na zijn ontslag bekende hij aan Grosheide, dat het redacteurschap een misgreep was geweest: 'Voor volksleider deug ik niet, van onze menschen heb ik geen verstand en het was inderdaad zeer stom in de redactie van De Reformatie zitting te nemen.'[28.]

Met zijn daad scherpte Buijtendijk het geschil over de toneelopvoering aanmerkelijk aan. Met verontwaardiging concludeerde de kerkelijke pers, dat een hoogleraar van de Vrije Universiteit het voor de toneelspelende studenten opnam.

Aan de Vrije Universiteit, waar beide redacteuren hoogleraar waren, bleef een reactie niet uit. Vele studenten wensten nog wel iets anders dan principiële bezinning: zij wensten een ruimere levensstijl, in elk geval heel wat vrijer dan de pas opgetreden dogmaticus van de Vrije Universiteit wilde toestaan. In een verklaring protesteerden vijfenzeventig studenten tegen zijn artikelen over 'Saul en David', 'in het bizonder tegen de qualificatie van prof. dr. V. Hepp, als zou het stuk onzedelijk zijn, waardoor hij een smaad werpt op de studenten-spelers (sters)'. Zij betreurden 'de gevoerde actie, met name zooals deze zich richt tegen prof. dr. F.J.J. Buijtendijk'.[29.]

Ook in de senaat van de Vrije Universiteit ontmoette Hepp kritiek. Het merendeel van de hoogleraren had het beter geacht de studenten in verband met het precaire karakter van het toneelvraagstuk en de onderlinge verhoudingen aan de universiteit in het publiek niet hard af te vallen. Hepps aandrang ten spijt was de senaat in zijn vergadering

27. De ontslagbrief van Buijtendijk werd gepubliceerd in *De Reformatie*, IV, 25 april 1924, pag. 230.
F.W. Grosheide verzocht F.J.J. Buijtendijk op 24 april 1924 tevergeefs het gedeelte van diens ontslagbrief weg te laten, waarin hij zijn genoegen over de toneelvoorstelling uitsprak en Hepps bijdragen aan *De Reformatie* bekritiseerde. *Archief-Grosheide*.
28. F.J.J. Buijtendijk aan F.W. Grosheide, 5 mei 1924. *Archief Grosheide*.
29. Map vergaderstukken. *Archief-Senaat*.

van 16 mei slechts bereid een gematigde verklaring over de toneel-kwestie af te geven. Het college van hoogleraren bleef bij dit standpunt, ook na sterke aandrang van directeuren en curatoren van de Vrije Universiteit om, met het oog op het groeiend wantrouwen jegens de universiteit binnen gereformeerde kring, een stelliger uitspraak te doen.[30.]

Terwijl in bestuurlijke kringen van de Vrije Universiteit naar veler oordeel te omzichtig werd gereageerd op de toneelopvoering, kregen de opposanten tegen Hepps stellingname in de pers krachtige steun van Geelkerken. In de *Overtoomsche Kerkbode* van 4 mei schreef deze, dat Hepp zijn bezwaar tegen de toneelopvoering met een 'vrome saus' had overgoten om de achterban van de Vrije Universiteit tegen de studenten te mobiliseren. Hepp reageerde hierop in *De Reformatie* verontwaardigd en schreef met een verwijzing naar Buijtendijks ontslagbrief: 'We hebben hier te doen met nog minder dan eenzijdige volksvoorlichting. Het is in het geheel geen voorlichting.'[31.]

Enkele weken na Hepps veroordeling van de toneelopvoering was duidelijk, dat Hepps scherpe optreden in de toneelkwestie irritatie en verdeeldheid had gewekt. Juist nu werd het diplomatieke optreden van de in Zuid-Afrika verblijvende H.H. Kuyper door sommigen node gemist.[32.] *De Bazuin* en *De Wachter* veroordeelden evenals Hepp

30. Het provinciaal comité Groningen van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag, waarvan de Vrije Universiteit uitging, sprak op 1 mei 1924 uit, met blijdschap kennis te heben genomen van het protest van Hepp tegen de toneelopvoering. *Archief-Senaat*.
De theologische faculteit stelde in de senaat - waarin zowel Hepp als Buijtendijk zitting hadden - voor het geven van geruchtmakende toneeluitvoeringen strafbaar te stellen, maar het college wenste niet verder te gaan dan de door curator De Moor opgestelde compromis-uitspraak. Notulen, 16 mei 1924. *Archief-Senaat*.
De tekst van de uitspraak is opgenomen in J.C. de Moors brochure *'Saul en David', een woord in het belang onzer Vrije Universiteit*, Utrecht, 1924, pag. 47. Hij verdedigde de uitspraak als volgt: 'Wat in het wezen der zaak toch bijeen behoorde moest niet door een krasse uitspraak naar de eene of andere zijde uiteengedreven worden (...) Voor kras doortasten en doorzetten ben ik niet bang als het *moet*, doch liefst zou ik dat willen voorkomen.' (pag. 49)
31. Hepp, 'Verdere discussie onmogelijk', *De Reformatie*, IV, 9 mei 1924, pag. 247.
32. F.A. den Boeft, 'Prof. dr. H.H. Kuyper 1900-26 januari-1925', *Almanak van het studentencorps aan de Vrije Universiteit 1925*, typeerde het optreden van Kuyper aldus: 'Het aantrekkelijke van zijn woord is toch dit, dat daarin bewaard blijft, de zuivere gereformeerde lijn, een met kracht strijden voor het eigen beginsel, zonder marchandeeren, zonder schipperen, en kunnen anderen zoo niet alijd ontkomen aan een zekere harde en stugge strengheid, bij hem blijft ook de echte calvinistische soepelheid, die eenerzijds het leven wil houden in de rechte banen, maar die anderzijds de levensbeweeglijkheid en de levensruimte niet in de weg staat.' (pag. 88)

de uitvoering in scherpe bewoordingen, maar Grosheide hield zich in *De Heraut* - waar hij Kuyper van 17 februari tot en met 21 september 1924 verving - en in het *Noord-Hollandsch Kerkblad* op de vlakte en beperkte zich tot algemene opmerkingen over het cultuurvraagstuk. In het hervormd-ethische blad *Bergopwaarts* beschouwde Obbink, die na 1922 nauwelijks meer aandacht had besteed aan *De Reformatie*, de toneelkwestie als het definitieve einde van het vernieuwings gezinde karakter van het blad: '*De Reformatie* heeft haar reformatorisch karakter ingeboet en mitsdien haar beteekenis verloren, want al schrijft prof. Hepp ook elke week in de Reformatie dat de wereld *niet* draait, ze draait tóch.'[33.] Voor zover de 'jongeren' dat nog niet hadden gedaan, was de toneelkwestie een reden zich van *De Reformatie* te distanciëren. Sommigen zouden zich voortaan in andere kerkelijke kringen bezinnen op de vraag, hoe als gereformeerde te leven in de moderne tijd.[34.]

Enkele weken na Hepps filippica kon de *Reformatie*-kring de trieste balans opmaken: het blad had één redacteur verloren, vond Geelkerken nu openlijk tegenover zich en was volgens velen beland in het traditioneel-gereformeerde kamp. Dit laatste punt woog zwaar voor de Consortium-leden.

Consortium-voorzitter De Moor keurde Hepps toneelartikelen af als een breuk met het meer behoedzame redactiebeleid, zoals dat in 1922 was afgesproken. Hoe ongelukkig De Moor de toneelopvoering ook achtte, Hepps reactie had de zaak in zijn ogen alleen maar slechter

33. *Bergopwaarts*, 3 mei 1924. Obbink schreef - niet geheel juist, maar wel voorspellend - in hetzelfde nummer: 'Dat is de tweede uittocht van redacteuren uit *De Reformatie*. Een paar jaar geleden reeds trokken zich dr. Geelkerken en Van der Vaart Smit terug, om principieel dezelfde redenen. En de laatste uittocht is dit ook nog niet, gezien sommige namen onder de "medewerkers".'
34. Hepp ergerde zich aan het commentaar van de anonieme 'jongere', die in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* de rubriek 'Van gereformeerde zijde' verzorgde. Over de toneelkwestie, en met name over de rol van Hepp daarin, schreef deze onder de kopjes 'Hepp-zuchtigen' (26 april 1924) en 'Driedubbel walgelijk' (7 mei 1924). Toen Hepp zijn ongenoegen over dit commentaar had geuit, repliceerde de rubriekschrijver: 'Laat prof. Hepp de schuld bij zichzelf zoeken: wanneer "De Reformatie" gebleven was wat zij oorspronkelijk was, dan zouden dergelijke dingen minder voorkomen.' (7 mei 1924)

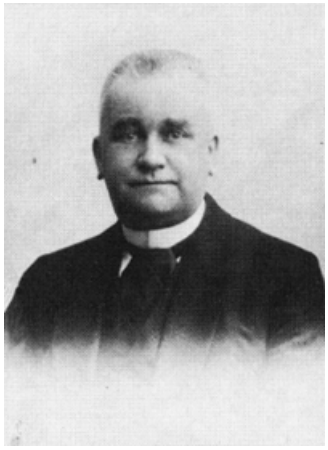

6. Dr. J.C. de Moor, als Consortium-voorzitter ‘steeds matador in krammen & lijmen’ (pag. 107), omstreeks 1925.

gemaakt. Hij achtte diens resolute optreden eens te meer onjuist, omdat hij als curator van de Vrije Universiteit meer dan anderen in *Reformatie*-kring gesteld werd voor de negatieve gevolgen van Hepps artikelen, zowel binnen de universitaire gemeenschap als bij haar achterban. In een brochure over de toneelkwestie toonde hij meer begrip voor toneelspel dan Hepp had gedaan, uitte hij formele kritiek op diens artikelen, en prees hij Buijtendijks ‘ridderlijke’ verdediging van de studenten.[35.]

Zover gingen Dijk en Grosheide niet. Minder kunstzinnig dan De Moor, spraken hen vooral de morele bezwaren van Hepp tegen het toneelstuk aan en zij hadden voor de toneelspelende studenten geen goed woord over. Grosheide beschouwde de toneelkwestie als een markant moment binnen een reeds jaren werkend zuiveringsproces.[36.]

35. Zie: De Moor, ‘*Saul en David*’, pag. 5, 17, 37-41.
Op de jaarvergadering van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs, op 3 juli 1924 te Utrecht gehouden, werd ook door de Kamper hoogleraar dr. A.G. Honig opgemerkt, dat Hepp zich niet tegenover zijn studenten had moeten opstellen.

36. Grosheide schreef in het *Noord-Hollandsen Kerkblad* van 2 januari 1925, over de beweging der ‘jongeren’: ‘We hebben daarin altijd twee typen vermoed, die slechts tijdelijk kunnen, of misschien moeten we reeds schrijven, hebben kunnen samengaan. Aan de eene zijde goede gereformeerden, maar die haakten naar wat frischheid, naar wat rijker levensontplooiing, aan de andere zijde menschen, die teveel opgingen in de cultuur, dan dat ze nog goed gereformeerd konden blijven. Die tweeheid is, met het ontbreken van voor hun taak berekende leiders, de oorzaak van het kwijnen der jong-gereformeerde beweging geworden (...) het eerste type [moet] worden aangetrokken, het tweede worden afgestooten. Zal 1925 ons daarvan reeds iets te aanschouwen geven?’

Ontmoedigend voor het gehele Consortium was, dat uitgerekend *De Reformatie* verdeeldheid had gewekt. Hepps optreden had door het vertrek van Buijtendijk intern opnieuw schade veroorzaakt en het was de vraag of na het moeizame herstel van de verhoudingen in 1922 ditmaal het wankele evenwicht niet definitief verstoord was, te meer daar het weekblad door Hepps onbedachtzaamheid en openlijk gebrek aan collegialiteit landelijk in opspraak was gebracht.

Zo stonden de zaken, toen op 21 mei het Consortium-moderamen met de redactieleden Dijk, Hepp, Wielenga en Tazelaar bijeen kwam, om zich te beraden op het uittreden van Buijtendijk.

Wat gevreesd werd geschiedde: de breuk met Buijtendijk bleek onherstelbaar en zette zich in de redactie verder door: Wielenga - die zijn medestander Buijtendijk was kwijt geraakt - wenste na Hepps rigoureuze toneelartikelen niet langer met hem samen te werken. Dijk achtte Hepps optreden zo onbeheerst, dat hij niet langer aan diens zijde wenste te staan.

De Moor, volhardend bemiddelaar in vorige conflicten, had zich uit protest tegen Oosterbaans voorstel het Consortium op te heffen reeds voorgenomen zijn ontslag in te dienen als voorzitter. Voor een andere opzet van *De Reformatie*, dan in 1919 overeen gekomen was, wenste hij geen verantwoordelijkheid te dragen. De redactiecrisis bracht hem niet van zijn beslissing af, maar bevestigde hem daarin veeleer.[37.] Grosheide, die reeds in 1922 had overwogen *De Reformatie* te verlaten, sloot zich zonder dralen aan bij De Moor.[38.]

Hiermee leek het einde van *De Reformatie* zich aan te kondigen. De romp-redactie van Hepp en Tazelaar was nu vrijwel zonder toekomst.

37. C. Lindeboom aan F.W. Grosheide, 22 mei 1924: ‘Eene opening, door Tazelaar voorgesteld, door mij gesteund, om [met Oosterbaan] nog één jaar althans samen te werken, werd door De Moor verworpen. Hem begreep ik helemaal niet. Hij was steeds matador in krammen & lijmen, waar 't anderen gold, en nu 't hem zelf betreft, is hij terstond defaitist.’ *Archief-Grosheide*.
38. J.G. Ubbink aan F.W. Grosheide, 2 april 1925: ‘Ik vind wel, dat jij wel eens wat te veel - ik zeg niet om de menschen geeft, maar - met de menschen rekent en te veel probeert hoever je met ze mee kunt gaan.’ *Archief-Grosheide*.

Het weekblad was mede door het gevoerde redactiebeleid in de afgelopen jaren reeds duizenden abonnees kwijt geraakt. Het redactieconflict kon alleen maar verder bijdragen aan het verval. De conclusie leek onafwendbaar, dat *De Reformatie* zijn betekenis als spreektribune voor verschillende schakeringen binnen het gereformeerde leven had verloren en, mede vanwege de financiële moeilijkheden, beter kon verdwijnen. Gelet op deze stand van zaken werd - voor het eerst sinds twee jaar - een Consortium-vergadering uitgeschreven, op 12 juni 1924 in restaurant *Americain* te Amsterdam.

Hoewel ook secretaris Lindeboom deze vergadering beschouwde als 'de begrafenis' van *De Reformatie*, had hij als enig moderamen-lid niet zijn vertrek aangekondigd. Want hoewel de eerste aanleiding voor een eventuele opheffing van het blad de tegenstelling tussen Consortium en uitgever was geweest, zou de toneelkwestie de opheffing van *De Reformatie* vooral in het licht plaatsen van de tegenstelling tussen Hepp en Geelkerken, tussen conservatieven en vernieuwers. Dit wilde Lindeboom vooral voorkomen. Hij schreef de dag na de mei-vergadering aan Grosheide: 'Mee te werken om de groep-Geelkerken te doen juichen over de ondergang van "De Ref." ligt niet op mijn weg.'[39.]

Op de Consortium-vergadering vormde Hepps redactiebeleid en Oosterbaans voorstel om het Consortium op te heffen, onderwerp van bespreking. Het voorstel van de uitgever werd verworpen bij staking van de stemmen. De actuele situatie bood de Consortium-leden echter weinig perspectief. Hepp had als eindredacteur volgens sommigen te weinig ruimte geboden aan de 'jongeren' en van *De Reformatie* te zeer een blad van één man gemaakt. *De Reformatie* was bovendien inzake de toneelkwestie conservatiever dan *De Heraut* gebleken. Maar met het oog op de kring rond Geelkerken wilde de meerderheid van het Consortium Hepp niet in het publiek afvallen. Enkel dit gegeven, en het feit dat Tazelaar aan zijn zijde bleef alsof er niets aan de hand was, voorkwam het ontslag van Hepp.

Voor de redacteuren Dijk en Wielenga was dit onvoldoende reden om hun ontslag niet in te dienen bij het Consortium. Wat hen betreft had *De Reformatie* onder leiding van Hepp geen toekomst meer. De redacteuren zegden toe nog tot het einde van de jaargang in functie te blijven, maar beiden leverden geen letter kopij meer[40.] en waren te-

39. C. Lindeboom aan F.W. Grosheide, 22 mei 1924. *Archief-Grosheide*.
40. Wielenga's laatste bijdrage voor *De Reformatie* werd gepubliceerd op 6 juni, Dijks laatste artikel op 20 juni 1924. Schilder had per 2 mei 1924 de verzorging van Wielenga's rubriek 'Persschouw' overgenomen, die voor het laatst op 11 januari 1924 was verschenen.

leurgesteld dat Tazelaar hun voorbeeld niet volgde.[41] Tazelaar bleef gedurende heel het conflict een toeschouwer en zou dit in alle volgende redactieconflicten zijn, tot hij ten slotte in 1935 zijns ondanks zelf in een conflict betrokken zou worden.

Wielenga gaf de voorkeur aan het vreedzame klimaat van een blad als *Stemmen des Tijds* en speelde nadien geen rol meer in de landelijke kerkelijke pers; maar Dijk was reeds sinds 1921 tevens aan *De Heraut* verbonden en bleef daar tot en met 1936 de dogmatische hoofdartikelen verzorgen. Wellicht was Hepps uitval in de toneelkwestie ook voor Dijk een teken geweest, dat de voorzichtiger redactionele leiding van H.H. Kuyper in *De Heraut* een betere koers was.

Grosheide, De Moor en Hoekstra bedankten op deze vergadering als Consortium-lid. De oude opzet van het blad had hen niet gebracht wat er van gehoopt was[42] en van de door Oosterbaan voorgestelde wijzigingen verwachtten zij geen verbetering. Hoewel Grosheide en De Moor hiermee hun plaats in de kerkelijke pers niet verloren - zij verzorgden onder meer elk een rubriek in *De Heraut* - waren zij desondanks bereid om als medewerker aan *De Reformatie* verbonden te blijven, respectievelijk als verzorger van de 'Muzikale kroniek' en van de 'Vragenbus'. Naar de buitenwereld drong hun ontslag uit het Consortium nauwelijks door, en dus bleef hier het verlies van *De Reformatie* beperkt.

Opnieuw kreeg Hepp het aanbod het blad voor zichzelf te nemen, maar evenals in 1922 ging hij er niet op in. Kennelijk wenste hij geen tweede *Heraut*, maar hield ook hij vast aan een bepaalde vorm van het oorspronkelijke plan, waarbij meerdere schakeringen in *De Reformatie* vertegenwoordigd waren. Ondanks de grote leegloop besloot het Consortium nog niet tot opheffing van het blad. Bij deze stand van zaken werd de vergadering gesloten.

41. C. Tazelaar schreef op 22 januari 1935 aan Schilder, dat zijn neutrale houding in het redactieconflict van 1924 hem genoopt had *De Reformatie* gedurende enige maanden alleen in leven te houden, 'waarom twee van hen [Dijk en Wielenga] mij nog altijd onwelwillend gezind zijn'. *Archief-Schilder*.
42. Vgl. De Moor op de bidstond voor generale synode van 1926: 'Met het uitbannen van één dwalenden broeder was evenmin het kwaad uitgezuiverd als de drang naar reformatie genoeg innerlijke kracht bleek te bezitten om ons kerkelijk leven tot verjonging te brengen.' 'De synode van Assen', *De Reformatie*, VI, 29 januari 1926, pag. 136.

Op de Consortium-vergadering van 2 juli 1924 kwamen de nog resterende leden bijeen: de redacteuren Hepp en Tazelaar, secretaris Lindeboom, de predikanten Kunst, Meijster en Rullmann, en uitgever Oosterbaan. Er heerste ernstige teleurstelling over het vertrek van de Consortium-leden, en toen Rullmann bleek dat men er in berustte en niet Hepp - in zijn ogen de veroorzaker van alle ellende - heen zond, bedankte ook hij voor zijn Consortium-lidmaatschap.[43.]

Het was aan de volharding en overredingskracht van Hepp te danken, dat de vier overige leden van het Consortium uiteindelijk niet tot opheffing van *De Reformatie* besloten. Hepp weet in reactie op de kritiek op zijn beleid de problemen met name aan het gebrekkige overleg tussen de redactieleden onderling en zag wel degelijk nog toekomst voor *De Reformatie*. Met zijn krachtige optreden, dat in veel gevallen het struikelblok had gevormd voor verdere samenwerking, hield hij nu bij de Consortium-leden de hoop op betere tijden levend. Zij schaarden zich op deze vergadering aan zijn zijde, mede om Geelkerken en de zijnen niet met een opheffing van het weekblad in de kaart te spelen. Hepps vasthoudendheid zou ook later in de geschiedenis van *De Reformatie* nog een belangrijke rol spelen, maar in deze eerste strijdbare jaren is zij voor het voortbestaan van het blad van beslissende betekenis geweest.

Nu Hepp het vertrouwen van de Consortium-leden Lindeboom, Tazelaar, Kunst en Meijster had weten te behouden, beraadslaagde men over de drie vacatures in de redactie en de toekomst van het Consortium. Het bezuinigingsvoorstel van uitgever Oosterbaan werd gedeeltelijk aanvaard, zodat veel lege plaatsen onvervuld bleven. Secretaris Lindeboom werd voorzitter van het Consortium en in plaats van de drie vertrokken redacteuren werden twee jonge predikanten, ds. K. Schilder en dr. J. Waterink, in de redactie benoemd. Beiden aanvaardden hun benoeming. Op de Consortium-vergadering van 25

43. Rullmann publiceerde in *De Reformatie* vanaf het eerste nummer van de tweede tot halverwege de vijfde jaargang de Kuyper-bibliografie, zijn belangrijkste historische werk. Als laatste verscheen in dit blad op 6 februari 1925 deel 114. Hepp herinnerde in *Credo*, 7 februari 1941, aan de beëindiging van de reeks: ‘Ik heb dit boek zien geboren worden. Het verscheen eerst in een blad, waarvan ik de eind-redactie voerde. En het deed mij meer dan leed hem te moeten berichten, dat dit blad deze bibliographie niet meer kon opnemen. Het was zulk een echt fijn werk. Maar het werd voor een wekelijksch periodiek te lang. Lezers en uitgever werden ontevreden. Mij was de onaangename taak opgelegd hem dit mee te deelen.’ Vanaf 1926 verscheen de bibliografie in het *Gereformeerd Jongelingsblad*.

september - kort voor het ingaan van de vijfde jaargang - werd besloten ds. S. Doornbos, dr. J. Veldkamp en dr. L. van der Horst (1893-1979), sinds 1 januari 1924 verbonden aan de Valeriuskliniek te Amsterdam, als nieuwe leden voor het Consortium aan te zoeken.[44] Met deze besluiten was de dreigende opheffing van *De Reformatie* definitief afgewend.

Uitgever L. Smit van Oosterbaan & Le Cointre besloot in zijn beschrijving van de geschiedenis van *De Reformatie* het relaas over de ernstigste crisis in de eerste periode van het weekblad met de optimistische woorden: 'Met vernieuwden moed ging het met het blad weer verder.'[45]

44. Van der Horst sloeg het verzoek af. In oktober 1925 verscheen *Woord en Geest* met Van der Horst als één van de medewerkers.
45. Smit, *Iets uit de geschiedenis van het weekblad 'De Reformatie'. Archief-Veenhof.*

6. *De Reformatie* los van de 'jongeren'

Zonder ophef ging *De Reformatie* in oktober 1924 met een vernieuwde redactie haar vijfde jaargang in. De redactie had op 19 september in een korte en zakelijke mededeling gemeld, dat dr. K. Dijk en dr. B. Wielenga met ingang van de nieuwe jaargang de redactie zouden verlaten en dat hun plaatsen zouden worden ingenomen door ds. K. Schilder en dr. J. Waterink.

Voor de buitenwacht was onopgemerkt gebleven, dat het blad bijna ten onder was gegaan ten gevolge van de redactiebreuk. Indien er al lezers waren, die onrust achter de schermen vermoedden, leek Hepps reis naar de Verenigde Staten daarvoor een aannemelijker reden. De eindredacteur vertrok op uitnodiging van het 'Dr. V. Hepp lecture tour committee' op 1 augustus 1924 naar de Verenigde Staten, waar hij tot half november een intensief programma afwerkte.[1.] Voor Hepp was deze reis van veel betekenis voor zijn internationale oriëntatie; de plannen die hij in de komende jaren zou ontvouwen getuigen daarvan. Maar door het vertrek van Buijtendijk, en de non-activiteit van Dijk en Wielenga kwam zijn afwezigheid voor *De Reformatie* ongelegen, daar hij nu alle redactionele werkzaamheden moest overlaten aan Tazelaar, die voor die taak nauwelijks berekend was.[2.] Daarom had Hepp zijn collega-hoogleraar en *Reformatie*-medewerker Grosheide verzocht om gedurende zijn afwezigheid enige bijstand te verlenen.[3.]

1. De Amerikaanse *Wachter* meldde in september 1924, dat Hepp tijdens zijn rondreis van drie maanden in totaal 44 keren zou preken en 50 keren een lezing zou houden.
2. C. Tazelaar herinnerde K. Schilder in een schrijven van 22 januari 1935 aan zijn inspanningen voor 'de krant', dat hem naar eigen zeggen de beste jaren van zijn leven heeft gekost en 'die ik eenmaal (bij het conflict Hepp - Dijk, Wielenga, Buijtendijk) alléén gedurende eenige maanden heb in leven gehouden'. *Archief-Schilder*.
3. C. Tazelaar aan F.W. Grosheide, 13 september 1924: 'Vergun mij de vrijheid, u te herinneren aan wat, blijkens de mij door dr. Hepp verstrekte gegevens, dr. Hepp met u heeft afgesproken, dat n.l. tijdens zijn afwezigheid de rubriek Kerkelijk Leven van de Reformatie zoo nu en dan door u zou worden verzorgd. Nu ik langzamerhand begin heen te raken door de copie, die ik verzameld had, ben ik zoo vrij uw hulp in te roepen (...) En ik mag daar, particulier, bijvoegen, dat de moeilijkheid voor mij grooter is, waar dr. Wielenga en dr. Dijk niets meer inzenden, terwijl ze nog officieel redactielid zijn.' *Archief-Grosheide*.
Hepp, 'Reces', *De Reformatie*, IV, 1 augustus 1924, pag. 336, meldde, dat hij de verzorging van de hoofdartikelen voor de periode van zijn afwezigheid geregeld had. Prof. dr. W. Geesink, prof. dr. T. Hoekstra, dr. C. Bouma en ds. K. Schilder hadden artikelen toegezegd. De toegezegde artikelen van Geesink zijn niet verschenen.

Nadat deze in het voorjaar wegens H.H. Kuypers verblijf in Zuid-Afrika het redactcurschap van *De Heraut* had waargenomen, hielp hij nu de redactie van *De Reformatie* door een lastige periode heen.[4.]

Door dit alles werden de twee nieuwe redactieleden niet uitvoerig geïntroduceerd, wat voor Schilder ook nauwelijks nodig was, want hij had reeds veel in *De Reformatie* geschreven. Ook onthield de uitgever zich ditmaal van de bij de wisseling van de jaargang gebruikelijke reclamecampagne.

Toch was er alle reden om van een nieuwe periode van *De Reformatie* te spreken. Met de twee jonge en veelbelovende predikanten Schilder en Waterink leek het blad een gelukkige greep te hebben gedaan. Zij verleenden een jeugdig cachet aan het blad en stonden niet als partijgangers van Hepp bekend en zijn dat ook nooit geworden.

De benoeming van de 34-jarige Schilder zal weinigen hebben verbaasd. Hij had sinds 1920 bijdragen geleverd voor het blad en verzorgde reeds vanaf juni 1924 de rubriek 'Persschouw', die onder zijn hand tot een karakteristieke rubriek van *De Reformatie* zou uitgroeien. Met zijn benoeming tot redacteur kreeg Schilder aanmerkelijk meer mogelijkheid tot publikatie, en hij benutte die gelegenheid maar al te graag.

De naam van Waterink was de *Reformatie*-lezers minder vertrouwd, al had hij enkele keren in het blad geschreven. Als jaargenoot van Schilder in de kleine studentenkring te Kampen kende hij de andere nieuwe redacteur goed, al was hun verhouding niet hecht. Als ondernemend jong predikant had hij zijn academische studie voortgezet. Hij stond sinds 1914 ingeschreven als student aan de Vrije Universiteit[5.] en

4. Tijdens Hepps afwezigheid verscheen *De Reformatie* wegens tekort aan kopij één week langer dan gewoonlijk met een vakantienummer (vier in plaats van acht pagina's).
5. Zie voor Waterink: J.C. Sturm, *Leven en werk van prof. dr. J. Waterink, een Nederlandse pedagoog, psycholoog en theoloog*, Kampen, 1991.
   Door een besluit van de theologische faculteit was het sinds 13 november 1914 mogelijk op grond van een kandidaatsopleiding te Kampen de doctorale studie aan de Vrije Universiteit aan te vangen. Waterink werd 3 december daaropvolgend ingeschreven als student aan de Vrije Universiteit. Notulen. *Archief-Theologische Faculteit*.

volgde in 1917 en 1918 ook anderhalf jaar lang colleges aan de universiteit van Bonn. In de zomer van 1919 behaalde Waterink zijn doctoraal examen aan de Vrije Universiteit en besloot, in overleg met Bavinck, tot een promotiestudie in de ambtelijke vakken, met de nadruk op psychologie en pedagogiek. Deze studie resulteerde op 23 maart 1923 in een promotie *cum laude* op een proefschrift over *Plaats en methode van de ambtelijke vakken*. Zijn naam werd binnen gereformeerde kring al spoedig meer bekend. Sinds november 1920 verzorgde hij de 'Kroniek' van het *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*[6] en in mei 1924 werd hij benoemd tot hoofdredacteur van het *Paedagogisch Tijdschrift voor het Christelijk Onderwijs*. In de zomer van 1924 had hij bovendien een beroep naar de hoofdstad Amsterdam aangenomen. Zijn pen had niet de brille van Schilder, maar hij was een vruchtbaar auteur met een vlotte, populaire stijl.

Op kerkelijk gebied gaf hij geen eigen geluid, maar toonde hij zich een gematigd medestander van de koers van Hepp. Zijn bijdragen in *De Reformatie* gaven blijk van praktische zin en getuigden van culturele interesse. Het onderwerp van zijn proefschrift kwam mede voort uit zijn pedagogische en psychologische belangstelling en hij bewoog zich gedurende de eerste jaren van zijn redacteurschap met name op dit terrein. Deze levendige interesse leidde er toe, dat hij in de zomer van 1926 werd benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de catechetiek en de pedagogiek aan de Vrije Universiteit. Deze benoeming betekende voor *De Reformatie*, dat er voortaan weer twee hoogleraren van de Vrije Universiteit tot de redactie behoorden.

Al spoedig bleek, dat het blad met Schilder en Waterink twee redacteuren had verworven, die het vertrokken drietal in ijver moeiteloos overtroffen. De vijfde en zesde jaargang boden diverse hoofdartikelen, letterkundige, wijsgerige en actueel-kerkelijke bijdragen van hun hand. Eén ding was hierdoor met hun komst in ieder geval veranderd: na 1924 werd het blad niet langer enkel bepaald door de bijdragen van Hepp, maar droegen ook Waterink en vooral Schilder bij aan de signatuur van *De Reformatie*. Deze hulp van zijn mede-redactieleden moet

6. Waterink staakte de verzorging van de 'Kroniek' in het *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* in juni 1926, toen hij tot hoogleraar was benoemd.

Hepp welkom zijn geweest, nadat hij twee jaar lang een beginnend hoogleraarschap had moeten combineren met de verzorging van een weekblad, zonder veel steun van zijn mede-redacteuren. Met deze redactiesamenstelling was hij bovendien verlost van de steeds terugkerende debatten over de 'jongeren'.

Echter, niet ieder zag ten tijde van de redactiewisseling nog toekomst voor *De Reformatie*. Geelkerken sprak er in de *Overtoomsche Kerkbode* van 28 september 1924 zijn verwondering over uit dat de redactie wisseling niet verantwoord werd: 'Meer dan ooit tevoren, is het *nu* toch zeker noodig, dat overtuigend aangewezen worde, waaraan een blad, zooals *De Reformatie*, zijn recht en reden van bestaan... en *voortbestaan* naast de andere, gereformeerde periodieken meent te mogen ontleenen!' Er bestond volgens hem geen behoefte aan een blad, dat iemand in staat stelde 'van week tot week door het land te roepen: La Réformation - c'est moi!'.

Er was daarom voor Hepp alle reden om na zijn terugkeer uit Amerika aan de wissseling van de redactie nog enige aandacht te besteden. In het eerste nummer van 1925 greep Hepp alsnog de gelegenheid aan de nieuwe periode van het blad met een redactioneel artikel te accentueren. Hij wees daarin met name op de gevarieerde inhoud en de verscheidenheid aan opvattingen van *De Reformatie*: 'In het afgeloopen jaar werden van niet minder dan 26 schrijvers artikelen opgenomen. Hierin ligt zeker een waarborg voor veelzijdigheid. En voor de toekomst wordt naar nog rijkere veelzijdigheid gestreefd. Het karakter van ons blad kan worden uitgedrukt in de woorden: principiëel, reformatorisch, aktueel, kultureel, oriënteerend, populair.'[7.] Hepp trachtte op deze manier de indruk te vermijden, dat sinds de redactiewisseling slechts aan één gereformeerde nuance het woord werd gegeven. Van diepgaande tegenstellingen binnen de redactie was na oktober 1924 niet langer sprake. Onderlinge verschillen van mening waren er nog wel, zoals inzake de erkenning van het promotierecht aan de Theologische School te Kampen, maar daarvoor werd voorlopig een oplossing gevonden.[8.]

7. Hepp, 'Ons blad in 1924', *De Reformatie*, V, 2 januari 1925, pag. 105.
8. K. Schilder aan F.W. Grosheide, 17 juni 1927: Ik had 'Hepp *beloofd*, in De Reformatie mij te onthouden van eenige sympathiebetuiging inzake de voorstellen v.h. promotierecht te Kampen'. *Archief-Grosheide*.
   In tegenspraak met deze belofte was Hepps mededeling op de maandelijkse redactievergadering van 11 juni 1927, dat Grosheide op zijn verzoek een bijdrage tegen de verlening van het promotierecht zou leveren (*De Reformatie* VII, 17 juni 1927, pag. 300). Geplaatst voor dit voldongen feit, stelde Schilder voor een noot aan Grosheide's artikel toe te voegen, waarin werd uitgesproken, dat de redactie in deze zaak geen positie koos. Daartegen bestond echter bezwaar bij de mede-redacteuren. Besloten werd Schilder de vrijheid te laten om naar bevind van zaken te handelen. Deze gaf in de 'Persschouw' van 24 juni te kennen, 'dat ik persoonlijk tegen de gedachte van verleening van het promotierecht aan Kampen geen mij overtuigende bezwaren heb hooren inbrengen en integendeel veel er voor voel. Niet onmogelijk is het, dat ik op een andere plaats in ons blad binnenkort van dit gevoelen nader rekenschap geef.' (pag. 310)
   Volledige rekenschap legde Schilder eerst in 1930 af, in zijn brochure *Afbouw. Een woord inzake de praktische erkenning van het promotierecht der Theologische School te Kampen*.

De redactiewisseling leidde niet tot herstel van de verhouding tussen *De Reformatie* en de 'jongeren'. Waterink vroeg in zijn eerste serie hoofdartikelen om begrip voor de vragen van kritici binnen eigen kring en schreef over de noodzaak om gezamenlijk tot een oplossing te komen. Die kritici moesten het echter wel ernstig menen, en met heimwee uitzien naar een vaste overtuiging; maar over 'malcontenten', die niet opbouwend zijn, kan men niet in een krant gaan schrijven, aldus Waterink.[9.] Zo dacht Hepp er ook over.

Schilder behandelde de kritiek op de Gereformeerde Kerken op zijn eigen manier. 'Jongeren' als A. Dorst en A. Elffers[10.] uitten in de pers regelmatig verwijten aan het gereformeerde adres. Dit gebeurde onder andere in het door Netelenbos geredigeerde weekblad *De Zeeuwsche Leeuw*, dat echter reeds in het voorjaar van 1921 was opgeheven. Sindsdien verscheen nog wel een enkel ander 'jongeren'-orgaan, dat echter nooit een lang leven had.

In hun blaadjes gaven de 'jongeren' vooral blijk van hun teleurstelling over de onmogelijk gebleken gedachtenwisseling, en van hun vervreemding binnen de gereformeerde kring. Schilder schonk geregeld

9. J. Waterink, 'De christen in onzen tijd', *De Reformatie*, V, 21 november 1924, pag. 58.
10. A. Elffers te Haarlem was voorzitter van een 'Voorlopig comité tot het organiseren van jong-gereformeerden', dat op 26 december 1919 een eerste bijeenkomst hield te Utrecht voor gereformeerden, die sympathiek stonden jegens de opvattingen van ds. J.B. Netelenbos. Op de bijeenkomsten werd van gedachten gewisseld over de toekomst van de 'jongeren': moesten zij zich samenvoegen in een vereniging, moesten ze een eigen kerk stichten, binnen of buiten de Gereformeerde Kerken voor hun idealen strijden? Men werd het hierover niet eens. Om deze kwestie nader te bezien werd een commissie ingesteld. Op 31 augustus 1922 convoceerde Elffers een vergadering, waarin de commissie verslag uitbracht van haar werkzaamheden. *Archief-Buskes*.
Zie voor dit comité: De Kruijter, *De erfenis niet geweigerd*, pag. 115-116.

uitvoerig aandacht aan hun kritiek.[11] Dankzij hem kwamen de standpunten van deze geïsoleerde groep gereformeerden, na in de kerkelijke pers enkele jaren buiten bespreking te zijn geweest, in *De Reformatie* weer ter sprake. Schilders artikelen kenmerkten zich echter niet door de milde, begripvolle toon van Wielenga, of door de sereniteit en de verholen kritiek op traditionele standpunten van Buijtendijk. Anders dan zij vroeg hij geen begrip voor het 'jongeren'-standpunt bij zijn lezers, om ze voor *De Reformatie* te behouden. Toen hij als redacteur optrad was die fase reeds voorbij. De relatie met de 'jongeren' was verbroken, en een deel van hen was geradicaliseerd. Maar in tegenstelling tot Hepp en Waterink meende hij de 'malcontenten' niet zonder meer aan hun lot te mogen overlaten: 'Niet antwoorden op beschuldigingen is in de kerkelijke en geestelijke samenleving m.i. eerder openbaring van hoogmoed dan van "ootmoed".'[12] Zonder met Hepp over hun opinies van mening te verschillen, ging hij dieper in op hun kritiek, dan deze ooit had gedaan. Schilder was na 1924 hun scherpste kriticus in gereformeerde kring, maar tevens hun enige serieuze publieke gesprekspartner.

Hij diende in september en oktober 1925 de 'jongere' A. Elffers van repliek met vier lange, in kleine letter gezette artikelen. Elffers was redacteur van het sinds juli van dat jaar verschijnende orgaan *Komende Tijden*, dat beoogde zijn lezers voor te lichten 'in een crisisperiode, waarin alle mogelijke woorden op alle mogelijk gebied betrekkelijk zijn geworden en op hun kern en waarachtigheid zonder erbarmen en zonder schroom worden onderzocht'.[13] Elffers schreef in het nummer van 29 augustus, dat ook de vooruitstrevende gereformeerde predikanten, die 'wat meer in hun eigen tijd leven dan de overgroote massa van hun collega's' - waarbij Schilder als voorbeeld was genoemd - afwijzend stonden tegenover de 'jongeren'.[14] Niemand binnen de Gereformeerde Kerken schonk hen nog gehoor, niemand bood hen een plaats, en daarom raadde Elffers de 'jongeren' aan deze kerken

11. Bijvoorbeeld in: 'Gereformeerd farizeïsme?', *De Reformatie*, 19 juni-24 juli 1925, en 'Het allerjongste vonnis', *De Reformatie*, 11 september 1925-2 oktober 1925.
12. Schilder, 'Het allerjongste vonnis', *De Reformatie*, V, 11 september 1925, pag. 363, waar hij ook schreef: 'In de botsing der meeningen op kerkelijk en theologisch gebied gaat het tenslotte om de vraag naar de eeuwige waarden en de wijze, waarop ze worden doorgegeven en uitgedragen.'
13. *Komende Tijden*, 4 juli 1925.
14. Geciteerd in: Schilder, 'Het allerjongste vonnis', pag. 363.

te verlaten, zoals hij zelf reeds had gedaan: ‘Ik wilde niet anders dan een nog in die kerk levende groep van jongeren, die ik waardeer en waarvan ik wat verwacht, zeggen: aanvaard omderwille van eigen en anderer leven de consequentie en blijft niet langer daar waar ge of uit onwetendheid of uit niet durven wordt geduld.’[15.]

Schilder zag echter wèl mogelijkheden voor een eigentijdse geloofsbeleving binnen de Gereformeerde Kerken, voor hemzelf, maar ook voor de ‘jongeren’ en antwoordde in *De Reformatie* van 11 september: ‘Wij *zagen léven* in de belijdenis; wij zagen mogelijkheid van opleving in de kerk; wij gelooven, dat wie het leven, dat gij doodverklaard hebt, weet te onderkennen en te sterken, er vruchten van zien zal ook voor de toekomst.’ Volgens Schilder had Elffers de Gereformeerde Kerken niet moeten verlaten, maar volgens de ‘ouderwetsche’, maar ‘zeer ruime en diepe’ formulering van de Catechismus, zijn inzichten in dienst van die kerken moeten aanwenden. Hier lag volgens Schilder de kern van de problematiek van de ‘jongeren’: ze miskenden de betekenis van de kerk, waar ze geen gehoor vonden,[16.] en stelden daarvoor in de plaats de godsdienstige kring van gelijkgezinden. Maar zonder binding aan de confessie - die uiteraard alleen mogelijk was in kerkelijk verband - achtte Schilder een modern-gereformeerd bestaan niet mogelijk: ‘Laat de confessie los en ieders *persoonlijk* inzicht hangt in de lucht.’ Dit nam niet weg, dat volgens hem iedere individuele gereformeerde met ‘zijn zienswijze altijd naar buiten treden mag, en zelfs moet, omdat hij overtuigd is, ze te kunnen combineeren met aller geloof.’[17.]

Was er voor deze groep veranderingsgezinde gereformeerden werkelijk geen plaats binnen de Gereformeerde Kerken? Naast Schilder waren ook anderen daar in 1925 nog niet van overtuigd. Sommige gereformeerden, die zich met hen verwant voelden, ontplooiden in dat jaar alsnog een belangrijk initiatief.

In de eerste maanden van 1925 werd er in gereformeerde kring een vertrouwelijke brief verspreid, waarin de oprichting van een nieuw gereformeerd kerkelijk weekblad werd aangekondigd. De brief was

15. Zie noot 14, pag. 370.
16. Schilder weet het gebrek aan gehoor eenzijdig aan de ‘jongeren’: ‘Maar dan zeggen wij dat het hun schuld is, omdat zij hun betere inzichten niet meededen als “melk” of “vaste spijze”.’ Zie noot 12, pag. 370.
17. Schilder, ‘Het allerjongste vonnis’, *De Reformatie*, VI, 2 oktober 1925, pag. 4.

ondertekend door ds. J.C. Brussaard, prof. dr. F.J.J. Buijtendijk en dr. J.G. Geelkerken, allen eenmaal betrokken geweest bij *De Reformatie*. Zij schreven dat op elk van hen reeds jaren lang de aandrang was uitgeoefend om met een eigen blad uit te komen, naast *De Bazuin* en *De Heraut*, met name toen bleek hoe *De Reformatie* zich na zijn allereerste opzet had ontwikkeld. En nu *De Reformatie* in 1924 geheel aan hun invloed ontsnapt was, wachtten zij niet langer: 'Het gaat er naar onze innige overtuiging om, of men tevreden met het verkregene en gewordene zal insluimeren in den zoeten waan van "er te zijn", òf dat er ruimte en vrijheid zal wezen voor groei en ontplooiing, ook voor correctie en vernieuwing.' Evenals *De Reformatie* in 1920 beoogd had, wilde dit nieuwe blad in trouw aan het gereformeerde beginsel een nieuwe weg zoeken, waarbij 'zal behooren te worden gepleit voor het leven der persoonlijkheid en voor de wisselende werkelijkheid'. Naar twee kanten werd positie gekozen: 'Eenerzijds naar *links*, tegenover de ethische en moderne richting; anderzijds naar *rechts*, tegenover star orthodoxisme en romaniseerende tendenzen in eigen kring.'[18.]

Tot in de opzet als vrije spreektribune en de indeling van zijn rubrieken zou het blad lijken op de oorspronkelijke *Reformatie*. Maar

18. Circulaire inzake een nieuw gereformeerd weekblad, februari 1925.
Het vervolg van het in de tekst aangehaalde citaat - waarvan de inhoud sterk lijkt op de afscheidsbrief van Buijtendijk in *De Reformatie* van 25 april 1924 - vormt een samenvatting van het program van de 'jongeren': 'Er is, naar het ons voorkomt, niets minder in het spel dan de vraag, of het calvinisme ook voor de toekomst zijn universeele cultuurtaak zal kunnen volbrengen, dan wel hier te lande zal inschrompelen tot een sekte, die zich al meer naar alle zijden afsluit en slechts zweert bij het traditioneele, het bestaande.
Zoo is - eigenlijk over heel de linie - o.i. noodzakelijk een bewuste accentverlegging. Om slechts een en ander aan te stippen. Tegenover een eenzijdig schermen met de Schrift zal de nadruk moeten worden gelegd op het levende Woord als geestesgetuigenis Gods, aan welks innerlijk gezag men zich onvoorwaardelijk overgeeft. Tegenover het al meer zien van de kerk als op zichzelf [staand] doel, zal het koninkrijk Gods als doel in het oog dienen te worden gevat, waarbij de kerk middel is om het in de wereld te verwezenlijken. Tegenover een objectivisme, dat maar al te vaak ontaardt in een willekeurig absoluut maken van de eigen opinie, en dus in het meest krasse subjectivisme van den enkeling of van de groep, zal recht moeten worden gedaan aan de aan God als object gebonden subjectiviteit. Tegenover een al wijder om zich heen grijpend intellectualisme en rationalisme zal het noodig zijn op te komen voor de rechtmatige eischen van hart en geweten, wil en gevoel. Tegenover een veldwinnende mechaniseering, zelfs van het kerkelijke en godsdienstige leven, zal behooren te worden gepleit voor het leven der persoonlijkheid en voor de wisselende werkelijkheid.'
Archief-Buskes.

terwijl Brussaard en Geelkerken begin 1920 van medewerking aan dat blad hadden afgezien, zou laatstgenoemde ditmaal de eindredacteur van het nieuwe blad worden, met de oud-*Reformatie*-redacteur Buijtendijk en de oud-*Reformatie*-medewerker drs. W.E. Engelkes (1896-1938) naast zich.[19.] Met deze namen werd een koers tegen *De Reformatie* in het vooruitzicht gesteld, ook al twijfelden sommigen bij voorbaat aan de wenselijkheid van een kritisch gereformeerd blad onder deze redactie.[20.]

Geheel volgens plan verscheen het nieuwe weekblad in oktober 1925, onder de naam *Woord en Geest*.[21.] Vanaf het eerste nummer was duidelijk, dat niet het door Brussaard, Buijtendijk en Geelkerken in hun circulaire aangekondigde thema de kerkelijke koers zou gaan beïnvloeden, maar dat omgekeerd de kwestie-Geelkerken de inhoud van het blad beheerste. De verschijning van een orgaan onder deze leiding werd in het licht van de kerkelijke omstandigheden van die dagen opgevat

19. Vanaf het nummer van 16 mei 1924 stond Engelkes niet meer als medewerker vermeld in de kop van *De Reformatie*. In *De Standaard* van 2 juni 1924 deelde hij mee, dat hij de redactie op 30 april 1924 in zijn ontslagbrief had geschreven, dat *De Reformatie* in 1920 veel goeds had beloofd (onder meer het openingsartikel van Wielenga), maar dat één nuance de koers van het blad was gaan bepalen, waardoor het blad zich overbodig had gemaakt. Hij had zijn medewerking opgezegd naar aanleiding van de polemieken over de toneelkwestie, omdat hij het standpunt van Buijtendijk deelde.
20. J.G. Ubbink aan F.W. Grosheide, 2 april 1925: ‘Nu zullen ze toch een “geref weekblad” laten verschijnen, ook ik kreeg een “vertrouwelijke” uitnoodiging. Wellicht heb je er over gehoord, anders wil je er wel niet over spreken. Ik heb er voor bedankt. Ten eerste wil ik niet in het zog van Geelkerken varen en 2e vind ik, dat het hun zelf niet klaar is wat wij moeten.’ *Archief-Grosheide*.
F.J.J. Buijtendijk aan D.H.Th. Vollenhoven, 10 maart 1925: ‘Op je medewerking zouden wij prijs stellen, indien je de band met de Reformatie kunt verbreken. Ik wil hier niet in het minst op aandringen, maar je toch ook niet onkundig laten met onze plannen, daar naar ons gevoelen je zeker wat te zeggen hebt en zeggen kunt wat voor een nieuw leven in de verstarde gereformeerde massa dienstig kan zijn.’ *Archief-Vollenhoven*.
D.H.Th. Vollenhoven aan F.J.J. Buijtendijk, 16 maart 1925: ‘Eerlijk gezegd met een querulant als Geelkerken, die het met alle menschen en nog een paar aan den stok heeft ga ik niet zee in (...) Daarbij komt m'n persoonlijke grens: niet in den strijd van een dag- of weekblad wil ik me mengen. 't Gaat me om meer en dat is voor het calvinisme alleen te bereiken in rustig studiewerk en samenwerking met alle wetenschappelijke lui van ons.’ Afschrift, *Archief-Vollenhoven*.
21. Schilder merkte in zijn artikel ‘Galileï en Geelkerken’ in de *Leidsche Kerkbode* van 22 oktober 1926 over de naam van *Woord en Geest* op: ‘Dit ten onrechte naar hem [Bavinck] genoemde blad.’

als partijvorming en wekte daarom bij sommigen ergernis en verzet.[22] *De Reformatie* wijdde aan de verschijning van *Woord en Geest* geen letter en de naam van het nieuwe blad kwam in het eerste half jaar van zijn bestaan niet voor in de kolommen van *De Reformatie*.[23]

Hoe dicht *De Reformatie* en *Woord en Geest* elkaar aanvankelijk nog naderden blijkt uit een artikelenserie, die Schilder vanaf 16 april 1926 publiceerde in *De Reformatie* onder de titel 'Van kerk tot kring ... een afval'.[24] In deze artikelen, die handelden over het kerkelijke vraagstuk van de kringvorming en in zekere zin een vervolg vormden op zijn debat met Elffers, ging hij in op het gevoelen van de 'jongeren', zoals hij dat had verstaan.

Evenals Buijtendijk in 1922 in zijn artikelen over ressentiment, berouw en deemoed, poogde nu ook Schilder, die voor de vernieuwing van het gereformeerde leven aanvankelijk veel van deze hoogleraar had verwacht,[25] de moderne culturele vraagstukken te belichten van-

22. Waterink meldde in zijn 'Kroniek' 'geniepigheden'jegens het gereformeerde volk in het eerste nummer van *Woord en Geest*, en vreesde dat het blad een nieuwe formatie nastreefde in plaats van reformatie. *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, XXVI, 1925, pag. 243, 244.

    Zie: de aankondiging van *Woord en Geest* door de *Nieuwe Leidsche Courant* van 6 oktober 1925: 'Maar wel moet ons de opmerking van het hart, dat in dit eerste nummer meerdere uitspraken voorkomen, die een ver van aangenamen indruk maken.'
23. Hepp weigerde de brochure *Vragen mij voorgelegd door de classis Amsterdam der Gereformeerde Kerken en mijn antwoord daarop*, waarmee Geelkerken zijn zaak in juli 1925 zelf in de openbaarheid bracht, te bespreken. Hepp, 'Ontijdig, eenzijdig, onvolledig', *De Reformatie*, V, 24 juli 1925, pag. 335. *De Reformatie* zweeg over de inhoudelijke zijde van de kwestie-Geelkerken, tot de kerkelijke vergaderingen haar in de openbaarheid brachten. In *De Reformatie* van 9, 16 en 23 oktober 1925 was een advertentie met intekenbon voor *Woord en Geest* opgenomen. Na de afzetting van Geelkerken op 17 maart 1926 werd in *De Reformatie* van 19 en 25 maart, 2 en 9 april opnieuw een advertentie voor het blad geplaatst.
24. Toen Schilders artikelenreeks 'Van kerk tot kring... een afval' werd gepubliceerd, was Geelkerken reeds afgezet en had deze besloten zich van de Gereformeerde Kerken af te scheiden. Vgl. Schilder, 'Bij het scheiden van ds. J.E. Vonkenberg', *De Reformatie*, XIV, 13 juli 1934, pag. 322: 'Men heeft deze artikelen aangezien voor een *portret* van een na Assen afzonderlijk staande "*kerken*groep". Maar het was zoo niet. Het was een poging tot teekening van wat er broeide en gistte reeds lang vóór de afzonderlijke formatie dier bewuste "kerkengroep".'
25. Zie: Schilder, 'Prof. Buijtendijk over de leiding in de Geref. Kerken', *De Reformatie*, VI, 25 maart 1926, pag. 198: 'En ik zeg deze dingen ongaarne; eens heb ik anders geschreven over prof. Buijtendijk en zijn werk.'

uit religieus standpunt. Maar terwijl Buijtendijk de psychologie van Max Scheler had benut als middel om vanuit het christendom contact te leggen met de moderne mens, was Schilder van oordeel, dat de christelijke traditie ondanks de ingrijpende cultuurbreuk van het begin van de twintigste eeuw, zijn aanknopingspunt met het moderne leven niet had verloren.

Zijn kritiek op de 'jongeren' was, dat zij de Eerste Wereldoorlog en haar gevolgen beschouwden als het einde van deze traditie: 'Het christendom, zoo zeggen ze, heeft fiasco geleden. Denk aan den oorlog, aan de sociale kwestie, aan de verleugening van het leven, de twisten der kerk, en wat er nog meer ergernis zijn kan.'[26.] Het christendom zou niet meer kunnen functioneren in de moderne tijd, zonder grondig te worden herzien: 'Fundamenten ontzien?', zo voerde Schilder de 'jongeren' sprekend in, 'Ja, welke? Zeg nu maar eens, welke fundamenten niet organisch gelegd zijn? D.w.z. welke fundamenten niet door menschenhand zijn neergelegd? Wie kan precies aangeven, waar de Heilige Geest fundeerde en waar het menschenwerk begonnen is? Kom, de grens is niet te trekken!'[27.] Deze zijns inziens tot hoogmoed en kringvorming voerende houding van 'jongeren' achtte Schilder ernstiger dan de moderne vraagstukken zelf, die de aanleiding waren tot het innemen van deze houding.[28.]

Schilder beschouwde de problematiek niet vanuit de cultuur, maar vanuit de religie, vanuit het christendom. Hij was daardoor van de zijns inziens verwarrende tegenstellingen tussen God en mens, organisch en mechanisch, vorm en wezen, traditie en nieuwbouw verlost. Hij legde het accent bij het eenmalig karakter van Christus' optreden en van de geschiedenis, dat het leggen van een nieuw fundament uitsloot: 'Zij willen overdoen, wat de anderen deden; zij willen het christendom verjongen. Maar God zegt, dat de vernieuwing van de jeugd van het christendom allereerst gelegen is in de vernieuwing van

26. Schilder, 'Van kerk tot kring... een afval', *De Reformatie*, VI, 7 mei 1926, pag. 243.
27. Zie noot 26, pag. 243.
28. K. Schilder aan J.J. Buskes, 10 juni 1926: 'Voor mij is de groote kwestie: kerk of kring; zelf iets zijn of je laten versmelten, zoodat je niemand meer wat te geven hebt; waarheid of leugen, openbaring of eigen meening. En ik heb met de personen niets te maken. Een man als [dr. R.H.] Woltjer acht ik iemand van zeer hoogen zieleadel. Maar dat verhindert mij niet, om de actie-G. er even scherp om te veroordeelen. En dacht u nu werkelijk, dat ik zelf geen onaangenaamheden had ondervonden van menschen, met wie ik nu in zee ga om het beginsel?' De Bruijn, *Brieven aan Buskes*, pag. 19.

het diepe *hart* der christenen.'[29.]

Het typeert Schilder, dat hij de *gereformeerde* traditie als zelfstandige *levens*-beschouwing haar eigen woord wilde laten spreken voor iedere gelovige en elk onderdeel van het bestaan. De betekenis van deze artikelen lag daarom niet zozeer in de tekening van de mentaliteit van 'jongeren', als wel in de uiteenzetting van zijn hoog-kerkelijke invalshoek bij de bespreking van vraagstukken van de dag.

Schilders artikelenreeks, waarop wij vooruit liepen om zijn oordeel over de 'jongeren' weer te geven, verscheen op een voor deze groep wel zeer ongelukkig moment. Zij stonden in april 1926 reeds niet meer open voor zijn religieuze typeringen, omdat bij hen sinds de schorsing en afzetting van Geelkerken enkele weken eerder, motieven van onrecht en vrijheidsberoving de boventoon voerden. Maar dat hij een ernstige poging deed om met de 'jongeren' in gesprek te treden, staat vast en dient niet te worden vergeten.

Schilders kritiek op de 'jongeren' was van puur *theologische* aard, maar in 1950 zou hij er blijk van geven ook oog te hebben gekregen voor de *morele* kritiek van de 'jongeren' op de kerkelijke leiding. Maar dat was achteraf, 'd.w.z. toen ondergeteekende zelf een beetje ging begrijpen van wat er te koop was in de toenmalige gereformeerde wereld van Nederland, hetgeen aanvankelijk op geen stukken na het geval was (in den tóen aanwezigen kring gelukte zoo iets pas, als men het lot kreeg "achter de schermen te kijken")'.[30.]

Schilder heeft door deze artikelen wel andere gereformeerden geboeid met zijn krachtige en als nieuw klinkende overtuiging. Wat zij niet bij Geelkerken vonden en niet bij Hepp, vonden sommmigen voor het eerst na de omslag van de Eerste Wereldoorlog bij Schilder: een moderne vertolking van de gereformeerde overtuiging. Maar het meren deel van de vernieuwingsgezinde gereformeerden, die zich in de vroege jaren twintig in de kerken hadden geroerd, bereikte hij in 1926 met zijn *Reformatie*-artikelen niet meer.

29. Zie noot 26, pag. 251.
30. Schilder, 'De reformatie van "De Reformatie"', pag. 2.
In 1926 negeerde hij het *morele* aspect van de kritiek van de 'jongeren' nog volledig, zie: K. Schilder aan J.J. Buskes, 10 juni 1926: 'U schrijft alweer dat u de heeren Kuyper en Hepp zoo verschrikkelijk vindt. Al waren ze het tien maal meer dan u meent (ik weet van beiden heel andere dingen) dan heeft het nog geen zier met de zaak te maken.' De Bruijn, *Brieven aan Buskes*, pag. 17-21.

7. *De Reformatie* en de kwestie-Geelkerken

In de kwestie-Geelkerken, die binnen gereformeerde kring werd beschouwd als het verlengde van de affaire-Netelenbos, kwam de problematiek van de 'jongeren' in feite opnieuw aan de orde. Echter, ook nu werden hun vragen niet in bespreking genomen. Er werd integendeel een andere les uit de zaak-Netelenbos getrokken: de kerkelijke onrust was destijds sterk aangewakkerd door de lengte van de kerkrechtelijke procedure, en niet door de veroordeling, zoals De Moor aangaf in *De Heraut*: 'In de zaak van ds. Netelenbos is wel gebleken, dat de rust in onze kerken eerst teruggekeerd is, nadat de generale synode van Leeuwarden uitspraak had gedaan.'[1] Dit gevoelen heeft de uitkomst van het proces contra Geelkerken in sterke mate beïnvloed. De aanleiding tot de kwestie vormde een op 23 maart 1924 gehouden preek van Geelkerken over Zondag 3 van de Heidelbergse Catechismus. Het gemeentelid H. Marinus (1889-1947) meende dat in deze preek de feitelijke toedracht van de zondeval, zoals beschreven in Genesis 3, in twijfel werd getrokken. Een klacht over deze preek - de zoveelste in een rij uit een kring van 'malcontente' gemeenteleden[2] - werd door de kerkeraad van Amsterdam-Zuid afgewezen, maar desondanks uiteindelijk in behandeling genomen door de classis Amsterdam. Nadat de aanklacht door zijn kerkeraad en door hem persoonlijk was weersproken, weigerde Geelkerken in het voorjaar van 1925 te

1. *De Heraut*, 18 oktober 1925.
2. Geelkerken schroomde niet in zijn preken kritiek te leveren op het gereformeerde kerkelijke leven. Het *Jaarboekje 1928 van de Gereformeerde Kerk te Amsterdam-Zuid*, Amsterdam, 1928, pag. 23, meldde, dat de prediking sinds de afzetting van Geelkerken 'zonder ostentatie en zonder pikante sausjes' geschiedde.
   Zie over de Gereformeerde Kerk te Amsterdam-Zuid in de jaren twintig: Annerien Groenendijk, *Vasthoudend en voortvarend, de achtergronden van het conflict rond dr. J.G. Geelkerken in 1926*, doctoraalscriptie kerkgeschiedenis, Vrije Universiteit, Amsterdam, 1986.

bewilligen in een onderzoek naar zijn mogelijke afwijking van de belijdenis. Sindsdien rustte op Geelkerken een formele verdenking en werd de vraag, of wat in Genesis 3 wordt meegedeeld als *werkelijk* gebeurd moet worden opgevat, de kern van een kerkelijke kwestie. Nadat Geelkerken in juni 1925 de kwestie in de brochure *Vragen mij voorgelegd door de classis Amsterdam der Gereformeerde Kerken, en mijn antwoord daarop* van zijn zijde had uiteengezet, kreeg ze landelijke bekendheid, en vanaf dat moment werden Geelkerken en zijn zaak ook in *De Reformatie* aan de orde gesteld.

Omdat de zaak in Schilders ogen precair was, liet hij zich eerst in 1926 over de inhoud van de kwestie uit, nadat Geelkerken in maart van dat jaar door de alleen voor zijn zaak bijeen gekomen buitengewone generale synode als predikant was geschorst en, toen hij zich daarnaar niet voegde, afgezet. Vóór die tijd beperkte hij zich tot het citeren van persstemmen. Maar Hepp was als theologisch hoogleraar en synodaal preadviseur vanaf oktober 1925 nauw bij de kerkelijke procedure betrokken, en bovendien was hij als voornaamste tegenspeler van de Amsterdamse predikant in de pers reeds vanaf juli van dat jaar, toen de zaak door Geelkerken in de publiciteit was gebracht, partij in geding. Hepp trachtte zich in *De Reformatie* verre te houden van elk persoonlijk element en stelde steeds voorop, dat de kwestie-Geelkerken alleen gebaat was bij rust en objectiviteit. Desondanks heeft *De Reformatie* tussen juli 1925 en de opening van de buitengewone generale synode in januari 1926, een beslissende rol gespeeld in de vorming van de publieke opinie over deze kwestie.[3.] Hepp schreef in dit half jaar bijna wekelijks over de kwestie in *De Reformatie* en hij was de meest uitgesproken pleitbezorger voor het zo snel mogelijk bijeenroepen van een bijzondere generale synode. Nadat de theologische hoogleraren op 8 oktober 1925 unaniem[4.] de classis deze weg hadden aangeraden, be-

3. Vgl. Buijtendijk in de *Overtoomsche Kerkbode*, 20 september 1925: Hepp 'beïnvloedt op bedenkelijke wijze de opinie van ons gereformeerde volk'.
4. Aanvankelijk leefden onder de hoogleraren verschillende gedachten omtrent de te volgen procedure, maar ze spraken op 8 oktober 1925 eenstemmig een gunstig oordeel uit over de vragen, die de classis Amsterdam aan Geelkerken had voorgelegd. Achteraf bleken enkelen minder gelukkig te zijn geweest met deze vragen, zie: B. Wielenga aan F.W. Grosheide, 29 oktober 1925: 'Ik bedoel niet, dat men hem [Geelkerken] geen vragen zou mogen stellen, maar wel, dat men hem geen vragen mag stellen, die de professoren zelve (voor een deel) in particuliere gesprekken ongelukkig noemen.' *Archief-Grosheide*.
Hepp had bezwaar tegen het omslachtige karakter van de vragen. Hepp, 'De brochure van de vijf predikanten' in *De Reformatie*, VI, 15 januari 1926, pag. 117.

sloot de particuliere synode van Noord-Holland op 16 oktober 1926 de kerk van Assen te verzoeken een vervroegde generale synode bijeen te roepen. Hepp rekende vervolgens in zijn rubriek 'Kerkelijk leven' voor, dat het mogelijk was de synode begin december 1925 te openen.

Hepp had twee motieven voor zijn haast: de kerkelijke atmosfeer moest gezuiverd worden, en de zaak was volgens hem veel ernstiger dan velen dachten.[5] De aanvankelijke indruk binnen gereformeerde kring was echter, dat de zaak-Netelenbos in 1920 veel sterker had geleefd in de kerken; die zaak was toen al enkele jaren in de publiciteit geweest en er was althans nog het *gerucht* dat zich dertien predikanten achter de gedaagde zouden hebben geschaard, terwijl nu geen enkele predikant bijval aan Geelkerken betuigde en men de kwestie elders in het land zelfs als een louter 'Hollandse' aangelegenheid opvatte. Het geschil hing bovendien nauw samen met theologisch-wetenschappelijke kwesties, die niet tot de verbeelding spraken van het gewone kerklid.[6] De kerkelijke atmosfeer leek dus niet sterk aangetast te zijn door deze kwestie. En dat de zaak zo ernstig was, moesten de lezers op gezag van Hepp aannemen, want tot de aanvang van de synode onthield hij zich van een inhoudelijke toelichting.

Hepp moest veel ruimte in *De Reformatie* besteden aan het wegnemen van twijfel bij zijn lezerspubliek, dat enigszins verbaasd naar de zin van een aparte synode vroeg. Naast deze verwondering, die Hepp met een vertrouwenwekkende toon trachtte weg te nemen, moest hij ook formele weerstanden tegen zijn haast bestrijden. Toen bleek dat er volgens de kerkorde minstens twee particuliere synodes een verzoek

5. Hepp, 'De omvang van de richting Geelkerken', *De Reformatie*, VI, 30 april 1926, pag. 238: 'Had men deze richting nog tien jaar laten woelen, dan zou men zeker iets anders hebben aanschouwd.'
6. J. Ridderbos aan F.W. Grosheide, 20 oktober 1925: 'Indien er - wat ik waarschijnlijk acht - vroeg of laat eene scheuring zal moeten komen tusschen, laat ik nu maar zeggen meer rekkelijken en meer preciesen, dan zou ik zoo gaarne zien, dat dit was op een punt, dat iets krachtiger sprak tot het besef van ons volk. Er is dunkt mij nu teveel theologische redeneering noodig om de beteekenis der zaak in het licht te stellen.' *Archief-Grosheide*.
Schilder, 'Een vervolg op Assen', *De Reformatie*, XIII, 27 januari 1933, pag. 130: 'Assen heeft het ongeluk gehad dat het conflict op een paar "bizonderheden" werd toegespitst, en dat dus de synode, die immers geen theologische conferentie, maar een uit het leven zelf opkomend geschil behandelend college was, wel gedwongen werd, voor die "bizonderheden" alle aandacht te vragen, en daarover tenslotte speciaal te handelen... Dat was wel jammer, maar het feit lag er eenmaal toe.'

tot het bijeenroepen van een generale synode binnen de termijn van drie jaar moesten doen, stelde Hepp voor, deze regel te ontgaan met een beroep op het advies van de hoogleraren en het uitzonderlijke karakter van deze zaak: 'Ons kerkrecht is niet zoo star, dat het met het exceptioneele niet rekenen zou.'[7] Maar omdat hij wel begreep dat de zaak te lijden zou hebben onder vermeende kerkrechtelijke onzuiverheid, riep hij tevens de kerken op 'met bekwamen spoed' particuliere synodes samen te roepen, die zich bij het verzoek van de particuliere synode van Noord-Holland zouden aansluiten. Na deze aandrang richtten verscheidene particuliere synodes het formele synode-verzoek tot de kerk van Assen, die daarop de buitengewone generale synode convoceerde voor 26 januari 1926.

Hepp kon tevreden zijn - al had de synode nog anderhalve maand eerder geopend kunnen worden, wanneer zijn voorstel was gevolgd - maar hij beschouwde de snelle samenroeping toch als een bewijs, dat het belang van de komende synode in brede kring werd beseft.[8]

Een ander aspect van de aktie van *De Reformatie* in deze fase van de kwestie-Geelkerken, was het belang dat Hepp hechtte aan een *synode* om in deze zaak uitspraak te doen. Het voorstel tot het bijeenroepen van een synode was afkomstig van de theologische hoogleraren gezamenlijk, maar Hepp heeft dit voorstel in *De Reformatie* met zoveel verve uitgedragen, dat het ook als zijn persoonlijke mening beschouwd kan worden. Een synode waarborgde zijns inziens de hoogste mate van objectiviteit. De zaak zou dan overwogen kunnen worden door afgevaardigden uit het gehele land, waarvan een groot deel niet betrokken was geweest bij de voorgeschiedenis van de kwestie. Ook kon een synode gemakkelijker dan enig andere kerkelijke vergadering desgewenst een beroep doen op specialistische kennis van theologen. Het bijeenroepen van een synode was bovendien gewenst vanwege 'het gewicht van de zaak', zoals het in het eenparig advies van de hoogleraren geformuleerd was.

Hepp heeft doelbewust op een bijzondere synode aangestuurd, waar een zijns inziens centraal probleem binnen de Gereformeerde Kerken definitief tot een oplossing moest worden gebracht. Naar die oplossing behoefde de trouwe *Reformatie*-lezer niet te raden. Het standpunt van de 'jongeren' was voor Hepp geen zaak meer voor vrije discussie,

7. Hepp, 'Niet wachten', *De Reformatie*, VI, 23 oktober 1925, pag. 27.
8. Hepp, 'De komende synode', *De Reformatie*, VI, 27 november 1925, pag. 62, 63.

maar was in zijn ogen volop een *kerkelijke* zaak geworden. Het ging niet langer om een aantal willekeurige opinies, die strijdig waren met zijn beleid als eindredacteur, maar om afwijkingen van de gereformeerde belijdenis. Na de breuk in *De Reformatie* met Van der Vaart Smit in 1922 en met Buijtendijk in 1924 kon het ieder duidelijk zijn, dat Hepp voor het standpunt van de 'jongeren' ook binnen de kerken geen ruimte wenste te laten.

Wie op Hepp vertrouwde in de kwestie-Geelkerken nam voetstoots aan dat het hier een gewichtige zaak betrof, maar hierin school juist de moeilijkheid. Sinds 1924 waren Hepp en Geelkerken de twee meest uitgesproken publieke tegenstanders binnen de Gereformeerde Kerken. Geelkerken en zijn kerkeraad vroegen aandacht voor de persoonlijke motieven van hun opponenten. Schilder ergerde zich aan dit 'hol bedrijf', waardoor de kwestie volgens hem in de 'moppentrommel' dreigde te belanden. Hepp deelde de mening van Schilder en zweeg in *De Reformatie* over het persoonlijk element in de zaak, maar betrok via zijn pleidooi voor het bijeenroepen van de synode in feite iedere gereformeerde theoloog en predikant bij de kwestie. Bovendien bleek uit de argumenten, die Hepp aanvoerde om de ernst van de zaak aan te tonen, dat hij reeds positie had gekozen. Wie zich dus alleen door Hepp had laten voorlichten, kon er bij de opening van de synode op 26 januari 1926 van overtuigd zijn, dat de kwestie-Geelkerken over ernstige afwijkingen van de gereformeerde belijdenis handelde.

Hepp was beducht voor woordvoerders die de kwestie in een zijns inziens te mild daglicht stelden. Zij konden gemakkelijk afbreuk doen aan de ernst van het conflict. De op 14 december 1925 verschenen brochure *Ons aller moeder*, van de predikanten C.B. Bavinck, N. Buffinga, J. Douma, J.H. Sillevis Smitt en B. Wielenga, vormde om deze reden een bedreiging voor Hepps standpunt, ernstiger dan enige brochure van Geelkerkens hand had kunnen zijn.[9] Deze brochure was geschreven in de irenische geest van Wielenga, die eerder dat jaar samen met Sillevis Smitt op de classis Amsterdam reeds een voorstel tot minnelijke schikking had gedaan. *Ons aller moeder* was een laatste poging tot herstel van de vrede binnen gereformeerde kring. Hepp besprak de brochure drie weken achtereen, nog juist voor de opening van de synode.[10]

9. Aldus Hepp, 'Synode-indrukken', *De Reformatie*, VI, 30 april 1926, pag. 237.
10. Hepps bespreking van *Ons aller moeder* - waarin de procedure op inhoudelijke gronden werd bekritiseerd - vormde een uitzondering op de redactie-regel, dat, zolang er geen kerkelijke uitspraak was gedaan, de kwestie niet in de pers behoorde te worden behandeld.

Hoever *De Reformatie* verwijderd was geraakt van de wens van Wielenga uit 1920 tot gesprek en overleg, toonde deze bespreking. Hepps kritiek op het standpunt van de predikanten richtte zich op de zinsnede uit de brochure, dat de kerk 'niet louter en alleen een bestuurslichaam, een rechterlijk college, maar vóór alles de "moeder" is, die tot plicht heeft hare "kinderen" *zielkundig* te verstaan en met wijsheid en takt te regeeren'.[11] Op het beslissende moment toonde Hepp geen begrip te hebben voor deze beschouwing: 'Het psychologisch en paedagogisch argument, dat feitelijk eerbiediging van den een boven den ander bepleit, dient ter wille van de rechtvaardigheid te worden uitgeschakeld.'[12] Hij voegde er aan toe, dat een theologisch gefundeerde afwijzing van de 'nieuwe strooming' binnen de kerken, niet betekende, dat hij vijandig tegenover haar stond, maar wel dat de Schriftbeschouwing vóór de cultuurbeschouwing diende te gaan, en niet omgekeerd: 'Er zijn verschillende "liggingen" en stroomingen in onze kerken, maar een classis heeft ze lustig en rustig te laten stroomen, zoolang zij voortstuwen in de bedding van de gereformeerde belijdenis.'[13] Ook Hepp had wel geschreven over een slechte atmosfeer, en had zelf ondervonden dat de persoonlijke verhoudingen in deze kwestie bedorven waren. Maar volgens hem ging het uiteindelijk enkel en alleen om een leergeschil, en alle niet-theologische aspecten dienden daarbij buiten beschouwing te blijven, omdat die het beeld zouden vertroebelen. Dat de brochure van de vijf predikanten er juist aandacht voor vroeg, dat *naast* dogmatische, ook pedagogische en psychologische overwegingen bij de kwestie zouden moeten worden betrokken, was volgens Hepp haar zwakte.

Hepp en Wielenga hadden enkele jaren eerder reeds geregeld tegen-

11. C.B. Bavinck, e.a., *Ons aller moeder*, Kampen, [1925], pag. 9.
Zie voor de achtergrond van de oproep elkaar met begrip tegemoet te treden: Wielenga aan Grosheide, Amsterdam, 27 oktober 1925: 'Tal van z.g. intellectueelen worden [door de classicale vragen aan Geelkerken] nu gedwongen tegen de classis en de professoren positie te kiezen, in de overtuiging, dat hun gereformeerde vrijheid er door wordt aangetast. Ik weet, uit bezoeken en brieven, dat de stroom van ontevredenheid met den dag groeit, en het zijn heusch niet allemaal bolsjewisten, maar trouwe zonen van de kerk.' *Archief-Grosheide*.
12. Hepp, 'De brochure van de vijf predikanten', *De Reformatie*, VI, 15 januari 1926, pag. 117.
13. Zie noot 12, pag. 117.

over elkaar gestaan binnen de redactie van *De Reformatie*. Zonder in het bijzonder naar Wielenga te verwijzen, gaf Hepp in deze bespreking aan, waarom hij zich destijds telkens tegen het standpunt van zijn mede-redacteur had gekeerd: 'Heeft bij het schrijven van deze brochure het goedige hart de denkscherpte niet verzwakt? De synode zal stellig dezen weg niet opgaan. Onze kerken zouden er niet wel bij varen. Integendeel. Zij zouden haar karakter verliezen.'[14.]

Aan de vooravond van de buitengewone synode kwam dankzij de vijf predikanten in *De Reformatie* nog eenmaal het verzoek aan de orde binnen de Gereformeerde Kerken om begrip voor elkaar op te brengen, en het gesprek met elkaar te openen, in plaats van elkander alleen theologisch de maat te nemen. *De Reformatie* wees deze laatste serieuze poging tot verzoening van de tegenstellingen echter zonder meer af.

De uitslag van de synode, waar Hepp als preadviseur optrad en zitting nam in de dogmatisch-exegetische commissie, had zijn hartelijke instemming. Nadat de opvattingen van Geelkerken door de synode onderzocht waren aan de hand van zijn publikaties en hij door haar gehoord was, werd hij op 12 maart 1926 voor drie maanden geschorst. Toen hij de zondag daarop desondanks preekte in de Parkkerk te Amsterdam-Zuid, volgde reeds op 17 maart zijn afzetting als predikant.

Nadat het vonnis was geveld, was er voor Hepp eindelijk volop gelegenheid zich in *De Reformatie* nader te verklaren. Zijns inziens was nu de kerkelijke atmosfeer gezuiverd en had de synode voorkomen, dat de kerken door Geelkerkens standpunt in een spoor van deformatie werden geleid. Met het oog daarop schreef hij op 2 april 1926 in zijn rubriek 'Kerkelijk leven': 'Niet voor ieder was dat van meetaf duidelijk. (...) Door bijzondere omstandigheden was het voor ons sinds lang geen geheim meer, dat er een ziekteproces in onze kerken werkte. Wat achter de gesloten deuren van onze redaktie zich afspeelde, stond hiermee in nauw verband. Steeds hebben we op die bedenkelijke symptomen gewezen en geweigerd ons te laten vinden voor een kompromis, waardoor het aan ons calvinisme vijandig beginsel zich zou vermengen

14. Zie noot 12, pag. 125.
Vgl. B. Wielenga aan F.W. Grosheide, 16 december 1925: 'Ik kan me begrijpen, dat ge niet bevredigd zijt, maar het doel der brochure in aanmerking genomen (n.l. verbinden, vooral die groep, welke groote kans loopt onder onder verkeerde leiders te komen), kon ik moeilijk anders.' *Archief-Grosheide*.

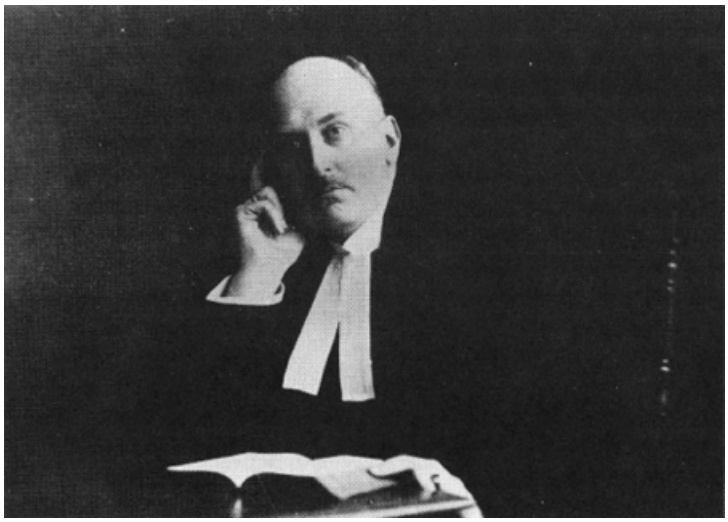

7. Dr. J.G. Geelkerken miste in de Consortium-kring eenstemmigheid over de ‘religieus-philosophische grondproblemen, althans ten opzichte van den weg waarin de oplossing moet worden gezocht’ (pag. 60, 61).

met het zuiver reformatorisch streven. Natuurlijk hebben wij daarvan niet enkel vreugde beleefd. Het neen-zeggen brengt zijn onaangenaamheden mee. Toch zou het van ondank getuigen, indien wij er niet voor uitkwamen, dat de uitkomst, hoe gaarne wij die anders hadden gezien en hoezeer wij ons, zonder dat het groote publiek het vermoedde, hebben beijverd om afwijkenden te winnen en te overtuigen, ons heeft gerechtvaardigd. Wat wij bij de eerste kennismaking als deformatie signaleerden is thans ook als deformatie aan den dag gekomen. (...) Dit is dan ook voor ons de zegen van Assen, dat de synode een van de wissels, welke naar het deformatorisch program was overgehaald, weer in den goeden stand heeft teruggebracht.’[15.]

Hepp meende nu van de kritiek van Geelkerken en zijn medestanders, die door hem nauwelijks in bespreking was genomen, verlost te zijn dankzij de synodale ‘operatie, welke uiterst pijnlijk was, maar die genezing bracht’.[16.]

15. Hepp, ‘Geen reaktie’, *De Reformatie*, VI, 2 april 1926, pag. 204.
16. Hepp, ‘Het jaar 1926’ *De Reformatie*, VII, 31 december 1926, pag. 105. Zie ook pag. 112: ‘Indien Assen ontrouw ware geweest, indien het het rationalisme in onze kerken had laten voortwoekeren, zou naar menschelijke gedachte over tien jaar de breuk veel ernstiger zijn geweest. Want de breuk moest komen, vroeg of laat. Maar dan zou het niet bij een kleine drieduizend gebleven zijn.’
G.F.W. Herngreen, *Een handjevol verkenners. Ontstaan en geschiedenis van het ‘H.V.’, de Gereformeerde Kerken in Nederland in Hersteld Verband*, Baarn, 1976, pag. 44, komt voor het jaar 1926 ook tot ongeveer dit aantal Hersteld-Verbanders.

Voor Hepp was na het synodale vonnis over Geelkerken het hoofdstuk Assen en alles wat daarmee samenhing definitief gesloten. Sindsdien was wat Hepp betreft de tijd aangebroken voor het verrichten van positieve arbeid. De afgelopen jaren was het tempo van de ontwikkeling van het gereformeerde leven te langzaam geweest naar zijn oordeel, en daarom vroeg hij reeds op 2 april 1926 aandacht voor de volgende programpunten van de redactie: verbeterde bijbelvertaling, uitbouw van de belijdenis, herziening van de liturgie, reorganisatie van de kerk in de grote steden en de bepaling van het standpunt jegens de cultuur.[17.] De *Reformatie*-redactie had met het oog op de actualiteit ruime aandacht geschonken aan de kerkelijke gebeurtenissen,[18.] maar zij was, aldus Hepp, haar ideaal om 'het heilig vuur van voortgaande reformatie in den breedsten zin van het woord aan te blazen, hoog te doen opvlammen', niet vergeten.

Vrijwel alle door Hepp genoemde punten waren afkomstig uit het program van actie, dat zes jaar tevoren in het eerste nummer van het blad was gepubliceerd en herinnerden vanuit de verte aan de thematiek van de beweging der 'jongeren'. Inderdaad zouden hun thema's, met name de vragen inzake de confessie en de cultuur, binnen enkele jaren het theologisch debat in de Gereformeerde Kerken - evenals in de Nederlandse Hervormde Kerk - beheersen; maar opnieuw zouden deze onderwerpen niet langs de door Hepp voorgestane weg van geleidelijke ontwikkeling in bespreking komen.

In de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken betekende het jaar 1926 het einde van een periode van bijna vijfendertig jaar ongeschonden kerkelijke eenheid. Hoewel de afscheiding van de groep-Geelkerken in de loop van 1926 en 1927 geen grote omvang aannam - naar

17. Hepp, 'Geen reaktie', pag. 204, 205.
18. Hepp, 'Bij den zevenden jaargang', *De Reformatie*, VII, 1 oktober 1926, pag. 1: 'Vooral de Asser synode en wat daarmee in verband staat, heeft veel redaktioneele plannen omver geworpen.'

schatting trad minder dan één procent van de 540.000 leden uit - was haar invloed op het kerkelijk leven, zoals bij vrijwel iedere scheuring, onevenredig veel groter.

In de eerste plaats bleek ook deze scheuring diep in het kerkelijk leven in te grijpen en schaadde ze het spreekwoordelijke zelfbewustzijn van de kerkelijk-gereformeerden méér dan op het eerst gezicht leek. Aan het einde van het jaar 1926 schreef Hepp in *De Reformatie*: 'Zullen zij, die na ons komen onze rechters zijn? Zullen wij ons tegenover hen moeten schamen?'[19.] Hij meende van niet, maar inmiddels vertolkte hij wel de vragen, die vooral leefden in de harten van hen, die minder overtuigd waren van de juistheid van de synodale handelingen.

Vervolgens behoorden relatief veel uitgetredenen tot de kring van gereformeerde academici, die in de laatste tien jaar sterk was gegroeid. Velen van hen hadden zich steeds minder thuis gevoeld in het kerkelijke klimaat, en hoopten binnen de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband, zoals vanaf 1927 de officiële naam luidde van de uitgetredenen, meer gelegenheid te vinden voor bezinning op de verhouding tussen de gereformeerde levensovertuiging en de moderne cultuur. Geelkerken, maar vooral ds. J.J. Buskes was een typische vertegenwoordiger van deze groep, die krachtig bleef protesteren tegen de besluiten van Assen. Juist het vertrek van dit type gereformeerden werd door achterblijvenden betreurd, die hun vragen begrepen, maar hun inzichten niet rijp en hun gevolgtrekkingen voorbarig achtten.[20.] In de derde plaats werd het binnen de Gereformeerde Kerken als teleurstellend ervaren, dat zo weinig confessioneel-gereformeerde geestverwanten buiten haar kring hun instemming met de Asser besluiten hadden betuigd en dat integendeel gezaghebbende woordvoerders in de Nederlandse Hervormde Kerk en de Christelijke Gereformeerde Kerk kritiek oefenden op de geest van Assen.[21.]

19. Hepp, 'Het jaar 1926', pag. 105.
20. Zie: Schilder, 'Prof. Buijtendijk over de leiding in de Geref. Kerken', pag. 195-198.
21. Hepp, 'Het jaar 1926', pag. 106: 'En wat ook stof tot klagen geeft is, dat de gereformeerde gezindheid in ons land, welke zich buiten onze kerken bevindt, ons in zoo menig opzicht alleen liet staan. Ook voor haar beten wij de spits af. Enkele sympathie-betuigingen werden van die zijde tot ons gericht. Wij weten, dat er duizenden onder hen zijn, die zich over het verloop te Assen hartelijk verblijden. Waarom hielden die zich stil? (...) Wel echter stonden wij van dien kant aan heftige aanvallen bloot. Prof. Haitjema (...) ziet men gedurig weer over onze kerkmuren heenstappen, niet om zijn breeden zin te vertolken, niet om de traditioneele hand ons te reiken, maar om met schoffel en hark onze bloembedden om te woelen. En in de Christelijk Gereformeerde Kerk, die in onze strijd zeker zoo goed als geheel aan onze zijde staat, vindt een der docenten van Apeldoorn het noodig te waarschuwen tegen den geest van Assen.'

Bovendien bevond zich binnen de Gereformeerde Kerken een nog niet duidelijk te omschrijven groep bezwaarden, die in de besluiten van Assen berust hadden, zonder er enige sympathie voor te hebben.[22] Zoveel is duidelijk, dat de besluiten van Assen en het ontstaan van de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband in de loop van 1926 geen werkelijke oplossing bracht voor de problemen, waar de Gereformeerde Kerken in het voorgaande decennium voor waren gesteld; veeleer werden de vraagstukken er door vermeerderd.

Voor *De Reformatie* stond de zaak enigszins anders. Hoewel de redactie de kerkelijke breuk betreurde, legde zij het accent bij haar noodzakelijkheid en het gunstige effect, dat de scheuring zou kunnen hebben op het kerkelijk leven. Het weekblad verloor enkele vaste medewerkers, maar deze verlieten *De Reformatie* vrijwel onopgemerkt: drs. J. van Andel, N. Baas en ds. G.R. Kuijper. Schilder trachtte de van de Gereformeerde Kerken gescheiden leden nog lang van de onjuistheid van hun beslissing te overtuigen. Maar met name Hepp zag sterke overeenkomsten tussen de conflicten uit de beginjaren van *De Reformatie* en de kerkscheuring van 1926 en aanvaardde de breuk als een *fait accompli*. Hij keek niet langer om, maar voorzag, afgaande op zijn ervaring, dat de problemen van de eerste vier jaren van *De Reformatie* na 1924 opgelost waren, voor de Gereformeerde Kerken na de synode van Assen een periode van ontplooiing. Optimistisch als hij was, meende hij dat de kerken voorlopig niet meer opgehouden zouden worden door wat hij als bijzaken beschouwde en dat nu de tijd aanbrak van voortzetting van de ontwikkeling van theologie en kerkelijk leven in de historische lijn van Kuyper en Bavinck. Daarbij zag hij uiteraard voor *De Reformatie* een belangrijke rol weggelegd.

22. Zie noot 21: ‘Er zijn er ook, gelijk bleek, die tegen onze kerken gekozen hebben en toch in onze kerken willen blijven. Zij nemen de positie in van vijanden binnen de vesting, van aanvallers in den rug.’

8. *De Reformatie* en Karl Barth

De theologie van de Zwitser Karl Barth (1886-1968) is in Nederland, vergeleken met elders, in een vroeg stadium bekend geworden, en heeft hier een grotere rol gespeeld in de kerkelijk-theologische bezinning dan in andere landen, waar Barths gedachten werden geïmporteerd. Met name onder hervormde theologen wonnen zijn opvattingen snel aan invloed, zozeer zelfs, dat in de jaren veertig de kerkelijke hoogleraren aan de rijksuniversiteiten allen van barthiaanse signatuur waren: dr. Th.L. Haitjema, dr. S.F.H.J. Berkelbach van der Sprenkel, dr. K.H. Miskotte en dr. G.C. van Niftrik. Hoewel ook binnen de Nederlandse Hervormde Kerk bezwaar werd gemaakt tegen de Zwitserse theologie - prof. dr. A.H. de Hartog zei eens tegen mr. dr. M. Visser, dat hij tot aan zijn laatste ademtocht tegen Barth zou waarschuwen[1] - stuitte zij vooral binnen de Gereformeerde Kerken op sterke tegenstand. In de afwijzing van Barth speelde *De Reformatie* een voortrekkersrol. Niemand heeft stelliger dan Schilder de dialectische theologie als een regelrechte bedreiging van een eigen gereformeerd leven en denken afgewezen. In de jaren dertig, toen Schilders kritiek op Barth aan breedte won, bleek hoe bepalend hij diens theologie achtte, maar reeds zijn eerste analyses van de dialectische theologie uit de jaren 1926 en 1927 toonden, dat Barth hem had geraakt, en mede daarom door hem zo radicaal werd afgewezen.

Reeds voor 1926 was de naam van Barth in gereformeerde kring hier en daar bekend, met name vanwege de tweede versie van zijn *Römerbrief* uit 1922 (de eerste versie verscheen in 1919). Dit commentaar op Paulus' brief aan de Romeinen kenmerkte zich door een hevig verzet tegen de heersende theologische richtingen, die volgens Barth de

1. M. Visser, *Het leven van prof. dr. A.H. De Hartog*, Amsterdam, z.j., pag. 18, 19. Dit gesprek vond plaats in mei 1938, een half jaar voor het overlijden van De Hartog.

transcendentie van God negeerden, en het bood een hartstochtelijk pleidooi voor een 'nieuwe theologie', waarin de transcendentie bepalend was. Deze profetische boodschap trok in het chaotische Duitsland van na de Eerste Wereldoorlog direct de aandacht, en Barth dankte aan dit veel gelezen boek zelfs zijn benoeming in 1921 tot hoogleraar in de gereformeerde theologie te Göttingen.

Nico Stufkens, een voormalig juridisch student aan de Vrije Universiteit en invloedrijk studiesecretaris van de NCSV, bezocht op 11 september 1922 de jonge theoloog te Göttingen en bracht de eerste verhalen mee naar Nederland: 'In een armoedig gemeubileerd vertrek, zoals wij er in die dagen van krankzinnige devaluatie zo vele gezien hadden, ontving ons een jonge, slanke figuur met fijne bleke trekken, warrig zwart de levendige, olijke ogen achter het stalen brilletje: eerst ietwat bedeesd, maar even overtuigd als pretentieloos.'[2.] Barth kreeg in Nederland allereerst bekendheid in de protestantse studentenwereld. Voor sommige hervormde en gereformeerde jongeren bracht zijn werk antwoord op hun vragen. De gruwelen van de Eerste Wereldoorlog en hun betrokkenheid bij actuele cultuurvragen hadden velen van hen vervreemd van Kuypers strijd tegen het negentiende-eeuwse modernisme. In deze situatie, waarin zij open stonden voor nieuwe inzichten van allerlei aard, werden vele 'jongeren' gegrepen door Barths *Römerbrief*.[3.] Evenals Kuyper vijftig jaar tevoren vele gereformeerden nieuwe bezieling had geschonken door hun religieuze vragen sprankelend en modern te stellen, zo had Barth voor deze gereformeerden profetische zeggingskracht, omdat hij 'ons plaatst tegenover het geweldige van het Evangelie en ons hoog boven het zoo vermoeiende psychologiseeren uitbeurt'.[4.] Tegen de achter-

2. Nico Stufkens, 'Toen Barths Römerbrief in ons land kwam. Herinneringen van een barthiaan van het eerste uur', *Vrij Nederland*, 19 mei 1956. Vgl. Nico Stufkens en Dirk Tromp aan J.J. Buskes, Marburg, 12 september 1922: 'Gister in Göttingen Barth gesproken. Schitterende kerel.' *Archief-Buskes*.
3. Stufkens herinnerde in zijn artikel 'Toen Barths 'Römerbrief' in ons land kwam' aan de omstandigheden, waarin hij de *Römerbrief* van Barth leerde kennen: 'Hevig geboeid door de vragen omtrent de relatie van Evangelie en kultuur, onbevredigd door de gemakkelijke oplossingen van Kuyper en zijn epigonen, hadden wij meegeleefd met de zooveel intenser worsteling met de moderne wereld, die de ethische richting in de orthodoxie in wisselende gestalte doorstreed (...) en bezweken voor een vrijwel kritiekloze aanvaarding der actuele cultuurstromingen.'
4. Buskes' recensie van het eerste nummer van *Zwischen den Zeiten*, in *Fraternitas, groot-gereformeerd studentenblad*, 18 april 1923, pag. 77.

grond van de noodlottige oorlog, de sociale ontwrichting in verschillende landen en de religieuze matheid binnen de kerken, was Barths concentratie op 'het geweldige van het Evangelie', op de majesteit Gods, voor diverse jongeren een ontdekking. Zij leerden van Barth, dat de zaken aldus stonden: de eeuwige kracht van het Evangelie vormde een radicaal oordeel over alle menselijk streven. De mens was uit zichzelf niets, God alles. De oorlog had hun ogen geopend voor de werkelijkheid van het eerste deel van deze uitspraak, Barth predikte de waarheid van het tweede deel. De toespitsing van zijn theologie op de belijdenis van het radicale karakter van de zonde drukte de 'jongeren' daarom niet terneer, maar tilde hen juist uit boven de op het eigen ik gerichte vraag, wat *zij* voor God moesten doen. Zij leerden van Barth dat zij niets voor God konden doen, en zij ervoeren dit in het licht van Gods majesteit als een diepe religieuze waarheid.

Door de wereld zo radicaal onder Gods oordeel te plaatsen en God als gans Andere daar boven en tegenover te stellen, leek Barth geen relatie tussen God en wereld te erkennen. Maar zo vatten de jongeren Barths theologie niet op. Opgevoed in de gereformeerde wereld beleefden diegenen onder de gereformeerde jongeren, die door Barths uitdagende geschriften getroffen waren, de moderne tijd als een uitbarsting van kracht en geweld, waartegen geen kuyperiaanse zekerheid meer opgewassen leek. Barth proclameerde de onmogelijkheid van de religie tot hoeksteen van zijn religieuze denken. De mens stond immers met lege handen voor God en in het licht van Zijn majesteit verschrompelde alle menselijke religie; een beroep op de traditie kon niet baten, evenmin als de geruststellende hoop op verbetering in de toekomst. De moderne mens leefde volgens Barth letterlijk 'zwischen den Zeiten':[5] hij kon niet meer voor- of achteruit en stond in zijn bestaan onder het beslag van Gods oordeel.

Voor het besef van sommige 'jongeren' binnen de Gereformeerde Kerken nam Barth de draad op, waar Bavinck hem uit handen had gegeven. Zij waren in navolging van hun leermeester onder de indruk geraakt van de religieuze nood van de wereld, maar stonden er mach-

5. Tussen januari 1923 en oktober 1932 verscheen het tijdschrift *Zwischen den Zeiten*, waarvan Barth, Friedrich Gogarten, Georg Merz en Eduard Thurneysen de redactie vormden. Buskes omschreef het blad als een 'reactie tegen de psychologiseerende richting, welke vooral in Duitschland zoo sterk is'. Over Barth schreef hij: 'Bij Barth spreekt deze reactie wel het duidelijkst. Het gaat in geen enkel opzicht meer om de ziel, maar alleen om God.' *Fraternitas*, 18 april 1923, pag. 76, 77.

teloos tegenover. Barths prediking van het algemeen karakter van die nood - hij stelde zelfs kras, dat het geloof de erkenning was van het incognito van God - vormde een overbrugging van de kloof tussen kerk en wereld, ja, hief de afstand tussen beide feitelijk op. Hij riep op om de gangbare theologie als hoogmoed af te wijzen, de nood met de wereld te delen en het heil niet van enig mens of van een cultuurprogram te verwachten, maar van God alleen, zonder enige 'prestatie' onzerzijds.

Via de NCSV kwam ook J.J. Buskes, theologisch student aan de Vrije Universiteit, met de *Römerbrief* in aanraking, en hij was benieuwd, hoe zijn hoogleraren over dit boek oordeelden.[6.] Op aandringen van Buskes recenseerde Grosheide het boek in *De Reformatie* van 13 april 1923, maar uit deze bespreking bleek wel dat Grosheide niet door het boek was aangesproken. Hij zag in de *Römerbrief* een tijdsdocument, een radicale en existentiële reactie op de oorlog, en verklaarde vooral daaruit de invloed van het boek, maar hij achtte het werk - zoals vrijwel alle exegeten - exegetisch te zwak en dogmatisch te onevenwichtig om er grote betekenis aan toe te kennen.

Wielenga sprak in *De Reformatie* van 18 april 1924 echter over de *Römerbrief* als 'het veel gelezen en veel geprezen boek'[7.] en de Gereformeerde Studenten Beweging nodigde Barth zowel in 1924 als in 1925 uit om als gast haar september-conferentie bij te wonen. Hij was echter beide keren verhinderd te komen, maar gelet op de invloed, die Barth blijkbaar op sommige jonge gereformeerde intellectuelen uitoefende, leek het enkele gereformeerde predikanten gewenst uitvoeriger stil te staan bij het werk van deze Zwitserse theoloog dan in een recensie mogelijk was. Om deze reden werd Hepp uitgenodigd om op de gereformeerde predikantenconferentie van 15 april 1925 zijn mening over Barths theologie te geven. Hepp achtte diens opvattingen niet van zodanig belang, dat de predikantenconferentie er aandacht aan zou moeten schenken, maar na enige aandrang was hij toch bereid over dit 'mode-onderwerp' te spreken.[8.] Zijn referaat was om twee

6. Vgl. J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, Amsterdam, 1959, pag. 78.
7. B. Wielenga verwees naar het artikel over Barth van W.J. Aalders in *Stemmen des Tijds*, maart 1924. In een brief aan Barth van 18 februari 1926 schreef Wielenga hem, dat hij met zijn 'herrliche Arbeit' veel vrienden en volgelingen in Nederland had gemaakt. *Archief-Barth*.

   Maar in *De Spiegel* van 18 december 1926 uitte Wielenga kritiek op het door Barth gehanteerde moderne paradox-begrip.
8. J.G. Kunst aan F.W. Grosheide, 13 december 1924: 'Bij mijn samenspreking met prof. Hepp maakte het op mij den indruk dat hij een referaat over K. Barth niet belangrijk genoeg vond. De verschijning van K. Barth was eigenlijk niet waard er veel aandacht aan te schenken, volgens prof. Hepp.' *Archief-Grosheide*.

8. Prof. dr. Karl Barth, een ‘ster van de eerste grootte aan onzen theologischen hemel’ (pag. 139).

redenen van betekenis voor de gereformeerde kring: het was de eerste lezing, die Hepp hield na zijn inauguratie als hoogleraar in oktober 1922,[9.] en hjj gaf - in dezelfde maand als de pedagoog Ph.A. Kohnstamm en de hervormde predikant O. Noordmans zich over Barth uitspraken - als eerste gereformeerde hoogleraar een globaal oordeel over Barths theologie.[10.]

Hepp erkende volgens een persverslag in *De Standaard* van 16 april 1925 in Barth royaal een ‘ster van de eerste grootte aan onzen theologischen hemel’, maar zag hem tevens als een oorlogskind, die op alles de dood geschreven had. Deze ambivalentie beheerste Hepps betoog. Enerzijds was Barth in zijn ogen een begaafd theoloog, en dat bete-

9. Zie: De Moor, *Noord-Hollandsch Kerkblad*, 3 oktober 1924: ‘Voorzoover wij weten, [heeft] dr. Hepp tijdens zijn professoraat nimmer gepreekt of ‘gelezen’.
10. Hepp had zich voor informatie over Barth per brief gewend tot Pfarrer Heilmann uit Göttingen. deze had Hepps brief doorgezonden aan Barths uitgever. Zie: Georg Merz aan Hepp, München, 25 februari 1925. Afschrift, *Archief-Barth*.

kende bij Hepp in de eerste plaats een knap *systematicus*. Anderzijds had Barth volgens hem zulke 'eigenaardige bakers' uitgekozen - Hepp wees onder anderen op Kierkegaard[11.] - en droeg zijn radicale, eenzijdige stellingname zozeer het kenmerk van een reactie, dat Hepp hem als een *twijfelaar* beschouwde. Hepp had met name kritiek op het dialectisch karakter van Barths kentheoretisch uitgangspunt, dat volgens hem voortvloeide uit het feit, dat deze de *schijnbare* tegenstelling in het kennen, de zgn. paradox, als een *werkelijke* aannam. Deze dialectiek typeerde Hepp in dit verband als 'een karikatuur' van de paradox. Resumerend uitte hij echter zijn waardering voor Barths spreken over de majesteit van God. Op dit punt was Barth volgens Hepp nog het meest verwant met de gereformeerde theologie, aangezien de erkenning van Gods souvereiniteit volgens Hepp het hart van iedere schriftuurlijke theologie vormt. Hij sloot daarom volgens het uitvoerig kranteverslag zijn referaat af met de hoopvolle opmerking, dat de twijfelaar Barth de hogere stelling vinden zou van Calvijn, en 'dat hij dan mag worden een man uit onze gelederen'.[12.]

Duidelijk bleek dat Hepp niet geraakt was door Barths theologie, maar hij besefte, dat zijn oordeel door de 'jongeren' kritisch zou worden gewogen. Daarom was het van betekenis, dat hij niet alleen verschilpunten noemde, maar ook een verwachting ten aanzien van Barth uitsprak. In verband met latere discussies over de dialectische theologie binnen gereformeerde kring is het interessant, dat Hepp Barths fundamentele tegenstelling tussen God en mens afwees op

11. Voor de *Christelijke Encyclopaedie voor het Nederlandsche volk* schreef Hepp onder meer het artikel over Kierkegaard, en stelde ook daar: 'Nieuwe beteekenis heeft hij echter gekregen door de zoogenaamde Zwitsersche School of de school van Karl Barth, welke zich welbewust bij hem aansluit.' Evenals bij Barth, achtte Hepp bij Kierkegaard kenmerkend diens afkeer van het systeem en diens agnosticisme, d.w.z. dat het bestaan voorrang heeft boven het systeem.
    Hepp verzorgde in deze encyclopedie ook het artikel over Barth, waarin hij onder meer schreef, dat Barths theologie nog geen vaste vorm had aangenomen, maar dat deze zich bewoog in de lijn van Calvijn. Zij werd gekenmerkt door een accent op de transcendentie en de onbegrijpelijkheid Gods, alsmede door de temperamentvolle wijze waarop ze wordt voorgestaan. Barth was volgens Hepp beïnvloed door de sociale denkbeelden van H. Kutter, het cultuurpessimisme van Oswald Spengler, de paradox van Kierkegaard en het profetische van Dostojewski.
12. Deze samenvatting van Hepps rede is gebaseerd op verslagen in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en *De Standaard* van 16 april 1925. De citaten zijn ontleend aan *De Standaard*.

andere gronden, dan welke later door Schilder en Berkouwer naar voren zijn gebracht. Hepp verwierp haar, omdat daarmee de eeuwigheid haar dimensie verloor: 'In het Jenseits is alles egaal, Barth ziet den top van den berg, maar hij beklimt dien niet.' Schilder en Berkouwer waarschuwden daarentegen voor de egalisering van het menselijk bestaan als een gevolg van Barths diastase. Zij wezen daar tegenover op de keuze tussen gehoorzaamheid en ongehoorzaamheid, zoals Kuyper die in zijn theologie had gesteld.[13.] Dit accentverschil in de kritiek op Barth keerde ruim tien jaar later terug in de polemiek tussen Hepp en Schilder over de mens als *mede*-arbeider van God.[14.]

Hepp zegde naar aanleiding van de gunstige ontvangst van zijn referaat een spoedig te verschijnen boek over Barth toe, dat helaas nooit verschenen is.[15.] Wel had dit voornemen tot gevolg dat Hepp rond 1925 over Barth niet in *De Reformatie* schreef.

Wie hem en passant wel enige malen in dit weekblad ter sprake bracht was Schilder. Hij citeerde in de 'Persschouw' van 20 november 1925 een waarderende opmerking over de Zwitserse theologie uit de rede, die prof. dr. A. Noordtzij op de Theologische Schooldag van 1925 had gehouden,[16.] en Schilder voegde daaraan zijn lof voor Barths verzet tegen het subjectivisme toe. Hij was echter minder te spreken over 'jongeren', die naar Zwitserland en Duitsland trokken 'om gedachten te leenen, die de waarachtige gereformeerde al lang vóór dien gegrepen en gepredikt heeft'.[17.] Deze opinie week niet af van de alge-

13. Vgl. G.C. Berkouwer, 'De ethiek van Karl Barth', *De Reformatie*, XI, 8 mei 1931, pag. 249.
14. V. Hepp, *Dreigende deformatie IV, symptomen. De algemeene genade*, Kampen, 1937, pag. 84, achtte de positie van de mens bij Schilder sterk overschat, en weet dit ten dele aan diens verzet tegen de 'lijdelijkheidspositie van Barth'.
15. Hepp reageerde geïrriteerd op De Moor, die hem 'in een van zijn oppercensorische buien, waarin hij alles en nog wat zoo beangstigend precies weet' voorgehouden had niet telkens de publikatie van boeken te beloven, die toch niet verschenen. Hepp, 'Niet aansprakelijk', *De Reformatie*, V, 1 mei 1925, pag. 243.
16. Prof. dr. A. Noordtzij nam in 1935 zitting in een comité, dat zich wendde tot de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk, met het verzoek de in Hitler-Duitsland als hoogleraar afgezette Barth in Utrecht te benoemen tot kerkelijk hoogleraar. Zie: G. Puchinger, 'Karl Barth en zijn Apostolicumcolleges', *Theologische persoonlijkheden*, Kampen, 1973, pag. 111.
17. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, VI, 20 november 1925, pag. 59. Zie: Schilder, 'Prof. Buijtendijk over de leiding in de Geref. Kerken', pag. 198: Het standpunt van Kuyper, Bavinck, de confessie en Assen inzake de openbaring wordt terzijde geschoven 'terwijl ze zeggen: Heere, ik dank u, - als *hetzelfde* licht, alleen in matter glansen, schijnt uit Zwitserland. Barth, zeggen ze dan. En ik doe graag mee. Maar ik begin toch graag chez moi, als ik mijn bezit wil opmaken.'

mene indruk binnen kerkelijk-gereformeerde kring, dat de gereformeerde theologie hier te lande na het werk van Kuyper en Bavinck aan weinig anders behoefte had.[18.]

Schilder en anderen mochten zijn naam dan af en toe noemen, Barth bleef voor kerkelijk-gereformeerden aanvankelijk een figuur in de verte. Dit was mede een gevolg van de wijze waarop prof. dr. Th.L. Haitjema (1888-1972), tot 1926 de belangrijkste pleitbezorger van de theologie van Barth in Nederland, ten aanzien van het cultuurvraagstuk Barth herhaaldelijk tegenover Kuyper en Bavinck plaatste.[19.] Haitjema, een leerling van Hoedemaker, had reeds in 1919 de stelling verdedigd, dat de gemene-gratie-gedachte van Kuyper moest leiden tot verwereldlijking van het christelijk leven.[20.] Toen hij in de zomer van 1923 benoemd werd tot kerkelijk hoogleraar voor de dogmatiek aan de Rijksuniversiteit te Groningen, schreef Hepp echter welwillend in *De Reformatie*: 'Wij verheugen ons over zijn benoeming.'[21.] Later in dat jaar maakte Haitjema intensief kennis met het werk van Barth. Diens inzichten sloten aan bij de denkbeelden van Haitjema,[22.] en voor zijn kritiek op de gemene-gratie-idee van Kuyper vond hij bij Barth nieuwe argumenten. Toen Haitjema in 1924 deze argumenten

18. Th.L. Haitjema, *De strijd van het Nederlandsche nieuw-calvinisme tegen de theologie van Barth*, Wageningen, [1936], pag. 11: 'En de oudere predikanten van de Gereformeerde Kerken, die vóór 1926 niet zelden zeer enthousiast over Barth's *Römerbrief* zich hadden uitgelaten, moesten zich opnieuw gaan bezinnen op hun houding tegenover de jong-Zwitsersche theologie van hetzelfde oogenblik af, waarop zij zich bij de beslissing van de Asser synode aansloten.'
19. Haitjema schreef over de periode rond 1926: 'Misschien echter heb ikzelf in die voor "de Gereformeerde Kerken" bewogen dagen wel het allermeest tot de verscherping van het conflict tusschen nieuw-calvinisme en dialectische theologie ongewild bijgedragen.' Zie noot 18, pag. 10.
20. Th.L. Haitjema, 'De cultuurwaardeering van het neo-calvinisme', *Onze Eeuw*, XIX, 1919, pag. 83 vv.
21. Hepp, 'Prof. Haitjema', *De Reformatie*, III, 3 augustus 1923, pag. 331.
22. A.J. Visser, 'Iets over leven en werk van prof. Haitjema', in: *Schrift en kerk. Een bundel opstellen van vrienden en leerlingen aangeboden aan prof. dr. Th.L. Haitjema op 10 november 1953*, Nijkerk, [1953], pag. 11: 'Hoe groot de invloed van de Bazelse ambtgenoot is geweest, met hoeveel beslistheid hij zichzelf "barthiaans theoloog" noemde, toch bracht Barths's denken geen revolutie in het zijne, doch deed hem, om zo te zeggen, zijn eigen intenties met des te meer duidelijkheid verstaan.'

tegen Kuyper in stelling bracht, en tegenover hem Barth aanprees, reageerde Hepp teleurgesteld over Haitjema: ‘Wij dachten met hem te kunnen en te mogen samenwerken. Moet deze schoone droom op die manier worden verstoord? Dat wekt diep spijtgevoel.’[23.]

Toen Barth in het voorjaar van 1926 op initiatief van de theologische faculteitsvereniging te Groningen een rondreis maakte langs enkele Nederlandse universiteiten, konden de gereformeerden Barth reeds niet meer los van Haitjema en diens kritische opstelling beschouwen, zeker niet, toen Haitjema Barth tegen Assen in stelling bracht.[24.] Hepp stelde zich sindsdien afstandelijker op jegens Haitjema, en schreef naar aanleiding van Barths bezoek: ‘Prof. Haitjema beleefde extatische dagen (...) De overigen bleven, voorzoover bekend, kritisch en nuchter.’[25.]

Haitjema had zich met zijn kritiek op de gemene gratie in feite ook tegen het cultuurstreven van de beweging der ‘jongeren’ gekeerd, maar nu hij bezwaar maakte tegen de synode-uitspraak van Assen, bleek Haitjema als bondgenoot van Geelkerken en andere ‘jongeren’ te kunnen dienen. Leek zijn standpunt ook niet op dat van J.C. Aalders, die reeds tien jaar eerder voor ‘veruitwendiging’ had gewaarschuwd? De synode van Assen had de openbaring immers willen begrijpen, in plaats van haar te verstaan en in haar waarde te laten? Gegeven deze onduidelijkheid achtte Schilder het in de loop van 1926 gewenst niet langer alleen de verwarring te constateren,[26.] maar haar ook te bestrijden: ‘Prof. Haitjema, zoo zeiden we, verheerlijkt Barth en smeedt uit diens Zwitsersche hoogovens wapenen tegen het Drentsche Assen. Inhoeverre die waardeering, die meer impulsief dan wetenschappelijk wil zijn, recht heeft, interesseert ons, nu wij via Barth-Haitjema worden gewaarschuwd tegen een Geref. Synode, met haar

23. Hepp, ‘Waarom zulk een houding?’, *De Reformatie*, V, 19 december 1924, pag. 91.
24. Th.L. Haitjema, *Karl Barth*, Wageningen, 1926, pag. 162. In dit boek, dat enkele weken na de afzetting van Geelkerken verscheen, bekritiseerde Haitjema zowel het standpunt van Assen, als dat van Geelkerken. Het boek, dat tevens in het Duits verscheen onder de titel *Karl Barth's ‘kritische’ Theologie'*, was reeds na enkele maanden uitverkocht. Later in dat jaar keerde hij zich uitvoeriger tegen Assen in zijn artikel ‘De Asser synode en het Schriftgezag’ in *Onder Eigen Vaandel*, I, 1926, pag. 279-303.
25. Hepp, ‘Het jaar 1926’, pag. 120.
26. Zie: Schilder, ‘Persschouw’, *De Reformatie*, V, 19 december 1924, pag. 95: ‘Over de gemeene gratie is niet alleen prof. Haitjema een weinig in de war.’

"verstandelijke betoogen".'[27.] Schilder heeft in 1926 en 1927 in *De Reformatie* twee keer een serie hoofdartikelen gepubliceerd over de theologie van Karl Barth. Deze artikelen vormden binnen gereformeerde kring, na Hepps in besloten kring uitgesproken lezing over deze theologie, de eerste enigszins uitvoerige en gefundeerde publieke stellingname tegen Barths opvattingen. Schilders oordeel gaf blijk van een zelfstandige theologische verwerking van Barth en heeft in hoofdlijnen de houding van de Gereformeerde Kerken - en van sommigen daarbuiten[28.] - ten opzichte van de dialectische theologie meer dan twintig jaar mede bepaald.

In zijn eerste artikelenserie over de theologie van Barth *Het paradox in de religie*, verschenen in *De Reformatie* van november en december 1926, ging Schilder eerst op Haitjema in. Deze had geschreven, dat Barth de problematiek van de verhouding tussen geloof en rede zuiver had weergegeven, door te stellen dat het geloof vanwege zijn paradoxale karakter de wetten van het redelijke denken doorbrak. Geloof en rede waren volgens Barth niet te verbinden. Dit uitgangspunt zou volgens Haitjema de verwereldlijkte gereformeerde theologie van zijn dagen kunnen genezen.

Maar volgens Schilder kon de theologie van Barth het gereformeerde denken deze dienst niet bewijzen, zonder het gereformeerde karakter ervan te schaden. Omdat Haitjema volgens Schilder het streven van de gereformeerde theologie, om tot een eenheid van denken en geloven te geraken, had opgegeven, stond deze onkritisch tegenover het paradox-begrip van Barth.[29.] De verheerlijking van de paradox was volgens Schilder een revolutie in het theologisch denken. Het klassieke streven om de tweespalt van gedachten te overwinnen, heette sinds Barth ongeloof en zonde, en de vroeger te overwinnen paradox werd nu aangeprezen als de weg naar de waarheid. Schilders eerste conclusie luidde daarom: 'Hier moet een verschil in *overtuiging* zijn.'[30.]

27. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, VI, 18 juni 1926, pag. 297.
28. De Leidse kerkhistoricus prof. dr. A. Eekhof besteedde op college in verband met de behandeling van de dialectische theologie uitvoerig aandacht aan Schilders *Reformatie*-artikelen over de paradox en citeerde er passages uit. College-aantekeningen over het dogma. *Archief-Eekhof*.
29. Schilder, 'Het paradox in de religie', *De Reformatie*, VII, 3 december 1926, pag. 73: 'Wat ik paradoxaal vind, heeft God niet zóó hier neergelegd; neen: ik heb, wàt Hij mij wilde doen vinden, nog niet in Zijn wezen ontdekt. De eenheid *moet* er zijn, want God is één; maar ik heb ze nog niet kunnen vinden; en dat ligt niet aan de openbaring, maar aan mijn ontvangen der openbaring.'
30. Zie noot 29, pag. 58.

Tegenover Barth en Haitjema verdedigde Schilder dat het calvinisme hun kritiek op het redelijk denken voortzette, waar *zij* halt hielden voor de paradox: Wie 'durft zeggen, dat de paradox, die hij gevonden heeft, door God zelf daar zoo is neergelegd? Wie anders dan de man, die zijn rede wel vele standjes, doch nooit één enkelen radicalen scheidbrief geven wil'?[31.] Daarvan was voor Schilder Barths spreken over Gods incognito een duidelijk voorbeeld, want òf dit incognito was een produkt van eigen denken, en dan was het hoogmoed, òf het bestond inderdaad, maar dan kon God door de mens niet geëerd worden. Schilders slotsom luidde daarom: 'Het paradox, als *eenige*, eerste en laatste en ook daar tusschen liggende ontdekking in de theologie der crisis moet de gereformeerde denker volstrekt verwerpen.'[32.] Schilder liet het echter niet bij deze afwijzing, maar ontwikkelde in reactie op het standpunt van Barth, en dus ook van Haitjema, het zijne. Tegenover Barths verwijt van hoogmoed aan elke theologie, die een relatie tussen God en mens postuleerde, stelde Schilder: 'Ik spreek van "*hoogmoed*", bij hem ook. Zijn eigen woorden geef ik hem terug, al is het onder de volle erkenning, dat het *niet* zijn *bedoelen*, maar zijn *resultaat* betreft.'[33.] Want met zijn kritiek op de hoogmoed van de mens, tastte Barth volgens Schilder ook de liefde van God aan. De openbaring kwam wel, zoals Barth stelde, van boven, maar dat sloot volgens Schilder niet uit, dat zij *tevens* immanent kon zijn. Op dit punt had Barth bij wijze van spreken zijn paradoxale denken moeten volhouden: 'God heeft niet alleen bliksemslagen te werpen, die in de horizontale wereld inslaan; Hij gaat ook met wolk- en vuurkolom *mèt ons* de horizontale kronkelwegen en woestijnen door, en rekent met het milieu waarin wij leven, de draagkracht van ziel en zinnen.'[34.] Met gebruikmaking van een uitspraak van de door hem als 'dichterlijken denker'[35.] bewonderde A.H. de Hartog poneerde hij tegenover Barths transcendentalisme plastisch zijn tegenstandpunt: 'In zijn alledaagsche werk van "de horizontale vlakte" kan (...) een putjesschepper medearbeider Gods zijn.'[36.]

Ruim een half jaar later, in september 1927, schreef Schilder opnieuw

31. Zie noot 29, pag. 65.
32. Zie noot 29, pag. 72.
33. Zie noot 29, pag. 58.
34. Zie noot 29, pag. 58.
35. Aldus Schilder in een recensie van *De Toortsdrager*, het orgaan van prof. dr. A.H. de Hartog. *De Reformatie*, XII, 4 december 1931, pag. 80.
36. Zie noot 29, pag. 59.

een serie artikelen naar aanleiding van Karl Barths theologie. Ditmaal nam hij met name diens begrip ‘crisis’ onder de loep. Volgens Barth betekende geloven: zich onderwerpen aan de crisis, het oordeel van God over al ons denken en doen, dogmatiek en ethiek. Schilder kon Barths hantering van dit begrip tot op zekere hoogte waarderen: ‘We erkennen dat hier *ernst* gemaakt kàn worden met de toetsing van ons geestelijk kapitaal, en wij verdragen het wel, dat *zelfs de idee* van geestelijke *kapitaalvòrming* nog “in vraag gesteld wordt”.’[37] Schilder respecteerde de bedoeling van Barth, om aan de moderne mens met ernst te verkondigen, dat hij onmiddellijk met God heeft te doen. Desondanks keerde hij zich tegen Barths ‘gouden crisis-appelen in de zilveren gebeelde schalen van paradox’,[38] omdat de openbaring volgens hem geen crisis bracht over het doen en denken van de mens als zodanig: ‘Het oordeel gaat niet over het zich “zu *weit* vorzuwagen” van de menschelijke gerechtigheid, maar over het ondernemen van het waagstuk der *zonde*. (Römerbrief 1924, 45).’[39] Barth prikkelde hem ook op dit punt een eigen gereformeerd standpunt te ontwikkelen en pregnant te formuleren, bijvoorbeeld inzake de kerk: ‘De kerk (met haar schriftgeleerdheid) is een geloofsstuk, *niet ondanks*, maar *juist* in haar empirische verschijning; was de kerk, die men “gelooft” iets “gansch anders” dan de “empirische” kerk, dan zou het artikel van de kerk (het geloofsartikel nl.) onttrokken zijn aan de “*ergernis*” en de “*dwaasheid*” des kruises.’[40]

Wat ook het oordeel van de lezer over deze artikelenseries geweest moge zijn, één ding was duidelijk: volgens Schilder waren Barths opvattingen van zo ingrijpende betekenis, dat de gereformeerde kring zich er grondiger dan tot nu toe was gedaan rekenschap van diende te geven.[41] Hij maakte niet een winst- en verliesrekening op van Barths theologie, zoals de kerkelijk-gereformeerden in het gunstigste geval

37. Schilder, ‘In de crisis’, *De Reformatie*, VII, 23 september 1927, pag. 380.
38. Zie noot 37, pag. 379.
39. Zie noot 37, pag. 387.
40. Zie noot 37, pag. 388. Op dezelfde pagina stond een Schriftoverdenking van zijn hand naar aanleiding van I Sam. 6:9 onder de titel ‘In de crisis brengen’.
41. K. Schilder aan C. Veenhof, 17 december 1930, herinnerde zich, dat prof. Hoekstra op 8 december 1926, ‘toen hij mij na de rectorale over Twijfel (en de paradox) ontdekte in de gang van het gebouw, bedankte voor de Reformatie-artikelen over de paradox, en erbij vertelde, dat Ridderbos na lezing gezegd had, we moesten Schilder hier zien te krijgen’. *Archief-Veenhof*.

hadden gedaan, maar confronteerde zich er frontaal mee. Puchinger heeft herhaaldelijk aandacht gevraagd voor de overeenkomsten tussen beide theologen,[42.] want voor Schilder was Barths werk allereerst ontdekkend: hier was een theoloog, die net als hij op basis van het reformatorisch gedachtengoed een antwoord wilde geven op de vragen van de moderne tijd en daarbij van geen compromis tussen de eisen van de religie en die van de moderne tijd wilde weten. Maar Schilder had ook de keuze, die Barth van zijn lezers eiste, scherp beseft: óf zijn standpunt aanvaarden, maar dan breken met zijn tot dan toe verworven inzichten, òf vasthouden aan de klassieke standpunten - tot en met de uitspraken van Assen - maar dan ook het antwoord van Barth met een radicaal 'neen!' afwijzen. Schilder koos bewust voor de afwijzing van Barth, maar hij was inmiddels zo existentieel door Barth geraakt, dat het daarbij niet kon blijven. Waar Barth zo indringend zijn stellingen poneerde, diende volgens Schilder van gereformeerd standpunt een duidelijk weerwoord gesproken te worden.

Zijn twee artikelenseries over Barth markeren om deze reden de aanvang van een volgende periode in de geschiedenis van *De Reformatie*. Schilder richtte zich in deze artikelen met name tot jongeren onder zijn lezers,[43.] omdat de 'nieuwe theologie' vooral onder hen aandacht leek te ontvangen. Door Schilders artikelen werd het blikveld van *De Reformatie* ruimer. Het ging in het blad niet langer alleen om het behoud van een kerkelijke positie, maar om een krachtmeting van overtuigingen. De aandacht voor Barth bracht de *Reformatie*-lezer in contact met het nationale theologische debat. Naast het standpunt van Haitjema vonden de opvattingen van Kierkegaard en andere wijsgeren en theologen van actueel belang bespreking in het blad.[44.] Wat een

42. Zie: G. Puchinger, 'Prof. dr. K. Schilder (1890-1952)', *Rondom het woord*, XXXIII, maart 1991, pag. 64-67.
43. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, VII, 22 oktober 1926, pag. 31.
Schilder, 'Het paradox in de religie', pag. 74: 'Laat de jongeren-groep zooals men het noemt, zich niet onbeheerscht overgeven aan enkele mode-termen (...) zonder zich eerst rekenschap te geven van den eisch, dien het gereformeerde geloof aan de openbaring, ook in critischen zin, stelt.'
44. Vgl. G.D. van den Bos, *Sporen van Kierkegaard, de Nederlandstalige Kierkegaardliteratuur tussen 1880 en 1930*, z.p., 1989. Het afwijzende standpunt van Schilder ten aanzien van Kierkegaard wordt in dit proefschrift vertekend weergegeven. Schilders opmerking in *Wat is de hel?*, Kampen, 1920, pag. 72, dat Kierkegaard geen gereformeerde was, wordt door de auteur tot driemaal toe gebruikt om te suggereren, dat de Deense wijsgeer op deze grond door Schilder werd afgewezen (pag. 134, 189, 204). Schilder betoogde in de aangehaalde passage echter, dat Kierkegaard, die rond 1920 graag als 'schelder der stroeve orthodoxen' werd opgevoerd, nochtans 'het stroeve dogma der hel' (*Wat is de hel?*, pag. 67) predikte - 'En Kierkegaard was geen gereformeerde.' Niet Kierkegaards niet-gereformeerd-zijn stond in deze passage onder kritiek, maar de modieuze bijvalbetuiging aan Kierkegaard.

enkeling als De Moor al eerder had opgemerkt, drong nu tot meerderen door: Schilders theologiseren was niet alleen bestemd voor de kerkelijk-gereformeerde binnenkamer,[45.] maar richtte zich tot de gehele gereformeerde gezindte,[46.] en zocht het forum van de moderne cultuur.

Het meest opvallende voor de *Reformatie*-lezer was echter, dat Schilders ontvankelijkheid voor andere opvattingen hem niet bracht tot enige omzichtigheid in het uitdragen van de gereformeerde overtuiging, zoals dat in de door Bavinck beïnvloede kring vaak het geval was geweest. In Schilders artikelen trad een andere mentaliteit aan de dag. Zijn bezinning op religie en cultuur voerde niet tot het peinzen van Bavinck, maar tot confrontaties met anderen. Hoe meer Schilder zich verdiepte in het geestelijk klimaat van zijn tijd, hoe meer hij gesterkt werd in zijn overtuiging, dat de calvinist de nood van de moderne cultuur het diepst peilde, en het gereformeerde antwoord voor de moderne mens een weldaad moest zijn: 'De calvinist kan den mensch der 20e eeuw, die naar romantiek overhelt, *beter* helpen dan Rome.'[47.] Deze stelligheid sprak sommige gereformeerden evenzeer aan als anderen geboeid waren door het absolute spreken van Barth. Hoewel de eerste de kracht van de traditie tot uitgangspunt nam en de laatste de onmacht accentueerde, was het dezelfde moderne mentaliteit, met haar radicale en absolute trekken, die in beide gevallen het

45. Zie: Schilder, 'Het paradox in de religie', pag. 65: 'Men moet weten, dat de afwijzing van Karl Barth c.s. geen eigengerechtigheid is, maar zelfbehoud. En dit laatste om het behoud van de waarheid Gods en van de roeping om tegenover de pseudo-religie een woord, en dan een eigen woord, te kunnen blijven spreken.' En: 'Men moet zich dus niet schamen voor de tegenwoordig haast levensgevaarlijke uitspraak: ik heb vasten bodem onder de voeten.' (pag. 73)
46. Schilder, 'In de crisis', pag. 379: 'Het stellen van den eisch, dat men alles zal "brengen" in de "crisis", dat zal, als het geen voorbijgaand motto-gerinkel op conferenties, maar méénens mocht worden, de crisis zijn voor onze gereformeerde, christelijk-gereformeerde, oud-gereformeerde, theologie en kerk.'
47. Schilders recensie van Gerard Brom, *Romantiek en katholicisme in Nederland*, Groningen/Den Haag, 1926, in *De Reformatie*, VII, 17 december 1926, pag. 94.

eerste contact gaf met jongere gereformeerden.[48.] Barth en Schilder staan daarom in de geschiedenis van het gereformeerde volksdeel in Nederland naast elkaar als de kritici van de geestelijke zelfgenoegzaamheid. Zij beiden gaven in hun werk en optreden antwoord op de vraag, die jongeren sinds tien jaar gesteld hadden: kan ook een modern mens in het gereformeerde huis wonen?

De Reformatie toonde zich dankzij Schilder na 1926 bij vlagen vitaler en militanter dan de 'jongeren' in 1920 in hun stoutste dromen hadden gedacht. Als een program klonk Schilders woord: 'Men zal onder ons ook in dit vraagstuk, dat door de nieuwere theologen aan de orde gesteld wordt, gelijk altijd, eigen wegen moeten gaan en uit eigen beginsel bouwen. Dit te doen zien was thans voornamelijk mijn oogmerk.'[49.] Hier en daar merkten gereformeerden dit nieuwe geluid in *De Reformatie* op, en geleidelijk aan gelukte het Schilder, wat Hepp ondanks al zijn pogen daartoe in de afgelopen vijf jaren niet gelukt was: het blad begon jonge gereformeerden te boeien.[50.]

De eerste tekenen van de door Schilders journalistiek gestimuleerde wil tot bevestiging en herformulering van de gereformeerde overtui-

48. Schilders vroegste opmerkingen aangaande de kerk tonen hoe zijn denken en formuleren beïnvloed werd door Barth. Zie: Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, VIII, 27 januari 1928, pag. 132: 'Omdat de eenheid der kerk er *is*, en een geloofsstuk is, juist daarom mag men zijn *kerkbegrip* niet uitwerken naar de bestaande toestanden, niet verzwakken, om met zijn tijd of zijn ervaring of zijn brave bedoelingen vrede te sluiten, doch moet men zijn definitie van de kerk vinden uit het *geopenbaarde* woord en dat woord onverzwakt handhaven (...) Een kerkbegrip, waaruit de "ergernis" en de "dwaasheid" weggewerkt zijn, is tenslotte product van ongeloof. Het moet bij ons *nooit* passen; ook ons kerkbegrip niet. Het artikel over de kerk behoort tot de *geloofsstukken*. En die het luidste komen aandragen met de paradox in het geloof, zijn er het eerst vaak aan toe, om alles wat "ongerijmd" is, uit hun kerkbegrip weg te werken.'
Zie voor het contrast in denken en formuleren: Hepp, 'De eenheid der kerk - een geloofsstuk', *De Reformatie*, VII, 10 juni 1927, pag. 189: 'Wij mogen ons geen illusie scheppen: de uitwendige eenheid der kerk zal, zoolang het volmaakte niet is gekomen, niet kunnen worden gerealiseerd (...) Dit tragisch probleem blijft: de verdeeldheid der kerk mag er niet zijn en moet er krachtens de zonde toch ook weer zijn. Uitwendige eenheid kan er slechts komen door akkordeeren met de zonde.'
49. Schilder, 'Het paradox in de religie', pag. 50.
50. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, XVI, 24 januari 1936, pag. 135: 'Er zijn jongere predikanten, die mij vóór mijn benoeming in Kampen geschreven hebben: zonder uw Reformatie-werk was ik al lang barthiaan geweest.'

ging vertoonde zich in de Gereformeerde Studenten Beweging.[51] De GSB was in 1918 als niet-kerkelijk-gereformeerde pendant van de NCSV enthousiast van start gegaan, maar na enkele jaren was, als bij zoveel bewegingen, het elan verdwenen. De gereformeerde studentenwereld als geheel stond tamelijk lauw tegenover de Beweging, en de actieve GSB-leden stonden kritisch tegenover het gereformeerde leven. In 1925 koos de redactie van het gereformeerd studentenblad *Fraternitas* de zijde van Geelkerken, en Barth vond er een warm onthaal.[52] Nadat er door de jaren heen telkens pogingen waren ondernomen om de GSB een beslist gereformeerd karakter te geven, leidde de kerkelijke breuk en de ontwikkeling van *Fraternitas* tot 'bijwagen van *Woord en Geest*' tenslotte tot een actie met effect. Vanuit het Kamper studentencorps 'Fides Quaerit Intellectum' (FQI) werd begin 1927 opnieuw een poging ondernomen, om de Beweging een meer geprononceerd gereformeerd karakter te verlenen door haar te binden aan de Drie Formulieren van Enigheid. De eventuele invloed van Schilder is op dit punt niet na te speuren, maar wel was de geest van het voorstel van het Kamper studentencorps conform zijn standpunt: 'Indien het niet-gereformeerde element in de G.S.B, gelijk recht krijgt met het gereformeerde, dan is het barmhartig, ik herzeg: barmhartig, consequenties te trekken. De tijd dringt. De mogelijkheid om een ander iets te *geven*, ligt alleen in de beleving van het gereformeerde *zijn*.'[53] Toen in *Fraternitas* van 5 april 1927 melding werd gemaakt van het voorstel van FQI, betuigde Schilder een week later in *De Reformatie* zijn instemming daarmee. Hij wijdde vervolgens acht artikelen aan de Beweging, waarin hij uiteenzette, hoe hij zich de gereformeerde studentengemeenschap *idealiter* voorstelde.

De GSB had zich volgens hem bij haar oprichting terecht gespiegeld aan de NCSV, wat betreft de wens te getuigen van Christus in de

51. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, VI, 20 november 1925, pag. 59: 'Inderdaad, het gereformeerde denken, waarover zooveel gefantaseerd wordt, behoeft zich niet te schamen. Velen weten niet, hoe rijk ze konden zijn, alleen reeds door het bezit van de gereformeerde confessie; als ze die maar lézen kunnen met ziel en geest.'
52. Zie inzake Geelkerken: Redactie, 'Drang naar realiteit', *Fraternitas*, 18 november 1925, pag. 34: De 'vraag naar de bewegingsvrijheid van 't wetenschappelijk onderzoek binnen de sfeer eener gemeenschappelijke belijdenis, is onder ons actueel sinds er van een Geref. Studentenbeweging gesproken wordt (...) Het is een zaak, waarmede 't wezen onzer Geref. Studentenbeweging zelf gemoeid is.'
53. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, VII, 2 september 1927, pag. 362.

studentenwereld, maar niet wat betreft de formulering van een doelstelling, want daardoor was het begrip *gereformeerd* onbepaald gebleven. De GSB had beter een grondslag kunnen formuleren dan een doelstelling, omdat het gereformeerde bezwaar tegen de NCSV juist het ontbreken daarvan betrof. Omdat bij de oprichting en ook later niet duidelijk werd wat het begrip gereformeerd binnen de GSB inhield, was er ondanks het enthousiasme en de weidse perspectieven weinig tot stand gebracht. Mede om deze reden was de GSB, toen er in verband met de kwestie-Geelkerken en de theologie van Barth een discussie ontstond over de aard en de inhoud van het getuigen van Christus, volgens Schilder als *gereformeerde* organisatie weerloos geworden.[54.] In confrontatie met het standpunt van Geelkerken en dat van Barth bleek binnen de GSB het gemis van een bewuste doordenking van de gereformeerde overtuiging. Schilder riep daarom in *De Reformatie* de studenten op, ditmaal een positieve daad te verrichten en 'straks met een *bewust wèlomschreven* geloofsbezit tot de anderen lokkend weer [te] komen. Dit *na te laten* zou *óók* al prijsgeving van het gestelde doel zijn (bewust-geref. zijn en doen zijn).'[55.]

Schilders artikelenserie leidde tot uiteenlopende reacties binnen de gereformeerde studentenkring, maar met zijn combinatie van moderne mentaliteit en gereformeerde overtuiging werd hij in de eerste jaren na Assen de leermeester van diverse studenten. De Kamper theologisch student Chr. W.J. Teeuwen schreef in 1927 bij de tweede druk van Schilders boek *De Openbaring van Johannes en het sociale leven*: 'O, -je snakt tegenwoordig naar een gereformeerd mensch, die weer eens wèl wat weet! Iemand, die verzekerd is, zonder zelfverzekerd te zijn (...) En is het juist niet de sterke klaroen geweest van het "wij weten", die door dit boek heenschalde, en die maakte dat honderden ooren zich voor de tweede maal gespitst hebben, om haar koperen geluid weer eens op te vangen?'[56.] Tot de enthousiaste lezers van zijn

54. Dit bleek volgens Schilder uit het artikel van de redactie in *Fraternitas* van 18 november 1925, waarin de kwestie-Geelkerken werd geschetst als een tegenstelling tussen wetenschappelijke vrijheid en confessionele binding.
55. Schilder, 'De geref. studentenbeweging', *De Reformatie*, VII, 10 juni 1927, pag. 292.
56. Chr. W.J. Teeuwen, recensie van *De Openbaring van Johannes en het sociale leven, Fraternitas*, 5 april 1927, pag. 170, 171. Hoe scherp de verhouding tussen Schilder en Barth toen reeds lag in de gereformeerde studentenwereld, bleek uit een reactie op de recensie van een dagelijks bestuurslid van de GSB, L. van der Neut, in *Fraternitas* van 31 mei 1927. Deze betitelde de recensie als een 'ode aan Schilder' en duidde de notie van het 'wij weten' in omgekeerde zin: 'Wanneer men eigen tuintje gewied heeft, thuis alles piekfijn voor elkaar is en men met zijn eigen zaken "klaar" is, dan kan men het eisch van naastenliefde achten, zijn diensten te gaan aanbieden aan den buurman "van den overzijde" (...) die blijkbaar nog niet "klaar" is, maar het staat veel deftiger, voor het raam te gaan zitten en te kijken, wie er bij genoemden buurman op bezoek komt.' (pag. 190)

Reformatie-artikelen behoorden in deze jaren ook reeds de jonge Kamper studenten, die achteraf als de kern van Schilders kring van leerlingen kunnen worden aangemerkt: C. Veenhof, E. Theunissen van den Born, B. Holwerda en M.B. van 't Veer.[57.] In hun midden rees zelfs het plan om ter gelegenheid van het vijfenzeventigjarig bestaan van de Theologische School in 1929, Schilder te benoemen tot bijzonder hoogleraar te Kampen. Hoewel er binnen de kring van de School bijval was voor dit idee, is het daar niet van gekomen.[58.]

In de kerkelijke pers was Schilder een opmerkelijke verschijning geworden. Zijn bemoeienis met de GSB en zijn artikelen over Barth in *De Reformatie* maakten verscheidene lezers duidelijk, dat de kwestie-Geelkerken en Barths theologie niet alleen in theologisch-filosofische zin om een reactie vroegen, maar dat de gereformeerden ook in het organisatieleven tot een nieuwe verantwoording van hun uitgangspositie en oogmerk dienden te komen.

57. In 1924 werden M.B. van 't Veer en E. Theunissen van den Born als student aan de Theologische School te Kampen ingeschreven, in 1926 C. Veenhof en in 1928 B. Holwerda.
58. Zie: C. Veenhof aan K. Schilder, 10 juni 1928. *Archief-Schilder*.

9. Nieuwe tegenstellingen

Wie had kunnen voorzien dat Hepp en Schilder, die het in opzet over Assen geheel eens waren, twee jaar na de kerkelijke scheuring binnen de redactie tegenover elkaar kwamen te staan? Maar het waren juist de leeruitspraken van 1926 en hun betekenis, die de goede onderlinge verhouding verstoorden en aanleiding werden tot een nieuw redactieconflict, waarbij dit keer Hepp en Schilder elkaar bestreden, met Waterink en Tazelaar als geïnteresseerde toeschouwers. Hierbij was onmiskenbaar sprake van een verwijdering, die vergaande gevolgen zou hebben niet alleen voor het blad, maar ook voor de Gereformeerde Kerken. Het kerkelijk drama, dat ten slotte zou eindigen in schorsing en afzetting van vele ambtsdragers, en een scheuring van de Gereformeerde Kerken, vond in 1928 een aanvang in redactionele competentiegeschillen.

In de periode van 1924 tot 1930 waren Hepp en Schilder de toonaangevende redacteuren van *De Reformatie*. Met hun wekelijkse rubrieken ‘Kerkelijk leven’ en ‘Persschouw’ verleenden zij het blad een actueel kerkelijk-theologisch karakter. Waterink leverde na zijn eerste, actieve jaren als redacteur weinig kopij, en Tazelaar legde zich toe op de letterkunde. Hij verzorgde enkel wekelijks zijn rubriek ‘Literatuur en kunst’, waarin hij in samenwerking met de essayist dr. M.J. Leendertse[1] aandacht besteedde aan de moderne letterkunde, met name aan de protestantse.

1. J.A. Rispens rekende in zijn *Richtingen en figuren in de Nederlandsche letterkunde na 1880*, Kampen, [1938], pag. 394, 395, Leendertse tot de groep ‘meer statische, in officieele lijn voortgaande tradionalisten’ binnen protestantse kring. Onder deze groep essayisten schaarde hij ook de *Reformatie-medewerkers* Tazelaar, Wielenga en (in een latere periode aan het weekblad verbonden) dr. R.J. Dam en dr. H. Smilde. De latere *Reformatie*-medewerker C. Rijnsdorp behoorde met Gossaert tot wat Rispens de ‘dialectische en dynamische’ essayisten noemde. Hij beschouwde Schilder, zijn oud-klasgenoot op het Kamper Gereformeerd Gymnasium, als een afzonderlijke categorie, en kwalificeerde hem als ‘doorloopend boeiend’.

Ondanks het kerkelijk accent en het stempel dat Hepp en Schilder op het blad drukten, was *De Reformatie* het meest afwisselende kerkelijk-gereformeerde weekblad. Bij de aanvang van een jaargang gaf Hepp herhaaldelijk blijk van zijn tevredenheid met deze gang van zaken, al bleven er op onderdelen nog wensen over.[2.]

Met ingang van de zevende jaargang in oktober 1926 verscheen de nieuwe rubriek 'Het boek van de week'. Hierin werden uitgaven besproken, die men kenmerkend achtte voor het moderne geestelijk leven. Hepp besprak voor deze rubriek tot tweemaal toe *Christianity and progress* van de bekende Amerikaanse theoloog prof. dr. H.E. Fosdick, maar ook het proefschrift van J. van Hinte, *Nederlanders in Amerika* ('Ik wenschte wel, dat ik vóór mijn eerste reis naar Amerika dit boek had kunnen doorwerken'[3.]); Leendertse recenseerde het zeventiende deel van Willem Kloos' *Letterkundige inzichten en vergezichten*, Schilder H.Th. Obbink en A.M. Brouwer, *Een inleiding op den bijbel*, maar ook boeken over Freuds psycho-analyse, Albrecht Dürer en Jan Toorop ('wat *is* er toch vaak een afstand tusschen mensch en mensch, en wat kàn onze samenleving, ook de calvinistische, haar levensgeheimen, ook haar paaschblijdschap, toch vaak moeilijk kwijt'[4.]) en G.B. Wurth besprak G.J. Heering, *De zondeval van het christendom*. Het blad had tevens een 'Muzikale kroniek', die werd verzorgd door D. Stroo en Schilders geliefde Rotterdamse kerkorganist, de letterenstudent Joh. Luijkenaar Francken.[5.] Zij hadden de ondankbare taak deze onder redactie van De Moor befaamde rubriek[6.] -

2. De redactie had het aantal pagina's per nummer graag tot meer dan de huidige acht opgevoerd - Hepp wees ter vergelijking op *De Haagsche Post* (meer dan veertig pagina's) en het rooms-katholieke weekblad *Onze Eeuw* (32 pagina's) - maar daarvoor was de groei van het aantal abonnees toch te gering. Wel werd met ingang van de tiende jaargang in oktober 1929 het uiterlijk van het blad verbeterd. Er was door lezers geklaagd, dat het glanzende papier, waarop *De Reformatie* sinds het nummer van 25 maart 1926 werd gedrukt, vaak reeds bij het openvouwen van het blad scheurde. Het glanspapier, dat gekozen was omdat het zo geschikt was voor het afdrukken van foto's, werd nu vervangen door een doffer en stugger papiersoort, terwijl de kopjes boven de rubrieken van gestileerde vignetten werden voorzien.
3. De *Reformatie*, VIII, 14 september 1928, pag. 362.
4. Schilder, 'Uit en over de kunst van Jan Toorop', *De Reformatie*, IX, 29 maart 1929, pag. 202.
5. Luijkenaar Francken behaalde op 5 juli 1930 zijn doctoraal examen in de letteren en de wijsbegeerte aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.
6. Zie: Schilder, 'Het allerjongste vonnis', *De Reformatie*, VI, 2 oktober 1925, pag. 4: 'Wij constateeren, dat het gereformeerde volk wel degelijk eerlijk wordt voorgelicht, ook als het wat ouds er om moet verliezen. Heeft de muzikale kroniek, die dr. J.C. de Moor in dit blad herhaaldelijk gaf, niet meermalen uitbundig geprezen wat in de christelijke pers over het algemeen (ook in de niet-confessioneele) vaak contrabande is?'

waarin ook aandacht werd gevraagd voor moderne muziek, zoals *Le roi David* (1921) van Arthur Honegger - na diens overlijden in 1926 te verzorgen, vanaf 1930 daarin bijgestaan door C. Rijnsdorp. De politieke rubriek, verzorgd door E. Visser en Hepp, leidde geen bloeiend bestaan en verdween aan het eind van de jaren twintig. Tevens kende *De Reformatie* een voornamelijk door G. Meima en J. Strikwerda verzorgde rubriek 'Opvoeding en onderwijs', terwijl de in andere bladen gebruikelijke rubrieken voor geestelijke adviezen, recensies, zending, evangelisatie en buitenlandse kerken evenmin ontbraken. Per jaargang publiceerden meer dan vijfentwintig scribenten in het blad.

De redactie beoogde het blad te stellen 'midden in de ontzaglijke bewogenheid van het tegenwoordige leven'.[7] Temidden daarvan bleef Hepp trouw aan zijn ideaal van geleidelijke ontwikkeling: 'Ons blad trachtte steeds (...) voor nieuwe banen het oog te openen, nieuwe en doeltreffende middelen aan te prijzen, nieuwe perspektieven te toonen.'[8] Tot deze middelen rekende Hepp zijn enquête onder de *Reformatie*-lezers over de prediking, waarmee hij in november 1927 een novum in het kerkelijk leven introduceerde.

Hepps relaties met voormalige Consortium-leden van *De Reformatie*, zoals De Moor, Dijk, Rullmann en Wielenga, waren sinds 1924 verstoord, maar in de nieuwe redactiesamenstelling verliep de samenwerking aanvankelijk vlot. Voor Hepp en Schilder waren het jaren van eensgezindheid. *De Reformatie* genoot zeker respect in eigen kring, -waaraan de benoeming van Waterink in 1926 tot buitengewoon hoogleraar aan de Vrije Universiteit bijdroeg. Op de maandelijkse redactievergaderingen, die - geregeld in het bijzijn van de uitgever Oosterbaan - op de eerste zaterdag van de maand te Amsterdam werden gehouden, leek het dat de vier redacteuren het in de voornaamste actuele zaken met elkaar eens waren. Men ontmoette elkaar geregeld, ook in andere verbanden, en zonder dat het tot vriendschappen kwam, had men waardering voor elkaars werk. Toen Oosterbaan op 4 april 1927 plotseling overleed, gewaagde Hepp niet alleen van de strijd in de eerste jaren van *De Reformatie*, maar ook van de homogeni-

7. Hepp, 'Bij den tienden jaargang', *De Reformatie*, X, 4 oktober 1929, pag. 1.
8. Hepp, 'Bij den achtsten jaargang', *De Reformatie*, VIII, 7 oktober 1927, pag. 1.

9. Prof. dr. F.W. Grosheide, die ‘wel eens wat te veel met de menschen rekent en te veel probeert hoever [hij] met ze mee [kan] gaan’ (pag. 107), 1934.

teit tussen redactie en uitgever en tussen de redacteuren onderling.[9.] Op 17 juni 1927 gaf Hepp blijk van een groot vertrouwen in de toekomst, toen hij opmerkte, dat over principiële kwesties in het blad geen verschil kon rijzen.[10.]

Er bleven echter in gereformeerde kring, ook na de afsluiting van de periode van interne strijd binnen het weekblad en na het vertrek van kritici naar de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband, bezwaren bestaan tegen Hepps optreden in *De Reformatie*,[11.] terwijl ook de kritiek op zijn standpunt inzake de ontwikkeling van het gereformeerde leven niet geheel verstomde. Besefte hij wel voldoende, dat de opkomst van de dialectische theologie een symptoom was van een geheel nieuwe probleemstelling, die om andere antwoorden vroeg dan een uitwerking van Kuypers theologie kon bieden, en stond hem wel

9. Hepp, ‘In memoriam P. Oosterbaan’, *De Reformatie*, VII, 8 april 1927, pag. 217.
10. Hepp, ‘Een gezonde persregel’, *De Reformatie*, VII, 17 juni 1927, pag. 299.
11. Vgl. K. Dijk aan F.W. Grosheide, 12 september 1927, naar aanleiding van aanmerkingen van Hepp in *De Reformatie* op zijn leiding van de generale synode van 1927 te Groningen: ‘Je hebt zeker Hepp's critiek in de Reformatie gelezen. Wat 'n kleine wraakneming (...) Waarom maakt die man de verhoudingen zoo slecht?’ *Archief-Grosheide*.

voldoende duidelijk voor ogen, dat de Gereformeerde Kerken met de afzetting van Geelkerken niet van de door deze predikant gestelde problematiek verlost waren? Enkele oud-*Reformatie*-medewerkers meenden dat dit weekblad evenzeer als de andere kerkelijke bladen op dit punt tekort schoot en in de loop van 1927 namen zij het initiatief tot een nieuw tijdschrift, dat bij uitgeverij Kok te Kampen zou verschijnen en waarvan Grosheide, Rullmann en Wielenga als de voorlopige redactie zouden optreden.[12.] Half december werd er te Utrecht door de redactie van het nieuwe blad een vergadering belegd, waar zij als wens formuleerde, dat in het blad 'geestelijke vraagstukken, die door de synode van Assen en de incidenten, die er zich om heen groepeerden, op het doode spoor geraakten, opnieuw in bespreking kunnen gebracht worden en zoo mogelijk vooruit'.[13.] Het beoogde week- of maandblad diende volgens de aangezochte medewerker dr. J.G. Ubbink, in onderscheid van de ontwikkeling 'van het scholastieke systeem' dat *De Reformatie* nastreefde, vooral aandacht te schenken aan 'de *verdere ontwikkeling* van ons kerkelijk leven, natuurlijk met behoud van het wezen van ons gereformeerd geloof, maar dan toch een *verdere* ontwikkeling op allerlei kerkelijk terrein naar de behoeften van onzen tijd, en op de hoogte van de wetenschappelijke en wijsgeerige ontwikkeling van dezen tijd'.[14.] Evenals bij de oprichting van *De Reformatie* het geval was geweest, slaagden de initiatiefnemers er ook nu niet in om inzake de aard van deze ontwikkeling tot eenstemmigheid te komen, terwijl bovendien verschil van mening bleef bestaan over de vraag welke betekenis het nieuwe blad zou moeten hechten aan de Asser besluiten.[15.] Om een herhaling van de 'kinderziektes' van *De Reformatie* te voorkomen, liet men het plan varen.

12. J. Ridderbos aan F.W. Grosheide, J.C. Rullmann en B. Wielenga, 31 december 1927: Ook prof. Ridderbos was aangezocht in de redactie zitting te nemen, maar omdat hij gebrek aan eenstemmigheid vermoedde, dat een geregeld overleg noodzakelijk zou maken, bedankte hij: 'Woonde ik in Amsterdam, dan gaf dat minder bezwaar; maar bij den verren afstand vraagt het van mij te veel tijd.' *Archief-Grosheide*.
13. De *Standaard*, 20 december 1927.
14. J.G. Ubbink aan de voorlopige redactie (F.W. Grosheide, J.C. Rullmann, B. Wielenga), 19 december 1927. *Archief-Grosheide*.
15. K. Dijk aan F.W. Grosheide, december 1927: 'Wat 'n wonderlijk bericht over 't nieuwe orgaan. Een middengroep? Waartusschen? Tusschen Assen en Geelkerken? Dat mompelt men nu al (...) En dan niet tevreden met de bestaande bladen. Dan moet de Heraut 't zeker ook ontgelden. Wat leven we toch in een tijd van verwarring.' *Archief-Grosheide*.

De *Reformatie*-redactie beschouwde 'Assen' unaniem als een uitgemaakte zaak, maar over de consequenties van de synode-beslissingen rees na enkele jaren toch verschil van mening. De aanleiding werd gevormd door een kwestie, die de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag sinds 1926 beroerde: mochten de juristen mr. P.A. Diepenhorst en mr. Chr. Zevenbergen, de taalkundige dr. H.J. Pos en de classicus dr. R.H. Woltjer, die kerkelijk de zijde van Geelkerken en dus tegen de synode kozen, als docenten verbonden blijven aan de Vrije Universiteit?[16.]

Op de jaarvergadering van de Vereeniging, gehouden op 1 juli 1926 te Rotterdam, was de directeur H. Colijn er nog in geslaagd de gemoederen tot rust te brengen: 'Zuiver kerkistische strevingen moeten buiten onze deuren worden gehouden en van ketterjagerij moeten wij verre blijven.'[17.] Maar toen er vragen bleven rijzen over de kerkkeuze van de betreffende docenten, werd in 1927 door de Vereeniging een commissie ingesteld om 'te onderzoeken of art. 2 der statuten zoo is te interpreteeren, dat tot de daar genoemde gereformeerde beginselen behoort, het goddelijk gezag der Heilige Schrift, dat de Gereformeerde Kerken in Nederland in hare kerkelijke vergaderingen hebben beleden en gehandhaafd.'[18.]

Het commissierapport, dat in april 1928 verscheen, kwam tot twee conclusies: 1. de uitspraken van de synode van Assen zijn niet in juridische zin bindend voor de Vrije Universiteit; 2. tot de gereformeerde beginselen, die als grondslag van de Vrije Universiteit fungeren, behoort ook het goddelijk gezag van de Schrift, zoals dat in de Drie Formulieren van Enigheid wordt beleden. In de slotzin van het commissierapport werd bij wijze van compromis de opmerking toegevoegd, dat de tweede conclusie niet gold als een uitspraak met rechtsgevolg, doch dat de strekking hiervan per *concreet geval* zou moeten worden bezien.[19.]

16. Zie: H.J. Langeveld, 'Van gereformeerd hoogleraar tot voorzitter van het Comité van Waakzaamheid', in: S. Daalder en J. Noordegraaf (red.), *H.J. Pos (1898-1955), taalkundige en geëngageerd filosoof* Amsterdam, 1990, pag. 29-68.
17. 'Openingsrede van den heer H. Colijn', *Jaarboek van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag 1927*, z.p., z.j. pag. 42.
18. De *Standaard*, 7 juli 1927.
19. Het commissierapport is opgenomen in het *Jaarboek van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag 1928*, z.p., z.j., pag. 120-136.

Reeds voor de jaarvergadering van 1927 had Hepp in *De Reformatie* enkele malen over de moeilijkheden van de Vereeniging geschreven.[20.] Hij deelde het standpunt van Colijn, dat kerkelijke kwesties geweerd dienden te worden binnen universitaire kring.

Toen in het daaropvolgende voorjaar het commissierapport verscheen, verbleef Hepp in Boedapest, waar hij op uitnodiging van prof. dr. J. Sebestyén (1884-1950) gedurende de aprilmaand een bezoek bracht aan de Hongaarse gereformeerde gemeenschap. Er werd daarom die maand geen redactievergadering belegd, zodat de redactie inzake het commissierapport geen standpunt vaststelde.

Schilder schreef op 4 mei in zijn rubriek 'Persschouw', dat de strekking van het commissierapport was, dat ieder die op het dogmatische standpunt van Geelkerken stond of om confessionele redenen aan *Woord en Geest* meewerkte, aan de Vrije Universiteit *niet* thuis hoorde: 'Een oordeel, waarmee ondergeteekende het wel eens is.'[21.]

Hepp was begin mei ziek uit Hongarije teruggekeerd en kuurde kort daarna enige tijd te Wiesbaden.[22.] Inmiddels ontspon zich in de loop van mei in de kerkelijk-gereformeerde pers een debat, dat zich toespitste op de vraag, of de conclusies van het commissierapport toegepast dienden te worden in het *concrete geval* van de vier docenten.

20. Hepp, 'Interpretatie van art. 2 der statuten', *De Reformatie*, VII, 15 juli 1927, pag. 330, 331; Hepp, 'De moeilijkheden aan onze Vrije Universiteit', *De Reformatie*, VIII, 21 oktober 1927, pag. 18, 19.
21. Schilder beschouwde de volgende passage als de kern van het rapport en plaatste deze vet gedrukt in 'Persschouw', *De Reformatie*, VIII, 4 mei 1928, pag. 245: 'Dit sluit in, dat al wat de Heilige Schrift ons mededeelt of leert, onvoorwaardelijk wordt aanvaard, en sluit uit een willekeurig handelen met de Heilige Schrift of met haar uitspraken, en derhalve ook het in twijfel trekken van den letterlijken zin van bestanddeelen van het heilig geschiedverhaal, zonder het aanvoeren van deugdelijke, met het Schriftgezag bestaanbare gronden.'
22. Om diverse redenen - waaronder zijn zwakke gezondheid - had Hepp een reeds enkele jaren eerder gedaan verzoek, om in Hongarije en omliggende landen academische voordrachten te komen houden, afgewezen. Zie: Hepp, 'Naar de Donaulanden', *De Reformatie*, VIII, 13 april 1928, pag. 216: 'Hoewel ik ook nu ernstige reden tot uitstel zou kunnen laten gelden, durf ik mij, nu alles voor mijn rondreis in Hongarije, Roumenië en Tsjecho-Slowakije in orde gebracht is, niet meer te onttrekken.' Hij brak zijn reis echter af, en keerde begin mei in Nederland terug. Hepp, 'In de Donaulanden. Verkorting van het program', *De Reformatie*, VIII, 11 mei 1928, pag. 248, 249: 'Een ongemak aan het been maakte mij het reizen bijster moeilijk', hetgeen in Hongarije het raadplegen van een arts noodzakelijk maakte: 'Het medisch advies luidde ongunstig.'

Schilder besteedde er uitvoerig aandacht aan in 'Persschouw'. Hepp zweeg over deze zaak tot 1 juni, maar toen plaatste hij een hoofdartikel in *De Reformatie*, waarin hij zich helder uitsprak, 'want het geldt nu eenmaal een kwestie, welke heel ons gereformeerde volk in spanning houdt'.[23] Hij beklemtoonde, dat op de vorige jaarvergadering om een algemeen onderzoek was gevraagd, en niet om een gedragslijn in dit concrete geval. Het was daarom onbillijk van dit commissierapport een oplossing voor de concrete moeilijkheden aan de Vrije Universiteit te verwachten.

Overigens gaf het commissierapport volgens Hepp een duidelijke richting aan. Tot zijn genoegen werd daarin gesteld, dat de Vrije Universiteit geen kerkelijke instelling was, en dat de Asser uitspraken dus voor haar niet bindend waren: 'Aan onze hartelijk instemming met de besluiten van de synode van Assen zal wel niemand twijfelen. Wij mogen echter geen ander standpunt innemen dan dat zij als *kerkelijke* uitspraken voor de universiteit niet gelden.'[24]

De discussie in de kerkelijke pers over de betekenis van de conclusies van het commissierapport voor de positie van de vier docenten, verdeelde de redactie van *De Reformatie* onderling. Maar ook nu Hepp en Schilder in *De Reformatie* een tegengesteld standpunt in hadden genomen, volgde er geen redactioneel overleg.

Een week na Hepps hoofdartikel ging Schilder in de 'Persschouw' uitvoeriger op het verschilpunt in. Hij vreesde, dat de docenten geen strobreed in de weg zou worden gelegd, en verklaarde daarom, dat, 'als de toestand zóó blijft, en *men zou hem officiëel, bewust, in Gods tegenwoordigheid zóó láten* en *weigeren* iets te doen, dat tot andere toestanden dringt, de V.U. haar grondslag zou hebben verloochend. Ik zou bereid zijn, van dit gevoelen alle consequenties te aanvaarden en anderen opwekken, evenzoo te doen.'[25]

In de 'Persschouw' van 15 juni ging Schilder voort op deze weg. Hij ontkende, dat het voor de praktijk van het onderwijs niets uitmaakte, dat de docenten zich aangesloten hadden bij de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband: 'Neen, neen, men moet geen hoogleeraar beleedigen, door te onderstellen, dat hij zijn onderwijs geven kan, los van zijn geloofsovertuiging. Het is geen kerkelijke

23. Hepp, 'Billijke kritiek?', *De Reformatie*, VIII, 1 juni 1928, pag. 271.
24. Zie noot 23, pag. 272.
25. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, VIII, 8 juni 1928, pag. 284.

nuance, maar dogmatisch *verschil*, waarover de strijd loopt.'[26.]

Gealarmeerd door Schilders stellingname, schreef Hepp op 22 juni in zijn rubriek 'Kerkelijk leven', dat velen zich de kwestie te simpel voorstelden. Doelend op Schilder schreef hij sarcastisch: 'Zelfs bij dialectici van geboorte ontbreekt thans scherpte van onderscheiding, hoe scherp zij ook zijn in hun uitdrukkingen (...) Maar men meene niet door een machtsspreuk of een sofisme klaarheid te kunnen scheppen.'[27.] Hij zette nogmaals uiteen, dat de conclusies van het commissierapport niet in verband mochten worden gebracht met de concrete problemen rondom de docenten, alleen reeds niet omdat hun kerkkeuze niet in alle gevallen dogmatisch was bepaald. Ook hij stond verbaasd over de niet-dogmatische motieven van sommigen van hen om met Geelkerken mee te gaan. Maar hij meende er, in tegenstelling tot Schilder, toch mee te moeten rekenen: 'Bij een zoo bont gezelschap als in de schismatieke kerken zijn samengebracht, heeft men veeleer te letten op wat *praktisch* geldt meer dan op wat officieel wordt verklaard.'[28.]

Voor veel *Reformatie*-lezers was het opmerkelijk, dat beide Asser bondgenoten op dit punt verdeeld raakten, maar wie Schilders ontwikkeling in de laatste jaren op de voet had gevolgd, wist - zonder te begrijpen, waarom er juist nu onenigheid was ontstaan - dat Hepp en Schilder ook inzake de uitspraken van Assen verschillende accenten aanbrachten.

De Asser beslissing betrof volgens Schilder een levenskwestie, die op geen enkel gebied ontlopen kon worden.[29.] Ook al zou het waar zijn, dat de docenten op het beslissende dogmatische punt Geelkerkens standpunt niet deelden, maar hem om sociale of juridische redenen gevolgd waren - wat binnen kerkelijk-gereformeerde kring algemeen werd aangenomen -, dan was dat voor Schilder geen geruststelling. Want dat betekende, dat zij de kerkelijke uitspraken van 1926 in de

26. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, VIII, 15 juni 1928, pag. 292.
27. Hepp, 'De kwestie van de dag', *De Reformatie*, VIII, 22 juni 1928, pag. 298, 299.
28. Hepp, 'Al te eenvoudig', *De Reformatie*, VIII, 22 juni 1928, pag. 297.
29. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, VIII, 13 april 1928, pag. 221, nam de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband ernstig, al had hij er weinig respect voor: 'Alle mogelijke winden blazen iets tegen de fractie-Geelkerken aan; en de lijm houdt er goed; daarom blijft het aangeblazene wel zitten. Maar een *eigen stijl* ontbreekt'.

algemene levenspraktijk devalueerden tot een ondergeschikt punt, dat in rangorde geplaatst diende te worden na hun rechtsgevoel of gevoelens van sympathie of antipathie. Daarom schreef hij op 25 juni in een brief aan Hepp: 'Hun heele leven (...) zegt voor het minst: "Assen was toch eigenlijk overbodig; ik heb er wel niets tegen, dat collega Hepp en die andere theologen zoo denken, maar allo, 't was toch volmaakte overbodigheid".'[30.]

Schilders radicale standpunt, dat afweek van de mildere opinie van Hepp en Colijn, vloeide voort uit zijn redeneertrant. Hij liet zich niet leiden door Kuypers gedachte van de souvereiniteit in eigen kring, die in deze kwestie bewust of onbewust door velen werd gevolgd, en die ook het commissierapport beheerste. De onderscheiden aard van kerk en universiteit deed volgens Schilder in deze kwestie niet ter zake: 'Het is voor wie op den Olympus zit minder belangrijk te weten, *waar* een kwestie aangesneden is. Als de kwestie maar beteekenis heeft.'[31.] Schilder beleefde de werkelijkheid niet als statisch, in terreinen opgedeeld, maar als een dynamisch proces, waaraan elke individuele handeling mede vorm gaf. Hij dacht niet volgens de 'oude principia', die tot Hepps tevredenheid in het commissierapport waren gehanteerd.[32.] Evenals de 'jongeren' had hij bedenkingen tegen bepaalde kuyperiaanse denkpatronen aangaande kerk en wereld.[33.]

Hij kon daarom in de verwarring van de nieuwe kerkelijke verhoudingen na Assen, in tegenstelling tot Hepp, niet streven naar oplossingen ad hoc, maar was gedwongen eerst een nieuw denkkader te zoeken, een nieuwe gereformeerde methode van denken en doen. Datzelfde ondernamen binnen de groep-Geelkerken onder meer J.C. Aal-

30. Afschrift, *Archief-Schilder*.
31. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, VIII, 6 juli 1928, pag. 316.
32. Zie: Hepp, 'Billijke kritiek?', pag. 272: 'Verdient het niet veeleer lof, dat de commissie aan den druk der omstandigheden weerstand biedt en de oude principia voor de Vrije Universiteit handhaaft?'
33. Zie inzake de pluriformiteit: Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, VIII, 3 februari 1928, pag. 140, waar hij de pluriformiteitsleer typeerde als een 'ziektebeeld' en niet als de 'gezondheidsleer'. Zie inzake de gemene gratie: Schilder, 'Alledaagsche toorn', *De Reformatie*, VIII, 14 september 1928, pag. 360: God 'heeft geen ding gedaan zonder den wil tot wat wij noemen: de "gemeene gratie". Maar dan staat daar onmiddellijk tegenover, dat Hij geen ding ooit gedaan heeft, geen lof ooit gegeven heeft, geen zegen ooit gelegd heeft, geen kind ooit gebaard heeft, geen gebed ooit gehoord heeft, niemand van Zijn kinderen in tijd noch eeuwigheid ooit zal zien zonder handhaving van het "gemeene oordeel", dat noodzakelijke aanvullingsstuk der gemeene gratie.'

ders en Buskes. Wie Schilders artikelen en opmerkingen over het actuele kerkelijke leven nauwkeurig las, bemerkte dat hij en passant de vertrouwde gereformeerde begrippen beproefde op hun ware betekenis. Uit zijn vele woordspelingen en puntige conclusies - voor sommigen een ernstige hindernis om hem te lezen - sprak 'de ernst van zijn wroeten'.[34.]

Schilder ontleende zijn begrippen aan de gereformeerde theologie, Kuyper voorop, maar in zijn streven er een eigen, actuele interpretatie aan te geven, naderde zijn theologiseren de ernst en bewogenheid van zijn tegenvoeter Barth.[35.] Zijn felle kritiek op de Zwitserse theologie kwam mede voort uit zijn verwantschap ermee: ook bij hem kwam het absolute en paradoxale aspect van de religie sterk op de voorgrond te staan: 'Over *heel* de linie (d.w.z. niet alleen inzake de Schrift, Christus, maar *ook* inzake de kerk) moet men het wagen met "ergernis" en "dwaasheid".'[36.] Hij waarschuwde daarom tegen een interpretatie van de gedachten van A. Kuyper over de pluriformiteit van de kerk, volgens welke de feitelijke kerkelijke toestand gerechtvaardigd werd.[37.] Met name de kerkelijke gevolgen van Assen hadden hem gesteld voor 'de erkenning, dat men zijn eigen confessie verdedigen moet tegen wie ze freundlichst en vooral op de hoeken der straten aan den boezem drukken'.[38.]

Hepp meende, dat de toekenning van een absoluut karakter aan de uitspraken van Assen, zoals Schilder deed, blijk gaf van een eenzijdige overschatting van de plaats van de kerk in het Koninkrijk van God. De heiligheid en de eenheid van de kerk vormden voor Hepp geloofsstukken, in de zin van idealen, die op aarde maar zeer ten dele te verwezenlijken waren. Aan kerkelijke uitspraken kon volgens Hepp om die reden geen absoluut gezag worden toegekend en hij achtte het daarom ongeoorloofd de Asser uitspraken zonder meer toe te passen op andere levensterreinen. Waaraan meende de kerk het recht daartoe te kunnen ontlenen? Door de besluiten van Assen in allerlei zaken tot

34. Schilder, 'Bij het pinksterfeest', *De Reformatie*, VIII, 25 mei 1928, pag. 263.
35. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, VIII, 13 april 1928, pag. 221, citeerde uit een artikel van zijn hand over Barth in de *Leidsche Kerkbode*: het 'sterke woord wordt ons door Barth zelf geleerd; en hij wordt door mij juist aanvaard in dat kiezen van het sterke woord; en als ds. Aalders dat afslijpen wil, geef ik aan Barth's probleemstelling boven de zijne de voorkeur'.
36. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, VIII, 27 januari 1928, pag. 132.
37. Zie: Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, VIII, 3 februari 1928, pag. 140.
38. Schilder, 'Ten afscheid', *Leidsche Kerkbode*, 15 juni 1928.

sjibbolet te verheffen, liep de kerkelijk-gereformeerde beweging volgens Hepp gevaar bij 1926 halt te blijven houden en in conservatisme te vervallen.[39.] Het in zijn ogen magere resultaat van de generale synode van 1927 was daarvan een duidelijk teken: het vernieuwingsprogram van de synode van Leeuwarden had daar opnieuw vertraging opgelopen.

Terwijl hun meningsverschil liep, publiceerde Hepp op 29 juni 1928 een hoofdartikel, dat over een geheel andere zaak handelde, maar waarin hij het onderscheid tussen zijn houding en die van Schilder helder tot uitdrukking bracht. Het handelde over wat Hepp 'Nobilisme' noemde, het vertoon van moed, durf en waaghalzerij in de jaren twintig, zoals dat aan de dag trad in het Italiaanse fascisme, de oceaanvlucht van Charles Lindbergh van 21 mei 1927 en vooral de mislukte reis over de pool per luchtschip van de Italiaan Umberto Nobile in het voorjaar van 1928. Hij beschouwde dit nobilisme als een kenmerk van de naoorlogse jaren, en nam de imitatie van deze roekeloosheid overal om zich heen waar, ook op geestelijk gebied. Hij wees in dit verband met name op de zucht om Karl Barth te imiteren: 'Op geestelijk terrein is er heden ten dage zooveel luchtschipperij. Wij willen ernstige bedoelingen op dit gebied niet miskennen, maar er is toch o zooveel imitatie bij (...) Het liefst behoort men tot een richting, die nog niet zoo heel erg algemeen is. Men geeft zich door die aan te hangen een schijn van moed. Men breekt immers met de magnetische traditie! Welk een heldhaftigheid! Men krijgt misschien heel zijn omgeving tegen zich! Welk een blijk van zelfstandigheid!'[40.]

Door Schilders opmerkingen over het commissierapport als dialectisch en sofistisch af te doen, had hij te kennen gegeven ook het standpunt van Schilder nobilistisch te achten.[41.] Hepp kon Schilders poging om tot een nieuwe doordenking van de gereformeerde overtuiging te komen, niet anders verstaan dan als een breken met de traditie, als verzet tegen het bestaande en als blijk van vermeende zelfstandigheid. Hepp schoor deze geestelijke luchtschipperij en de flirt met de ethische theologie van de 'jongeren' over één kam. Schilder en de 'jongeren' behoorden voor hem tot het slag gereformeerden,

39. Hepp, 'Het jaar 1927', *De Reformatie*, VIII, 30 december 1927, pag. 97.
40. Hepp, 'Nobilisme', *De Reformatie*, VIII, 29 juni 1928, pag. 303.
41. Schilder schreef Hepp naar aanleiding van diens typering van hem als dialecticus op 18 juli 1928: 'U weet toch wel, dat bijna allen dat op mij toepassen, al vind ik de eer te groot.' *Archief-Schilder*.

dat door de moderne cultuur uit hun evenwicht was geslagen, en daarvan uiting gaf door naar fundamentele, radicale vernieuwing te streven. Hepp schreef daarom ironisch over Schilders ernst en bezinning;[42] hij vond het een zinloze, en in het geval van Schilder uiteindelijk onverantwoordelijke expeditie, die qua levensgevoel verre van hem stond.

Inmiddels was door het tegen elkaar in schrijven van Hepp en Schilder de spanning binnen de redactie opgelopen. Na zijn sarcastische opmerking aan Schilders adres over 'dialectici van geboorte' in *De Reformatie* schreef Hepp hem rond 22 juni vanuit Wolfheze een brief, waarin hij Schilders onvoorzichtige stellingname afkeurde, en vroeg hem in het vervolg in *De Reformatie* over het verband tussen de Vrije Universiteit en Assen te zwijgen.[43] Hepp gaf met beslistheid de koers aan, die *De Reformatie* in het kerkelijk leven moest varen en meende, evenals dat in de beginjaren van het blad het geval was geweest, op kritieke momenten zonder overleg met de andere redacteuren in te mogen grijpen. Hoewel Hepp naar eigen zeggen nog nooit een redacteur verboden had zijn mening te publiceren - het blad was in deze beperkte zin een vrije tribune gebleven - concludeerde Schilder uit de brief van de eindredacteur niets anders dan dat hem het zwijgen werd opgelegd. Dit ging Schilder te ver en hij antwoordde Hepp op 25 juni: 'Onmiddellijk geef ik toe, dat ik, formeel genomen, mijn boekje te buiten ga. Het boekje nl. van persschouwer. Ik bedenk evenwel altijd erbij, dat u ter redactievergadering herhaaldelijk tegenover de klachten van dr. B. Wielenga gesteld hebt het feit, dat hij nog nooit bemoeilijkt was in het schrijven van ook maar een enkele letter. En tevens herinner ik mij wat geschreven is over de Reformatie als min of meer

42. Hepp, 'De kwestie van den dag', pag. 296: 'Wij twijfelen er geen oogenblik aan of al die kritiek wordt ingegeven door liefde voor onze Vrije Universiteit. Dat verzoent er ons dan ook mee.'
K. Schilder aan V. Hepp, 25 juni 1928: 'En - ik weet niet precies, wat uw bedoeling is - indien daar eenige ironie mocht zijn in uw opmerking, dat het geloof aan de liefde tot de V.U. ook bij de critici van thans u met hun critiek verzoent, dan heb ik alleen maar te zeggen, dat er onder die critici zijn, die meer voor de V.U. offeren, tot op dezen dag toe, dan enkelen, die waarschijnlijk onder de vanwege die critiek gramstorigen zijn.' Afschrift, *Archief-Schilder*.
43. Deze brief is zoek geraakt, maar niet het antwoord van Schilder van 25 juni 1928. In *De Bazuin* schreef Schilder in deze maanden niet over het rapport en de 'schismatieke' hoogleraren, maar wel in de *Leidsche Kerkbode*.

vrije tribune. Nu ben ik zelf tamelijk afkeerig van die vrije-tribunetactiek; maar gegeven de omstandigheden [heb ik] gemeend, dat u het niet kwalijk nemen zoudt, en niet als inbreuk op het huishoudelijk reglement der redactie zoudt zien, als ik nu ook eens iets zei van wat ik meen.'

Nadat Schilder op deze wijze zijn commentaren in de 'Persschouw' van de voorgaande weken had verdedigd, ging hij in deze brief onverwijld over tot de aanval en gaf hij aan Hepp de schuld voor de gerezen moeilijkheden binnen de redactie, en aan hem alleen: 'Ik voor mij zou niet den moed gehad hebben, een hoofdartikel te geven over zulk een ingrijpende zaak, zonder eerst het gevoelen der redactie te vernemen; want ik meen, dat moeilijkheden, zooals thans uw brief laat zien, alleen door voorafgaand overleg te voorkomen zijn. Ik vergeet niet, dat ik in u graag mijn meerdere zie; maar ik vergeet evenmin, dat in dit geval de aanleiding dan toch van u is uitgegaan, omdat ik zou gezwegen hebben (...) als niet buiten mijn en buiten der redactie wil en weten de zaak aangesneden was.'

Kennelijk niet tot terugtrekken bereid, raakte Schilder hiermee het tere punt aan van Hepps gebrek aan goede samenwerking, dat in de vorige redactiesamenstelling reeds herhaalde malen tot conflicten had geleid. Ook hij trachtte - evenals Buijtendijk en Wielenga in de eerste jaren van *De Reformatie* hadden gepoogd - zijn formeel gelijkwaardige positie als redacteur tegenover Hepp te verzekeren door aan te dringen op betere onderlinge afspraken. Hij voegde aan dit voorstel een duidelijke clausule toe: 'Wilt u dat niet, dan kan ik me niet onderwerpen aan een verlangen, als thans door u uitgesproken wordt. (...) Ik bedank er zeer stichtelijk voor, mee te doen met de tactiek, die het gereformeerde volk zoet houdt, maar de V.U. maakt tot een operatieterrein voor den heer Geelkerken, rechtstreeks of zijdelings. (...) Het behoeft dan ook geen betoog, dat ik voor de eerst komende weken geen verandering van gedragslijn kan beloven.'[44.]

Hepp stuitte in dit conflict voor het eerst op een stugge trek in Schilders karakter. Vrienden waren zij nooit geweest, maar Schilder had

44. K. Schilder aan V. Hepp, 25 juni 1928. Afschrift, *Archief-Schilder*.
Zie: Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, VIII, 29 juni 1928, pag. 308: 'Ieder, die dr. Geelkerken volgt, heeft het goedgevonden, - want hij is geen kind - dat in zijn naam, niet zonder vele plechtigheden en gebeden - verklaard is, dat de Gereformeerde Kerken in Nederland afgeweken zijn van de drie formulieren. Wie dat onthoudt en dat als feit aanvaardt (...) schept geen conflict, maar hoort het den ander van zijn kant constateeren.'

tot nu toe respect betoond jegens Hepp en zich in de afgelopen jaren steeds loyaal jegens hem gedragen.[45.] Maar nu bakende Schilder als mede-redacteur met bijna juridische precisie zijn positie af tegenover die van Hepp. Diens verzoek had dus een averechts effect gehad, en wel dat Schilder nu op zijn rechten stond.

Hepp had zich nu tot het Consortium kunnen wenden, zoals Schilder in zijn brief ook suggereerde, maar dit had zijn bezwaren. Dit college was sinds de redactiewisseling van 1924 nauwelijks meer bij de gang van zaken rond *De Reformatie* betrokken geweest. Kon hij er op vertrouwen, dat het college bij hernieuwde kritiek op zijn functioneren als eindredacteur ook ditmaal zijn positie buiten beschouwing zou laten? Of zou hij dan het risico lopen een bekwaam redacteur als Schilder te verliezen? Voorlopig gebeurde er niets.

Terwijl de particuliere correspondentie stokte, bleven beide redacteuren elkaar in *De Reformatie* bestrijden. Toen Hepp op 29 juni in zijn rubriek 'Kerkelijk leven' aangaf, dat de kern van de kwestie was: 'Onze universiteit mag zelfs niet den *schijn* op zich laden kerkelijk te zijn of te worden', reageerde Schilder in het volgende nummer in 'Persschouw', dat het deze bezorgdheid van Hepp was - en niet de kerkelijke uitspraak van Assen - die de werkelijke bedreiging van de vrijheid van de Vrije Universiteit vormde. Want 'dit is: haar dwingen te zwijgen, in alle gevallen, waar de kerk belieft te spreken'.[46.] Voor Hepp was dit het zoveelste sofisme van Schilder, maar anderen, die Schilders standpunt deelden, zagen deze formulering als een knappe tegenzet.

Deze bestrijding over en weer duurde echter niet lang. Op de jaarvergadering van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs werd op 5 juli 1928 te Middelburg het commissierapport onder leiding van prof. dr. J. Ridderbos besproken en met op twee na algemene stemmen aanvaard.[47.] Toen Hepp in het nummer van 13 juli zonder overleg -

45. K. Schilder aan V. Hepp, 25 juni 1928: 'Ik houd er niet van, met u conflicten te hebben. Ze moeten ook niet stilletjes voortwoekeren, zoodat u doorgaans ontevreden zijt over mijn gaan buiten het persschouwboekje.' Afschrift, *Archief-Schilder*.
46. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, VIII, 6 juli 1928, pag. 316.
47. Zie: K. Schilder aan C. Veenhof, [Erlangen], [maart 1932]: 'Ik geloof nog altijd dat hij [J. Ridderbos] van de doorwerking van H.V. over heel de linie schuld heeft (Middelburg). Zooal niet door de daad van wegzending te verhinderen (de rechtskwestie is mij altijd te geleerd) dan toch door niet genoeg te onderscheiden, en in zijn verdedigingspositie te bezwijken voor het gevaar, van niet genoeg te onderscheiden, de dingen te verdoezelen, die moeten

opnieuw niet in zijn rubriek ‘Kerkelijk leven’, maar in een hoofdartikel - over de kwestie publiceerde,[48.] ervoer Schilder dit als een regelrechte provocatie. Met een verschillend oordeel over de uitkomst van de jaarvergadering had Schilder kunnen leven,[49.] maar niet met het botweg negeren van zijn bezwaren tegen publikatie over deze zaak. Schilder had de laatste tijd teruggedacht aan hetgeen Wielenga en andere redacteuren vóór hem met Hepp hadden ondervonden en wachtte diens uitleg niet af. Nu de samenwerking met de eindredacteur niet mogelijk bleek, stelde hij een daad. Hij diende op 16 juli met ingang van de volgende jaargang zijn ontslag als redacteur van *De Reformatie* in bij het Consortium.[50.] Hij motiveerde zijn besluit als volgt: Ik meen, ‘dat prof. Hepp, indien hij mijn opvatting inzake hoofdartikelen gedeeld had, of had willen ontzien, niet *voor de tweede maal* over *dezelfde* aangelegenheid zou hebben geschreven op de plaats van het hoofdartikel. Hieruit leid ik af, dat prof. Hepp mijn opvatting in dezen niet alleen niet deelt, maar ook voor kennisgeving aanneemt. Terwille van de hoogachting, die ik prof. Hepp toedraag, en in de overtuiging, dat een verzoek aan uw college, om in dezen tusschen prof. Hepp en mij te kiezen uit zou gaan van een standpunt inzake de waardeering van mijn beteekenis voor het gereformeerde leven, waarop ik niet staan wil - ik erken gaarne, dat prof. Hepp voor het gereformeerde leven veel meer geven kan dan ik - zie ik ervan af, om hetzij in uw college, hetzij in den kring der redactie hiervan een geschil te maken, maar volsta met verzoek om ontslag.’[51.] Een afschrift van zijn ontslagbrief zond hij aan Hepp, Waterink, Tazelaar, en aan uitgever L. Smit (1874-1957), die sinds het overlijden van Oosterbaan de eigenaar van uitgeverij Oosterbaan & Le Cointre was.[52.]

48. Hepp, ‘De Middelburgsche universiteitsdag’, *De Reformatie*, VIII, 13 juli 1928, pag. 319.
49. Schilder, ‘Persschouw’, *De Reformatie*, VIII, 13 juli 1928, pag. 324: ‘Persoonlijk zie ik de dingen anders, en ben ik van het juichen nog ver verwijderd. Maar dat komt later wel eens aan de orde.’
50. Het Consortium was op het moment van Schilders ontslagaanvrage als volgt samengesteld: ds. S. Doornbos (secretaris), ds. C. Lindeboom (voorzitter), ds. F.C. Meijster, dr. J. Veldkamp en de vier redacteuren. Het Consortiumlid ds. J.G. Kunst was op 10 juli 1928 overleden. Zijn opvolger ds. T. Ferwerda werd op de eerstvolgende vergadering, gehouden 24 september 1930, benoemd.
51. K. Schilder aan het Consortium, 16 juli 1928. Afschrift, *Archief-Schilder*.
52. De gereformeerde boekdrukker Smit was van 1903 tot 1908 als bedrijfsleider werkzaam geweest bij Oosterbaan & Le Cointre en van 1911 tot 1923 als compagnon. Hij vertrok in 1923 naar een drukkerij te Apeldoorn, omdat hij naar eigen oordeel een onvoldoende salaris had. In 1927, na het overlijden van Oosterbaan, vroeg diens weduwe aan Smit de leiding van de firma over te nemen. Deze was daartoe bereid, maar stelde als voorwaarde, dat hij dan ook eigenaar zou worden. Hij leende daartoe geld bij de weduwe en bij de bank Hendrikse en Co's te Goes en zette het bedrijf onder de oude naam voort. *Gesprek met J. Laport, 24 juni 1988*.

Schilder liet op dat moment *De Reformatie* zonder wrok aan Hepp, temeer daar hij zijn journalistieke werk onmiddellijk kon voortzetten in *De Rotterdammer*. Dit dagblad had reeds herhaaldelijk om zijn medewerking gevraagd, en nu hij sinds juni 1928 predikant was te Rotterdam-Delfshaven, had dit aanbod aan aantrekkelijkheid gewonnen.[53.]

Hepp reageerde per kerende post met verwondering op de ontslagaanvrage. Hij had Schilder niet willen tarten met een tweede hoofdartikel over de kwestie aan de Vrije Universiteit, maar onverwacht kopijtekort had hem, naar hij schreef, gedwongen zelf een hoofdartikel te leveren. De enige stof, die hij toen voorhanden had, was de bespreking van de jaarvergadering van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs. Hepp keurde het af, dat Schilder niet eerst had overlegd binnen de redactie, maar zich onmiddellijk tot het Consortium had gewend. Ook wees hij op de spot, die van de zijde van de groep-Geelkerken met zijn vertrek zou worden gedreven. Daarom stelde Hepp aan Schilder voor de ontslagbrief aan het Consortium in te trekken en de gehele zaak eerst alsnog binnen de redactie te bespreken.[54.]

Schilder zag in Hepps voorstel mogelijkheden om binnen de redactie tot een akkoord te komen en trok daarom zijn ontslagbrief aan het Consortium alsnog in.

In verband met Schilders ontslagbrief was inmiddels voor september een Consortium-vergadering geconvoceerd, maar voorzitter Lindeboom zegde die af na Schilders intrekking van de brief, al voegde hij er ten aanzien van het niet actieve college aan toe: ‘Toch zou 't goed zijn, dat we binnen niet al te langen tijd eens samenkomen.’[55.]

Op de redactievergadering van zaterdag 6 oktober 1928 - de nieuwe

53. Schilder, ‘Persschouw’, *De Reformatie*, X, 8 november 1929, meldde, dat H. Diemer hem reeds in een brief van 17 december 1925 had verzocht hoofdartikelen voor *De Rotterdammer* te schrijven.
54. V. Hepp aan K. Schilder, 17 juli 1928. *Archief-Schilder*.
55. C. Lindeboom aan K. Schilder, 20 juli 1928. *Archief-Schilder*.

jaargang was inmiddels ingegaan - stelde Schilder voor, de bestaande redactieregeling nader uit te werken. Maar ongeacht de uitkomst van de discussie hierover, wenste hij zijn recht erkend op één of twee hoofdartikelen over het commissierapport. Waterink zag niets in Schilders voorstel. Werd de zaak nu niet op de spits gedreven, vroeg hij zich af. Een nieuwe redactieregeling zou waarschijnlijk tot nog meer onderlinge onenigheid leiden dan onder de bestaande afspraken reeds het geval bleek. Hem leek het veel praktischer en bovendien in overeenstemming met de werkelijke verhoudingen om Hepp tot hoofdredacteur te benoemen.[56.] Geen enkel plan kreeg echter steun van meer dan twee redacteuren, zodat er niets besloten werd. Ook over Schilders recht op twee hoofdartikelen werden de redacteuren het niet eens, maar om te voorkomen dat Schilder alsnog de redactie zou verlaten, verbond Hepp aan diens mogelijk vertrek ook het zijne - verwachtend dat Schilder die prijs te hoog zou achten en dus bereid zou zijn zich te schikken.

Dit bleek niet het geval. De maandag na de vergadering schreef Schilder aan Hepp, Waterink en Tazelaar, dat hij ondanks hun bezwaren zijn eis van twee hoofdartikelen over het commissierapport hand-haafde. Als deze concessie niet kon worden gedaan, zou hij, met het oog op Hepps stellingname, niet de redactie verlaten, maar - liefst namens allen, maar desnoods alleen - zich alsnog tot het Consortium wenden.

Hepp schreef daarop aan de redactieleden: ‘Het spijt mij bijzonder, dat collega Schilder dit entweder-oder stelt.’[57.] Omdat Hepp van een beroep op het Consortium geen oplossing verwachtte, temeer niet, daar Schilder had geschreven, zich niet aan een uitspraak van het Consortium gebonden te achten, vereenvoudigde hij de zaak. Hepp nam zijn opmerking over een vertrek mét Schilder terug, zodat diens motief om zich tot het Consortium te wenden verviel. Hij hield de besprekingen liever binnen de kring van de redactie, waarbinnen hij zijn invloed groter achtte dan binnen het Consortium. Hij besloot zijn brief met een alinea, waarmee ook de twee andere Amsterdamse redactieleden zich verenigden: ‘Voor mij hangt zeer veel hiervan af of voor de toekomst zulk een regeling kan worden getroffen, dat dergelijke kon-

56. Vgl. K. Schilder aan V. Hepp, J. Waterink en C. Tazelaar, 8 oktober 1928: ‘Ik geloofde en geloof, dat hij [Hepp] voor het gereformeerde leven veel goeds te zeggen heeft, meer dan ik.’ Afschrift, *Archief-Schilder*.
57. *Archief-Schilder*.

flikten kunnen worden voorkomen. Indien dat het geval is zou ik tot een verstrekkende concessie, ofschoon niet con amore, maar alleen om ds. S. te behouden, bereid zijn.'[58.]

Schilder had hiermee zijn doel bereikt: op de maandelijkse redactievergadering van 3 november 1928 werd een nadere redactieregeling vastgesteld. Overeengekomen werd dat over bijdragen, waarvan de auteur vermoeden kon dat daarover binnen de redactie verschil van mening zou kunnen rijzen, eerst met de mede-redacteuren diende te worden overlegd en dat niets zou worden gepubliceerd over de betreffende kwestie zonder voorafgaand overleg.

Dit redactieconflict leverde geen van de redacteuren duidelijke winst op. Hepp had weliswaar een uittreding van Schilder weten te voorkomen, en was er bovendien in geslaagd het conflict binnenskamers te houden, maar hij had van zijn eindredactionele 'gewoonterecht' op onbeperkte publikatie toch afstand moeten doen. Ten aanzien van Hepp was met name Schilder door dit conflict bevestigd in zijn gevoelen, dat hij niet kon vertrouwen op mondelinge afspraken met hem. Het onwillekeurig gevolg hiervan was, dat er verwijdering ontstond tussen Hepp en Schilder en, zij het in mindere mate, tussen Hepp en Waterink.[59.]

Schilder had het recht afgedwongen eveneens twee hoofdartikelen over de Vrije Universiteit en Assen te mogen publiceren, maar dat betekende weinig meer, nu de kwestie reeds drie maanden uit de publiciteit was verdwenen. Bovendien zou hij dan hoofdartikelen moeten publiceren tegen de zin van zijn collega's en zou hij de verdeeldheid binnen de redactie onder het publiek brengen en daarmee zijn naam en het belang van *De Reformatie* schaden.

Wat restte was meer duidelijkheid aangaande de onderlinge rechten en plichten van de redacteuren. Dit resultaat was niet zonder betekenis, nu opnieuw, zoals uitgever Smit het noemde, 'het kwelduiveltje der

58. V. Hepp aan K. Schilder, z.d.
Waterink en Tazelaar hadden de brief voor verzending van Hepp ter inzage gekregen, en Waterink had namens beiden onderaan Hepps tekst een opmerking toegevoegd: 'We zijn tot concessie in dit geval tenslotte bereid, mits *van te voren* een repetitie volstandig is uitgesloten. We verwachten, dat, gezien deze gewijzigde situatie, je schrijven aan 't consortium in ieder geval tot 3 nov. achterwege blijft.' *Archief-Schilder*.

59. Na het redactieconflict van 1928 ontstonden er irritaties tussen Hepp en Waterink over de regelmatige afwezigheid van de laatste op redactievergaderingen. Zie: K. Schilder aan C. Veenhof, 26 februari 1930. *Archief-Veenhof*.

verdeeldheid'[60.] zich had vertoond. Het vrije-tribune-standpunt was nu definitief verlaten.[61.] Met betrekking tot de koers van het blad betekende dit, dat zij nu een zaak van de redactie als geheel was geworden: van Schilder, Waterink en Tazelaar evenzeer als van Hepp. En daarmee was binnen de redactie een nieuwe situatie ontstaan, met voor de toekomst verstrekkende gevolgen.

60. Smit, *Iets uit de geschiedenis van het weekblad 'De Reformatie'. Archief-Veenhof*.
61. Vgl. Hepp, 'Bij den negenden jaargang', *De Reformatie*, IX, 5 oktober 1928, pag. 1: 'Daarmee is ons blad geen vrije tribune geworden. Mocht vroeger al eens aandrang zijn uitgeoefend om het tot zulk een publieke spreekplaats te maken, wij hebben daaraan steeds weerstand geboden. Al zal men eenige differentie onder de velen, die erin schrijven, ontdekken, gezorgd wordt, dat het principiële geluid zuiver is.'

10. Het einde van Hepps redacteurschap

Terwijl in *De Reformatie* ruime aandacht besteed werd aan het kerkelijk-gereformeerde leven in Nederland, schreef met name Hepp ook geregeld over onderwerpen, die buiten het eigen kerkelijke en nationale bestek vielen. Hij was in de ogen van de lezers de redacteur met de mondiale blik. Het buitenland viel theologisch-kerkelijk gezien buiten de belangstellingssfeer van Schilder, Waterink en Tazelaar, maar Hepp rekende ook het internationale geestelijk leven tot zijn werkterrein. Hij hield zich als hoogleraar in de dogmatiek op de hoogte van de Europese en Amerikaanse wetenschappelijke ontwikkelingen en deed daarvan in *De Reformatie* geregeld verslag. Evenmin als dat op andere gebieden het geval was, liet Hepp zijn internationale belangstelling bepalen door de heersende mode, maar trok hij een eigen lijn. Een calvinist moest zich zijns inziens, juist in de zenuwachtigheid en emotionaliteit van de moderne tijd, erfgenaam weten van een lange traditie en in dit besef zijn weg gaan. Zo wees hij in 1929, toen Karl Barth meer en meer beslag leek te leggen op de belangstelling van diverse Nederlandse theologen, op het werk van de destijds invloedrijke, maar hier te lande minder bekende Duitse theoloog Karl Heim.[1] Hepp had in diverse landen persoonlijke contacten, onder meer via door hem begeleide promovendi aan de Vrije Universiteit uit de Verenigde Staten en Zuid-Afrika. Zijn reizen naar de Verenigde Staten in 1924 en naar Hongarije in 1928 hadden binnen Nederlandse gereformeerde kring zijn naam gevestigd als kenner van de buitenlandse kerkelijke zaken.

In 1928 ontving Hepp de uitnodiging om in maart 1930 de zgn. Stone-

1. Zie Hepps uitgebreide bespreking van Karl Heim, *Het wezen van het protestantisme*, in *De Reformatie*, X, 11 oktober 1929, pag. 12, 13. Hepp trachtte in 1929 zijn student G.C. Berkouwer voor een promotiestudie over de theologie van Heim te interesseren, zie: Berkouwer, *Zoeken en vinden*, pag. 136-138. Haitjema zei door Heim beïnvloed te zijn, zie: G. Puchinger, *Hervormd-gereformeerd, één of gescheiden?*, Delft, 1969, pag. 11, 12.

lectures te houden, een jaarlijks door een academicus van naam te verzorgen lezingen-cyclus aan de universiteit van Princeton, New Jersey. Deze Stone-lectures genoten in Nederland een zekere bekendheid, omdat ook Kuyper en Bavinck deze hadden verzorgd, respectievelijk in 1898 en 1908. Het was opmerkelijk dat nu opnieuw een Nederlander, en wederom de dogmaticus van de Vrije Universiteit, voor deze lezingen werd uitgenodigd. Voor Hepp was deze uitnodiging een erkenning van zijn positie in het internationale theologischkerkelijke leven. Hij combineerde de reis naar Princeton met reeds bestaande plannen voor een tweede bezoek aan de Verenigde Staten. Hepp besloot na zijn Stone-lectures op een rondreis van drie maanden in vele andere plaatsen lezingen te verzorgen, onder meer over het internationale calvinisme. Hij zou dan tevens propaganda kunnen maken voor de Vrije Universiteit en haar uitbreidingsplannen. Vanwege deze lange periode van afwezigheid moest hij niet alleen zijn taken bij *De Reformatie* tijdelijk aan zijn mede-redacteuren overdragen, maar tevens afzien van het rectoraat, dat hij volgens toerbeurt in het cursusjaar 1929-1930 zou kunnen bekleden; nadien is Hepp tot zijn teleurstelling nooit meer voor deze functie aangezocht.[2.]

De verhindering het rectoraat te bekleden was nog slechts een lichte schaduw die over Hepps reis viel. Zwaar was de slag die hem trof, toen enkele dagen voor zijn vertrek zijn jongste zoon en naamgenoot Valentijn, op weg naar huis om afscheid te nemen van zijn vader, overreden werd door de Gooische Tram. Hepp stelde zijn vertrek naar Amerika een week uit en gaf in *De Reformatie* uiting aan zijn verdriet over deze 'bloedvlek op mijn reis': 'Het menschelijk hart overweegt: ware ik niet op reis gegaan.'[3.]

Op 18 maart vertrok Hepp alsnog, eerst per trein naar Cherbourg en vandaar met het s.s. *Olympic* naar New York, waar hij op 26 maart aankwam. Van 31 maart tot 4 april hield hij voor het theologisch

2. Zie voor de regeling over het rectoraat: notulen, 19 april 1929. *Archief-Senaat*. In soortgelijk gevallen werden andere hoogleraren later alsnog tot rector benoemd. In 1931 wenste Waterink niet voor het rectoraat in aanmerking te komen, hoewel het zijn beurt was; hij trad in 1936 als rector op. In 1931 en in 1932 bedankte prof. dr. J. Wille voor het rectoraat, maar hij werd in 1934 alsnog tot rector benoemd. Zie: V. Hepp aan F.W. Grosheide, 6 maart 1937: 'Je schrijft, dat ik door weg te blijven mij practisch buiten den kring der hoogleeraren zou sluiten. Maar amice, sta ik er doordat ik van het rectoraat wordt geweerd, er practisch al niet half buiten?' *Archief-Grosheide*.
3. Hepp, 'De bloedvlek op mijn reis', *De Reformatie*, X, 14 maart 1930, pag. 186.

seminarium te Princeton vijf Stone-lezingen over ‘Calvinism and the philosophy of nature’. Hij gaf in de *De Reformatie* vanuit Amerika twaalf maal ‘Indrukken van den dag’, maar van zijn lezingen, of van zijn rondreis door Amerika drong in Nederland nauwelijks een bericht door.[4.]. Na drie maanden keerde hij terug en nam per 4 juli het eindredacteurschap van *De Reformatie* weer op zich.

Ruim een maand na Hepps vertrek had Schilder in *De Reformatie* van 2 mei 1930 meegedeeld, dat ook hij zijn medewerking aan het blad tijdelijk moest opschorten. Schilder had in 1923 een promotiestudie aan de Vrije Universiteit willen beginnen,[5.] maar de eisen voor het doctoraal examen waren onder het nieuwe Academische Statuut van 1921 zo zeer verzwaard, dat de studie teveel van Schilders tijd zou vragen. In 1925 nam hij een beroep aan naar de kleine gemeente

4. K. Schilder aan C. Veenhof, Erlangen, 12 juni 1930: ‘Je weet niet welk “onderwerp” Hepp in Amerika behandelt. Ik weet 't ook niet, doch geloof, dat hij *geen* onderwerp behandelt, doch onderwerpen. Eén ervan weet ik uit 'n verhaal van hem: De smarten van Satan (...) Van amerikaansche recensies heb ik niets gehoord of gezien.’ *Archief- Veenhof*.
   De enige bekende Nederlandse reactie op Hepps Stone-lectures was afwijzend. Dr. W.J.A. Schouten oordeelde in een lezing voor de vergadering van de Vereeniging van Christelijke Natuur- en Geneeskundigen in Nederland, gehouden op 13 juni 1931 te Utrecht, dat Hepps standpunt door calvinistische beoefenaren van de natuurwetenschap tot geen prijs kon worden aanvaard. Hepp was verhinderd deze vergadering bij te wonen. Voor de tekst van dit referaat zie: W.J.A. Schouten, ‘Calvinisme en natuurphilosophie (een beoordeeling van prof. Hepps Stone-lectures)’, *Orgaan van de Vereeniging van Christelijke Natuur- en Geneeskundigen*, XXVIII, 1932, pag. 51-81. Zie ook: J. Stellingwerff, *De VU na Kuyper*, Kampen, 1990, pag. 151-154.
5. Schilder overlegde in oktober 1923 met de hoogleraren Grosheide, Van Gelderen en Hepp over een promotie in de Nieuw-Testamentische vakken, een maand nadat de theologische faculteit nieuwe studieëisen had vastgesteld. K. Schilder aan F.W. Grosheide, 1 november 1923: ‘Die bezoeken waren in zekeren zin voor mij een groote teleurstelling. Niet alleen, dat beiden mij verzekerden, dat de nieuwe methode van promotie moeilijker, althans omslachtiger was dan de oude (maar dat hadt u me ook al gezegd), maar vooral omdat prof. van Gelderen mij de onvoorwaardelijke verzekering gaf, dat van de studie van het Syrisch niets kon komen, wanneer ik niet op geregelde tijden, hetzij bij prof. van Gelderen zelf, hetzij bij prof. Thierry te Leiden college volgde.’ *Archief-Grosheide*.
   Zie: H.J. Smidt, *Het academisch statuut*, tweede herziene uitgave, Alphen aan den Rijn, 1932, pag. 131-138 (over de faculteit der godgeleerdheid). Pag. 138: ‘De candidaat, die vóór 19 september 1921 het candidaatsexamen had afgelegd, kon ter keuze hetzij (doch slechts tot 12 juli 1924) het oude doctoraal examen doen of herhalen, hetzij het nieuwe doctoraal examen doen.’

Oegstgeest, in de nabijheid van de Leidse universiteitsbibliotheek. Hier dacht hij tijd voor studie te vinden. Maar ditmaal kwamen ziekte in het gezin en plaatselijke kerkelijke verwikkelingen tussen beide. Hij liet het plan toen varen en nam een beroep naar Rotterdam-Delfshaven aan, één van de grootste gemeenten binnen het gereformeerde kerkverband. Maar juist daar kwam het studieplan in 1929 weer ter sprake. Enkele bekenden van Schilder wensten hem de doctorstitel toe, mede met het oog op de opvolging van de Kamper dogmaticus dr. A.G. Honig, die in 1934 met emeritaat zou gaan. Als hij studieverlof van de kerkeraad zou kunnen krijgen, waren zij bereid de onderneming financieel te steunen.[6.] Schilder greep deze kans met het oog op een mogelijk hoogleraarschap met beide handen aan. Begin 1930 raadpleegde hij Hepp over een dogmatische promotiestudie.

Schilder trof het ongelukkig. Hepp was de laatste maanden in *De Reformatie* over promotiezaken enige malen in aanvaring gekomen met *Bazuin-redacteur* Bouwman. De laatste had op 3 januari geschreven, dat van de kandidaten van de Theologische School, die aan de Vrije Universiteit wensten te promoveren, 'met name voor de dogmatiek, meer gevraagd wordt, dan van de candidaten der V.U. wordt geëischt'.[7.] Het stoorde Bouwman, dat Hepp in het geval van de Kamper kandidaten geen genoegen nam met de studie van de hun bekende dictaten van Honig, maar dat hij studie eiste van zijn eigen dictaten - en voor zover deze nog niet compleet waren, van de dictaten van Kuyper en Bavinck. Zodoende moesten de Kamper kandidaten 'geheel nieuwe dictaten bestudeeren, met een geheel anderen opzet en terminologie, als waarmee zij tot nog toe gewoon waren te werken, en waarvan de bestudeering maanden eischt'.[8.] Hepp ontkende dit, en schreef, dat hij integendeel de Kamper kandidaten vaak tegemoet kwam, door voor zijn eigen dictaten dispensatie te verlenen en het gebruik van Honigs dictaten toe te staan.[9.]

6. Schilder zou de kerkeraad aanbieden om in geval van toekenning van een studieverlof de extra kosten - voor de voortgang van zijn catechisaties en de preekvoorziening - voor zijn rekening te nemen. Een tiental sympathisanten van Schilder had zich voor deze kosten garant gesteld, zie: Dee, *K. Schilder*, pag. 349, 350.
7. *De Bazuin*, 3 januari 1930. Zie: Hepp, 'Alweer een praatje van prof. Bouwman', *De Reformatie*, X, 10 januari 1930, pag. 115.
8. *De Bazuin*, 17 januari 1930.
9. Hepp, 'Kolen vuurs op het hoofd van prof. Bouwman', *De Reformatie*, X, 24 januari 1930, pag. 132.

10. Ds. K. Schilder (links) en theologisch student C. Veenhof wandelend tijdens een pauze van het twaalfde congres van de Gereformeerde Studenten Beweging, september 1929.

Toen Schilder enkele weken later aan Hepp verzocht voor hem een bijzondere regeling te treffen, zodat hij als theologisch kandidaat onmiddellijk zijn doctoraal examen kon doen en aan zijn proefschrift kon beginnen, had hij dus geen ongunstiger moment kunnen kiezen. Uiteraard ging Hepp niet op dit voorstel in. Hij hield zich aan de academische regels, zeker na Bouwmans verwijt.[10.] Vast stond dus, dat een gedeelte van Schilders verlof besteed moest worden, alleen om

10. J. Wesseling, 'Enige herinneringen aan K. Schilders studietijd in Erlangen (Duitsland)', *De Reformatie*, LXII, 9 mei 1987, pag. 638, citeerde uit een aan hem gerichte brief van de fabrikant A. Borst Pzn., d.d. 10 oktober 1955, in 1930 één van de financiers van Schilders studie: 'Aan de voorwaarden die prof. Hepp echter stelde, namelijk om evenals zijn eerste-jaars studenten gewoon waren te doen, te beginnen met de dictaten van prof. Hepps eigen dogmatiek, kon prof. S. niet voldoen, gezien zijn belangrijke voorstudies en zijn nog altijd omvangrijke arbeid, ambtelijk in zijn gemeente (Delfshaven). Prof S. verzocht daarom aan Hepp om hem wetenschappelijk te testen, door bijv. omtrent dogmatiek vragen te stellen, niet uitsluitend over de dogmatiek van prof. Hepp zelf, maar ook over de dogmatiek van andere binnen- en buitenlandse professoren. Aan dit verzoek wilde Hepp niet voldoen.' K. Schilder aan C. Veenhof, 26 februari 1930, over Hepps reactie op bovenvermeld verzoek: 'Hij kan me toch niet meer tegenwerken dan 't geval is, dit onder ons gezegd.' *Archief-Schilder*.

het recht op promotiestudie te verkrijgen. Dit tijdverlies zou Schilder wellicht op de koop toe hebben genomen, ware het niet, dat hij in februari 1930 met Hepp in conflict raakte binnen de redactie van *De Reformatie*. Hoewel dit geschil zijn promotieplan zou kunnen schaden, ontweek hij het conflict niet: 'Ik zou me verachten als ik rechts of links zag.'[11.]

De moeilijkheden met Hepp werden echter een acuut probleem, toen Schilder in maart vernam, dat hij desgevraagd studieverlof kon krijgen van zijn kerkeraad. Hij maakte daarom een noodsprong. Op maandagochtend 7 april vertrok hij met de trein van 6 uur 32 naar de Duitse universiteitsstad Erlangen, waar hij prof. Wilhelm Koller kende.[12.] Daar vond hij een uitweg uit zijn moeilijkheden. De Duitse eisen voor een promotiestudie bleken veel gunstiger dan in Nederland: hij kon er aanstonds met het schrijven van zijn proefschrift beginnen, terwijl hem bovendien meer vrijheid gelaten werd in de keuze van zijn studiestof. Schilder besloot toen zonder aarzelen Hepp te passeren ten gunste van een nog onbekende promotor in Erlangen. De kerkeraad verleende hem op 16 april studieverlof van 1 mei 1930 tot 31 maart 1931.[13.] Schilders rubriek in *De Bazuin* werd voor een jaar overgenomen door ds. H.W. Laman en bij *De Reformatie* schortte hij zijn 'praktische medewerking' op. Op woensdag 30 april vertrok Schilder naar Erlangen in het vooruitzicht zich een jaar lang geheel te kunnen wijden aan zijn promotiestudie.

De afwezigheid van de beide voornaamste redacteuren in het voorjaar van 1930 zou mede bepalend zijn voor de nieuwe strijd binnen de redactie, die zou uitlopen op het voor de lezers plotselinge en destijds nooit opgehelderde vertrek van Hepp als eindredacteur van *De Reformatie*.

11. K. Schilder aan C. Veenhof, 26 februari 1930. *Archief-Veenhof*.
12. Twee jaar tevoren, op 10 mei 1928 had Schilder op de vergadering van de classis Leiden, de laatste die hij als predikant te Oegstgeest bijwoonde, de lutherse Gymnasialprofessor Wilhelm Koller uit Erlangen ontmoet. Koller werd daar geïntroduceerd door zijn collega dr. D.K. Wielenga Gzn. te Voorschoten, die de Gymnasialprofessor uit de periode rond 1920, toen Wielenga te Erlangen aan zijn proefschrift werkte. Notulen classisvergadering 10 mei 1928. *Archief-Classis Leiden*.
13. Notulen kerkeraad, 16 april 1930. *Archief van de Gereformeerde Kerk te Rotterdam-Delfshaven*.

De aanleiding tot het conflict was een verschil van mening binnen de redactie over het meest ambitieuze plan dat Hepp tijdens zijn tienjarig redacteurschap in *De Reformatie* heeft ontvouwd: de oprichting van een internationale calvinistische organisatie met nationale afdelingen.[14.]

Na de Eerste Wereldoorlog werden er in kerkelijke kringen in verschillende landen initiatieven genomen om te komen tot kerkelijke contacten over de landsgrenzen heen. In 1925 leidde dit streven onder leiding van de Zweedse aartsbisschop Nathan Söderblom (1866-1931) tot de 'Wereldconferentie voor Praktisch Christendom' te Stockholm, de eerste mondiale oecumenische kerkelijke samenkomst na de grote middeleeuwse concilies. Hepp overwoog dat ook de gereformeerden uit allerlei landen voor contact en beraad bijeen zouden moeten komen. Zijn streven trok mede in het licht van de veldwinnende oecumenische gedachte de aandacht, zij het dat zijn plan geheel anders gericht was en een uitgesproken calvinistisch karakter droeg. Nadat hij in 1925 zijn plan twee maanden achtereen in *De Reformatie* had uiteengezet,[15.] had hij er in verband met de kwestie-Geelkerken en de daaruit voortvloeiende kerkelijke strijd niet meer over geschreven. Wel maakte hij inmiddels plannen voor een internationaal calvinistisch congres in Nederland, te houden in de periode van de herdenking van het vijftigjarig bestaan van de Vrije Universiteit in oktober 1930.[16.]

Ook elders waren plannen gerezen om tot nauwere internationale samenwerking van calvinisten te komen, en in 1928 werd met dat doel

14. Zie: W.G. de Vries, *Calvinisten op de tweesprong. De Internationale Federatie van Calvinisten en haar invloed op de onderlinge verhoudingen in De Gereformeerde Kerken in Nederland in de dertiger jaren van de twintigste eeuw*, Groningen, 1974, m.n. pag. 50-123.
15. Hepp, 'Internationaal calvinisme', *De Reformatie*, VI, 2 oktober - 20 november 1925, omgewerkte vorm van een lezing, die Hepp in 1924 in Amerika hield; Hepp, 'Proeve van een grondslag voor de internationale calvinistische organisatie', *De Reformatie*, VI, 27 november en 4 december 1925. Eerder had Hepp reeds geschreven over de nationale samenwerking: 'Samenwerking van alle gereformeerden', *De Reformatie*, III, 9 februari-9 maart 1923.
In 1925 was op Hepps initiatief een 'Comité voor een internationale samenwerking van calvinisten' gevormd, waarin de hoogleraren dr. J. Ridderbos (gereformeerd), dr. Z.W. Sneller (sinds 1926 hersteld verbander) en prof.ir. C.M. van Wijngaarden (hervormd) zitting hadden.
16. Hepp, 'Internationaal calvinistisch congres', *De Reformatie*, VIII, 17 augustus 1928, pag. 343.

te Londen een organisatie in het leven geroepen.[17.] Hierbij raakten al spoedig de Nederlandse politici H. Colijn en A.W.F. Idenburg betrokken, die dit plan steunden. Sinds Colijn in 1920 als leider van de Antirevolutionaire Partij was opgetreden, had hij haar geleerd 'uit te zien boven eigen geestesgrenzen, niét omdat deze te veronachtzamen zouden zijn, maar omdat zij niet in alle omstandigheden beslissend behoeven of zelfs mogen zijn om de handen ineen te slaan.'[18.] Dit inzicht kon ook bij dit plan van betekenis zijn in verband met de ingewikkelde kerkelijke, politieke en sociale verhoudingen binnen het protestants-christelijke volksdeel. Hepp deelde dit inzicht, en had meer oog voor het internationaal contact dan de meeste gereformeerde predikanten en theologen, maar anders dan Colijn achtte hij het raadzaam om met het plan voor een Nederlandse afdeling van deze organisatie 'nog even te wachten tot de kerkelijke kruitdamp wat meer was opgetrokken'.[19.]

Colijn ondernam echter onmiddellijk actie en nodigde enkele vooraanstaande personen uit verschillende gereformeerde kringen (Vrije Universiteit, Theologische School Kampen, Theologische School Apeldoorn, Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk) op 8 augustus 1928 in het Kuyperhuis te Den Haag uit voor een bijeenkomst. Het Comité van Hepp, dat nooit meer dan een zaak van slechts enkele personen is geweest, werd eveneens bij de plannen betrokken, maar het initiatief lag bij Colijn, en niet bij Hepp.[20.] Hepps mondiale kijk vond bij Colijn en ook bij prof. mr. V.H. Rutgers - de eerste voorzitter van de Nederlandse Calvinistenbond - waardering, maar Idenburg en anderen vroegen zich reeds naar aanleiding van de eerste voorbesprekingen af, of Hepp de juiste persoon was om de

17. Zie: J. van Lonkhuyzen, 'Onder de Engelsche calvinisten', *De Standaard*, 28 juli 1928.
18. G. Puchinger, 'Meer dan honderd jaar...', in: C. Bremmer (red.), *Personen en momenten uit de geschiedenis van de Anti-revolutionaire Partij*, Franeker, [1980], pag. 26.
19. Hepp, 'Bond van Gereformeerden (Calvinisten) in Nederland', *De Reformatie*, X, 14 maart 1930, pag. 186.
20. J. van Lonkhuyzen aan F.W. Grosheide, 26 juli 1928: Ik heb enige vrees 'dat ik bij dr. Hepp en zijn organisatie (hij verzekerde mij, dat hij een 'organisatie' heeft: 2 geref.-herv., 2 chr. geref. en enkele geref.) niet aan het rechte adres ben. Ik had liever gehad, dat u de zaak hier te lande ter hand nam. Ik zeide ook tegen dr. Hepp dat ik u gevraagd had dat te doen. Hij zeide daarop dat hij alles reeds voor elkaar had. Het zou verbazend jammer zijn als hier niet terstond actie ondernomen werd.' *Archief-Grosheide*.

verschillende gereformeerde kringen in één organisatie te verenigen.[21.]

Het kostte moeite om de grondslag zodanig te formuleren, dat zowel de kerkelijk-gereformeerden, als de van het 'neo-calvinisme' van deze groep afkerige hervormde confessionelen èn de voor de 'Asser-geest' beduchte hersteld-verbanders ermee akkoord konden gaan. Uiteindelijk bleken alleen prof. Haitjema en ds. G.H. Kersten, Tweede-Kamerlid voor de SGP, van deelname af te zien.

Op 19 december 1929 werd in hotel *Terminus* te Den Haag in aanwezigheid van ongeveer tien personen de 'Bond van Gereformeerden (Calvinisten) in Nederland'[22.] opgericht, met als grondslag de Drie Formulieren van Enigheid.

Hoewel Hepp zoals gezegd liever had gezien, dat de nationale organisatie met het oog op de gevoelige kerkelijke verhoudingen na de kwestie-Geelkerken bescheiden van opzet was gebleven en dat men

21. J. van Lonkhuyzen aan F.W. Grosheide, 24 juli 1928: 'H. stond er nog al op dat we *zijn* organisatie hier te lande gebruiken zouden. Ik had u gevraagd de organisatie ter hand te nemen. Hepp zegt: hij heeft een comm. Is het u goed dat we hem de leiding hier te lande laten? Maar de Engelsche calv. willen actie. Zal dr. Hepp deze geven? (...) Het zou verbazend jammer zijn - ook voor den invloed der V.U. en studenten van deze univ. - deze actie te laten uitsterven. Kunnen we op dr. Hepp rekenen?'
A.W.F. Idenburg aan H. Colijn, Spietz, 15 augustus 1928: 'Ik weet niet of het doelmatig is aan te bevelen om in plaats van prof. Hepp een ander uit te noodigen om (des noods met Hepp) voor de nationale organisatie te zorgen (ik denk natuurlijk allereerst aan u of Fabius; niet aan mijzelve omdat ik niet vlot genoeg ben in het Engelsen).' *Archief-Colijn*.
In de loop van 1929 kwamen Idenburg en Van Lonkhuyzen tot de conclusie, dat Hepp in de organisatie niet op de voorgrond moest treden.
A.W.F. Idenburg aan V.H. Rutgers, Den Haag, 27 februari 1930: Van Lonkhuyzen is teleurgesteld over 'het geheel uitschakelen van van hem die het meest tot nu toe voor de intern, samenwerking had gedaan en daarentegen de eerste viool spelen van uw collega Hepp, wiens op de voorgrond treden moordend is voor al dit soort actie. De laatste gedachte drukte v. Lonkhuyzen niet zoo uit - maar zij geeft zijn - door mij gedeeld - gevoelen weder (...) Allicht is er een middel te vinden om hem [Van Lonkhuyzen] in het bestuur op te nemen: dat zou iets zijn. Het andere - het breidelen van prof. Hepp - zal niet zoo eenvoudig zijn.' *Archief-V.H. Rutgers*.
22. Oorspronkelijk was het de bedoeling alleen de aanduiding 'calvinisten' in de naam van de Bond op te nemen, maar omdat dit begrip door de confessionelen te zeer met Abraham Kuyper en zijn volgelingen werd geassocieerd, werd het begrip 'gereformeerden' ingevoerd. Met het oog op het buitenland werd de aanduiding 'calvinisten' tussen haakjes gehandhaafd.

eerst zijn krachten had gegeven aan de vorming van een internationale organisatie, beschouwde hij deze Calvinistenbond als zijn geesteskind.

Uit de in de loop van 1929 verschenen recensies van zijn brochure *Internationaal calvinisme* had hij zich reeds een beeld kunnen vormen van de kritiek, die de Calvinistenbond bij zijn eerste presentatie tegemoet zou kunnen zien. Prof. dr. S. Greijdanus en prof. Bouwman, die aanvankelijk bij de oprichting van de Calvinistenbond betrokken was geweest, hadden met name het niet-kerkelijk karakter van de door Hepp voorgestelde organisatie als een zwak punt aangemerkt.[23.]

Hepp had in *De Reformatie* al eerder zijn zorg uitgesproken over in zijn ogen kerkistische tendenzen binnen eigen kring en reageerde daarom scherp op Bouwmans bespreking van zijn brochure in *De Bazuin.* Hij meende misverstaan te zijn. De kerkelijke geschillen binnen de gereformeerde gezindte achtte hij niet van onbelang, maar hij wilde evenmin alle actie en samenwerking beperken tot één partij in die geschillen. Dat standpunt achtte hij irreëel, want 'we hebben uit te gaan van het feit, dat vele gereformeerden over de wereld behooren tot kerken, die niet geheel gereformeerd zijn'.[24.] Hij stelde daarom aan Bouwman de vraag, hoe volgens hem een internationale calvinistische organisatie dan wèl opgezet moest worden: 'Durft hij doctrinair vasthouden: de kerk voorop en indien niet, dan moet de internationale calvinistische aktie maar in de geboorte gesmoord?'[25.]

In november 1929 benutte hij de aankondiging van het op initiatief van de *Reformatie*-medewerker ds. D. Postma te Burgersdorp (Zuid-Afrika) in zijn land belegde calvinistische congres, om in enkele hoofdartikelen nogmaals op deze kwestie terug te komen. Hij wees er op, dat dit niet-kerkelijke congres bewees, dat hij geen luchtkastelen bouwde. Nederland mocht nu niet langer achterblijven, aldus Hepp, en hij herinnerde aan zijn suggestie voor een in 1930 in Nederland te houden internationaal congres. Om de Nederlandse calvinisten voor zijn plan te winnen, stelde hij kerkelijke conferenties ten voorbeeld en

23. Bouwman, *De Bazuin*, 11 oktober en 1 november 1929. Zie ook: S. Greijdanus, bespreking van V. Hepp, *Internationaal calvinisme*, in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, XXX, augustus 1929, pag. 204-206.
Bouwman was aanvankelijk, evenals K. Dijk, H.H. Kuyper, J.C. de Moor, J. Ridderbos en B. Wielenga lid van de Wereldbond van Kerken, zie: *De Bazuin*, 15 november 1929.
24. Hepp, 'Niet geheel objektief', *De Reformatie*, X, 18 oktober 1929, pag. 19.
25. Zie noot 24.

gebruikte hij kerkelijke begrippen om zijn pleidooi kracht bij te zetten: 'Wij hebben een waardigen tegenhanger te toonen van Stockholm en Lausanne. Hoe heerlijk zal het zijn, als op een wereldkongres het calvinistisch lied omhoog rijst en de calvinistische taal in verschillende talen wordt gesproken. Machtig moment voor het naar echte katholiciteit smachtend hart.'[26.]

Toen in februari 1930 de oprichting van de 'Bond van Gereformeerden (Calvinisten) in Nederland' via een persbericht tegelijkertijd in verschillende bladen bekend werd gemaakt, brak voor Hepp het uur van de waarheid aan. Nu in zijn kerkelijke kring naar verwachting een storm van kritiek zou losbarsten tegen het niet-kerkelijk karakter van de organisatie, achtte hij zich in zijn dubbele hoedanigheid van medeoprichter van deze Bond en *Reformatie*-redacteur meer dan een ander geroepen het pleit te voeren voor de Calvinistenbond.

Hepp stond echter voor een haast onmogelijke taak.

Het standpunt van Schilder was Hepp bekend: in een organisatie die stond op de grondslag van de Drie Formulieren van Enigheid wees hij samenwerking met niet-kerkelijk-gereformeerden af. Dit standpunt kwam het scherpst naar voren in verband met de samenwerking met hersteld-verbanders, over wie de Gereformeerde Kerken enkele jaren geleden hadden uitgesproken, dat ze de Drie Formulieren van Enigheid als belijdenisgeschriften ontrouw waren. Hepps probleem was hoe tegelijkertijd een warm pleitbezorger van de Calvinistenbond te zijn in *De Reformatie* en moeilijkheden binnen de redactie te voorkomen? Hij negeerde daartoe de in 1928 gemaakte redactieregeling, volgens welke hij overleg moest plegen over kopij, waarvan te vermoeden viel, dat de redactieleden daarover onderling van mening verschilden. Op de redactievergadering van 4 januari 1930, waar Waterink afwezig was, stelde hij zijn voornemen te schrijven over de oprichting van de Calvinistenbond *niet* aan de orde.

Hepp had voor zijn vertrek naar Amerika nog slechts zes weken om de Calvinistenbond te verdedigen. Hij verspeelde daarom geen tijd. Op 7 februari 1930 nam hij in zijn rubriek 'Kerkelijk leven' het persbericht over de oprichting van de Calvinistenbond in zijn geheel over, en een week later begon hij zijn pleidooi voor deze organisatie. Hij sneed onmiddellijk de voor de kerkelijk-gereformeerde kring brandende

26. Hepp, 'Het calvinistisch kongres in Zuid-Afrika', *De Reformatie*, X, 29 november 1929, pag. 65.

kwestie aan: ‘De bond stelt zich niet op gereformeerd-kerkelijk, maar op gereformeerd-konfessioneele basis.’[27.] Tegenover de te verwachten kritiek beklemtoonde hij het principiële karakter van de Calvinistenbond. Hij noemde de grondslag van Schrift en Drie Formulieren van Enigheid ‘scherp belijnd’, scherper dan enig andere nationale calvinistische zusterorganisatie in het buitenland.[28.] Deze grondslag sloot het lidmaatschap van ethischen en van hen die de wetenschap boven de Schrift stelden (Hepp duidde met deze formulering op Geelkerken) uit: ‘De Bond bedoelt niet alle zich noemende orthodoxen te vereenigen, maar alleen beslist-gereformeerden.’[29.] Met de belijnde grondslag was de Calvinistenbond volgens Hepp een beslist confessioneel-gereformeerde vereniging. Het kerkelijk standpunt van de leden werd buiten beschouwing gelaten: ‘Het komt er alleen op aan, dat de bepaalde personen, die zich aansluiten, confessioneel gereformeerd zijn.’[30.] Hepp verzocht hen, die zelfs bij deze grondslag nog aarzelingen hadden, niet passief te blijven toezien, maar zich aan te sluiten bij de Calvinistenbond en er aan mee te werken, dat de eenheid bewaard zou blijven.

Tot 7 maart vervolgde Hepp zijn breedvoerig betoog ongestoord. Maar in dit nummer kon hij het niet langer nalaten in te gaan op de kritiek, die inmiddels in de kerkelijk-gereformeerde pers was uitgebracht op het niet-kerkelijke karakter van de Calvinistenbond. Hij verweet de kritici een negatieve en passieve houding en concludeerde: ‘Indien men zich in die richting beweegt, is samenwerking met gereformeerden uit andere kerken afgesneden. Dan moet men op zichzelf blijven staan.’[31.] Hepp eindigde zijn artikelenserie over de Calvinistenbond met een laatste poging de kritiek tegen de Calvinistenbond te

27. Hepp, ‘Bond van Gereformeerden (Calvinisten) in Nederland’, *De Reformatie*, X, 14 februari 1930, pag. 155. De grondslag van de Calvinistenbond luidde volgens art. 2 van de statuten: ‘Deze vereeniging aanvaardt als haar grondslag de Heilige Schrift en mitsdien de Nederlandsche Geloofsbelijdenis, den Heidelbergschen Catechismus en de Vijf Artikelen tegen de Remonstranten. Zij erkent, dat de Heilige Schrift normatief is voor heel het menschelijk leven, met name voor zedelijkheid, wetenschap, kunst, gezins-, staatkundig en maatschappelijk leven.’
28. Hepp vergeleek de grondslag van de Calvinistenbond met die van Die Kristelik-Nasionale Bond (van Kalviniste in Suid Afrika) en de Sovereign Grace Union. Zie noot 27, pag. 170, 171, 179.
29. Zie noot 27, pag. 163.
30. Zie noot 27, pag. 170.
31. Zie noot 27, pag. 179.

bezweren: ‘De risico van den kruitdamp, door mij voorzien, wordt thans gevoeld. Wanneer de lucht daarvan is gezuiverd, zal men de dingen anders zien, zal men minder kerkistisch, meer konfessioneel zijn. In dien tusschentijd vraag ik: *vertrouwen*.’[32.]

Daarmee had Hepp ook zijn mede-redacteur Schilder in de kerkistische hoek geplaatst. Want hoewel deze nooit dit extreme standpunt zonder meer had ingenomen, was hij degene, die de laatste jaren in gereformeerd-kerkelijke kring geregeld had gevraagd om nieuwe bezinning op de betekenis van de kerk in verband met de christelijke organisatie. En vanaf 14 februari had Schilder zich in *De Bazuin* scherp tegen de grondslag van de Calvinistenbond gekeerd: ‘Ik ben sedert '26 niet zóó verbaasd en niet zóó bedroefd geweest, in kerkelijken zin natuurlijk.’[33.] In *De Reformatie* zweeg hij over de kwestie tot 14 maart en citeerde geen enkele tegenstem in ‘Persschouw’, maar achter de schermen had hij inmiddels actie ondernomen. Op 26 februari schreef hij daar over aan C. Veenhof: ‘Ik heb toen dadelijk [na Hepps eerste artikel over de Calvinistenbond op 14 februari] hem geschreven, dat ik dien Bond een misgeboorte vond, en dat ik het hoera niet voor mijn rekening nam, dat ik hem kwalijk nam, dat hij erover schreef zonder te raadplegen, hoewel er red. verg. geweest was.’[34.] Toen Hepp in een antwoordbrief bestreed, dat hij op de redactievergadering niets over de Calvinistenbond had gezegd,[35.] schreef Schilder vóór 20 februari een brief aan Hepp, Waterink en Tazelaar, waarin hij conform de nadere redactieregeling van 1928 voorstelde, dat Hepp in ‘Kerkelijk leven’ zou meedelen dat hij wegens gebleken verschil van mening binnen de redactie zijn artikelen over de Calvinistenbond zou opschorten.[36.] Hierop reageerde Hepp echter niet, maar publiceerde op 21 februari een volgend artikel over de Calvinistenbond. Daarop schreef Waterink aan Hepp, dat hij niet de behoefte had zich uit te spreken over het materiële standpunt van Schilder, maar dat hij diens formele bezwaar deelde en daarom ten spoedigste om een redactiever-

32. Zie noot 27, pag. 187.
33. *De Bazuin*, 14 februari 1930.
34. K. Schilder aan C. Veenhof, 26 februari 1930. *Archief-Veenhof*.
35. Ook Tazelaar wist zeker, dat de Calvinistenbond niet ter sprake was geweest op de redactievergadering van 4 januari 1930, zie: K. Schilder aan C. Veenhof, 26 februari 1930. *Archief-Veenhof*. Hepps brief aan Schilder is niet bewaard gebleven.
36. K. Schilder aan C. Veenhof, 26 februari 1930: ‘Als we met zijn vieren gelijke rechten hebben, moet 't ook blijken. Telkens is het met hem [Hepp] moeite.’ *Archief-Veenhof*.

gadering vroeg. Eind februari had Hepp die vergadering echter nog steeds niet geconvoceerd. De tijd begon te dringen, want op 10 maart zou hij naar Amerika vertrekken.

Het was duidelijk waar Hepp op aanstuurde. Hij koos niet voor redactioneel overleg, maar voor zijn beproefde tactiek van zelfstandig optreden. Hij besefte dat hij achteraf veel energie zou moeten besteden aan een verzoening met Schilder en wellicht ook met Waterink en Tazelaar, maar daartegenover stond in dit geval het voor hem belangrijke voordeel, dat hij zes weken lang ongestoord de Calvinistenbond zou kunnen introduceren. Wel beschouwd bood alleen deze weg Hepp de gelegenheid om in *De Reformatie* over de Calvinistenbond te schrijven. Maar de risico's waren ditmaal voor Hepp zeer groot, mede omdat de persoonlijke verhoudingen binnen de redactie reeds sinds enige tijd verstoord waren. Hepp was geïrriteerd over Waterinks afwezigheid op redactievergaderingen sinds de zomer van 1929,[37] terwijl de drie andere redacteuren de indruk hadden, dat Hepp tegenover hen niet altijd duidelijk blijk gaf van zijn bedoelingen en zich niet stipt aan afspraken hield. Dit had reeds enkele malen tot wrijving geleid. Hierbij kwam nog, dat Hepp in gereformeerde kring niet meer zo'n groot respect genoot als in 1924, toen het Consortium zijn positie onverlet liet. Begin 1929 was Hepp over een polemiek met Van der Vaart Smit, vol van oud zeer, zelfs door H.H. Kuyper berispt in *De Heraut*.[38] Ook door uitgever Smit was Hepps 'totaal overbodige schrijven' tegen Van der Vaart Smit veroordeeld.[39] Schilder, Tazelaar en Waterink hadden zich toen wijselijk afzijdig gehouden.

37. K. Schilder aan C. Veenhof, 26 februari 1930. *Archief-Veenhof*.
38. In *De Reformatie* van 7 december 1928 stelde Hepp onder de kop 'Het masker af', dat dr. H.W. van der Vaart Smit de anonieme medewerker was van de binnen gereformeerde kring met name vóór 1926 aanstoot gevende rubriek 'Van gereformeerde zijde' in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. Van der Vaart Smit, die sedert november 1926 aan het liberale dagblad was verbonden en er niet als anonymus schreef, was hierover beledigd, maar zocht tevergeefs verhaal bij de redactie. Toen Hepp in de polemiek met Van der Vaart Smit over deze zaak blijk gaf van zekere persoonlijke verbittering, riep H.H. Kuyper in *De Heraut* van 3 februari 1929 op zich in de pers voor persoonlijke aanvallen te wachten en alles te mijden, 'wat tot zulke persincidenten kan leiden, die niet alleen aan de wereld, maar ook aan ons gereformeerde volk ergernis geven'.
Hepp verweerde zich in *De Reformatie* van 8 februari 1929 tegenover H.H. Kuyper met een zeven kolommen lange en meer dan hoffelijke 'Bede om een vijfvoudig corrigendum'.
39. L. Smit aan H.W. van der Vaart Smit, 17 augustus 1928: 'Wat ik kan, zal ik gaarne in uw belang doen, en deze aangelegenheid zal opnieuw in de redactievergadering in bespreking komen. Ik hoop dan, dat de andere heeren mij niet in den steek laten, doch partij zullen kiezen.' Afschrift, *Archief-Gereformeerde Kerk Amsterdam-Zuid*.

Maar voor Hepps mede-redactieleden was er nu voldoende reden niet stilzwijgend aan dit nieuwe incident voorbij te gaan. Toen Schilder, Waterink en Tazelaar, op initiatief van de laatste twee, op dinsdagavond 25 februari bij Waterink thuis, Vossiusstraat 26 te Amsterdam, bijeen kwamen om zich te beraden op Hepps negeren van hun verzoeken, bleek de ergernis over Hepp zo groot, dat niemand bereid was nog langer met hem samen te werken. Anders dan bij het redactieconflict van 1928 klaagden ze nu alle drie over Hepps gebrek aan loyale samenwerking. De verhouding tussen Waterink en Hepp was geïrriteerd en zelfs Tazelaar, die in 1924 als enige redacteur nog met Hepp had willen samenwerken, en zich in de conflicten tussen de theologen binnen de redactie steeds afzijdig had gehouden, was nu ontstemd over Hepps gedrag en wilde niet meer met hem vergaderen. De redacteuren waren na hun tweemaal genegeerd verzoek aan Hepp zo geërgerd, dat ze Hepp geen kans meer wilden geven, om zijn fout te herstellen. Eensgezind besloten ze die avond hem mee te delen, dat zij hun bezwaar, zonder verder redactieberaad, voor het Consortium zouden brengen. Een herstel van de verhoudingen was wat hen betreft niet meer mogelijk, en zij eisten daarom van Hepp, dat hij de redactie zou verlaten; zo niet, dan zouden zij gedrieën uit de redactie treden. Schilder wenste echter niet zonder een gesprek van Hepp te scheiden. Op de eerste zaterdag van maart kwamen de vier redacteuren van *De Reformatie* alsnog, zij het voor het laatst, bijeen. Hepp wilde praten, misverstanden uit de weg ruimen en was zelfs tot het aanbieden van excuses bereid, maar in een gang naar het Consortium bewilligde hij ook nu in geen geval. De drie redacteuren beriepen zich echter op de nadere redactieregeling, die precies voorschreef hoe Hepp had moeten handelen in deze situatie, en hielden voet bij stuk. Ze kwamen slechts overeen, dat Schilder Hepps rubriek ‘Kerkelijk leven’ zou verzorgen gedurende de drie maanden van diens verblijf in de Verenigde Staten, en daarbij vrij was ook zijn mening te geven over de Calvinistenbond. Schilder begon de verzorging van deze rubriek op 21 maart 1930 met namens de redactie te verklaren, dat zij de verantwoordelijkheid aanvaardde voor het naar buiten treden van het meningsverschil over de Calvinistenbond, dat maatregelen overwogen werden, om dergelijke

meningsverschillen niet meer voor rekening van de thans fungerende redactie te laten komen (een bedekte toespeling op de inschakeling van het Consortium) en dat Schilders artikelen over de Calvinistenbond met goedkeuring van de in Nederland aanwezige redacteuren werden geplaatst.[40] Schilder had met zijn kopij conform de redactieregeling gehandeld en daarmee was voor hem de weg vrij ook zijn inhoudelijke bezwaren tegen Hepps artikelen uiteen te zetten.

In zijn artikelen over de Calvinistenbond stelde Schilder, dat een gereformeerde buiten de kerk niet verplicht was op dezelfde wijze te spreken als daarbinnen, maar hij mocht volgens Schilder zijn kerkelijke belijdenis nergens tegenspreken. Dit standpunt was volgens hem geen kerkisme, dat alleen over samenwerking en eenheid wilde spreken als kerkelijke samenwerking en kérkelijke eenheid, maar een poging het leven op allerlei gebieden als een eenheid te bezien. Schilders kritiek spitste zich toe op deelname van hersteld-verbanders aan de Calvinistenbond. Terwijl zij in 1926 op kerkelijk terrein als niet-confessioneel-gereformeerd waren veroordeeld, werden zij in 1930 op basis van diezelfde confessie weer binnen de Calvinistenbond als gereformeerden aanvaard. In Schilders ogen was hier geen sprake van achterdocht of wantrouwen zijnerzijds, maar van een inconsequentie, die niet te aanvaarden was. Op 4 april diende hij Hepp van repliek: 'Het is gemakkelijk gezegd: de kruitdamp beneemt het gezicht op de *personen*. Er is óók een mogelijkheid, dat een vriendschapsband het gezicht beneemt op de (uiteengaande) *wegen*. Laat men, wie hier bezwaard is, niet doodverven als iemand van mindere qualiteit, achterdochtig, wantrouwend; want er is een *nuchtere* vraag aan de orde. Het is *déze* vraag: of de groep-Geelkerken, die als geheel plaats nemen kan [in de Calvinistenbond], een andere *richting* is, ja dan neen. (...) Laat mij het zóó mogen zeggen: ik heb het, evenals prof. Hepp, verdragen, dat in den kruitdamp van de Asser dagen, enkelen mijn persoonlijke bedoelingen niet hebben onderscheiden. Het is jammer, dat thans die kruitdamp naar mij, en anderen, toegeblazen wordt door iemand, die er zelf in heeft gestaan.'[41]

Hepp had voorlopig om vertrouwen gevraagd, maar Schilder schonk hem dat niet meer. Hij bracht in 'Persschouw' wekelijks scribenten uit alle delen van het land, uit grote en kleine bladen, met hun bezwaren

40. Schilder, 'Over den Bond van 'Gereformeerden (Calvinisten)', *De Reformatie*, X, 21 maart 1930, pag. 196.
41. Zie noot 40, pag. 211.

tegen de Calvinistenbond voor het voetlicht van de landelijke pers. Gecombineerd met Schilders artikelenserie over de Calvinistenbond droeg *De Reformatie* in maart en april 1930 het standpunt uit, dat in februari en maart door Hepp juist was bestreden. Aan deze fase van het debat nam Hepp vanuit het buitenland geen deel, want van zijn voornemen ook vanuit de Verenigde Staten zijn bijdrage te leveren kon niets komen. Hij was dus niet in staat invloed uit te oefenen op het verloop van het debat, dat nu voor hem een ongunstige kant op ging, die hij reeds in 1928 had voorzien. Machteloos moest hij vanuit Amerika toezien hoe de kritiek op zijn geesteskind door zijn eigen persorgaan werd aangevoerd.

Schilder behandelde allerlei tegenwerpingen uitvoerig. Deze uitvoerigheid leidde hem een enkele keer van zijn onderwerp af en gaf hem tevens aanleiding een kritisch oordeel over het gereformeerde leven als zodanig uit te spreken: 'Het hooge woord moet er maar eens uit: ik vind, dat in onzen tijd de verslapping algemeen is. En over de geheele linie. En ik vind, dat het groote gevaar, dat ons dreigt, niet ligt in een acute ketterij, maar in een permanente. Ik steek, als ik aan de groep-Geelkerken denk, de hand in eigen boezem, en zeg: háár fout was groot, maar ik vrees, dat ons hedendaagsche gereformeerdendom - ik haal nu de christelijk-gereformeerden en anderen er opzettelijk óók bij - aan een slepende ziekte lijdt, die erger gevolgen dragen zal dan welke acute, volk-beroerende ketterij ook, waarover men brochures en zoo schrijven kan. Ik heb hierop het oog: dat men niet meer zoekt naar het absolute in elk concreet ding. Vooral niet in de dingen der *kerk*.'[42.] Met deze *cri de coeur* had na Hepp ook Schilder zich in *De Reformatie* volledig uitgesproken inzake de Calvinistenbond. Hun verschillend standpunt was nu op het scherpst gemarkeerd: tegenover Hepps streven de gereformeerde overtuiging in de samen werking van *alle* confessioneel-gereformeerden gestalte te geven, stond Schilders poging die overtuiging te versterken, door haar inhoud te concretiseren en te markeren tegenover andere overtuigingen. Zowel Hepp als Schilder verdedigden een reëel standpunt, waarbij de een het accent legde op de katholiciteit en de ander op de identiteit van de gereformeerde levensovertuiging. Deze beide aspecten werden in de eerste vijfentwintig jaar na de Vereniging van 1892 op kerkelijk-gereformeerd terrein onder leiding van Kuyper en Bavinck verbonden, maar reeds tien jaar na hun overlijden, in de actuele omstandigheden van 1930, was voor

42. Zie noot 40, pag. 226.

Hepp en Schilder in *De Reformatie* op dit punt geen overeenstemming meer mogelijk.

In deze gespannen verhouding tussen de redacteuren kon gemakkelijk een misverstand ontstaan, te meer daar Hepp en Schilder tijdelijk buitenslands verbleven. Op reis naar Amerika telegrafeerde Hepp in maart de nog in Nederland aanwezige Schilder, dat deze niet 'cowardly' moest trachten het Consortium een uitspraak over het redactiegeschil te laten doen, terwijl hij in Amerika was. Schilder ontzenuwde dit verwijt als een misverstand: besloten was, dat de Consortium-vergadering over het redactieconflict gehouden zou worden in aanwezigheid van alle redacteuren.[43.]

Voor zijn vertrek naar Erlangen werd aan Schilder duidelijk, dat uitgever Smit zich niet langer aan Hepp gebonden achtte. Waterink schreef aan Schilder op 12 april, dat hij Smit had meegedeeld dat de drie redacteuren op de komende redactievergadering met hem wilden spreken over de keuze, die zij Hepp hadden gesteld: 'Zijn antwoord was: dat is niet moeilijk, je laat dan natuurlijk liever één loopen dan drie.'[44.] Vanuit Goes vielen dus geen moeilijkheden te verwachten. Op de redactievergadering met Smit, die in verband met Schilders verlof was verschoven van 1 mei naar dinsdag 29 april, werd definitief besloten het geschil met de in Amerika verbijvende Hepp ter beoordeling voor te leggen aan het Consortium; tot dan toe had Hepp deze stap steeds weten te voorkomen. Staande de vergadering schreef Waterink een brief aan Hepp, waarin hij hem ter toelichting op dit besluit meedeelde, dat een door hem gewenste voltallige redactievergadering na zijn terugkeer uit Amerika onmogelijk was geworden door Schilders verblijf in Erlangen. Om Hepp nog de gelegenheid te bieden op deze brief te reageren, besloten de redacteuren met het verzenden van hun brief aan het Consortium - door Schilder te schrijven - nog tot 1

43. V. Hepp aan K. Schilder, Princeton, 4 april 1930: 'Uw brief ontving ik aan boord van de Olympic. Misschien las ik uw schrijven wat vluchtig. In elk geval doet het mij genoegen, dat ge niet bedoelt wat ik dacht. Gij wilt mij hoop ik excuseeren voor de verkeerde opvatting. Met de beste wenschen voor de leiding van De Reformatie.' *Archief-Schilder*.
K. Schilder aan C. Veenhof, 22 mei 1930: 'Je weet geloof ik nog niet, dat Hepp me 'n anzicht gestuurd heeft uit Amerika, waarin hij de adjectieven, die hij mij schriftelijk had toegevoegd (unfair, cowardly!), omdat hij *meende*, dat ik van plan was *zijn afwezigheid* te 'benutten' voor 'n consortium vergadering, waar hij zich niet verdedigen kon (!), zoo'n beetje terugneemt, en zoo z'n excuus aanbiedt: hij had zeker mijn briefte haastig gelezen.' *Archief-Veenhof*.
44. J. Waterink aan K. Schilder, 12 april 1930. *Archief-Schilder*.

juni te wachten. Rond deze datum zond Schilder zijn concept van deze brief ter goedkeuring aan Tazelaar en Waterink. Omdat Waterink zijn inhoudelijke bezwaren tegen de Calvinistenbond niet deelde, had Schilder deze nadrukkelijk voor eigen rekening genomen; het Consortium werd gevraagd zich alleen in het zakelijke geschil uit te spreken.

Tot dan toe was Schilder vol vertrouwen over de goede uitkomst, maar toen enkele weken later Hepp teruggekeerd was in Nederland, begon hij zich in zijn afgezonderde positie te Erlangen zorgen te maken over de afloop van de zaak, zoals Hepp tijdens zijn Amerikaanse reis evenzeer had gedaan. Zouden Tazelaar en Waterink stand houden, als de in Nederland teruggekeerde Hepp hen ging bewerken op een redactievergadering, waarbij Schilder niet aanwezig was? Hepp had zijn mede-redacteuren in de afgelopen zes jaar goed leren kennen en wist, dat Schilder de drijvende kracht van het drietal was. Toen een bericht van zijn twee medestanders inzake de goedkeuring van het concept uitbleef, voelde Schilder zich ongerust en schreef daar over aan Veenhof: ‘Het spijt me erg, dat ik er niet bij kan zijn. Als Hepp aan 't *praten* komt, redeneert ie net zoo lang met z'n oogen dicht, tot de lui er één voor één uit scheiden, en hij *formeel* z'n zin krijgt onder algemeene verachting en zelfverachting. Verachting ten opzichte van zijn persoon. Zelf-verachting van de lui, die hem lieten gaan, en zich zelf dat niet vergeven kunnen. Zoo is 't den vorigen keer gegaan (Wielenga, Dijk, Buijtendijk). Daarom houd ik dezen keer zoo vast aan de gemeenschappelijkheid der 3. We zullen afwachten. De uitgever is 't met ons eens; maar dat zegt niets, zoodra Hepp *praat*.’[45] Deze vrees werd nog versterkt door zijn twijfels omtrent Waterink, wiens standpunt hij nooit geheel doorgrondde.

Maar Tazelaar en Waterink weerstonden Hepp wel degelijk. Ze hadden Schilders brief naar het Consortium reeds doorgezonden, en de voorzitter, ds. C. Lindeboom, had een vergadering laten uitschrijven op woensdag 24 september. Ook Schilder kon daarbij aanwezig zijn, want hij was eind juli voor twee maanden in Nederland teruggekeerd. Op deze vergadering werden nog wel enkele verzoeningspogingen ondernomen, maar het mocht niet baten. Schilder, Tazelaar en Waterink bleven eensgezind van oordeel, dat een voortgaande samenwerking met Hepp onmogelijk was geworden. Nadat aan de redactie was verzocht de vergadering te verlaten, nam het Consortium de vol-

45. K. Schilder aan C. Veenhof, 12 juni 1930. *Archief-Veenhof*.

11. Dr. C. Tazelaar, toeschouwer in de redactieconflicten, ‘tot hij ten slotte in 1935 zijns ondanks zelf in een conflict betrokken zou worden’ (pag. 109).

gende resolutie aan: ‘Het Consortium, kennis genomen hebbende van de verklaring der drie redacteuren, Schilder, Tazelaar en Waterink, dat zij niet langer met Hepp in de redactie van *De Reformatie* kunnen en willen samenwerken; zich afvragende wat het belang van *De Reformatie* medebrengt, òf herbenoeming van dr. Hepp, wat het uittreden der drie andere leden ten gevolge heeft; òf herbenoeming van de drie bezwaarde redacteuren en niet van dr. Hepp; is van oordeel tot het laatste te moeten besluiten, en dat met den nieuwen jaargang 1 october 1930.’[46.]

Opnieuw toegelaten tot de vergadering werd deze resolutie aan de vier redacteuren voorgelezen. Hepp concludeerde terecht dat hij van het Consortium een duidelijk *consilium abeundi* had gekregen. Hij verklaarde zich naar de uitspraak te zullen schikken en *De Reformatie* te verlaten. Nadat Hepp zijn conclusie kenbaar had gemaakt, bedankte Waterink namens de bezwaarde redacteuren voor het vertrouwen, dat het Consortium in hen had gesteld. Daarop werd de vergadering gesloten.

Twee dagen later schreef Consortium-voorzitter Lindeboom aan Grosheide, dat het college tegenover het ‘entweder-oder van de drie

46. Smit, *Iets uit de geschiedenis van het weekblad ‘De Reformatie’. Archief-Veenhof*.

redacteuren' niet anders had kunnen beslissen: ''t Was pijnlijk. Maar - de eenige oplossing.'[47] Op vrijdag 26 september opende Hepp *De Reformatie* met een korte, sobere mededeling: 'Met dit nummer beëindig ik mijn werkzaamheid voor 'De Reformatie'. Eerlang hoop ik mijn persarbeid op andere wijze voort te zetten en de thans onderbroken artikelen, voorzover ze dan nog actueel zijn, te vervolgen.' Dit voor de lezers totaal onverwachte bericht was de eerste en enige informatie die zij ontvingen na de mededeling van Schilder over het meningsverschil in *De Reformatie* van 21 maart. In het volgende nummer bedankte de redactie de afgetreden redacteur met één zin: 'Ons blad en zijn lezers danken hem voor het goede, dat hij als redacteur heeft geschonken.'

*

Het tienjarig eindredacteurschap van *De Reformatie* is voor Hepp van grote betekenis geweest. Niet alleen heeft hij in deze functie, meer dan als hoogleraar, concrete leiding gegeven aan het gereformeerde leven, maar ook heeft hij in dit blad zijn streven op kerkelijk-theologisch gebied breedvoerig uiteen kunnen zetten. Zijn positie in gereformeerde kring was ten tijde van de oprichting van *De Reformatie* marginaal. Hij begon in de redactie naast Dijk en Wielenga als *outsider*, maar binnen korte tijd was hij de belangrijkste redacteur van het blad, vooral omdat hij, zoals Schilder schreef, 'après tout toch een vent is, die wat kan, en die altijd de krant heeft gediend met copie, die veelszins goed was'.[48]

Hepp gaf richting aan het blad en loodste het door de moeizame beginjaren heen. Hij heeft in *De Reformatie* gelegenheid gehad zijn vernieuwingsideaal van een evenwichtige en geleidelijke ontwikkeling van het gereformeerde leven te propageren. Dit ideaal had kort na 1920 enige betekenis in het kerkelijk-gereformeerde leven als een gematigd alternatief voor het standpunt van de 'jongeren'. Zijn verzet tegen hun optreden verschafte Hepp en *De Reformatie* in de jaren rond 1926 zelfs een centrale plaats in het kerkelijk leven. Het leek er op, dat Hepp zich als een toonaangevend woordvoerder in gereformeerde kring zou ontplooien, maar al spoedig bleek zijn ideaal te mat en zijn persoonlijkheid te weinig pregnant om een nieuwe generatie gerefor-

47. C. Lindeboom aan F.W. Grosheide, 26 september 1930. *Archief-Grosheide*.
48. K. Schilder aan C. Veenhof, 26 februari 1930. *Archief-Veenhof*.

meerden te kunnen bezielen. Toen bovendien nieuwe thema's en denkwijzen in het kerkelijk leven de aandacht vroegen, neigde Hepp er opnieuw toe vóór alles matigend te willen optreden.

Evenals het optreden van de 'jongeren' beschouwde hij het transcendentalisme van Barth en Schilders sterke accentueren van de betekenis van het kerkelijk instituut als kenmerkende verschijnselen van de onevenwichtige, emotionele periode van na de Eerste Wereldoorlog. Tegenover deze verschijnselen op cultureel en theologisch terein trachtte Hepp de continuïteit en systematiek van het gereformeerde denken in het licht te stellen, maar hij slaagde er niet in hiermee Schilder aan zich te binden. In 1930 moest hij bovendien constateren dat in de kerkelijk-gereformeerde pers verdeeld werd gereageerd op de oprichting van de Calvinistenbond, waarmee Hepp het gereformeerde leven trachtte te stimuleren.

Het is begrijpelijk, dat Hepp met name Schilder verantwoordelijk hield voor de beknotting van zijn streven, maar materieel gezien was dat niet geheel juist. Bij diverse gelegenheden in verschillende kringen waren bezwaren gerezen tegen het optreden van Hepp. Schilder, Waterink en Tazelaar deden in hun kritiek op Hepp als redacteur voor elkaar niet onder. Het conflict tussen Schilder en Hepp stond in breder verband niet los van het groeiende onbehagen aangaande Hepps leidende positie in het kerkelijke en wetenschappelijke leven van de gereformeerden. Over Hepps ontslag werd in de pers gezwegen, hetgeen gelet op zijn vooraanstaande positie in het grootste gereformeerde kerkelijke weekblad opmerkelijk mag heten.

Reeds vóór er onoplosbare onenigheid ontstond binnen de Gereformeerde Kerken waren de wegen van Hepp en Schilder ver uiteen gegaan. Zij zouden na enige jaren in volle wapenrusting *tegenover* elkaar staan. De bittere strijd die toen tussen hen ontbrandde, en waarin zij elkaar in niets gespaard hebben, kan niet worden doorzien zonder kennis te hebben genomen van de jaren van nauwe samenwerking in *De Reformatie* én de fatale redactionele breuk die daaruit ontstond. Het was een onheelbare breuk, die zowel van persoonlijke aard was als bepaald werd door onoverbrugbare geestelijke en theologische verschillen van inzicht, die in de jaren dertig en veertig duizenden zouden uiteenslaan, die eens kerkelijk zo hecht met elkaar verbonden waren.

11. Het interregnum-Waterink

Inmiddels, hoe moest *De Reformatie* in oktober 1930 verder zonder Hepp, de redacteur die meer dan Dijk, Wielenga, Schilder, of wie ook, het blad een eigen gezicht had gegeven?

De redacteuren Schilder, Tazelaar en Waterink hadden geen duidelijk omlijnd plan gereed. Hun samengaan tegen Hepp was niet zozeer gebaseerd op een meningsverschil over de inhoud van het blad, maar berustte vooral op hun verzet tegen diens wijze van omgang met de mederedacteuren. Toen Hepp *De Reformatie* verliet, wilden de overgebleven redacteuren eigenlijk niet anders dan het blad op de oude vertrouwde wijze voortzetten. Maar dit bleek geen eenvoudige opgave. Hepp had tien jaar lang het karakter van *De Reformatie* bepaald, niet alleen omdat zijn mening het redactiebeleid had beheerst, maar ook door het simpele feit, dat hij meer en regelmatiger kopij leverde dan de andere redacteuren en steeds weer kopij van medewerkers wist te verkrijgen.

Wie kwam thans als vervanger van de nijvere Hepp in aanmerking? Er dienden zich na zijn ontslag wel nieuwe medewerkers aan,[1] maar een nieuwe redacteur werd niet gevonden. Toch moest de indruk worden vermeden, dat zonder Hepp het leven uit het blad was. Dit was mede van belang, omdat Hepp, gelet op zijn afscheidswoord, mogelijk met een nieuw orgaan in de pers zou optreden.[2]

1. A.G. Barkey Wolf aan F.W. Grosheide, 19 oktober 1930: ‘Zoolang prof. Hepp aan de Reformatie verbonden was, zou ik nooit een dergelijk verzoek [tot medewerking] hebben gericht aan de redactie om de eenvoudige reden dat het blad mij onder zijn leiding onsympathiek was. Nu hij weg is (...) zou ik het *wel* prettig vinden om u dan eens een artikel te mogen leveren.’ *Archief-Grosheide*.
2. V. Hepp aan G.M. den Hartogh, 15 juni 1931: ‘Nog dank ik u vriendelijk voor het waardeerend woord, dat gij mij schreeft naar aanleiding van mijn niet meer deel uitmaken van de redactie van De Reformatie. Inmiddels is bij mij het plan gerijpt een periodiek (maand- of weekblad) op te richten met een uitgesproken thetisch-apologetisch karakter. Gaarne zou ik zien, dat gij mede zitting wildet nemen in de redactie daarvan. Ik weet, dat gij het druk hebt. Daarmede zal, dit beloof ik u, rekening worden gehouden. Mag ik u daarom uitnoodigen een vergadering in besloten kring bij te wonen op maandag 22 juni 's-morgens half elf in Terminus te Den Haag (tegenover station H.S.M.)?’ *Archief-Den Hartogh*.
   Ook dr. G.B. Wurth was uitgenodigd mee te werken aan het nieuwe blad. Hepps plan werd niet gerealiseerd.

Schilder leek als de voormalige ‘tweede’ redacteur de aangewezen persoon om Hepps leidinggevende taak op zich te nemen, maar hij had het komende jaar vrij gemaakt voor studie, en zou daartoe veel in het buitenland vertoeven. De neerlandicus Tazelaar kwam als leidinggevend redacteur voor een kerkelijk orgaan niet in aanmerking, zodat alleen Waterink overbleef om *De Reformatie* voorlopig de nodige leiding te geven.

Waterink genoot als hoogleraar zekere autoriteit binnen gereformeerde kring. Hij schreef gemakkelijk, had een vlotte stijl en was bovendien van vele markten thuis. Maar zijn staat van dienst als *Reformatie*-redacteur was niet in alle opzichten een aanbeveling om als motor van de redactie te fungeren. Bij zijn optreden als redacteur op 3 oktober 1924 had hij de verzorging op zich genomen van de wijsgerige rubriek - die voordien door Wielenga was geredigeerd - en van de rubriek ‘Opvoeding en onderwijs’. Maar de eerste rubriek leidde slechts een kort bestaan en verscheen op 5 februari 1926 voor het laatst, terwijl aan de pedagogische rubriek wel diverse auteurs bijdroegen, maar zelden of nooit Waterink. Na zijn benoeming tot hoogleraar beperkte hij zijn redacteurschap van *De Reformatie* tot het hoogst noodzakelijke: één, soms twee hoofdartikelenreeksen per jaargang, een paar meditaties en enkele boekbesprekingen. Tussen 1926 en 1930 was hij de minst produktieve redacteur van de vier, tot ergernis van Hepp, die zich veel inspanningen voor het blad getroostte. Waterink was nu eenmaal niet de persoon om zich met heel zijn hart jarenlang aan een ideële onderneming als een kerkelijk weekblad te geven. Hij besteedde zijn energie, behalve aan zijn predikantschap, aan een reeks van projecten van verschillende, liefst praktische aard. Zo schreef hij in diverse bladen over culturele onderwerpen, trachtte hij vanaf 1926 als hoogleraar de beginselen voor een christelijke pedagogische en psychologische wetenschap te formuleren, en was hij daarnaast vooral geboeid door de vraag, hoe de beginselen van deze wetenschappen in opvoeding en onderwijs toe te passen.

In 1930 moest er echter wel verandering komen in zijn min of meer passieve opstelling als redacteur van *De Reformatie*. Toen Hepp in

maart naar Amerika vertrok nam eerst Schilder de verzorging van de rubriek ‘Kerkelijk leven’ waar, maar toen een maand later ook deze naar het buitenland afreisde, viel deze verantwoordeljkheid toe aan Waterink. Hij verzorgde enkele maanden zowel Hepps kerkelijke rubriek als de ‘Persschouw’ van Schilder, niet vermoedend dat de tijdelijke inspanning voor *De Reformatie* het begin zou vormen van de belangrijkste periode in zijn redacteurschap van ruim tien jaar.

Waterink leek tegen de redacteurstaak opgewassen, en was - anders dan Tazelaar in 1924, gedurende Hepps eerste Amerikaanse reis - meer dan een tijdelijk zaakwaarnemer. Zijn beschouwingen droegen niet het gedecideerde karakter van Hepps artikelen, en misten de briljante flitsen en scherpzinnige woordspelingen van Schilders bijdragen, maar ook hij schonk aan *De Reformatie* in zekere zin toch een eigen kleur.

Het karakter van Waterinks redacteurschap was niet verrassend voor wie zijn bijdragen in *De Reformatie* de afgelopen zes jaren had gevolgd. Waterinks onderwerpen lagen weliswaar op kerkelijk-theologisch, pedagogisch en psychologisch terrein, maar vooral op dat van de gereformeerde levenspraktijk. Zijn artikelen waren populair geschreven en heel wat lichter van toon dan de bijdragen van Hepp en Schilder. Hij gaf eerder beschrijvingen dan analyses, en zijn toon was doorgaans niet scherp-kritisch, maar vaderlijk-vermanend.

Zijn belangstelling ging uit naar het leven van de gereformeerde kring in verband met de moderne samenleving, waarbij hij vooral oog had voor de spanning tussen de moderne tijd en de gereformeerde levenshouding van die dagen. Op dit punt vertoonde hij enige verwantschap met de ‘jongeren’ tien jaar geleden, maar in zijn geval leidde deze spanning niet tot een theologische of wijsgerige heroriëntatie. Hij bleef de standpunten van Bavinck en Kuyper zonder meer trouw en richtte zich graag tot de eenvoudige lezer. Zijn praktische verdienste was, dat hij het karakter van de moderne cultuur eenvoudig en concreet beschreef. Waterink was als volksopvoeder een realist. Hij poogde zijn lezers de ogen te openen voor allerlei nieuwe ontwikkelingen en trachtte hen vertrouwd te maken met het veranderlijk karakter van de moderne tijd en de feiten te nemen zoals ze op dat moment waren. Met de bespreking van actuele vraagstukken beoogde hij aanvankelijk verdeeldheid op dit punt in eigen kring te bezweren, die in de eerste jaren van zijn redacteurschap het kerkelijk leven beheerste. Het ontstaan van de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband toonde dat hij hierin niet slaagde.

Ook volgens Waterink had de moderne, naoorlogse tijd een belangrijke wending te zien gegeven in de geschiedenis van de westerse cultuur, 'bijna even groot, als de verandering, die het wetenschappelijk gezicht op ons heelal in de laatste vier en een halve eeuw onderging'.[3] De geestelijke omkeer die zijn generatie beleefde werd in zijn ogen niet veroorzaakt door de wetenschap; het was een omwenteling van het algemene levensbesef. Ook Waterink achtte de veruitwendiging, die J.C. Aalders reeds in 1916 als het negatieve kenmerk van de moderne tijd had geschetst, het typerende element van zijn dagen. De naoorlogse tijd was volgens hem een zwakke cultuurperiode, maar hij hoopte dat het tevens een overgangsfase zou zijn naar een nieuwe bloei. Hij constateerde allerlei levensontbindende factoren: de toename van het verkeer en de opkomst van de radio gingen zijns inziens ten koste van de degelijkheid van vroeger; het gevoel prevaleerde boven het zakelijke argument; het solidariteitsbesef nam af; de eigen ervaring werd norm; eerbied en plichtsbesef raakten minder in tel en het uiterlijk vertoon werd van steeds groter belang; aldus Waterink in het voorjaar van 1930 in de rubriek 'Kerkelijk leven', in een serie over 'De "structuur" van den modernen tijd'. Al deze ontwikkelingen waren volgens hem ook te herkennen in het moderne religieuze besef met zijn drang naar realiteit en sentimentaliteit.[4]

Steeds deed hij pogingen om de eigentijdse cultuur te typeren en de eigen positie van de gereformeerde daarin te markeren. Waterink bood geen diepe doordenking van de houding van de christen in de cultuur, zoals A.H. de Hartog, Th.L. Haitjema, W.J. Aalders, G. van der Leeuw, O. Noordmans en vooral Karl Barth en ook Schilder zouden doen, maar gaf praktische wenken van weinig controversiële aard op het gebied van gezin en opvoeding, die voor zijn tijd in zijn kring nuttig waren.

Wel voerde hij in *De Reformatie* in de zomer van 1930 een kort debat met prof. dr. G. van der Leeuw (1890-1950), hoogleraar in de godsdienstgeschiedenis en fenomenologie van de godsdienst aan de universiteit te Groningen. Deze hervormde theoloog, van werkelijk brede culturele allure, was eveneens geboeid door de vraag naar de houding van het christelijk volksdeel in de moderne cultuur. Hij

3. Waterink, 'De christen in onzen tijd', *De Reformatie*, V, 14 november 1924, pag. 47.
4. Waterink, 'De "structuur" van den modernen tijd', *De Reformatie*, X, 27 juni 1930, pag. 307.

schreef op 13 juni 1930 in het *Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur* over dit onderwerp, met name met het oog op het nationale leven in Nederland. Aanleiding was de verdeling van de radiozendtijd naar de volgens gezindten ingedeelde zendgemachtigden, die door de regering was bekend gemaakt. Van der Leeuw vroeg zich af, of er eigenlijk nog wel een Nederlands volk als eenheid bestond. De afzonderlijke organisatie van de verschillende geestelijke groeperingen in Nederland was volgens hem zo ver doorgevoerd, dat het leek, alsof er van een gezamenlijk levensverband geen sprake meer was. Van der Leeuw onderscheidde vier verschillende kampen: de rooms-katholieken, de protestanten, de socialisten en een restgroep van liberalen. Deze laatste groep werd volgens Van der Leeuw door de eerste drie niet meer voor vol aangezien, omdat deze vóór alles Nederlands wilde zijn. Van der Leeuw betreurde deze toestand van gedeeldheid, en schreef: 'Wij willen niet zoo maar de schuld op Kuyper werpen of op de roomschen. Wij willen trachten genoeg historisch besef te ontwikkelen om in te zien, dat deze dingen zoo moesten komen. Maar wij vragen ons toch wel met verbijstering af: waar gaan wij naar toe? Hoe moet het met onze Nederlandsche beschaving, met ons Nederlandsch volk, wanneer wij in de toekomst alleen nog maar een gemeenschappelijke brievenbesteller en ontvanger der belastingen hebben? De leveranciers zijn allang naar confessie of anderszins verdeeld. Wij kennen elkaar persoonlijk vaak nauwelijks meer. Wat weten gij en ik, lezer, van roomsche kringen? En wat weten zij van ons? Wat begrijpt de "christelijke" wereld van het - vermoedelijk liberale - leven op een avond in Scala? En wat verstaat een telg van een sedert generaties ontchristelijkt geslacht van het werk van een dominee? Wij zitten in het moeras, en wanneer de wal het schip niet keert, kunnen wij van onze cultuur niet veel meer verwachten. Wij lezen nu elkanders kranten en boeken al niet meer. Straks doen we alles op eigen houtje en hebben geen vaderland meer.'[5.]

Het punt, dat Van der Leeuw hier aansneed, kwam destijds bij de gereformeerden niet vaak aan de orde, maar vormde de keerzijde van de beoogde concretisering van hun beginselen in het maatschappelijk leven. De vraag van Van der Leeuw had echter ook voor de gereformeerden betekenis, nu hun achterstelling in nationaal verband niet meer gold als motief voor afzonderlijke organisatie. Sinds de Antire-

5. G. van der Leeuw, 'Is er nog een Nederlandsch volk? Een niet-politieke beschouwing', *Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur*, 13 juni 1930.

volutionaire Partij ministers leverde, de gelijkberechtiging van het bijzonder onderwijs was bewerkstelligd en de Afscheiding en de Doleantie hadden geleid tot een sterk bewust kerkelijk leven, klonken ook in eigen kring stemmen om de verhouding tot andere gezindten opnieuw te overwegen. De gereformeerde 'jongeren' hadden zonder veel succes een andere houding jegens de Hervormde Kerk bepleit, de oprichters van de Calvinistenbond zochten samenwerking met die gereformeerden, die zich in het verleden niet onvoorwaardelijk aan de zijde van Kuyper hadden geschaard, en binnen de Antirevolutionaire Partij bepleitte Colijn een bredere politieke samenwerking.

Voor wie zich bezon op het principiële karakter van deze materie waren fundamentele vragen aan de orde, die verband hielden met de verhouding van de katholiciteit en de identiteit van de gereformeerde overtuiging. *De Reformatie* had hieraan diverse malen aandacht gegeven, en de tegenstelling tussen Hepp en Schilder hing samen met een nog verborgen verschil van inzicht inzake dit vraagstuk.

Nu Van der Leeuw op dit punt zijn bezorgdheid had geuit, greep Waterink de gelegenheid aan, om daar zijn standpunt tegenover te plaatsen. In twee hoofdartikelen zette Waterink uiteen, dat hij geen reden zag voor de zorg van zijn Groningse collega. Hij aanvaardde de in Nederland gegroeide toestand als een uitvloeisel van de voorrang van het religieuze boven het nationale. De mens is eerst gelovige en daarna pas vaderlander, aldus Waterink, en hij vervolgde: 'Wanneer echter "het vaderland" daarin bestaat, dat we een vaderlandsche eenheid zoeken, een eenheid, die eischt het loslaten van de heilige eischen, die onze God in zijn Woord ons stelt, welnu, dan zullen we het vaderland verloochenen. Het vaderland *dáár bóven* is meer en beter dan het vaderland hier beneden.'[6.]

Van der Leeuw schreef zijn opponent in een particulier schrijven teleurgesteld te zijn over diens reactie. Waterink nam deze brief in extenso op in de rubriek 'Kerkelijk leven' van 4 juli 1930, waarin onder meer stond: 'Natuurlijk is nimmer een volk geheel homogeen wat bepaalde meeningen betreft, noch is dit te wenschen. Maar cultuur-eenheid veronderstelt een gemeenschappelijke waardeering van het specifiek-nationale, die niet louter formeel is en die het best als *levenseenheid* zou kunnen worden omschreven. Met meeningen heeft die niet te maken. Doel van mijn schrijven was te constateeren, dat van

6. 6. Waterink, 'Nationale eenheid en beginselen', *De Reformatie*, X, 27 juni 1930, pag. 306.

die Nederlandsche levenseenheid niet veel is overgebleven (...) Het is mij tot mijn spijt niet gelukt in de uitvoerige stukken van prof. W. iets te vinden, dat wijst op *bekommering* over de gedeeldheid van ons volk, over het volslagen gemis aan besef van elkanders levenswaarden, over het ontbreken van een gemeenschappelijk Nederlandsch levensgevoel. Prof. W. wijt de verdeeldheid aan "ongeloof". Dat is gemakkelijk. Men werpt de schuld op één zijde. Ik zoek de schuld liever bij ons allen, die, als volk, in de laatste halve eeuw, slechte vaderlanders en slechte christenen zijn geweest.'

Waterink volstond hierna met op te merken, dat zijn vasthouden aan de eis van bekering eveneens een uitdrukking was van de zorg over de gedeeldheid van het Nederlandse volk; en daarmee was de gedachtenwisseling gesloten.

Tot een wezenlijk debat kwam het niet. Nadat rond 1920 in *Bergopwaarts*, de voorganger van het *Algemeen Weekblad*, door Obbink afwachtend was gereageerd op het streven van *De Reformatie* de cultuur-vragen opnieuw in bespreking te brengen, bleek tien jaar later, dat de *Reformatie*-redacteur Waterink op dit punt nog geen aanstalten maakte werkelijk op deze vragen in te gaan en dat van concrete zorg om de wereld in gereformeerde kring nog nauwelijks sprake was.

*

Het vertrek van Hepp in september 1930 was voor Schilder, Tazelaar en Waterink aanleiding om de redactionele verhoudingen opnieuw te bezien. Tazelaar werd redactiesecretaris, maar er werd geen nieuwe eindredacteur aangewezen. De voornaamste afspraken die ze maakten, waren: onderlinge debatten moesten in het blad - vooral na het aftreden van Hepp - zo veel mogelijk worden vermeden, en de redacteuren zouden slechts na gezamenlijk overleg schrijven tegen bepaalde opvattingen in eigen kerkelijke kring. Redactievergaderingen werden geregeld gehouden, maar niet meer in de strikte maandelijkse regelmaat die voor 1930 gebruikelijk was.

Geen van de redacteuren had een uitgesproken idee over een nieuw redactiebeleid, dat hij aan de anderen zou willen opleggen. Ze wensten vooreerst dat de rust in het blad terugkeerde en daarom liet men elkaar zoveel mogelijk vrij. Het enige wat telde, was dat het blad werd voortgezet en dat zijn kenmerken van veelzijdigheid en reformatorische zin prominent bleven.

De redacteuren kwamen overeen, dat in verband met Schilders stu-

dieverlof Waterink de rubrieken ‘Kerkelijk leven’ en ‘Persschouw’ voorlopig zou blijven verzorgen. Hij kreeg daarmee van zijn mederedacteuren volop de gelegenheid het blad naar eigen inzicht te redigeren, want redactievergaderingen werden er gedurende de elfde jaargang nauwelijks gehouden.[7]

Nog op de dag van Hepps ontslag, 24 september 1930, schreef Waterink een aantal vooraanstaande gereformeerden aan, met het verzoek mee te werken aan *De Reformatie*. In deze brief zette Waterink kort uiteen wat zijns inziens voortaan de bedoeling van het blad was. De overgebleven redacteuren, zo schreef hij, wensten *De Reformatie* een ‘eenigszins ander karakter’ te geven: ‘Huns inziens was tot dusver “De *Reformatie*” te zeer eenzijdig georiënteerd naar het kerkelijk leven. Het is de bedoeling thans een karakter te geven aan het blad, zooals dat oorspronkelijk de bedoeling was, door het cultuurleven de volle aandacht te schenken. Natuurlijk blijft het kerkelijk leven wel onderwerp van behandeling, maar het zwaartepunt wordt verlegd.’[8]

Ook Grosheide - één van de weinige vertrouwden van Hepp - ontving deze brief. Hoewel het verzet in *De Reformatie* tegen de Calvinistenbond Grosheide onaangenaam was geweest, en hij voor een uitnodiging van Schilder om met hem over deze zaak in de pers te debatteren, had bedankt, bleef hij ook na Hepps ontslag als vaste medewerker aan *De Reformatie* verbonden. Ondanks Schilders aanblijven was *De Reformatie* na Hepps vertrek geen anti-Calvinistenbond-orgaan geworden. Grosheide schreef in 1931 zelfs ten gunste van de bond in het blad.[9] Een dergelijke ruime opstelling herinnerde inderdaad aan de oorspronkelijke bedoeling van het blad, waar Waterink in zijn brief over schreef. Na Hepps vertrek uit het blad verbeterden de verhoudingen binnen de *Reformatie*-kring zelfs zodanig, dat niet alleen het Consortium weer geregeld bijeen kwam in jaarlijkse vergaderingen, maar dat bovendien de hoogleraren Grosheide

7. Aldus K. Schilder aan C. Veenhof, Erlangen, [voorjaar 1931]. *Archief- Veenhof*.
8. J. Waterink aan F.W. Grosheide, 24 september 1930. *Archief-Grosheide*.
9. Grosheide, bespreking van B.B. Warfield, *Calvin and calvinism, De Reformatie*, XI, 25 september 1931, pag. 385: ‘Eerst in de laatste jaren begint er weer eenig verband te komen tusschen de gereformeerden hier en elders en het is merkwaardig, dat juist in ons land de gereformeerden wonen, die van zulk een verband niet willen weten. En de oorzaak daarvan blijkt altijd weer te zijn, dat men oordeelt er alleen maar slechter van te kunnen worden. We zijn zoo wel heel ver verwijderd van de Dordtsche synode.’

12. Prof. dr. J. Waterink geeft college in het gebouw van de Vrije Universiteit, Keizersgracht 162, Amsterdam, omstreeks 1935. Hij wenste ‘een karakter te geven aan het blad, zooals dat oorspronkelijk de bedoeling was, door het cultuurleven de volle aandacht te schenken’ (pag. 202).

en Hoekstra in 1930, zes jaar na het door hun genomen ontslag, opnieuw zitting namen in het Consortium.[10.]

Het eerst nummer van de elfde jaargang opende op 3 oktober 1930 met een officiële mededeling van de redactie over een aantal veranderingen die in het blad doorgevoerd zouden worden. De boodschap was dezelfde als in de brief van Waterink: ‘De rubriek “Kerkelijk leven” zal aanmerkelijk worden ingekrompen, in verband met de bedoeling, aan het blad een meer *algemeen cultureel* karakter te geven. Dit betee-

10. Smit, *Iets uit de geschiedenis van het weekblad “De Reformatie”. Archief-Veenhof*. Op de consortium-vergadering van 24 september 1930 werd in de plaats van ds. Kunst tot lid van het Consortium benoemd ds. T. Ferwerda te Amsterdam, curator van de Vrije Universiteit. In de daaropvolgende Consortium-vergadering, gehouden op zaterdag 4 oktober 1930, werd in plaats van Hepp tot lid van het Consortium benoemd mr. J. Verdam, sinds 1927 secretaris van de curatoren van de Vrije Universiteit. Besloten werd Hepp als redacteur voorlopig niet te vervangen.
Op de Consortium-vergadering van 7 april 1931 waren de nieuwe leden Grosheide en Hoekstra voor het eerst weer aanwezig. Het Consortium bestond nu uit de leden: ds. S. Doornbos (secretaris), ds. T. Ferwerda, dr. F.W. Grosheide, dr. T. Hoekstra, ds. C. Lindeboom (voorzitter), ds. F.C. Meijster, dr. J. Veldkamp, mr. J. Verdam en de drie redacteuren.

kent, dat tot dusver niet betreden terreinen zullen worden overzien, in daartoe in te stellen nieuwe rubrieken.'[11.]

In hetzelfde nummer werden meer dan dertig personen genoemd, die een bijdrage voor het blad hadden toegezegd. Zo hoopte de redactie de indruk te vestigen, dat zij een nieuwe weg was ingeslagen. Onder hen bevond zich een aantal jonge academici, onder wie de voormalige 'jongeren' dr. W.G. Harrenstein en dr. E.D. Kraan, voorts dr.ir. J. Coops en dr. G.J. Sizoo, twee hoogleraren van de nieuwe wis- en natuurkundigefaculteit van de Vrije Universiteit, ds. S.G. de Graaf en zowaar opnieuw dr. B. Wielenga, de mede-oprichter van *De Reformatie*, die, evenals Grosheide en Hoekstra, na het vertrek van Hepp het blad zijn diensten weer had aangeboden.[12.]

In het nummer van 10 oktober 1930 presenteerde de redactie een aantal nieuwe rubrieken: 'Rondom het zakenleven', 'Vakwetenschap en practijk', 'Uit de historie' en 'Vragen van jongeren', terwijl meegedeeld werd, dat de frequentie van de reeds bestaande muzikale rubriek zou worden opgevoerd en dat de literaire rubriek tevens zou worden opengesteld voor andere kunstvormen.[13.] Er herinnerde zoveel aan de in 1920 bij de start van *De Reformatie* bekend gemaakte plannen, dat het wel leek of de redactie, na de tien jaar van Hepps redacteurschap, een nieuw begin wilde maken.

Waterink leek voor de presentatie van zijn vernieuwingsplan een gelukkig moment te hebben gekozen. Enkele weken tevoren was op 19 september 1930 de generale synode van de Gereformeerde Kerken te Arnhem door haar voorzitter, ds. J.L. Schouten, met een woord van berusting gesloten: 'Ook nu zullen sommigen wel weer zeggen dat wij het niet goed deden. Men spreekt van versteening en verstarring

11. 'Van de redactie', *De Reformatie*, XI, 3 oktober 1930, pag. 1.
12. Ook de volgende personen hadden artikelen toegezegd: prof. dr. G.Ch. Aalders, mr. H. Bijleveld, ir. F.L. van der Bom, mr. J.A.H.J.S. Bruins Slot, ds. P. Deddens, ds. S. Doornbos, A.J. Drewes BFzn., B. Ebling, ds. T. Ferwerda, dr. W.H. Gispen, mr. G.H.A. Grosheide, dr. C.J. Honig, prof. dr. L. van der Horst, Jos. de Jonge, dr. W.J. Kolkert, prof.mr. V.H. Rutgers, mr. D.W.O.A. Schut, ds. D. Sikkel, ds. J.A. Tazelaar, drs. S. van der Veen en W. de Vries.
13. De rubriek 'Rondom het zakenleven' verscheen op 20 mei 1932 voor het laatst, de rubriek 'Vragen van jongeren' op 17 juni 1932; de twee andere nieuwe rubrieken kregen een vaste plaats in *De Reformatie*.
'Uit de historie' werd voornamelijk verzorgd door dr. J.C. Rullmann, die in 1925 *De Reformatie* had verlaten, maar na Hepps vertrek weer als medewerker optrad, en in deze rubriek onder meer zijn biografie over ds. W.H. Gispen in afleveringen publiceerde.

als wij weigeren "nieuwe banen" in te slaan, zoolang wij niet zeker weten of zij wel liggen in het verlengde van de "oude paden".'[14.] Inderdaad kreeg de synode van sommigen het verwijt te horen te behoedzaam te zijn opgetreden. Hepps laatste bijdrage aan *De Reformatie* bevatte persoonlijke kritiek op voorzitter Schouten, die er zijns inziens schuldig aan was dat de synode 'onder de maat' bleef, onder andere door soms zijn eigen zin door te zetten, 'met woorden, armen en beenen tegelijk'.[15.] In Arnhem sneuvelden de laatste vernieuwingsplannen van de synode van Leeuwarden, die destijds door velen was beschouwd als de poort naar vernieuwing van het kerkelijk leven. Op 18 september 1930 werd definitief afgezien van 'uitbouw' van de belijdenis; en een week eerder was in de slepende kwestie over het promotierecht voor de Theologische School te Kampen opnieuw geen beslissing genomen. Sommigen vroegen zich af: waar was het elan van 1920 gebleven? Was Leeuwarden soms niet meer dan een bevlieging van enkelen geweest en durfden de kerken geen groots program meer aan? In *De Reformatie* werd Grosheide geciteerd, die schreef dat de synode van Arnhem het onvermogen van de kerken in het licht had gesteld; elke lijn in de kerkelijke ontwikkelingen van de laatste jaren ontbrak.[16.]

Terwijl het kerkelijk leven een wat matte indruk maakte en in de afgelopen jaren voor veel studenten en academici teleurstellend was, leek de verplaatsing van de aandacht van *De Reformatie* van het kerkelijke naar het algemeen-culturele terrein op dat moment aanlokkelijk. Waterink, die altijd een goed besef van 'public relations' heeft gehad, zag blijkbaar mogelijkheden voor een opleving van het kerkelijk leven; maar dan zouden de kerken evenals *De Reformatie* eerst weer in de richting van de koers van Leeuwarden gebracht moeten worden. Daarvoor was allereerst noodzakelijk dat de kerken hun vrees voor vernieuwing zouden afleggen: 'Zóó zie ik de houding van velen',

14. 'Slotwoord', *Acta der generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland gehouden te Arnhem van 19 augustus tot 19 september 1930*, Kampen, 1931, pag. 155.
15. Hepp, 'Totaal-indruk', *De Reformatie*, X, 26 september 1930, pag. 386.
16. Grosheide, 'Persschouw', *De Reformatie*, XI, 10 oktober 1930, pag. 22: 'Wie in dit licht het Leeuwarder programma ziet, die vraagt zich steeds weer af, is het wel ernst geweest? Men versta mij wel, ik bedoel niet, dat we het te Leeuwarden niet ernstig meenden. Maar ik bedoel: hetgeen we te Leeuwarden deden, dat hebben we blijkbaar niet gedaan uit innerlijke begeerte, maar onder den drang der omstandigheden.'

schreef hij op 2 januari 1931 in een jaaroverzicht van 1930, ‘Het is zoo gevaarlijk om vooruit te gaan; zoo gevaarlijk om open te maken wat dicht zit.’ Waterink wenste zijn lezers op verstandige wijze in aanraking te brengen met de moderne cultuur en hen vertrouwd te maken met de gedachte, dat ‘open vensters en open deuren’ niet per se tot een storm in eigen huis hoefden te leiden.

In de elfde jaargang bood *De Reformatie* zijn lezers daartoe een veelheid aan onderwerpen, behandeld door scribenten van naam: V.H. Rutgers schreef over de ontwapeningsconferentie van de Volkenbond en over het rapport van de commissie voor de herziening van de Wet op het lager onderwijs. Als lid van de voorbereidende commissie van de internationale ontwapeningsconferentie te Genève en voorzitter van de onderwijscommissie was Rutgers een goede illustratie van Waterinks bedoeling: verbreding van de belangstelling van de gereformeerden, die in het blad volgens velen te zeer was opgeëist door de kerkelijke verwikkelingen van de voorafgaande jaren. De Rotterdamse architect Jos. de Jonge publiceerde artikelen over kerkbouw, C. Rijnsdorp over muziek, dr.ir. J.H. van der Maas over luchtschepen, dr. J.A.H.J.S. Bruins Slot over Groen van Prinsterer, A. Schilder over de economische crisis en A. Janse over Karl Barth. Daarnaast debuteerden ook jonge theologen in het blad, zoals ds. G.C. Berkouwer, over de ethiek van Karl Barth,[17.] en dr. G.B. Wurth, terwijl ds. S.G. de Graaf een door Schilder uitnemend[18.] genoemd artikel over Advent schreef. Zowel aan het theologisch als aan het niet-theologisch aandeel in het blad was de nodige zorg gegeven, evenals aan moderne interesses en ontwikkelingen.

Anders dan Hepp, en later Schilder, plaatste Waterink geregeld artikelen van anderen in de rubriek ‘Kerkelijk leven’, die daarom een minder persoonlijke signatuur droeg dan voordien het geval was geweest. Hij schreef in deze rubriek met name over enige praktische vragen op kerkelijk terrein, zoals de overvloed aan theologische kandidaten in de Gereformeerde Kerken, de praktijk van de catechese en de specifieke problemen van de kerk in de grote stad.

In verband met de verzorging van deze rubriek, die de eerste tien jaar van *De Reformatie* de belangrijkste was geweest, kwamen echter thans bij de redactie vragen binnen van lezers. Want bij alle waardering voor

17. K. Schilder aan C. Veenhof, Erlangen, 29 april 1931: ‘Berkouwer is goed. 't Artikel dat as. zaterdag uitkomt ook.’ *Archief-Veenhof*.
18. Schilder, ‘Kerstfeest’, *De Reformatie*, XI, 19 december 1930, pag. 89.

de gevarieerde inhoud van het blad - die er overigens altijd was geweest! - bleef velen onduidelijk, wat de 'verandering' van het blad betekende voor het kerkelijk karakter ervan.

Waterink maakte hieruit op dat zijn bedoelingen niet goed waren overgekomen en besteedde daarom op 6 februari 1931 in de rubriek 'Kerkelijk leven' expliciet aandacht aan deze vragen. Hij wees er op, dat het blad in het verleden een sterk kerkelijk karakter had gedragen, maar dat dit allerminst de bedoeling van de oprichters was geweest. Zij hadden een blad beoogd, dat de ontwikkeling van heel het gereformeerde leven nastreefde. Volgens Waterink poogde *De Reformatie* nu aan dat oorspronkelijke doel opnieuw te beantwoorden. Weliswaar verdiende het kerkelijk leven in dit verband een ruime plaats, maar, zo formuleerde hij zijn redactionele standpunt, 'toch kan niet worden ontkend, dat eerst dán het gereformeerde leven als factor van ons cultuurbestaan en als invloedrijk onderdeel van het volksleven tot zijn recht zal komen, indien gereformeerde belijders de pretentie durven handhaven, dat *zij* tenslotte *heel* de cultuur méde dragen en op elk cultuurterrein waardige vertegenwoordigers bezitten'.[19.] Deze pretentie had volgens hem aan de verschijning van *De Reformatie* ten grondslag gelegen, en werd volgens hem nu opnieuw tot gelding gebracht. De kerkelijke rubriek zou daarom wel gehandhaafd blijven, maar zij zou voortaan gelden als één van de vele rubrieken van het blad: 'Immers een *ontwikkeld gereformeerde* moet ook een *algemeen ontwikkeld mensch* zijn. (...) Daarom gaven we vlak na de ramp met de R. 101 een populair-wetenschappelijke beschouwing over de luchtschepen, en daarom geven we na de uitbarsting van de Merapi een verhandeling over het vulkanisme. Daarom lieten we na het jaar 1930 een bij uitstek kundig man een financieel oeconomisch overzicht geven over dat juist op dit gebied zo merkwaardige jaar, evengoed als van een ervaren politicus als de heer Schouten over de politiek een beschouwing werd gevraagd; daarom ook poogden we (en het gelukte ons - dat is ook een eere voor ons blad!) van prof. Rutgers artikelen te verkrijgen over het rapport van de Staatscommissie-Rutgers.'[20.]

Het verschil tussen de voornamelijk kerkelijk-theologisch bijdragen

19. Waterink, 'Het kerkelijk leven en ons blad', *De Reformatie*, XI, 6 februari 1931, pag. 146.
20. Zie noot 19.
Het Engelse luchtschip R. 101 stortte op 5 oktober 1930 neer boven Beauvais in Frankrijk. Hierbij kwamen 51 personen om het leven. Zie: H.J. van der Maas, 'Iets over luchtschepen', *De Reformatie*, XI, 17 oktober 1930, pag. 22.

van Hepp in de tweede helft van de jaren twintig en Waterinks beoogde algemeen-culturele invalshoek betrof misschien niet meer dan een nuance, die aan het uitgesproken kerkelijk-gereformeerde karakter van het blad niets afdeed, maar sommige *Reformatie*-lezers waren er kennelijk gevoelig voor. Waterink zou op dit punt graag een verandering zien in sommiger mentaliteit. Op wetenschappelijk terrein wierp de hem typerende voorliefde voor de praktijk van het dagelijkse leven vruchten af.[21.] Op 15 januari 1931 werd in het voormalige physiologisch laboratorium van prof. dr. F.J.J. Buijtendijk het Paedologisch Instituut geopend, waar door Waterink - nationaal en Europees gezien een pionier op dit gebied - een gelukkige verbinding werd gelegd tussen de pedagogische en psychologische wetenschap alsmede de praktijk van onderwijs en opvoeding.[22.] Zijn praktische instelling trok ook de aandacht van sommige studenten, met wie Waterink vlot wist om te gaan. Hij stimuleerde hun culturele belangstelling en maakte in de zomer van 1930 met zijn vrouw en 22 studenten een tocht door Zwitserland. De rector magnificus van de Vrije Universiteit, prof. dr. H.J. Pos, wiens streng academische instelling afstak tegen Waterinks meer praktische aanpak en organisatievermogen, memoreerde dit initiatief in zijn rede bij de overdracht van het rectoraat op 17 september 1930.[23.]

Uit Waterinks levenshouding sprak een zeker verzet tegen een stroef

21. Zie: W.F. de Gaay Fortman, 'Waterink en de Vrije Universiteit', *Centraal Weekblad*, 17 december 1966: 'Hoewel een van de jongste leden van de academische senaat, was hij toen reeds [1929] een man van invloed. De kring van de Vrije Universiteit was in 1929 zo klein, dat het zelfs voor studenten duidelijk was, wie in de kring der hoogleraren gezag had.' In 1929 werd Waterinks buitengewoon hoogleraarschap 'wegens buitengewone verdiensten' omgezet in een ordinariaat, zie: Ernst Mulder, *Beginsel en beroep. Pedagogiek aan de universiteit in Nederland*, Amsterdam, 1989, pag. 200.
22. Zie: J.N.W. Breimer, *Pionieren toen en nu. De geschiedenis van het Paedologisch Instituut in Amsterdam, 1931-1989*, Amsterdam, 1989.
23. 'Rede van prof. dr. H.J. Pos, ter overdracht van het rectoraat der Vrije Universiteit aan prof. dr. H.H. Kuyper op woensdag 17 september 1930', in: *Jaarboek van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag 1931*, z.p., z.j., pag. 66, 67: 'Als aanmoediging tot cultureele kennisname van het buitenland was bedoeld de excursie voor studenten naar Parijs, die onder leiding van ds. Brussaard en met medewerking der Christelijke Reisvereeniging in de paaschvacantie zou plaats vinden. Ze kon wegens onvoldoende deelname niet doorgaan. Daarentegen meldden zich voor een genoeglijk zomerreisje naar Zwitserland, verdienstelijk opgezet door collega Waterink, 22 deelnemers.'

conservatisme in gereformeerde kring, dat door angst voor het onbekende was ingegeven. Inzake techniek, politiek, opvoeding, onderwijs en kunst - niet op theologisch terrein - poogde hij die weerstand, die hij zelf als geïnteresseerd en joviaal mens niet kende, te overwinnen. Hij oefende daarmee invloed uit op het karakter van het blad, maar vragen van lezers aan het adres van de redactie toonden toch aan, dat Waterinks leiding van *De Reformatie* op dit punt bij sommigen op weerstanden stuitte. Het feit, dat - mede door de scheuring van 1926 - in de periode vóór het interregnum-Waterink binnen de Gereformeerde Kerken veel aandacht was besteed aan kerkelijk-theologische vraagtukken was hieraan niet vreemd. Nadat Hepp de stormbal had gehesen, was men met Waterink in de luwte beland, zo leek het althans. Over spanningen in het kerkelijk leven werd van de ene op de andere week in het blad niet meer gesproken, en in plaats daarvan werden de *Reformatie*-lezers onder meer geïnformeerd over vulkanisme en luchtschepen.

Waterinks poging aan *De Reformatie* een populair algemeen-cultureel karakter te verlenen was geen blijvend succes, omdat hij de zeggingskracht van een eigen analyse miste, die lezers had kunnen boeien. Hij begreep dat er een nieuwe weg nodig was, maar kon die op kerkelijk gebied niet duidelijk wijzen. De betekenis van zijn feitelijke eindredacteurschap moet daarom niet gezocht worden op inhoudelijk gebied, maar toonde zich nog jaren nadien in de praktijk: met zijn organisatietalent en contacten in vele kringen wist hij in de periode 1930-1931 nieuwe scribenten uit verschillende maatschappelijke verbanden en wetenschappelijke disciplines te verbinden aan het blad, zodat het aantal scribenten in die tijd verdubbelde tot rond de vijftig. Mede dankzij deze impuls vertoonde *De Reformatie* gedurende zijn interregnum een gevarieerder karakter dan de andere kerkelijk-gereformeerde weekbladen en trok het blad jonge academici aan. Het behield dit karakter gedurende de jaren dertig, ook al ging de kerkelijke berichtgeving na Schilders terugkomst in 1931 weer volop domineren.

12. Schilder in Erlangen

Toen Schilder in de zomer van 1931 na een afwezigheid van vijftien maanden uit Erlangen terugkeerde, loste hij Waterink af als leidinggevend redacteur en hij zou die positie niet meer uit handen geven.

Vanaf 17 juli verzorgde hij de beide rubrieken ‘Kerkelijk leven’ en ‘Persschouw’. Reeds enkele weken later leek het alsof Waterinks bedoeling om het karakter van *De Reformatie* meer in algemeen-culturele richting te ontwikkelen er nooit was geweest. De twee door Schilder verzorgde rubrieken besloegen weer als vanouds de meeste ruimte en de actuele ontwikkelingen van het kerkelijk leven vormden opnieuw het hoofdthema van het blad.

Deze verandering was meer dan een terugkeer naar een vorige toestand. Schilders bijdragen weken op een belangrijk punt af van wat in *De Reformatie* gebruikelijk was. De ernstige kritiek op het actuele kerkelijke leven, die de ‘jongeren’ bij Hepp node hadden gemist en die voordien bij Schilder incidenteel op te merken was geweest, voerde nu de boventoon in het blad. Schilder ging in 1931 in *De Reformatie* een individuele confrontatie aan met zijn kerkelijke omgeving en trachtte met een agressieve, directe schrijfstijl zijn lezers tot nadenken te bewegen.

De oorzaak van deze ontwikkeling bij Schilder lag mogelijk in zijn verblijf te Erlangen. De afwezigheid van eigen vertrouwde omgeving en de ontmoeting met een nieuwe wereld kan Schilder tot zelfbezinning hebben gebracht. Zijn verblijf in den vreemde, hoe kort ook, lijkt hem te hebben geleid tot nieuwe overwegingen, die zijn levensloop in ieder geval ingrijpend zouden beïnvloeden.

Toen Schilder eind april 1930 naar het Beierse universiteitsstadje vertrok, brak voor hem een geheel ander leven aan, dan hij ooit had gekend. Hij leefde er in zekere afzondering, hoefde niet te preken, had zijn gemeente aan anderen overgelaten en er was geen wekelijkse noodzaak voor het zenden van kopij voor *De Reformatie*. Het was nu

inderdaad gedaan met zijn ‘gedraaf naar rechts en links’, zoals zijn vroegere leermeester prof. dr. A. Noordtzij zijn levensgang in de jaren twintig eens zou typeren. Hij kon zich concentreren op zijn promoticstudie.[1.]

Aanvankelijk genoot Schilder volop van zijn studieverlof. Hij was ingenomen met het onderwerp voor zijn proefschrift, dat zijn promotor, prof. dr. E. Herrigel (1884-1955), in mei had voorgesteld: de geschiedenis van het begrip *paradox*. Zijn woonvertrek was spoedig veranderd in een studeerkamer, waar, met uitzondering van zijn eigen zitplaats, geen stoel en geen plek op de vloer meer zonder boeken was.[2.] Hij liep enthousiast de verplichte colleges aan de filosofische faculteit van de Friedrich Alexander Universität: zeven uur per week bij Herrigel, waarvan zes uur over Kant en één uur over Japan; en vier uur per week geschiedenis van de filosofie bij prof. dr. Otto Stählin (1868-1949). Hij nam bovendien met belangstelling kennis van de Duitse samenleving, vooral van het lutheranisme in de kerk en het opkomende nationaal-socialisme op de universiteit en in de straten van het stadje.[3.]

Maar de stemming sloeg al snel om. De studie verliep reeds na enkele maanden te traag naar zijn zin. Hij voelde zich eenzaam in wat hij al spoedig als een ballingschap ervoer[4.] en kon soms sterk naar huis verlangen. De problemen, die hij in Nederland had achtergelaten, drongen zich in Erlangen opnieuw aan hem op. Eerst was er de zorg

1. A. Noordtzij aan K. Schilder, 19 juni 1939, haalde ter gelegenheid van Schilders vijfentwintigjarig ambtsjubileum als predikant een herinnering op: ‘Ik ontmoette hem [Schilder] in Utrecht op het Vreeburg en zei tegen hem: moet dat nu nog langer zoo voortgaan? Schei uit met dat gedraaf naar rechts en naar links. Leer nu eens ‘vires contrahere in unum’ en doe dat dan goed. De dominee heeft naar raad geluisterd en is doctor theologiae geworden.’ *Archief-Schilder*.
2. J. Wesseling, ‘Enige herinneringen aan K. Schilders studietijd in Erlangen (Duitsland)’, *De Reformatie*, LXII, 9 mei 1987, pag. 640.
3. Schilder, ‘Meditatie naar aanleiding van dr. A. Kuypers “Scolastica”’, *De Reformatie*, XVIII, 29 oktober 1937, pag. 49, over zijn herinnering aan Duitse nationaal-socialistische studenten: ‘Ik heb ze door de politie zien achtervolgen in een oude duitsche academiestad, de studenten, die reeds enkele jaren vòòr Hitlers Aufstieg korte metten maakten met de opvoering van een film (...) Door de politie achtervolgd, trokken zij zich terug in de universiteitstuin, waar de politie machteloos, en de hen sussende rector-magnificus oppermachtig was.’
4. Aldus K. Schilder aan dhr. en mevr. C. van Spronsen-Brandsen, Rotterdam, 21 september 1931. Inzage via mevr. C. Brandsen, Rotterdam.

over de afloop van het redactieconflict met Hepp, en toen dat eenmaal tot zijn tevredenheid was afgehandeld, werden zijn gedachten bepaald door de wijdere strekking van zijn breuk met Hepp. Voor Schilder had het redactieconflict een dimensie méér dan bij Tazelaar en Waterink het geval was, omdat voor hem daarbij het inhoudelijke verschil van mening over de Calvinistenbond eveneens een rol had gespeeld. Hij had in mei 1930 bij zijn vertrek naar Erlangen in *De Reformatie* van zijn lezers afscheid genomen met een opmerking, die vooral hemzelf gold: dat over de vraag wat het concreet betekende om gereformeerd te zijn ernstig moest worden nagedacht. Die vraag keerde in de ballingschap in Erlangen in alle hevigheid terug, en ze liet niet af, dan nadat hij het antwoord erop helder voor ogen had, en voor zichzelf zo scherp mogelijk kon formuleren.

Formuleren is tevens: ordenen van de gedachten, en dat is wat Schilder in Erlangen deed. Hij verbaasde zich niet langer meer over voorvallen uit de jaren na 1926, maar zag nu in dat er een verschil van inzicht bestond tussen hem en enkele kerkelijke leiders over wat gereformeerd was.

Dit verschil kwam hem in alle omvang voor ogen te staan en in een tijdsbestek van enkele maanden rijpte ver van vaderland en eigen kring het inzicht, dat de zaken er zelfs zo ernstig voor stonden, dat de Gereformeerde Kerken in hun bestaan bedreigd werden. En dat niet om redenen buiten die kerken gelegen, maar van binnen uit, vanwege ‘de slappe probleemstelling der orthodoxie’, die ertoe geleid had, dat de gereformeerden omwille van hun in maatschappelijk en kerkelijk opzicht gevestigde positie ‘de tegenstellingen in de controversen afslijpen’.[5.]

In december 1931 liet hij in *De Reformatie* iets doorschemeren van het toekomstperspectief, zoals hij dat zag. Hij voorzag een ‘proces van Schrift-verwerping en kerk-verlating’, waarvan hij de gevolgen vreesde: ‘Het eind is: verlies van ons *christendom* (...) Velen lachen vandaag: ‘Konzequenzmacherei’; zum Teufel voerend, zeggen ze er bij. Maar hun ‘ontkerstende’ kinderen, kleinkinderen, zullen op hun graf treden, en deze Konzequenzmacherei zakelijk rechtvaardigen. Ze zullen geen christen meer heeten. (...) van de *kerk* los. Pauze. Van *God* los. En dat - och, mag ik eens even biechten - dat zit mij nu al in mijn hoofd van de dagen van ‘26 af; en dat zit mij in het hoofd als ik aan de

5. Schilder, ‘Uit de Schrift’ (over Mark. 3:21, 22, 32, 33), *De Reformatie*, XII, 26 augustus 1932, pag. 357.

kleinkinderen van het hersteld verband denk, en aan de menschen, die spelen en dartelen en vliegen vangen en weddenschapjes aangaan ter plaatse, waar ik de jongste tragedie zie gebeuren.'[6.]

Schilder was niet de eerste, die dit gevaar zag en hij was in de vroege jaren dertig ook niet de enige, die ertegen waarschuwde.[7.] Maar hij was wel de enige scribent binnen kerkelijke kring, die het niet liet bij een voorzichtige terechtwijzing of een enkel krachtig protest. Hij zag de situatie ernstig in: 'Ik zie gevaar van generale verhàrding, als wij de praktische beantwoording van de vraag, *welke onderwerpen* wij behandelen of verzwijgen zullen, laten afhangen niet van de wet van God, doch van het 'prestige' van onze vrienden (...) of van ons voordeel, of van onze 'rust', of van onzen goeden naam, of van de bereikbaarheid van ons wereldlijk of ander lintje.'[8.]

Wat hem betrof moest *er gekozen* worden inzake de te volgen kerkelijke koers: 'Men zal (...) zich bewust plaatsen moeten voor de vraag: of wij de erfenis van een *historisch* christendom aanvaarden willen, ja dan neen. Men zal vragen, of ik niet goed wijs ben. We hebben toch onze A.R. Partij, onze eigen politiek, onze christelijke 'maatschappijleer', en zoo voort? Wie denkt er aan, den historischen ontwikkelingsgang te vervloeken? Ik antwoord: ten deele gijzelf.'[9.]

Schilder besefte uiteraard, dat hij met zijn kritiek onrust zaaide en voor veler gevoel zekerheden op het spel zette. Hij prikkelde dat gevoel zelfs met uitdagende opmerkingen, zoals toen hij in *De Reformatie* van 31 juli 1931 schreef: 'En intusschen gaan de jaren verder, en

6. Schilder, 'Over het nieuwe concept van dr. J.G. Ubbink', *De Reformatie*, XII, 25 december 1931, pag. 99.
7. Vgl. de waarschuwing van prof. dr. C. Gerretson aan gereformeerde studenten in zijn op 6 november 1931 gehouden diesrede voor SSR, afdeling Utrecht, 'De invloed van het calvinisme op het Nederlands volkskarakter', *Verzamelde Werken*, III, Baarn, 1974, pag. 399: 'Gij zijt thans *reçu*, bij alle autoriteiten (...) Is het, wellicht, een aanwijzing dat gij, als personen en als kring, niet meer zo *eigen* zijt, als uw naam zou doen vermoeden? Dat gij reeds zo congruent met de overige studentenmaatschappij - met het overige volk zijt geworden, dat het recht van uw afzondering een vraag kan worden; dat de beginselen wel eens dreigen pro memorie te worden gevoerd (...) Nooit mag, vooral in uw kring, worden vergeten dat er in elk succes een vloek ligt; dat genade bij de mensen meestal een ernstig vermoeden wekt, dat men op de verkeerde weg is; dat het calvinisme, krachtens zijn aard, een steen des aanstoots is en *moet* zijn.'
8. Schilder, 'In het tijdperk van de verharding'?', *De Reformatie*, XI, 28 augustus 1931, pag. 355.
9. Schilder, 'Op den tweesprong', *De Reformatie*, XIII, 4 november 1932, pag. 35.

wordt het gereformeerde kleed van de motten gegeten. *De strijd begint pas*. "Wilt gijlieden ook niet heengaan?"'[10] Heengaan? De meeste gereformeerden hadden zich nog nooit afgevraagd, of dat ooit gewenst kon zijn!

Na zijn terugkeer uit Erlangen en de hervatting van zijn redactionele werkzaamheden in juli 1931 slaagde Schilder er in korte tijd in de aandacht te trekken in zijn kerkelijke kring, door haar in *De Reformatie* voor gewetensvragen te stellen, demonstratiever en met meer daadkracht dan in de jaren twintig door de 'jongeren' ooit was geschied.

Sinds het najaar van 1931 gold Schilder binnen gereformeerde kring voor sommigen als criticaster, voor anderen echter als bezieler. De Gereformeerde Kerken waren veertig jaar geleden, in 1892, gevestigd en de meeste leden waren wel strijdbaar gebleven, maar in zekere zin toch redelijk tevreden over het kerkelijk leven en wensten niet eigen leef- en denkpatroon ter discussie te stellen op een wijze en met een scherpte, die men gewoonlijk reserveerde voor andere kerkgenootschappen. Maar Schilder zou niet meer ophouden zijn eenmaal verworven inzicht uit te dragen, ook niet toen hij terug was uit Erlangen. Zijn inzicht was geen bevlieging, geen periode van pessimisme, volgend op een eenzaam buitenlands verblijf, maar een gevormde *overtuiging*, die in hem had wortel geschoten en zich in hem had vastgezet.

Schilder ging van nu af aan, ook binnen de redactie van *De Reformatie*, meer en meer een eigen weg, en kwam daar ook duidelijk voor uit. 'Ik weet het, dat ik bij een deel van de leidende kringen hierin geen steun vind', schreef hij bij zijn terugkeer in *De Reformatie* van 31 juli 1931 over zijn radicale opstelling, 'Ik zie hen zwijgen in allerlei kringen: schoolbesturen, moderamina, pers. Ik weet ook, dat er anderen zijn - gelukkig, ook in de opkomende studentenwereld - die het zien, zooals ik persoonlijk het zie.'[11] Tot hen behoorde ook de hoofdonderwijzer A. Janse, die hem op 20 december 1930 schreef: 'Uw getuigenis van onzen Heere in de taal van onzen tijd is heerlijk.'[12] Schilder maakte enkele malen gewag van een opleving binnen de studentenkring en ook van een 'reveil' onder predikanten, mede om zijn argument kracht bij te zetten: 'Men vraagt zich soms af, waar dat op uit moet

10. Schilder, 'De naam "gereformeerd", *De Reformatie*, XI, 31 juli 1931, pag. 338.
11. Zie noot 8.
12. *Archief-Schilder*.

loopen. En in veler hart, niet het minst onder de jongeren van latere generatie, leeft de vrees, dat dit mis moet loopen.'[13.]

Maar met welk progam koos Schilder in 1931 in *De Reformatie* voor een eigen stellingname binnen het gereformeerde leven? Het merkwaardige is, dat hij nooit concrete doeleinden heeft geformuleerd, die hij puntsgewijs aan zijn lezerskring presenteerde, zoals Wielenga in 1920, Hepp in 1926 en Waterink in 1930 hadden gedaan. Het ging hem aanvankelijk ook niet zonder meer om theologische of kerkelijke kwesties als zodanig, al sneed hij het ene na het andere vraagstuk aan. Ook vroeg hij niet om verruiming van de culturele blik, hoe groot zijn belangstelling voor cultuur ook was geweest. Schilders program was veeleer gericht op *de verandering van een mentaliteit*, en luidde even eenvoudig als radicaal, dat heroverweging van al wat in gereformeerde kring sinds jaar en dag gezegd en geschreven werd, plicht was. Hij nam niet de bestaande gereformeerde situatie als uitgangspunt voor een cultureel program, zoals Waterink in de elfde jaargang van *De Reformatie* nog had gedaan; hij wenste niet het gereformeerde gedachtengoed in aansluiting aan de traditie - met Kuyper en Bavinck als laatste schakel - zonder meer in stand te houden, zoals Hepp had willen bevorderen, maar hij wenste nog iets anders.

Evenals de 'jongeren' destijds zocht Schilder andere, nieuwe impulsen. De kuyperiaanse probleemstellingen voldeden hem niet langer. Er was volgens hem een andere geest nodig onder gereformeerden anno 1930. In de volgende jaren zou dit voornemen gestalte krijgen, maar voorlopig werkte hij alleen de tegenstellingen uit rondom de presentatie van de Calvinistenbond in 1930. Hij had het gereformeerde leven toen ziek genoemd, omdat het zijns inziens de consequenties van de eigen overtuiging niet aandurfde. Het valt daarbij op, dat hij het bredere standpunt van Colijn en V.H. Rutgers niet bestreed, maar ook nergens vermeldde.

Schilder wenste van nu af aan zijn lezers - die hij vooral onder studenten en predikanten, maar ook onder de gewone kerkleden hoopte te vinden - als wezen van het Evangelie aan te tonen de onmiddellijke betrekking tussen Gods absolute eisen aan de mens en ieders persoon-

13. Zie noot 9, pag. 34.
Zie ook: Schilder, 'Een klacht van ds. J.J. Buskes', *De Reformatie*, XIV, 15 december 1933, pag. 83: We 'moeten het wagen met een nieuwe schare van wèl-overtuigden; hierop werk ik ook de laatste jaren'.

lijke, concrete leven. Zoals Barth de moderne beleving van Gods *afwezigheid* tegemoet was getreden met zijn uitdagende paradoxale standpunt, dat God niet te kennen was en dat juist daarin zijn majesteit uitkwam, zo bedoelde Schilder met zijn uitdagende concretisering van Gods *aanwezigheid* de boodschap van het calvinisme voor de moderne mens 'onder het stof vandaan te halen': 'Gij hebt, o God, met ons gegeten en gedronken. Het is 'gewijde' taal, mijn God, te gelooven, dat, *indien* Gij *heden* hadt willen verschijnen, mijn vleeschgeworden God in een auto gezeten zou hebben. Mijn God, dàt is de 'ergernis', dàt is de 'dwaasheid', en dáármee breekt Gij mijn ongeloovig denken stuk, en dáármee zet Gij mij en Uzelf midden tusschen de vaten en de kruiken, en Gij vraagt mij aan de deur van de garage: *gelooft gij dat*.'[14.]

Wat het effect van zijn bijdragen op de *Reformatie*-lezers ook geweest mogen zijn, Schilder ontnam daarmee het gereformeerde standpunt in ieder geval zijn vanzelfsprekendheden en stimuleerde zijn medekerkleden tot een eigentijdse, actuele beleving van het gereformeerde geloof.

In diezelfde periode vormde zich een kring van enthousiaste leerlingen rond twee jonge hoogleraren van de Vrije Universiteit, de jurist dr. H. Dooyeweerd (1894-1977) en de theoloog dr. D.H.Th. Vollenhoven (1892-1978), bij wie rond 1930 nieuwe wijsgerige vragen leidden tot een nieuwe bezinning op het gereformeerde gedachtengoed. Zo gewaagde Dooyeweerd op 21 september 1932, in zijn rede bij de overdracht van het rectoraat van de Vrije Universiteit aan Vollenhoven, van 'een lente-ontwaken in het jong-gereformeerde leven', bevorderd door de jaarlijkse congressen van de GSB - vanaf 1930 Calvinistische Studenten Beweging (CSB) geheten - te Lunteren.[15.] Dooyeweerd en Vollenhoven waren geziene sprekers op deze studentenconferenties en trokken veel aandacht met hun wijsgerige doordenking en uitwerking van de calvinistische levens- en wereldbeschouwing. Deze conferenties vormden het ontmoetingspunt van de wijsgerige kring rond beide hoogleraren. Hoewel Dooyeweerd en

14. Schilder, 'Kerstfeest', *De Reformatie*, XI, 19 december 1930, pag. 89.
15. 'Rede van prof. dr. H. Dooyeweerd ter overdracht van het rectoraat der Vrije Universiteit aan prof. dr. D.H.Th. Vollenhoven op woensdag 21 september 1932', *Jaarboek van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag 1933*, z.p., z.j., pag. 71, 72.

Vollenhoven zich nadrukkelijk beriepen op het gedachtengoed van Kuyper, bekritiseerden ook zij hem op bepaalde onderdelen. Hun originaliteit en aantrekkingskracht op de studenten vielen op aan de Vrije Universiteit[16.] en Schilder toonde in De Reformatie zekere waardering voor hun wetenschappelijke arbeid.[17.]

Maar ondanks zijn sympathie onthield Schilder zich in deze jaren nog van een publiek oordeel over de inhoud van het werk van beide hoogleraren. Veenhof, die zich sterk voelde aangetrokken tot Vollenhoven, had Schilder diverse malen om een oordeel over het werk van Vollenhoven gevraagd, maar deze was daar over ook in zijn particuliere brieven steeds terughoudend. Tekenend is dat hij op 18 november 1932 tijdens zijn tweede studieverblijf te Erlangen aan Veenhof schreef 'dat wij altijd vrienden zullen blijven, in de dingen van de "ziel" volkomen eens, maar in kwestie van vollenhoviana langzamerhand *misschien* een anderen kant uitgedreven, malgré nous. Ik kan me daarin vergissen, want nog eens, ik weet van deze dingen nog veel te weinig af. Maar ik kan de gedachte niet van me afzetten, dat Vollenhoven een gravamen in moest dienen tegen de belijdenis. Ik zeg dat aan jou, en aan niemand anders: omdat ik het niet weet. Het zijn maar Ahnungen; en ik verlang eerlijk naar den tijd, waarin ik met ernst hem zal kunnen

16. K. Schilder aan C. Veenhof, Erlangen, 28 februari 1932: 'Natuurlijk (...) is afwijzing van Vollenhoven-Dooyeweerd, ook zonder dat ze zelfs gekend worden, en dus met totalen voorbijgang van hun prachtig *willen*, te veroordeelen. Maar dat reken ik tot het algemeen-menschelijke. En ik ben er zeker van dat de nieuwe vorm waarin zich die afwijzing uit, openhartiger is dan de diplomatie van 'n H.H., en dan de nijdigheid van 'n Hepp, die over de wetsidee tegen mij al heel wat narigheidjes losgelaten heeft, evenals over de 'ziel' van Vollenhoven, doch zoo, dat ik den indruk kreeg: je kunt 't niet hebben, dat ze invloed krijgen.' *Archief-Veenhof*.
17. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, XII, 18 december 1931, pag. 95, begroette Dooyeweerd als een 'stem in het kamp der V.U., die voor het skandalon-zijn niet terugschrikt. Al zou deze stem eens overslaan, of doorslaan, zij zingt in elk geval weer een vergeten lied: gereformeerd-*willen*-wezen-over-heel-de-linie'.
Zie over Vollenhoven: Schilders artikel over diens rectorale oratie 'De noodzakelijkheid eener christelijke logica', *De Reformatie*, XIII, 3 maart 1933, pag. 171, waarover hij opmerkte: 'Hoofdzaak en voornaamste reden van onze waardeering is, dat hier een man aan het woord is, die met het beginsel der Vrije Universiteit ernst maakt, die toont te verstaan, dat het bloedige ernst is, als we deze inrichting hebben. Hier is de overtuiging levendig, dat het geloof zijn eigen woord te spreken heeft, en dat het over heel het veld van denken scheiding maakt.' Dit artikel is herdrukt in G. Harinck (ed.) *K. Schilder. Een keuze uit zijn werk*, Kampen, 1989, pag. 49-53.

bestudeeren. Ik hoop, dat ik dan van deze gedachte bevrijd zal worden.'[18.]

Waterink betreurde het, dat Schilder in de zomer van 1931 in enkele weken tijds *De Reformatie* weer terugbracht in het oude kerkelijke spoor. Bovendien achtte hij Schilders polemische opstelling op den duur een ramp voor het blad. Hij maande Schilder eind 1931 niet zoveel aandacht te besteden aan gebeurtenissen, die in zijn ogen niet van wezenlijke betekenis waren. Daarbij noemde Waterink de bezwaren van enkele vooraanstaande gereformeerden uit zijn Amsterdamse kennissenkring tegen Schilders aanhoudend geschrijf contra het boek van dr. J.G. Ubbink, *De nieuwe belijdenis aangaande Schrift en kerk*.[19.] Zo hoopte hij zijn collega-redacteur met zachte hand tot een andere houding te brengen. Maar zijn pogingen hadden een averechts effect. Schilder achtte de kritiek van Waterink niet ter zake en deed zijn beroep op derden af als 'vriendjespolitiek', die in verband stond met de Vrije Universiteit, waaraan Waterink sinds 1926 verbonden was. Bij Schilder groeide op dit punt zelfs meer en meer ergernis over Waterinks manier van optreden: 'Als W. iets heeft moet het over de zaak gaan. Het blad is geen zaakje van zijn amsterdamschen kring.'[20.] In het voorjaar van 1932 ontlaadde de spanning zich in een onenigheid tussen beide redacteuren. De aanleiding vormde het jubileum van het antirevolutionaire dagblad *De Standaard*, dat op 1 april 1932 zestig jaar bestond. Kort voor dit jubileum had het dagblad van verschillende zijden enige kritiek te verduren gekregen over het feit, dat afwijkende standpunten er vaak meer aandacht kregen dan de kerkelijk-gereformeerde.[21.] Tot de kritici had ook Schilder behoord.

18. *Archief-Veenhof*.
19. Schilder reageerde indirect op Waterinks poging hem te matigen in zijn negende artikel over dit boek van de gereformeerde predikant te Zevenhoven: 'En alweer bedroeft men zich over de ellende, die, niet in ons kleine gereformeerde kringetje, maar juist in de niet-gereformeerde kringen, door zulk een boek wordt teweeggebracht. Het is dan ook die ellende - dit aan het adres van enkele amsterdamsche lezers - die me er toe gebracht heeft dit boek te bespreken.' Zie noot 6, pag 91.
20. K. Schilder aan C. Tazelaar en J. Waterink, Erlangen, 14 april 1932. Afschrift, *Archief-Veenhof*.
21. In de *Rijnlandsche Kerkbode* schreef ds. D. Nauta in kritische zin over *De Standaard*: 'Blijkbaar kunnen we ons bij ingrijpende kwesties, die het kerkelijk leven betreffen, voorbereiden op een eenigermate eenzijdige voorlichting.'

Ter gelegenheid van het jubileum gaf de directie van *De Standaard* op 4 april 1932 een receptie in het *American Hotel* aan het Leidsche Plein te Amsterdam. Schilder, die opnieuw voor studie in Erlangen verbleef, maar ditmaal zijn medewerking aan *De Reformatie* niet had opgeschort, las de volgende dag in *De Standaard*, dat Tazelaar en Waterink daar namens de redactie van *De Reformatie* de felicitaties hadden overgebracht. Hij vroeg Tazelaar om opheldering, maar deze verwees hem naar Waterink. Nog voordat Schilder een antwoord van Waterink ontving las hij in *De Reformatie* van 8 april tot zijn ergernis zelfs een met 'Redactie' ondertekend felicitatie-artikel vol lof over *De Standaard*, onmiskenbaar van Waterinks hand.

Waterinks antwoordbrief goot voor Schilders besef slechts olie op het vuur. Over het gaan naar de receptie was er volgens Waterink geen tijd geweest voor overleg, en in het geval van het felicitatie-artikel was Schilder met het oog op zijn recente kritiek min of meer bewust buiten het overleg gehouden. Waterink had de uitgever zelfs opdracht gegeven eventuele kopij over de jubilerende krant van Schilders hand niet te plaatsen.

Gedane zaken nemen geen keer en wegens Schilders verblijf buitenslands kon de onenigheid niet uitgepraat worden. Het resultaat was, dat Schilders verhouding met Waterink na dit incident bekoelde. Er was wat hem betreft van een vriendschappelijke en open verhouding met Waterink op den duur geen sprake meer.

Op de jaarlijkse Consortium-vergadering, gehouden te Amsterdam op 19 mei 1932, kwam deze spanning niet aan de orde. Tot ieders tevredenheid was het aantal abonnees op *De Reformatie* in het afgelopen jaar toegenomen. Op deze vergadering werden over bijdragen van Schilder - die wegens verblijf te Erlangen afwezig was - wel enige kritische vragen gesteld, waarvan de teneur overeenkwam met de bezwaren die Waterink en zijn Amsterdamse kennissen een half jaar eerder hadden gemaakt: 'Is de inhoud niet wel eens wat te zwaar? Wordt over sommige dingen niet wat te lang geschreven? (...) Geeft de rubriek Kerkelijk leven niet wat te veel aandacht bijv. aan het geval-Ubbink? Aan docent Van der Schuit? Doen we onze geref. groep hiermee wel een dienst? Is positief voorlichten niet beter dan veel polemiseeren?'[22] Uitgever Smit stelde Schilder twee weken later

22. Smit, *Iets uit de geschiedenis van het weekblad 'De Reformatie'. Archief-Veenhof*. Contra het boek van dr. J.G. Ubbink, *De nieuwe belijdenis aangaande Schrift en kerk* (1931) schreef Schilder in de twaalfde jaargang (1931/1932) vele artikelen. Ubbink werd vanwege de in zijn boek voorgestane opvattingen op 14 juni 1932 door de classis Woerden afgezet als gereformeerd predikant en voegde zich, nadat hij enige jaren predikant in algemene dienst was geweest in de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband, bij de Nederlandse Hervormde Kerk, waar hij in 1940 tot het predikambt werd toegelaten.
Tegen prof. J.J. van der Schuit (1882-1968) polemiseerde Schilder onder meer in januari en februari 1933, over diens kwalificatie van *De Reformatie* als het blad 'van veel dikke woorden', en tegen de 'onwaarachtige' houding van de leiding van de Christelijke Gereformeerde Kerk jegens de Gereformeerde Kerken.

op de hoogte van de rustig verlopen bijeenkomst en schreef hem onder meer: ‘'t Was erg jammer dat u er niet was, daar nu de redactie zich maar voor 2/3 kon uitspreken over een en ander.’[23.] Van de drie redacteuren had Schilder een geregeld contact met Smit, niet alleen over redactiezaken, maar ook over geld, dat de uitgever regelmatig als voorschot op zijn honorarium uitbetaalde aan zijn redacteur, die in deze periode feitelijk twee huishoudens voerde.[24.] De band, die in deze jaren groeide tussen de uitgever en de soms controversiële, in Erlangen vertoevende redacteur zou voor de toekomst van *De Reformatie* van grote betekenis zijn.

23. L. Smit aan K. Schilder, 1 juni 1932. *Archief-Schilder*.
24. In 1932 en 1933 schoot Smit *f* 1250,- voor aan Schilder. Zie: de geregelde correspondentie over financiën tussen beiden in deze jaren. *Archief-Schilder*. Vgl. H.H. Kuyper aan F.W. Grosheide, 11 januari 1934: ‘De Heraut is nog een der weinige bladen, die op paying point staan. Op de Bazuin moet toegelegd. De redacteuren der Reformatie moeten soms maanden lang op hun honorarium wachten.’ *Archief-Grosheide*.

13. Over cultuurvragen

In het najaar van 1932 en de eerste maanden van het volgende jaar - de periode rondom Hitlers *Machtübernahme* op 30 januari 1933 - zette Schilder in Erlangen alles op alles om te promoveren, voordat in augustus 1933 de generale synode bijeen zou komen om over de opvolging van prof. dr. A.G. Honig te beslissen: ‘Ik *wil, klaar* of *niet*, inleveren aan de faculteit voor 28 februari (...) dan kan in *maart* de promotie gebeuren (...) Kwam het dus over die tijd heen, dan zou 't mei worden. En dat zou ik verschrikkelijk vinden.’[1.]

Bij wijze van uitzondering kon zelfs *De Reformatie* in deze periode niet op hem rekenen. Dit gaf aanvankelijk geen moeilijkheden, tot Waterink ziek werd en in februari enkele weken voor herstel in Zwitserland moest kuren. Evenals in 1924 verzorgde Tazelaar met veel moeite enige tijd alleen het blad.[2.]

Op 3 maart 1933 legde Schilder het afsluitend examen af,[3.] waarna hem de doctorstitel ‘nach ausgezeichnet bestandener Prüfung’ werd verleend.[4.] Zijn mede-redacteuren feliciteerden hem in *De Reformatie*.

1. K. Schilder aan C. Veenhof, Erlangen, 13 februari 1933. *Archief-Veenhof*.
2. C. Tazelaar aan K. Schilder, 5 februari 1933: ‘Waterink is overwerkt, moet rust houden en vertrekt van de week naar 't buitenland (gevolg van griep) (...) Ergo ik zit ineens in de misère en zit er nòg midden in (...) Want ik zit absoluut zonder copie (...) Stuur svp omgaand terug wat jij nog hebt (...) We moeten zoo snel mogelijk reserve verzamelen (...) 'k Zit heel den dag (zondag) voor de Ref. te schrijven in de hoop het schip varend te houden.’ *Archief-Schilder*.
3. Bij Schilders slotexamen en promotie waren in Erlangen aanwezig: mevr. A.J. Schilder-Walter, C. Veenhof, ds. J. de Waard (studievriend van Schilder en predikant te Rijnsburg), W. Koller, P. Koller en E. Koller. Zie over de fam. Koller uit Erlangen: Wesseling, ‘Enige herinneringen aan K. Schilders studietijd’, pag. 637-640.
4. De kwalificatie van Schilders examen staat vermeld op zijn doctorsbul, zie: J. Ridderbos Nic.zn., ‘Van Molenstraat naar Oudestraat. Klaas Schilder tussen 1890 en 1933’, *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 3, Kampen, 1989, pag. 122.
   K. Schilder aan C. Veenhof, Erlangen, 13 februari 1933: Herrigel ‘zei verleden week tegen me, dat hij niet geloofde ooit nog zoo'n dissertatie meer te zullen krijgen (...) hoe vlug hij me helpt door door te lezen en hoe weinig hij zich aanstelt als de man die nog gereserveerd moet doen.’ *Archief-Veenhof*.
   E. Herrigel aan C. Veenhof, Erlangen, 12 april 1952, naar aanleiding van het overlijden van Schilder: ‘Ich aber habe in ihm meinen besten und reifsten Schüier verloren und zugleich einen Mann von so reiner und feiner Seele, dass ich über seine Freundschaft beglückt war.’ *Archief-Veenhof*.

Door de inmiddels herstelde Waterink werd zijn proefschrift geprezen als 'één van de belangrijkste uitingen van de hedendaagsche theologische wetenschap'.[5.] Hij roemde de stijl van het boek: niet fel, niet polemisch, niet gehaast en emotioneel, maar met een sterk opgezet betoog, dat in rustige toon gesteld was. Zo las Waterink Schilder het liefst, ook in *De Reformatie*; had Schilder zo meer geschreven, dan waren er, naar zijn overtuiging, nooit onderlinge moeilijkheden gerezen. Op dit feestelijke moment roerde hij de meningsverschillen echter niet aan, maar herinnerde Waterink zijn mede-redacteur aan hun vroegere jaren: 'Wij zijn heel dikwijls in het leven samen blij geweest. Blijheid van onderscheiden aard gaf God ons gemeenschappelijk te genieten. Welk een stille blijheid was er altijd toen we, nu meer dan vijfentwintig jaar geleden, geregeld eiken zondagmorgen uit de kerk bij je onvergetelijke moeder in de Houtwijk in Kampen samen koffie gingen drinken. Welk een blijheid was er in ons leven, toen we samen gymnasiast mochten zijn. We hebben samen geconjugeerd en gedeclineerd (...) Samen hebben wij wiskunde-sommen gemaakt en samen hebben wij de vreugde gekend van het Latijn bij *Nawijn*, van de Bijbelsche Geschiedenis bij *Noordtzij*, van de Algebra bij *Nieuwenhuis*; van zooveel meer dat wij nooit vergeten.'[6.]

Hoe welwillend Waterink echter ook schreef, Schilder voelde zich in het voorjaar van 1933 binnen de kerkelijk-gereformeerde kring niet zonder meer voldaan, en constateerde dat hij ook daarbuiten weinig aandacht kreeg: tot zijn teleurstelling reageerde Barth op geen enkele wijze op zijn proefschrift, terwijl de daarin verwoorde kritiek op diens theologie volgens Herrigel 'ausserordentlich ernst zu nehmen' was.[7.]

5. Waterink, 'Doctor Schilder', *De Reformatie*, XIII, 10 maart 1933, pag. 178-179.
6. Zie noot 5, pag. 178.
7. Zie: K. Schilder aan C. Veenhof, Erlangen, 13 februari 1933. *Archief-Veenhof*. Zowel Schilder als Miskotte en Berkouwer zonden hun proefschriften toe aan Barth, zonder daarop een reactie te ontvangen. Barth liet, blijkens de maagdelijke staat van de exemplaren in zijn bibliotheek, de drie boeken ongelezen, en zal zich beperkt hebben tot inzage. Zie: K. Schilder aan K. Barth, Rotterdam, 15 mei 1933, K.H. Miskotte aan K. Barth, 23 juni 1933, G.C. Berkouwer aan K. Barth, 3 juli 1933. *Archief-Barth*.
Vollenhoven had het voornemen de dissertatie van Schilder voor *De Standaard* te bespreken, maar de recensie is nooit verschenen. Zie: W.G. de Vries (ed.), *Eender en anders. Correspondentie tussen K. Schilder en D.H.Th. Vollenhoven*, Kampen, 1992, pag. 14, 173.
In Nederland is later wel aandacht besteed aan Schilders proefschrift. Zie: H.M. Kuitert, *De mensvormigheid Gods. Een dogmatisch-hermeneutische studie over de antropomorphismen van de Heilige Schrift*, Kampen, 1962, pag. 107-121; J. van der Hoeven, 'Schilderen de wijsbegeerte', in: G. Puchinger (red.), *Ontmoetingen met Schilder. Prof. dr. K. Schilder 1890-19 december - 1990*, pag. 84-92; K. Veling, 'Liefhebben met verstand', in: J. Douma e.a., *K. Schilder. Aspecten van zijn werk*, Barneveld, 1990, pag. 231-261; en A. Vos Jzn., 'Schilders wijsbegeerte der doxo-logie', *Radix*, XVI (1990), pag. 191-207.

Schilder had in november 1932, ondanks zijn drukke studie, onmiddellijk gereageerd op de verschijning van deel I,1 van de *Kirchliche Dogmatik* van Karl Barth. In *De Reformatie* van 16 en 23 december 1932 besprak hij de nieuwe dogmatiek als eerste in Nederland. Sinds hij in 1926 en 1927 uitvoerig aandacht had besteed aan Barths opvattingen, hadden zij beiden een ontwikkeling doorgemaakt. Schilder toonde er 'grooten eerbied' voor, dat Barth zijn *Christliche Dogmatik* uit 1927 vervangen had door dit nieuwe werk - 'Het valt niet mee, een boek terug te nemen, en dit duidelijk, zonder omwegen, te zeggen' - maar hij stelde tevens vast, dat de onderlinge afstand groot was gebleven. Want hoewel Barth de paradox nu in een gematigder zin hanteerde dan in zijn *Römerbrief*, had hij volgens Schilder toch niet meer gedaan dan 'knabbelen aan de theologie der paradox, geen dynamiet leggen evenwel onder haar grondslagen'.[8.]

Schilder reageerde prompt op Barths nieuwe opvattingen, maar waar kregen zíjn inzichten aandacht? Hij moest als theoloog vooralsnog alleen op eigen kracht verder. Hij werd daar begin 1933 eens te meer bij bepaald. Kort na elkaar stierven toen twee van zijn Kamper leermeesters: L. Lindeboom op 4 januari en dr. H. Bouwman op 8 februari 1933. Op 23 maart van dat jaar overleed bovendien zijn confessioneel-hervormde vriend dr. A. Eekhof. In drie uitvoerige In memoriams in *De Reformatie* herdacht hij deze hoogleraren[9.] speciaal met het

8. Schilder, 'Karl Barth's nieuwe dogmatiek I', *De Reformatie*, XIII, 16 december 1932, pag. 82.
9. L. Lindeboom (1845-1933) was hoogleraar voor het Nieuwe Testament aan de Theologische School te Kampen van 1883-1917. H. Bouwman (1863-1933) was hoogleraar voor de kerkgeschiedenis en het kerkrecht aan dezelfde school sinds 1903. A. Eekhof (1884-1933) was sinds 1914 buitengewoon hoogleraar voor de geschiedenis van het gereformeerd protestantisme en sinds 1924 gewoon hoogleraar voor de geschiedenis van het christendom aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

oog op de toekomst van de gereformeerden. Hij typeerde het heengaan van zijn beide leermeesters in dit verband als een mijlpaal: ‘Ik voel dat hoe langer hoe scherper, naarmate ik meer kennis neem van de vraagstellingen van den laatsten tijd. Lees eens deze probleemstelling van Karl Barth: is mijn geloofsverzekerdheid een strijd van Jakob, dan wel een Don Quichotterie (...) Tusschen Barth's Don Quichottethema en Bouwman's Voetiaansche termen is de afstand groot (...) Maar het is meer dan een verschil tusschen woorden. De *problemen zelf* zijn veranderd. Met Comrie, en Teellinck mòest het voorgaande geslacht zich bezighouden, en ‘auseinandersetzen’; maar we zien ook, dat in een tijd als dezen andere vragen opkomen. Of liever de oude vragen, maar in een heel anderen vorm, en van een heel anderen kant aangepakt.’[10.]

De dood van beide leermeesters sloot voor zijn besef zowel in zijn eigen leven als in dat van de Gereformeerde Kerken een tijdperk af. Zijn generatie stond op de grens van een nieuwe periode. Uit de herinnering aan hun leven putte hij op dat moment moed voor de toekomst. Hadden ook zij zich eertijds niet zelfstandig een weg moeten banen? Met name in het *aus einem Gusz*[11.] geschreven artikel over Lindeboom in *De Reformatie* van 13 januari 1933 identificeerde hij zich sterk met deze zogenaamde ‘naar separatie neigende sectarist’,[12.] die door velen aangezien was voor een *Einzelgänger*. Schilder richtte in zijn artikel een monument voor hem op: een toonbeeld van de kracht, de mogelijkheden en de breedte van het gereformeerde leven. Aan het slot ervan schreef hij, in de ban van zijn eigen woorden, rechtstreeks tot zijn lezers: ‘Laten we toch weer eens onszelf durven presenteeren, en onze kracht verstaan en bevend, door de liefde tot de kerk en tot de waarheid, ze bewaren. Want levens als van Lucas Lindeboom, den zoon der Scheiding, schijnen individualistisch - sectarisch; maar in werkelijkheid zijn ze in brand gezet door de *gemeenschap*: de gemeenschap der heiligen. Dat is hun ongeluk voor de menschen, hun behoud voor God. Eén jaar vóór het eeuwfeest van de Scheiding leggen wij Lucas Lindeboom in het graf en zien ons volk rustig in de oogen.’[13.]

10. Schilder, ‘In memoriam prof. dr. H. Bouwman’, *De Reformatie*, XIII, 10 februari 1933, pag. 147.
11. K. Schilder aan C. Veenhof, Erlangen, 13 februari 1933. *Archief-Veenhof*.
12. Schilder, ‘In memoriam professor Lindeboom’, *De Reformatie*, XIII, 13 januari 1933, pag. 114. Herdrukt in: G. Harinck (ed.), *K. Schilder. Een keuze uit zijn werk*, Kampen, 1989, pag. 41-48.
13. Zie noot 12, pag. 115.

13. Prof. dr. K. Schilder, 1933. ‘Er schittert iets geniaals in zijn werken en persarbeid’ (pag. 241).

In het ‘In memoriam prof. dr. A. Eekhof’ klonk enkele weken later opnieuw deze overtuiging door, toen hij, handelend over de ‘sectarische’ Pilgrimfathers - een geliefd studieonderwerp van Eekhof - schreef: ‘Hij kan 't niet laten, over hen te spreken, hun strijd bloot te leggen, hun credo weer te laten spreken. En hij weet zich zóó, als zij: een kleine groep toebehoorend, die betrekkelijk eenzaam haar weg zoekt onder heel veel andersdenkenden. Maar hij behoudt zijn karakter, en waardeert het, dat ook zij het hunne lieten spreken, en er zorg voor droegen, dat het bewaard bleef.’[14.] Het verleden diende als aansporing voor een ieder die aan een eenzaam front stond.

Elk blijk van sympathie uit eigen kring leek de naar weerklank hakende Schilder in deze periode te sterken: ‘Het verblijdt ons’, schreef hij op 24 maart 1933 naar aanleiding van een pleidooi van dr. G.C. Berkouwer in de *Watergraafsmeersche Kerkbode* voor het concrete spreken van de kerk, ‘dat hetgeen ons blad reeds maandenlang aan 't

14. Schilder, ‘In memoriam prof. dr. A. Eekhof’, *De Reformatie*, XIII, 24 maart 1933, pag. 195. Zie noot 12, pag. 54-59.
Zie ook: G. Puchinger, ‘Een in memoriam van vijfentwintig jaar geleden’, *Opbouw*, 21 en 28 maart, 4 en 18 april, 9 mei, 20 en 27 juni 1958, die wees op het opmerkelijke feit, dat de beslist gereformeerde Schilder deze uitgesproken hervormde hoogleraar in *De Reformatie* herdacht.

bepleiten is, ook van andere zijde tot het volk doordringt.' Om er strijdbaar aan toe te voegen: 'Het kan ook niet anders. We hebben veel te lang in een sprookjeswereld geleefd: de groote woorden van de kerk waren het speelgoed geworden, tot speeltuig van het ernst-spel. Dat is óók spel. Het harde leven dringt echter op: het spel is uit, de legers worden gemobiliseerd.'[15.]

Schilder vervulde in *De Reformatie* bij deze hernieuwde bezinning op het geestelijk bezit van de Gereformeerde Kerken een voorname rol. Begin 1933 bracht hij in het blad Kuypers cultuurvisie in bespreking, naar aanleiding van een opstel van zijn hand in de begin december 1932 verschenen bundel *Jezus Christus en het menschenleven*. Het hier verdedigde standpunt van Schilder zou niet alleen een rol spelen in het publieke debat van de komende jaren, waarbij de breuk tussen Schilder en de barthiaanse theologen definitief werd, maar vormt cultuurhistorisch gezien tevens een duidelijk voorbeeld van Schilders poging het gereformeerde denken te moderniseren.

Door een misverstand had Schilder op de inleverdatum van de kopij voor de bundel, september 1932, nog geen letter van zijn opstel op papier staan. Hij moest dus op stel en sprong naar Nederland terugkeren. Aan Veenhof schreef hij: 'mijn oude typiste [mevr. C. Richter] voor 2 avonden gehad, toen weer terug, na een heel fijnen zondag thuis bij het kroost en de vrouw. Resultaat: de man heeft copie, en ik ben on voorspoedig bevallen van een onrijp haastding, dat me leelijk in de maag ligt, en waarvan ik nu al meer de openliggende zijwegen zie.'[16.] Het haastig gecomponeerde opstel beoogde een correctie op Kuypers cultuurbeschouwing te geven, dat mede vanwege de scherpe toon waarmee het geschreven was, bij barthiaanse theologen hevige reacties wekte.

Volgens Kuyper had God de wereld na de zondeval nog 'paradijsresten', dat wil zeggen *nog* veel goeds laten bestaan. Het accent op deze zogenaamde *gemene gratie* hield verband met Kuypers poging de cultuurmijding onder gereformeerden te overwinnen en was als zodanig mede een uiting van het Europese cultuuroptimisme in de negentiende eeuw. De Eerste Wereldoorlog evenwel brak dit optimisme ongenadig af en beïnvloedde het leven en de mentaliteit van het interbellum in negatieve zin.

15. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, XIII, 24 maart 1933, pag. 199.
16. K. Schilder aan C. Veenhof, Erlangen, 13 oktober 1932. *Archief-Veenhof*.

Hoezeer Schilders levenshouding door het culturele *démasqué* van de oorlog bepaald werd, bleek onder meer uit zijn opmerking in dit opstel, dat hij de dichter van de Romantiek, Novalis, niet kon nazeggen:

> Laat ons in den Godstuin, zwaar van zegen,
> Trouw de knoppen en de bloemen plegen.

Schilder geloofde niet langer aan zulke idyllische plekjes in de wereld: 'De tuin van God, dat is vandaag de werkplaats, de fabriek, de rookende oven, de studeerkamer, het atelier, kortom, elk terrein (...) waar de mensch (...) "trouw de knoppen en de bloemen pleegt". *En* - het onkruid wiedt.'[17.]

Wat na een eeuw van Romantiek nog aan idyllische beelden was overgebleven, was, ook volgens Schilder, door de oorlog definitief stuk geslagen. Kuypers zinsneden over 'paradijs-resten' hoorden volgens het moderne levensbesef thuis in een sprookjesboek. Sinds de oorlog leek ook voor Schilder de frontsoldaat, die in de loopgraven in barre omstandigheden een gevecht op leven en dood had gevoerd, een passender metafoor voor *la condition humaine*. De mensheid was in nood en de oorlog had voor het eschatologisch perspectief van de cultuur het oog geopend.[18.] Juist zoals Schilder Novalis' dichtregels niet kon aanvaarden zonder er het onkruid naast te denken, stootte hij zich in Kuypers cultuurbeschouwingen aan de centrale plaats, die het zo zonnige, op herstel betrokken begrip *genade* daarin bekleedde. Schilder heeft dat woord in zijn bezinning op de cultuur sedert dien alleen nog gebruikt in combinatie met zijn pendant: *de vloek*. De Eerste Wereldoorlog had hem geleerd met *deze* twee woorden over de werkelijkheid te spreken.

Schilder wilde met dit alles zowel de klassiek-gereformeerde leer als het moderne levensgevoel recht doen. Hij wilde concreet blijven, juist in de religie. Daarom was het voor Schilder een vraag geworden, of men bij de bezinning op het cultuurleven nog wel in het spoor van Kuyper diende uit te gaan van het verbond, dat God na de zondeval met Noach had gesloten.[19.]

17. K. Schilder, 'Jezus Christus en het cultuurleven', in: N. Buffinga, *Jezus Christus en het menschenleven*, Gorinchem, 1932, pag. 285.
18. Zie noot 17, pag. 285: 'Eschatologische theologie, roept men ergens. Eschatologische cultuur, - overal, - dat is beter gesproken.'
19. Zie: A. Kuyper, *De gemeene gratie, eerste deel, het geschiedkundig gedeelte*, derde druk, Kampen, 1931, pag. 11-18.

Voor zijn correctie op Kuyper benutte Schilder het klassiek-gereformeerde ambtsbegrip, dat hij in plaats van het genade-begrip tot uitgangspunt nam voor zijn cultuurvisie. Maar hij gaf er een moderne vulling aan. Het accent viel niet op het *recht*, dat de mens had om de wereld in cultuur te brengen, maar op de hem in het paradijs opgelegde *plicht* dat te doen, al leken dood en verderf de wereld te beheersen en al was zelfs een christelijke beschaving niet meer dan een vernis gebleken. Daarmee was echter niet elk onderscheid tussen kerk en wereld weggevaagd. Ook de beschadigde en vernederde mens bleef drager van het ambt. Hij moest handelen, omdat hij verantwoordelijk was voor de cultuur, ook in haar verwording: zijn ambt 'leert dat groote, smartelijke, roeien-tegen-den-stroom-op, en houdt zóó in elke cultuur-verwording het zout der wereld gaaf en gezond'.[20.]

Met deze accentverschuiving kwam het handelen van de mens centraal te staan: 'Hij móét nu eenmaal in deze verwrongen wereld zijn plicht voor God vervullen.'[21.] Dit scherpe accent op het handelen van de verantwoordelijke individuele mens vormde een kenmerkend element in Schilders visie. De negentiende-eeuwer Kuyper had de mens nog beschouwd als deel van een groter geheel, waarin hij zijn vaste plaats had en zijn omschreven taak had te vervullen - bijvoorbeeld in de samenleving, of in het verbond met God. Bij Schilder was de plaats van de mens niet statisch, maar dynamisch geworden. Reeds in een meditatie over psalm 42 uit 1923 had hij de mens omschreven aan de hand van zijn relaties: tot God, medemens, wereld en zichzelf.[22.] Het mens-zijn was volgens Schilder geen status meer, geen vast gegeven, maar moest in dynamische verhouding tot deze vier machten zijn grenzen en mogelijkheden leren ontdekken, als in een spel van vrijheid en gebondenheid.

In *De Reformatie* van 3 februari 1933 lichtte hij zijn opstel nader toe in het artikel 'De "aanpak" van cultuurvragen bij de "gemeene-gratieleer"'. Daarmee vroeg hij expliciet aandacht voor zijn kritiek op Kuypers denkbeelden. Als eerste bezwaar tegen Kuypers aanpak wees Schilder op de casuïstiek, die er het gevolg van was: wie begint bij de

20. Zie noot 17, pag. 281.
21. Zie noot 17, pag. 282.
22. Schilder, *Licht in den rook*, pag. 101.

stelling, dat er ‘nog’ zo veel goeds te genieten valt in de wereld, roept ook de vraag op, wat er ‘nog’ mee door kan. De ambtsgedachte daarentegen vangt aan met het werk, waartoe God de mens geroepen heeft en dat ‘nog niet’ voltooid is. Dit uitgangspunt leidde tot een ander ethos.

In deze kritiek uitte zich Schilders theologische analyse van de cultuurwending: niet de majesteit van God was door de oorlog in geding geraakt, maar de mens, die zijn verantwoordelijkheid had verzaakt. Schilders cultuurvisie was als reactie op de naoorlogse neergang een herinnering aan de hoge roeping van de mens en een aandrang tot bezinning op zijn verantwoordelijkheid.

In de tweede plaats kritiseerde Schilder het genotselement in ‘de gemeene gratie naar volksrecept’.[23.] Naast de ‘gratie’ kende het paradijs immers ook het bevel en het gebod: ‘Is er een zwaarder ding, dan cultuur te doen? Tolstoi zal ons, nette gereformeerden, beschamen in den dag des oordeels, omdat hij tenminste begrepen heeft dat de kwestie van cultuur er geen van ‘wat-ik-nog-mag’ is. In de *methode* van aanpak van het vraagstuk zit onze ketterij.’[24.] Het besef van het menselijk tekort diende volgens Schilder een belangrijker plaats te krijgen in de bezinning op het cultuurvraagstuk: ‘Wie het woordje ‘nog’ hanteeren wil, *die doe het goed*, het ambt is *niet* verminderd, wèl de gratie.’[25.]

Tenslotte kritiseerde Schilder het gebruik van het woord ‘gemeen’ in het dagelijks spraakgebruik. Er is geen ‘gemeen’ terrein tussen de fronten. ‘Zoodra cultuur ophoudt “gratie” te heeten, maar weer *dienst* wordt, is het sprookje der *ééne* gemeene-gratie-cultuur verdwenen. We hebben dan geen “gemeene” cultuur, maar we krijgen dan, wat we hebben moeten: een christelijke cultuur tegenover het cultuurbederf, dat in de wereld is.’[26.]

De ondertitel van *De Reformatie* - weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven - kreeg in deze jaren een scherp geformuleerde inhoud, die de lezers nadrukkelijk stelde voor de keuze vast te houden aan het oude ofte kiezen voor iets nieuws.

23. Schilder, ‘De “aanpak” van cultuurvragen bij de “gemeene-gratie-leer”’, *De Reformatie*, XIII, 3 februari 1933, pag. 138.
24. Zie noot 23.
25. Zie noot 23.
26. Zie noot 23.

Ditmaal bleef een reactie op Schilders inzichten niet uit. Op zijn in opstel en artikel ontvouwde gedachten kreeg Schilder een uitvoerige publieke reactie van de in 1932 gepromoveerde hervormde predikant te Haarlem, dr. K.H. Miskotte (1894-1976), overtuigd medestander van Karl Barth.[27.]

Miskotte besprak in een scherp-kritische recensie van de bundel *Jezus Christus en het menschenleven* in Haitjema's orgaan *Onder Eigen Vaandel* van april 1933 met name Schilders opstel en dat van dr. H. Colijn over het politieke leven. Zijn centrale bezwaar was, dat Jezus Christus door deze neo-calvinisten binnen de verhoudingen van deze wereld geplaatst werd 'in een verband van onmiddellijkheid': 'Is daarmee niet reeds onze menschelijke kennis ondergeschoven en deze schijnbare openheid voor het Woord ontmaskerd als een gebaar, waarmee we onszelf gehoor willen verschaffen, want, wie durft zich zonder meer tegen Christus verzetten?'[28.] In deze recensie tekende zich een geheel andere reactie af op de cultuurbreuk van de Eerste Wereldoorlog. Miskotte achtte in navolging van Barth de majesteit van God zo hoog, dat hij beslist geen direct verband wilde leggen tussen Hem en de verworven beschaving van Europa, iets wat Schilder en Colijn zijns inziens deden.

Omdat in Schilders opstel volgens Miskotte dit direct verband tussen Gods werk in deze wereld en het mensenwerk zo nadrukkelijk werd gelegd, was het volgens Miskotte 'haast niet om te lezen: zoo oneerbiedig, zoo bijna godslasterlijk vind ik zulk spreken'.[29.] De 'groote qualitatieve onderscheiding' tussen God en de mens, die Miskotte in navolging van Karl Barth bepalend achtte voor de christelijke religie, zag hij bij Schilder in haar tegendeel verkeren, toen hij bij hem las, dat het ambt van Jezus Christus bestond in het dienen van God in het concrete leven: 'Jezus doet dat groote, reformeerende werk van te-

27. K.H. Miskotte promoveerde op 17 december 1932 bij prof. dr. W.J. Aalders aan de universiteit te Groningen op een proefschrift over *Het wezen der joodsche religie. Vergelijkende studie over de voornaamste structuren der joodsche godsdienstphilosophie van dezen tijd*. Hij was hoogleraar voor de dogmatiek aan de Leidse universiteit (1945-1960). Zie: H.C. Touw, 'Prof. dr. K.H. Miskotte. Zijn weg in Woord en wereld', in: *Woord en wereld. Opgedragen aan prof. dr. K.H. Miskotte naar aanleiding van zijn aftreden als kerkelijk hoogleraar te Leiden op 19 december 1959*, Amsterdam, 1961, pag. 9-75; G. Puchinger, 'Gesprek met prof. dr. K.H. Miskotte', in: *Christen en secularisatie*, Delft, 1968, pag. 203-261, en H.H. Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*, Kampen, 1981.
28. K.H. Miskotte, 'Boekbespreking', *Onder Eigen Vaandel*, april 1933, pag. 163.
29. Zie noot 28, pag. 167.

rugkeer tot het abc der levens- en wereldorde.'[30.] Dit 'cultuur-heroïsme' had volgens Miskotte zijn eigenlijke bron in 'een vlucht voor de nederheid en de nood der kerk in deze wereld'[31.] en hij concludeerde dat hier 'het profetisch licht der kerk welhaast geheel gedoofd is'.[32.]

Schilder had in zijn generatiegenoot Miskotte een opponent van formaat getroffen, die evenals hij literaire begaafdheid met een bijzondere emotionaliteit combineerde. Nu had Schilder een theologische gesprekspartner getroffen, maar had deze hem verstaan?

Miskotte richtte zijn aanval tegen wat de barthianen als neo-calvinisme typeerden op het punt, dat de Nederlandse gereformeerden en de barthianen van meet af aan verdeeld had gehouden: op de verhouding tussen God en wereld en op de christelijke politiek. Zodoende las hij over Schilders correctie op de gangbare gereformeerde cultuurvisie heen. Dit bevreemdde Schilder en hij besloot daarom de kern van zijn opstel nogmaals en duidelijker te formuleren.[33.]

Schilder reageerde onmiddellijk op de recensie, die hem als knipsel onder ogen kwam, vlak voor hij begin mei 1933 twee weken met vakantie ging naar Tirol. De eerste twee van de vijf *Reformatie*-artikelen van Schilder over Miskotte's recensie schreef hij daarom buitenslands. Schilder verweet daarin zijn recensent, die volgens hem 'vrij hevig van het barthiaansche hondje gebeten was',[34.] dat hij het neo-calvinisme beschuldigde van een psychologisch gebrek, dat aan Miskotte zelf allerminst vreemd was: 'Een zelfverzekerde veroordeeling als van dr. Miskotte's hand thans verscheen komt "stellig mede uit het ressentiment" van theologisch-onverzekerd "groepsbewust-

30. Zie noot 28, pag. 167.
31. Zie noot 28, pag. 168.
32. Zie noot 28, pag. 169.
33. Schilder, 'De christelijke cultuur en de "theorie van de paradox"', *De Reformatie*, XIII, 2 juni 1933, pag. 277: Ik 'sprak (...) een verschil van meening uit, dat ik tegenover enkele opvattingen van dr. A. Kuyper had, te vinden in sommige uitspraken van "Het calvinisme" en van "De gemeene gratie in wetenschap en kunst".'
Tot dusverre had Schilder gesuggereerd, dat zijn opmerkingen zich richtten tegen de gepopulariseerde opvatting van de gemene-gratie-leer.
Schilder schreef na de polemiek met Miskotte twee thetische artikelen over het gereformeerde standpunt in verband met de paradox: 'Hedendaagsche afkeer van het "veiligheids-gevoel"', *De Reformatie*, XIII, 9 en 16 juni 1933.
34. Schilder, 'De christelijke cultuur en de "theologie van de paradox"', *De Reformatie*, XIII, 19 mei 1933, pag. 260.

zijn" op, en is een vlucht voor eigen nood.'[35.]

Het zoeken naar overeenstemming liep wat Schilder betrof echter niet vast op de harde toon van hun polemiek, maar op zijn overtuiging 'dat Jezus Christus in de *historie*, de konkrete historische werkelijkheid van deze wereld is ingegaan en *in* die historie ons God heeft geopenbaard en Gods Woord heeft gesproken, en dat *met effect*.'[36.] Miskotte beoordeelde volgens Schilder het gereformeerde standpunt, als was dat tot stand gekomen volgens zijn eigen dialectische opvattingen. Alleen zo was het hem duidelijk, dat Miskotte gruwde van het 'verband van onmiddellijkheid' tussen Jezus Christus en de verschillende levensterreinen. Schilder wees er op, dat calvinisten hier geen *onmiddellijk* verband legden: 'Het is juist de "middellijke" weg, die heel dat openbarings-geschied-proces *kon* ontsluiten, dat voor de gereformeerde theologie steeds de met hand en tand tegenover de dialectische 'theologie' te verdedigen geloofsinhoud is.'[37.]

Dat Miskotte dit standpunt 'bijna godslasterlijk' had genoemd, maakte Schilder 'bijna blij'. Zo'n directe toon kwetste hem niet, integendeel. De directheid en geladenheid in deze 'puntige woorden' bracht tenminste klaarheid tussen gereformeerde en dialectische theologen over de zijns inziens actuele theologische thema's: 'Werkelijk, tienmaal liever heb ik voor de zuiverstelling der problemen zulk een hard woord uit de pen van dr. K.H. Miskotte, dan het gespeel met "paradox" en "gelijktijdigheid".'[38.]

Een half jaar later lichtte Schilder aan de hand van een actueel punt toe, tot welke verschillen de uiteenlopende waardering van de geschiedenis in de praktijk kon leiden. Een redacteur van *Woord en Geest*, ds. J.J. Buskes, bekende eind 1933 openlijk in het verleden onbillijk te zijn geweest in de beoordeling van Schilders standpunt inzake Barth. Hij vroeg zich nu echter af, waarom Barths strijd tegen het nationaal-socialisme in *De Reformatie* niet meer aandacht kreeg. Schilder toonde zich in *De Reformatie* dankbaar voor Buskes' eerlijkheid en beschouwde de erkenning als een bevestiging van de juistheid van zijn polemische methode, ook jegens Miskotte: 'Wie met tranen zaait, zal met gejuich maaien, ook in de polemiek.'[39.] Wat Barth betreft, oor-

35. Zie noot 34, pag. 252.
36. Zie noot 34, pag. 260.
37. Zie noot 34, pag. 260.
38. Zie noot 34, pag. 261.
39. Schilder, 'Een klacht van ds. J.J. Buskes', *De Reformatie*, XIV, 15 december 1933, pag. 83.

deelde Schilder, dat diens protest op de keper beschouwd niet het nationaal-socialisme, maar de kerk betrof. En dat was voor *De Reformatie* oud nieuws. Barth kwam in het geweer, omdat en voorzover het nationaal-socialisme zich aan de vrijheid van de kerk vergreep, maar het nationaal-socialisme als zodanig bleef toch eigenlijk buiten schot. Schilder meende, dat de kerk 'direct heeft in te grijpen op de wereldbeschouwing en de moraal van den dag, en dan heel beslist bepaalde staatsvormen afwijzen, en andere *als de van God gewilde* aanprijzen moet'.[40.] Barth kon volgens Schilder principieel niet tot een concrete kerkelijke stellingname tegenover het nationaal-socialisme komen en daarom was volgens Schilder de kerkstrijd van Barth in Duitsland feitelijk niet meer dan een slaapmiddel tegen de pijn, dat de kerk machteloos maakte tegenover deze ideologie. 'Voor ons', vervolgde Schilder, 'die op *àlle* levensterreinen de wet Gods haar eischen hooren stellen, en de mogelijkheid van *concrete* daden van gehoorzaamheid zien stellen, staat het heel anders.'[41.] In 1936 zou dit blijken uit zijn pleidooi voor kerkelijke censuur jegens NSB-leden. Ook in de Nederlandse situatie gold volgens Schilder, dat de barthianen zich in hun afwijzing van christelijke politiek ontdeden van het enig doeltreffend wapen tegen de nationaal-socialistische ideologie en zelfs bijdroegen aan de groei van de NSB; en dat alles in reactie tegen Kuyper en Colijn: 'Thorbecke heeft zijn duizenden verslagen, maar Kierkegaard, Barth, Thurneysen hun tienduizenden (...) Van Thorbecke tot (...) Miskotte-Buskes. En Mussert, en zoo. O, dr. Abraham Kuyper!'[42.]

Miskotte aarzelde aanvankelijk om op Schilders repliek te reageren,

40. Zie noot 39, pag. 84.
41. Zie noot 40. Het bezwaar van Schilder tegen Barths theologische kritiek op het nationaal-socialisme lijkt steun te vinden in de recente geschiedschrijving van de Duitse kerkstrijd. In de jaren tachtig heeft de Duitse historicus Hans Prolingheuer, met name met zijn *Kleine politische Kirchengeschichte. Fünfzig Jahre evangelischer Kirchenkampf von 1919 bis 1964*, Köln, 1984, naam gemaakt met zijn bewering, dat de kerkstrijd een interne machtsstrijd was en in elk geval geen strijd tegen het nationaal-socialisme; dit laatste gold wat hem betreft ook Barth.
Wilken Veen, *Collaboratie en onderwerping. Het duitse protestantisme in 1933*, z.p., [1991] meent, in aansluiting bij Prolingheuer, dat Barths theologische kritiek op het Hitler-regime in 1933 niet zozeer anti-fascistisch als wel nietfascistisch is geweest. Nadrukkelijker dan Veen doet, heeft Schilder dit in 1933 als een consequentie van Barths theologie geduid.
42. Schilder, 'Ook de christelijke politiek in gevaar', *De Reformatie*, XIV, 16 februari 1934, pag. 155.

zo blijkt uit een aantekening in zijn dagboek op 20 mei 1933: Schilder wordt dan ‘allicht in anderer oog enkel exponent van een verwerpelijk beginsel en verderfelijk geestesbedrijf, terwijl hij, hij-zèlf, toch een bekwaam theoloog, een goed pastor, een echt kind van God kan zijn’.[43.] Hij besloot echter toch te schrijven en vroeg, omdat het volgende nummer van *Onder Eigen Vaandel* pas in juli zou verschijnen, aan Geelkerken of *Woord en Geest* op korte termijn een reactie van hem wilde opnemen. Deze ging daarmee accoord en citeerde op aanraden van Miskotte in het nummer van 26 mei bij wijze van inleiding op de polemiek reeds enkele passages uit Miskottes recensie van Schilders opstel.[44.]

In diezelfde en de daarop volgende week publiceerde Schilder nog twee artikelen tegen Miskotte, die niet een directe reactie op diens recensie vormden, maar in algemene zin op het verschil in opvatting tussen beiden ingingen.

Schilder taxeerde in deze artikelen het verschil tussen de gereformeerde en de dialectische theologie anno 1933. Hij stelde, dat Miskotte vanuit ongeloof aan wat de Schrift meedeelde zo ver was gekomen, dat hij het ‘verschil tusschen God en mensch radicaal over heel de linie uitwerkte en daarom al wat ‘op aarde’ geschiedt, onder dit aspect bezag, en dienovereenkomstig al wat vlak-menschelijk was, leeg, onvruchtbaar, ongoddelijk noemde’.[45.]

Deze toespitsing op het menselijk bestaan vormde een nieuw element in de kritiek op de dialectische theologie van gereformeerde zijde. In de jaren twintig had deze zich met name gericht tegen de onmogelijkheid van een relatie tussen God en mens. Maar naar aanleiding van

43. K.H. Miskotte, *Verzameld werk, deel 5A. Uit de dagboeken 1930-1934*, Kampen, 1990, pag. 325.
44. Geelkerken, *Woord en Geest*, 28 juli 1933, pag. 343. Miskotte werd per 17 januari 1936 redacteur van *Woord en Geest*.
Schilder, ‘Een klacht van ds. J.J. Buskes’, pag. 83, meende, dat Geelkerken ‘lichtvaardig in plaats van ernstig gehandeld heeft, toen hij zoo maar de volgens sommige barthiaansch gezinden scherp-ontledende, volgens mij ontstellend oppervlakkige “beoordeeling”, die dr. K.H. Miskotte gaf van het grondschema van dr. H. Colijns levenswerk, en van mijn eigen opvatting over Christus' beteekenis voor het cultuurleven, met betuiging van instemming overnam, niet zonder eenige qualificaties, die slechts konden geschreven zijn in een tempo, dat geen ruimte liet voor de overpeinzing van de mijnerzijds hem voorgelegde vraag, of hij - dr. J.G. Geelkerken - niet al te gemakkelijk heel den barthiaanschen hoorn van overvloed in naam der geloofs-ontlediging over zijn lezers uitstortte.’
45. Zie noot 33, pag. 268.

Barths laatste stellingname in zijn *Kirchliche Dogmatik* I,1.[46.] en in vervolg op zijn eigen correctie op Kuypers cultuurvisie, verlegde Schilder zijn aandacht van de paradoxale verhouding tussen God en mens naar het paradoxale karakter van de mededeling daaromtrent.[47.] Na de openbaringsleer betrok hij nu ook de antropologie in zijn bezinning. Op basis van deze verbreding nam Schilder Miskotte aldus de maat: 'Hij verwijt ons dat wij Gods verlosten, als zoodanig, en voorzooverre in hen die verlossing doorwerkt, gezonde menschen, herstelden, durven te noemen, en geeft dan verder af op onzen onderstelden wil-tot-heerschen, en wat dies meer zij. Maar tusschen hem en ons ligt een heel andere kwestie van durven-of-niet-durven. Wij durven niet God uit de konkrete wereld wegredeneeren, God met zijn zegen. Wij durven ons niet wijs maken, dat het "existentieel" "erbij betrokken" zijn als God tot "mij" "spreekt", werkelijk hóóren is, wat God spreekt. Want wij beweren, dat dat niets anders is, dan luisteren naar zichzelf.'[48.]

Nu het debat door Schilder van de relatie tot God naar de existentie van de mens verlegd was, viel nieuw licht op de actualiteit van de Dordtse Leerregels, die onder meer over de ingang van de genade in het menselijk bestaan handelden. Dit gaf een nieuwe impuls aan Schilders bezinning op de moderne theologische vragen, waarvan zijn inaugurele oratie in 1934 blijk gaf.[49.]

Na lezing van deze twee laatste artikelen overwoog bij Miskotte alsnog zijn oorspronkelijke bezwaar, door Schilder verleid te worden tot nieuwe scherpslijperij. Hij liet Geelkerken daarom weten, 'dat hij van zijn voorgenomen gedachtenwisseling zich genoodzaakt zag af te zien'.[50.] Miskotte hulde zich in stilzwijgen, maar Haitjema, de eindre-

46. Derde druk, 1939, pag. 213-217.
47. K. Schilder, *Zur Begriffsgeschichte des 'Paradoxon'. Mit besonderer Berücksichtigung Calvins und des nach - Kierkegaardschen 'Paradoxon'*, Kampen, 1933, pag. 337, 338.
48. Zie noot 33, pag. 277. Vgl. Berkouwer, *Zoeken en vinden*, pag. 243, over de dialectische theologie: Schilder 'zag er een uitdaging in en had er geen feeling voor dat men met dezelfde problemen bezig was, dat het niet ging om een ontkenning van de duidelijkheid en de onontwijkbaarheid van het Woord Gods, dat zich baan breekt in deze wereld; hij interpreteerde de openbaring der verborgenheid als een aantasting van de autoriteit van dat Woord Gods in deze wereld'.
49. De tekst van de inaugurele rede van Schilder is gepubliceerd in E.A. de Boer (ed.), *K. Schilder, Eerste rede, eerste optreden*, Franeker, 1989.
50. Geelkerken, *Woord en Geest*, 28 juli 1933, pag. 343.

dacteur van *Onder Eigen Vaandel*, reageerde in het julinummer alsnog op Schilders contra-artikelen.[51.] Evenals Miskotte in zijn recensie gedaan had, zocht ook Haitjema de verklaring voor Schilders reactie in diens geestesgesteldheid: hij zou in 'dolzinnige overhaasting' met 'het fanatisme van den wachter op de muren van het Nieuw-Calvinistisch Zion' Miskotte bestreden hebben.[52.] Haitjema schreef openlijk, dat hij Miskotte had afgeraden op Schilders artikelen te reageren, omdat hem een zakelijk theologisch debat uitgesloten leek. Haitjema illustreerde dit gevoelen voor zijn lezers met geïsoleerde citaten uit Schilders repliek in *De Reformatie* en besloot: 'Zooveel zinnen, zooveel roekeloze aantijgingen. Hier speurt men de zonde van het generaliseeren, en loketteeren, en ketterjagend typeren in al haar verdachtmakende zwartheid. Wie op zulk een wijze zijn fantastisch divinatie-vermogen den teugel viert bij zijn verkenningen van de theologische stellingen van den tegenstander, moet voorloopig op geen enkele manier geprikkeld worden tot nieuwe uitbarstingen van den rabies theologorum.'[53.]

51. Haitjema, 'Noot van de redactie', *Onder Eigen Vaandel*, juli 1933, pag. 243, 244. Haitjema achtte het beter Miskotte in *Onder Eigen Vaandel* geen gelegenheid tot repliek te geven. Zie: K.H. Miskotte aan O. Noordmans, 18 november 1935, Afschrift, *Collectie-Noordmans*. Miskotte reageerde eerst weer op Schilder in K. Barth, *De apostolische geloofsbelijdenis. Voor Nederland bewerkt en van aanteekeningen voorzien door dr. K.H. Miskotte*, Nijkerk, [1935], pag. 293, 294, toen hij in de aantekeningen bij deze Utrechtse colleges van Barth inging op Schilders 'knappe en rijke' proefschrift. Het 'Woord vooraf' is gedateerd 20 april 1935.
Y.R. Boonstra aan K. Schilder, 13 april 1935, over Groninger theologiestudenten, die Haitjema op 1 april 1935 gevraagd hadden waarom hij niet meer op het werk van Schilder reageerde: 'Z.H. antwoordde, dat hij kort geleden aan dr. Miskotte een brief had gezonden, waarin door hem werd verzocht in de in bewerking zijnde uitgave der Barth-colleges op een of andere wijze uw tegenwerpingen (in uw proefschrift gemaakt) te willen beantwoorden. Dr. Miskotte had daarop geantwoord, dit gaarne (in de vorm van voetnoten of dgl.) te willen doen, overigens zelf ook reeds daaraan had gedacht.'
Schilder gaf op 16 april 1935 aan uitgeverij G.F. Callenbach hierop als commentaar: 'Het zou niet de eerste maal zijn dat prof. Haitjema werk dat hij zelf beter kon doen, overliet aan een ander.' Afschrift, *Archief-Schilder*.
52. Haitjema, 'Noot van de redactie', pag. 243.
53. Zie noot 52, pag. 244. Vgl. Haitjema op 16 augustus 1968 over Schilder in: Puchinger, *Hervormd - gereformeerd, één of gescheiden*?, pag. 29: 'Met Schilder heb ik op persgebied heel wat beleefd. Ik heb hem weleens terloops gesproken. Maar ik ken hem 't allerbest uit zijn verzet tegen de paradox. Hij bestreed mij daarbij zo fel en heftig, dat ik hem wel geïrriteerd zal hebben door mijn zwijgen. Hij schreef tenminste eens zoiets als: die hoge mijnheer uit Groningen doet er het zwijgen maar toe. Maar ik zei in mijn kring wel: als iemand lijdt aan de *rabies theologiae* moet je hem niet prikkelen. Dáárom zweeg ik.'

Met deze afwijzing gaf Haitjema inmiddels duidelijk uiting aan eigen irritatie.

In *De Reformatie* van 28 juli 1933 antwoordde Schilder heel realistisch op Haitjema's uitval. Hij wees erop, dat hij zijn standpunt beargumenteerd had, terwijl Haitjema dit had nagelaten, en vervolgde recht op de man af: 'Dat dr. Haitjema thans weer ach en wee roept over een door ons beschadigde "ziel", is een zwakheidssymptoom, waaraan wij gewend zijn (...) Heel deze houding getuigt van gebrek aan moed. Men begon met de verzekering, dat wat prof. Haitjema in Barth goed vond, "dynamiet" zou leggen onder alle bestaande theologieën. En als dan eens iemand deze geleerde taal overzet in concrete volkstaal, en op één bepaald punt (drie heel oude Catechismus-afdeelingen van 1563) inderdaad dynamiet gelegd acht, - dàn zegt men van dezelfde zijde in 1933: wij hebben niets gemerkt van ons "dynamiet", we gelooven dat allemaal nog net zoo, we willen alleen maar onder het "kruis", en die ander, nu ja, dat is een hoogmoedige, die onder het kruis niet bukken wil.'[54.]

De zelfbewuste toon van Schilders weerwoord op Miskotte's recensie en op Haitjema's reactie wekte ergernis in hervormde kring, evenals Kuyper dat een halve eeuw eerder er zo menig maal had gedaan. Deze irritatie heeft het gesprek tussen hen destijds helaas onmogelijk gemaakt.[55.] Men had er echter geen oog voor, dat voor het eerst sinds jaren de kritiek van gereformeerde zijde op een hervormd theoloog niet bestond uit de herhaling van reeds lang bekende, traditionele argumenten, maar dat deze kritiek tevens een *actuele* uiteenzetting vormde van het gereformeerde denken tegenover de in een groot deel van de hervormde kring met respect en bewondering ontvangen dialectische theologie.

Het falen van dit gesprek valt te betreuren, omdat ook Schilder, evenals Miskotte en andere barthianen, wilde strijden tegen het *vanzelfsprekendheidsgeloof*, waarvan zij het gevaar hadden gepeild in hun persoonlijke worsteling tegen het nihilisme van de moderne cultuur. Niet in *De Reformatie*, maar in zijn proefschrift had Schilder over deze gemeenschappelijke noemer geschreven: 'Wenngleich auch der heutige Calvinist mit Dankbarheit würde anerkennen wollen, dass die dialektische

54. Schilder, 'Prof. Haitjema onder "kruis" en "vaandel"', *De Reformatie*, XIII, 28 juli 1933, pag. 340.
55. Zie ook: M.E. Brinkman, 'Schilder en Barth. Gebrekkige communicatie', in: De Bruijn en Harinck, *Geen duimbreed!*, pag. 60-73.

Theologie gegenüber vieler falscher Ruhe und Selbstsicherheit einer für jeden Reformationsdrang verlorenen Theologie auf mächtige und prophetische Weise wieder notwendige Wahrheiten hat hören lassen.'[56.] Maar Schilder was van mening, dat hervormde theologen als Miskotte en Haitjema in hun bewondering voor de barthiaanse theologie zich te zeer afzetten tegen de nationale gereformeerde theologische erfenis van Dordrecht. Schilder achtte het zijn goed recht op basis van eigen, gereformeerde overtuiging - inclusief de erfenis van de in hervormde kring afgewezen Kuyper - over de actuele vragen na te denken, en meende op grond daarvan ook aanspraak te mogen maken op een inhoudelijk debat. Maar hij vond daarvoor tot zijn teleurstelling geen begrip. Evenals de reactie van de meeste leidinggevende figuren van zijn eigen kerk steeds meer terughoudend zou blijken te zijn, zo trad ook de kring van barthianen in Nederland niet met hem in discussie, met hoeveel enthousiasme en hunkering naar gemeenschap hij het contact ook op zijn manier zocht. Barths vaak ongezouten kritiek op allerlei theologische opvattingen werd door zijn volgelingen heilzaam geacht, maar dat Schilder op zijn beurt met eenzelfde geladenheid Barths opvattingen bekritiseerde was voor hen niet aanvaardbaar.[57.] Terwijl Miskotte in zijn recensie Schilders artikel 'bijna godslasterlijk' noemen mocht, was men geschokt over Schilders tegenwerping, dat Miskotte sprak in een taal 'die ernstig lijkt en vroom, maar die zich stelt in dienst van een versnijding van het evangelie'.[58.]

Wat natuurlijk niemand in die dagen wist: ook Schilder kende de aarzeling bij het gebruik van scherpe taal en schroeiende verwijten, die Miskotte in zijn dagboeken toonde. Ongetwijfeld heeft dit debat Schilder tot nadenken gestemd over zijn scherpe bewoordingen, want ondanks zijn vaste overtuiging was hij over zijn uitlatingen wel eens onzeker, zoals hij op 13 oktober 1932 in een ander verband aan Veenhof bekende: 'Ik heb, zooals gewoonlijk, direct geschreven, maar zooals meer gebeurt, tien keer gedacht: laat ik telegrafeeren, dat ze het niet moeten plaatsen, maar door zending van proef me gelegenheid moeten geven tot wijziging of beperking.'[59.] Anderzijds kende Schil-

56. Schilder, *Zur Begriffsgeschichte des 'Paradoxon'*, pag. 467.
57. G. Puchinger, 'Prof. dr. Klaas Schilder (1890-1952)', *Rondom het woord*, XXXIII, maart 1991, pag. 51-80, m.n. 64, 65.
58. Zie noot 33, pag. 277.
59. *Archief-Veenhof*.

der over de vraag of polemiek als zodanig gewenst was geen twijfel meer. Hij beschouwde zijn rusteloos polemiseren als een 'eenvoudigen plicht, om dat ééne ding te doen: *de kwestie scherp stellen*, de menschen te *plaatsen voor de* keus, en dan niet te leeren inslapen bij een bleeke neutraliteit of slappe probleemstelling, doch met ijzeren consequentie te zeggen, dat *àlles* nu eenmaal erop áánkomt (...) zóó blijft er werk *tot* den jongsten dag. En dat is dan tevens het werk "*van*" den jongsten dag; want de tegenstellingen markeeren (iets anders dan ze eigenwillig maken), dat is bij uitstek "eschatologisch" werken.'[60.]

*

Op woensdag 31 mei 1933 werd de jaarlijkse Consortium-vergadering van *De Reformatie* gehouden, waarbij ook uitgever Smit tegenwoordig was. Schilder, die dit jaar weer aanwezig kon zijn, was vooraf 'zeer benieuwd of ze zullen durven pruttelen'.[61.]

Inderdaad achtten sommigen zijn polemieken onbedachtzaam en onzakelijk. De irritatie over Schilders artikelen was vergeleken bij de vorige bijeenkomst zelfs toegenomen. Grosheide meende, dat zijn aanhoudende polemiek geen doel trof en de meeste leden vielen hem hierin bij, tot Schilders ergernis ook mede-redacteur Waterink. De jurist J. Verdam stelde 'de irriteerende polemiek tegenover de zakelijke. Er moet meer bedachtzaam geschreven worden. Laten de heeren die elkaar bestrijden, eens met elkaar confereeren. Zou dat niet beter zijn?' Schilder weigerde volgens het verslag van uitgever Smit echter pertinent op het punt van de polemiek concessies te doen: 'Hij wil de "kwaadsprekers" voorzichtigheid leeren. Het is bij hem geen aanleg of liefhebberij, maar *een moeten*.'[62.] Dergelijk analyserend en strijdbaar

60. Schilder, '"Voor" en "tegen"', *De Reformatie*, XIII, 27 januari 1933, pag. 131.
61. K. Schilder aan C. Veenhof, mei 1933. *Archief-Veenhof*.
62. Smit, *Iets uit de geschiedenis van het weekblad 'De Reformatie'. Archief-Veenhof*. F.W. Grosheide aan K. Schilder, [oktober 1933]: 'Ik mag u herinneren aan de laatste consortium vergadering. Toen heb ik bezwaar gemaakt tegen uw wijze van polemiek voeren. Vrijwel al de aanwezigen waren het met mij eens. U hebt echter pertinent geweigerd mij ook maar één schrede tegemoet te komen (...) Ik heb mij daar voorloopig bij neergelegd, omdat ik het toen wel eens was met *wat* u schreef, niet met de methode.' Concept, *Archief-Grosheide*.
Een blijk van de groeiende ergernis over Schilders polemieken was Hepps opmerking naar aanleiding van Schilders hernieuwde kritiek op de Calvinistenbond in een ingezonden stuk van zijn hand in *De Heraut* van 14 oktober 1933: 'De ervaring leerde mij, dat polemiek daarover vrij onvruchtbaar moet worden geacht.'
Schilder, 'Prof. Hepp over den Calvinistenbond', *De Reformatie*, XIV, 17 november 1933, pag. 50, reageerde als volgt: Wij verstaan niet, 'op welk terrein die ervaring van prof. Hepp ligt. Vermoedelijk niet op het publieke; want toen de critiek haar eigenlijke argumenten begon te geven, was prof. Hepp op den oceaan; en had slechts het allereerste begin ervan zeer kort aangeraakt in de pers. En wij hebben nadien niet gelezen, dat hij op die voortgaande eigenlijke critiek antwoord gaf. Vermoedelijk zullen dus binnenkamergesprekken bedoeld zijn; maar wij weten daar niet van, en zouden er trouwens ook niet over kunnen spreken'.

optreden achtte Schilder zijn plicht als publicist. Men werd het op de vergadering hierover echter niet eens.

Schilder was niet ongevoelig voor de kritiek. Met name enkele opmerkingen van Waterink en de discussies over zijn journalistiek op de afgelopen twee Consortium-vergaderingen gaven hem te denken. Maar de kritiek bracht hem uiteindelijk niet van zijn koers af en hij bleef vrijmoedig zijn opinie geven. Bovendien werd hij in de juistheid van zijn koers gesterkt door het groeiende abonnementental, waarover hij zich door uitgever Smit sinds medio 1933 regelmatig liet informeren.[63.]

*

Toen vijf maanden na zijn promotie de generale synode van de Gereformeerde Kerken te Middelburg bijeenkwam, die een nieuwe hoogleraar voor de dogmatiek aan de Theologische School te Kampen moest benoemen, was het begrijpelijk dat Schilder met zekere spanning het resultaat van de besprekingen hierover afwachtte. Waterink had in zijn felicitatie-artikel voor de promotie reeds voorzichtig op een hoogleraarschap gedoeld en sommige meelevende gereformeerden verwachtten niet anders dan dat Schilder benoemd zou worden.[64.] Schilder zweeg in de pers uiteraard over deze mogelijkheid, maar kon

63. K. Schilder aan L. Smit, Erlangen, 18 januari 1933: ‘Als u me schrijft, of laat schrijven, mag ik dan tegelijk een enkel zinnetje hooren over den gang van zaken bij ‘De Reformatie’, ik bedoel: of het aantal abonné's al of niet toeneemt? Bijzonderheden vraag ik niet, een enkel berichtje waarin deze vraag met ja of neen wordt beantwoord, stel ik reeds zeer op prijs.’ *Archief-Schilder*.
64. K. Schilder aan C. Veenhof, Erlangen, 13 februari 1933: ‘Ik ben er haast verlegen onder, dat er geen enkele week schier voorbij gaat, of ik krijg 1 of meer brieven van menschen, die ronduit tegen mij over Kampen praten. Als 't niet gebeurt zal 't daarom te meer 'n raar gevoel zijn tegenover de velen die mij erover spreken of schrijven.’ *Archief-Veenhof*.

de beslissing haast niet afwachten en schreef aan Veenhof begin augustus: '*Opstandig* nu!'[65.] Hij vermoedde wellicht dat zijn benoeming op weerstand zou kunnen stuiten, maar wist tevens dat hij sinds zijn promotie de voornaamste kandidaat was.[66.]

Op 25 augustus 1933 benoemde de generale synode bij enkelvoudige voordracht met ingang van 1 oktober 1933 Schilder tot hoogleraar voor de dogmatiek aan de Theologische School te Kampen. In reactie op de benoeming schreef H.H. Kuyper zeer welwillend in *De Heraut* van 10 september 1933: 'Dr. Schilder is zeker onder onze predikanten een der meest begaafden. Er schittert iets geniaals in zijn werken en persarbeid. En die promotie met zooveel lof aan een Duitsche universiteit tot doctor in de philosophie toonde wel, hoe breed de wiekslag van zijn geest is en hoe zijn wetenschappelijke verdiensten ook buitenaf gewaardeerd werden. Van zijn optreden als hoogleeraar mag daarom veel verwacht worden.'

Sinds zijn promotie had *De Reformatie* reeds 'een nette redacteur', zoals Schilder aan uitgever Smit schreef,[67.] maar van meer betekenis voor het blad was deze hoogleraarsbenoeming. In het algemeen gesproken werd daarmee veel van wat Schilder had geschreven en verdedigd in *De Reformatie* in de ogen van het grote publiek, zowel binnen als buiten de Gereformeerde Kerken, nu ook kerkelijk als het ware gesanctioneerd. De kritiserende, tegen barthianisme en het gereformeerd traditionalisme stormlopende redacteur, was nu een invloedrijke positie in het kerkelijk leven toebedeeld: de opleiding van aanstaande predikanten, op de stoel die eens H. Bavinck had bezet. Bij het gereformeerde volksdeel, dat hij voor zijn standpunten wilde winnen, verleende het hoogleraarschap hem een nieuw gezag. Maar tege-

65. K. Schilder aan C. Veenhof, 9 augustus 1933. *Archief-Veenhof*.
66. H.H. Kuyper aan F.W. Grosheide, 27 juli 1932: 'Van Honig kreeg ik bericht, dat hij en Bouwman met 1 januari 1933 emeritaat aangevraagd hebben. Ik ben benieuwd wie hun opvolgers zullen worden. Moge de personenwisseling maar niet leiden tot een versterkte Kampen-speciaal-richting.' *Archief-Grosheide*.
J. Ridderbos aan F.W. Grosheide, 10 februari 1933: 'Wij moeten een conceptvoordracht aan curatoren aanbieden, ter vervanging van Bouwman (hoe tragisch!) en Honig. Nu heb ik, naast ouderen als Schilder en Dijk, ook gedacht aan jongeren als Berkouwer en [D.J.] De Groot (...) Ik geef dien twee niet veel kans om op no. 1 te komen; maar we zullen toch wel meer dan 1 op elke voordracht moeten hebben, en in dien geest denk ik aan hen.' *Archief-Grosheide*.
67. K. Schilder aan L. Smit, Erlangen, 1 maart 1933. *Archief-Schilder*.

lijk ging deze polemische redacteur nu zelf tot de autoriteiten behoren van een kring waarbinnen hij de laatste jaren zijn kritiek soms vrijmoedig had geuit. Indien Schilder als wekelijks scribent dezelfde houding tegenover deze kring zou blijven aannemen als hij in de afgelopen jaren had gedaan - en niets wees er op, dat hij in enig opzicht veranderen zou - dan zou dit binnen de Gereformeerde Kerken spanningen en meningsverschillen kunnen geven. Maar men vertrouwde er op dat de nieuwbenoemde hoogleraar zijn bijdrage zou weten te leveren aan wat noodzakelijk was voor de collegiale verhoudingen. Daarbij moet het voor Schilder een grote voldoening zijn geweest dat hij van nu af aan naast zijn redactiewerk voor *De Reformatie* zich volop kon wijden aan wetenschappelijke schoolvorming.

Voor *De Reformatie* had deze nieuwe situatie grote gevolgen. In de komende paar jaren zou het redactiebeleid beheerst worden door de onuitgesproken vraag, of *De Reformatie* de motor van een door Schilder veroorzaakte vernieuwingsbeweging binnen de Gereformeerde Kerken zou worden, of een blad waarin meerdere opvattingen naast elkaar hun plaats zouden blijven innemen.

14. Waarschuwingen

Op 17 januari 1934 inaugureerde Schilder aan de Theologische School te Kampen. Met zijn optreden als hoogleraar begon een nieuwe fase in de geschiedenis van deze opleiding, die slechts tien jaren duurde, maar die desondanks én voor de Hogeschool én voor de Gereformeerde Kerken van het grootste belang zou zijn. Evenals Bavinck na zijn benoeming aan deze School in 1882 had gedaan, wilde een halve eeuw later ook Schilder haar op hoger niveau brengen. Dit streven zou echter de delicate verhouding tussen de theologische faculteit van de Vrije Universiteit en de Theologische School kunnen verstoren, en daarmee de verhoudingen binnen de kerken.

In zijn inaugurele rede zweeg Schilder over de positie van 'Kampen'. Wel herinnerde hij er de week daarop in *De Reformatie* aan, hoe zijn voorganger Honig binnen de kerken als vredestichter was opgetreden. Hij schreef een zelfde oogmerk te hebben. Schilder bedoelde hiermee niet, dat hij in zijn nieuwe positie van polemiek zou afzien; hij voegde integendeel aan zijn opmerking over het vrede stichten toe: 'Het is toch óók de redacteur van deze rubriek, die met volle aandacht voor datgene, wat hij met deze rubriek altijd zakelijk bedoeld heeft, juist *daarom* aan prof. Honig hier een woord *moest* wijden.'[1]

Schilder was terug in zijn geboortestad, vanwaar hij twintig jaar eerder als kandidaat in de theologie uit zijn eenvoudig ouderlijk huis in de Houtwijk vertrokken was. Hij vestigde zich nu aan Vloeddijk 101,

1. Schilder, 'Het afscheid van prof. Honig', *De Reformatie*, XIV, 26 januari 1934, pag. 130. Zie ook: S. Greijdanus, 'In memoriam prof. dr. A.G. Honig', *Jaarboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1941*, pag. 457-470, dat de herdenkingsrede bevat die Schilder op 13 december 1940 als rector van de Theologische Hogeschool heeft uitgesproken.

   Curieus is dat deze rede is gepubliceerd onder Greijdanus' naam, vanwege het schrijfverbod dat Schilder in december 1940 door de Duitse bezetter was opgelegd.

waar het werk hem wachtte op zijn studeerkamer, ‘die me zoo vaak aan wijlen prof. Bouwman, haar vorigen bewoner, en aan het voorgeslacht denken doet’.[2.]

In de maand van Schilders inauguratie verscheen ook de jaarlijkse almanak van het studentencorps aan de Vrije Universiteit ‘Nil Desperandum Deo Duce’, met daarin een artikel van prof. dr. V. Hepp over ‘De pluriformiteit van de kerk’.[3.] Hiermee leverde deze hoogleraar voor het eerst sinds zijn afscheid van *De Reformatie* in september 1930 weer een bijdrage van belang aan de bezinning in gereformeerde kring. Hepp keerde zich in het artikel tegen recente kritiek uit eigen kring op Kuypers leer van de pluriformiteit van de kerk.

De kritici, onder wie ook Schilder, waren van oordeel, dat Kuypers leer in feite de kerkelijke verdeeldheid sanctioneerde. Volgens Schilder zou de verdeeldheid niet tot rust, maar tot activiteit moeten leiden: ‘Men mag de “kenmerken” der kerk (...) niet isoleeren van de levende, presente, actueele, uit den hemel tot de aarde komende, dagelijks zich vernieuwende dynamische *daad* van den verhoogden Christus. Het mooie van de gereformeerde belijdenis, het lèvende in die belijdenis, is, dat zij de “kenmerken” van de kerk geen oogenblik losmaakt van de levende daad van Christus, die door den Geest Zijn kerk *vergadert*. Onvoltooid tegenwoordige tijd.’[4.]

Hepp was het met deze kritiek op Abraham Kuyper hartgrondig oneens en achtte het standpunt van de kritici kenmerkend voor epigonen, die ‘impotent zijn tot voortbouw. Zij bewaren de kontinuïteit niet, maar verbreken die. Zij kunnen de geheele ideeënschat van hun voorgangers onmogelijk assimileeren en kiezen er slechts een deel van uit, om die tot geldigheid te brengen. (...) Het voornaamste gebrek, waaraan zij lijden, is het gebrek der kleine geesten: bewustzijnsvernauwing.’[5.] Hepp betoogde, dat de pluriformiteitsleer niet maar een vondst was van Kuyper, maar dat de leer teruggreep ‘naar de beste periode van de reformatie’[6.] en uiteindelijk stoelde op Calvijns *Institutie*. Hij sloot zijn artikel af met een scherpe conclusie: ‘Het epigo-

2. *De Bazuin*, 26 augustus 1938.
3. V. Hepp, ‘De pluriformiteit van de kerk’, *Almanak van het studentencorps aan de Vrije Universiteit 1934*, Amsterdam, z.j., pag. 127-136.
4. Schilder, ‘De vergelijkende methode. Het funeste woordje “nog”’, *De Reformatie*, XIII, 21 oktober 1932, pag. 18, 19.
5. Zie noot 3, pag. 129.
6. Zie noot 3, pag. 135.

nisme, dat de pluriformiteitsleer loochent, bestrijdt derhalve niet slechts Kuyper en Bavinck, maar snijdt in het hart der reformatie.'[7] Het artikel van Hepp werd door Schilder gelezen als een persoonlijke aanval op zijn wetenschappelijke en morele betrouwbaarheid, ook al stond het er zo niet. Hepp had geen namen genoemd en geen letterlijke citaten gegeven. Grosheide wees Schilder in een schrijven van 21 maart 1934 op deze misvatting: 'Het artikel van coll. Hepp in de studentenalmanak hield geen rekening met uw artikelen in de Reformatie. Het ziet op andere dingen, ten deele op invloeden, die in onze studentenwereld werken. Het artikel was reeds *verleden* jaar gevraagd. Toen was de copie niet op tijd klaar en zoo bleef het tot dit jaar overstaan. Dat alles is hier algemeen bekend.'[8] Maar Schilder zou Schilder niet zijn geweest, wanneer hij had gezwegen op de prikkelende kritiek van Hepp: 'Ik geef - als prof. Hepp eenmaal zijn woorden zoo kiest - met genoegen antwoord. Hij zal daar wel op gerekend hebben: we kennen elkaar.'[9]

Hij aarzelde daarom geen moment en opende op 2 februari 1934 de aanval op prof. Hepp in zijn rubriek 'Kerkelijk leven'. Hij gaf duidelijk aan, hoe hij Hepps artikel ervaren had: 'Nu komt daar een oudere collega, die een jongeren bij zijn optreden "begroet" op de gevaarlijkste wijze, die men denken kan: een schijnbaar hechte argumentatie geven, en voorts een adjectief bezigen, dat ieder onthoudt.'[10] Hiermee was de toon van de polemiek gezet. In een lange reeks artikelen verdedigde hij, eveneens met een beroep op Calvijns *Institutie*, 'dat de eenheid der geloovigen behóórt uit te komen in één, hen allen vergaderend, instituut, en dat het lang niet in orde is, als men, hetzij op de wijze van

7. Zie noot 3, pag. 136.
   Deze stellige conclusie raakte in zeker zin ook H.H. Kuyper, die op 9 oktober 1932 in *De Heraut* had geschreven, dat dr. A. Kuyper 'de pluriformiteit der kerk misschien zelfs in te sterken vorm' had geleerd.
8. *Archief-Schilder*.
   K. Schilder aan F.W. Grosheide, 22 maart 1934: 'Ik heb juist in '32 *meer* over de zaak [pluriformiteit der kerk] geschreven dan in '33. De *achtergrond* van het artikel kan dus te meer worden gezien zoo als ik hem zag (en eigenlijk ieder ander, dien ik sprak). En het doorgeven ervan eind '33 is te meer een daad, die beteekenis krijgt voor wie den achtergrond eenmaal ziet.' *Archief-Grosheide*. Volgens Schilder, 'Pluriformiteit der kerk en epigonisme', *De Reformatie*, XIV, 16 maart 1934, pag. 187, doelde Hepp behalve op hemzelf ook op ds. J.G. Feenstra, ds. W.H. den Houting en ds. M.B. van 't Veer.
9. Schilder, 'Over epigonen en epigonisme', *De Reformatie*, XIV, 23 februari 1934, pag. 163.
10. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, XIV, 9 maart 1934, pag. 183.

Calvijns tijdgenooten, hetzij op de manier van prof. Hepp, dit ideaal loslaat'.[11.] Na vrijwel iedere passage van het almanak-artikel rijkelijk becommentarieerd te hebben, concludeerde hij, dat Hepp het tegenovergestelde had verdedigd van wat Calvijn had geleerd: 'Hoe het kan?', vroeg Schilder op 9 maart aan zijn lezers. 'Alleen doordat men - op dit ééne puntje epigonistisch - net zoo lang zijn onmiddellijke voorgangers nagepraat heeft, dat men niet meer in staat was terug te gaan tot de bron, en Calvijn deugdelijk te lezen, al is er dan een latijnsche, en een fransche tekst, plus een hollandsche vertaling bij de hand.'

Schilders artikelenreeks stimuleerde de bezinning op het kerkelijk vraagstuk,[12.] maar riep vanwege de scherpe toon jegens Hepp ook protest op. Hij lichtte daarom in *De Reformatie* van 9 maart zijn motieven nog eens toe: het was voor hem geen 'vechterijtje voor een eigen goed *naampje*, maar een vòlhouden van een ernstig bedoelde *stelling*, nu iemand, dien ik mijnerzijds niet wensch te negeeren, tracht, de aandacht van menschen, wier attentie ik op prijs stel (straks zijn ze leden van een synode, of curator van de Theol. School, of catecheten en catechismuspreekers en kerkbodeschrijvers), te behouden.'[13.]

Zijn Amsterdamse mede-redacteuren Waterink en Tazelaar vreesden echter dat Schilders polemiek de verhoudingen binnen kerkelijk-gereformeerde kring voor langere tijd zou verstoren. Zij hadden de scherpte van Schilders pen in zijn confrontatie met Miskotte min of meer aanvaard; maar nu hij zich met eenzelfde kracht keerde tegen zijn naaste gereformeerde ambt- en vakgenoot aan de Vrije Universiteit, wekte dit hun bezorgdheid. 'Luister nu eens naar goede raad', maande Tazelaar hem op 15 maart per brief, 'je weet best, dat dit niet voortspruit uit gebrek aan waardeering voor je werk of uit eenige bijoverweging: *schei met die polemiek uit*. Ze moge theoretisch nuttig zijn -

11. Schilder, 'Pluriformiteit der kerk en epigonisme', pag. 178.
Zie: H.M. Kuitert in: Puchinger, *Is de gereformeerde wereld veranderd*?, pag. 346 over Schilder: 'Denk nou eens aan wat hij schreef over de éne kerk, en hoe goed hij inzag dat de leer van de pluriformiteit toch eigenlijk een kat in de zak was. Dat er wérkelijk écht maar één kerk mocht zijn - wat had hij dat goed door! Op dat punt had hij groot gelijk. En inzake dat probleem is Schilder als een hamer op 't hoofd van de Gereformeerde Kerken terecht gekomen.'
12. Berkouwer en ds. W.W. Meynen mengden zich in hun kerkbodes in het debat.
13. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, 9 maart 1934, XIV, pag. 183.

praktisch doet ze niets dan schade: aan de onderlinge verhoudingen, aan de appreciatie voor ons blad, aan de situatie Kampen - V.U. Wat ik je van de week schreef doe ik elken dag meer als ervaring op: men ergert zich - en je overtuigt niemand (...) Ik geloof dat je de schadelijke werking *onderschat* en de waarde van het debat *overschat*.[14.]

Maar in het nummer van 16 maart vervolgde Schilder desondanks zijn beschouwingen over Hepps artikel, al sloot hij ditmaal af met een reactie op de bezwaren, waarin hij Hepp verantwoordelijk stelde voor deze polemiek: 'En nu niet boos worden, want, voor de derde maal: ik heb dit debat niet gewild, maar prof. Hepp. We moeten hier geen bonbons serveeren, dat kan later wel weer eens. Het gaat *nu om de aanklacht, dat er gesneden wordt in het hart der reformatie*. Wie dat zegt, *moèt* willen, dat men daarop antwoordt. Hij kan dan voorloopig nog even wachten, zijn studenten te vermanen, dat zij bidden, meer dan epigonen te worden. Ik huiver overigens een beetje, als ik me den tekst van dat gebed probeer voor te stellen, nadat gedàcht werd aan de namen van hen, die prof. Hepp's 'nauwgezette analyse' moet hebben bestudeerd. Ik huiver voor een op zòò wankele gronden aan studenten gesuggereerd gebed: het lijkt me wat te dicht liggen bij een gebed, dat begon met: ik dank u, dat ik niet ben als deze... We gaan verder, natuurlijk.'[15.]

Maar op deze manier wilde Waterink beslist *niet* verder gaan. Hij schreef Schilder op maandag 19 maart een verontwaardigde brief: 'Hoor eens, dit is geen persmanier, man. Afgedacht van alle christendom overschrijd je daar de grenzen van het fatsoenlijke zeer verre. Veel meer wil ik er niet van zeggen. Alleen wil ik je wel zeggen, dat ik me deze week schaam, dat mijn naam staat aan den kop van het blad (...) Heusch kerel, je hebt je veel en veel te veel laten gaan. Dat slot is in hooge mate onbroederlijk en door en door onfatsoenlijk. Doe me een plezier en neem dat slot terug. De bedekte beschuldiging van farizeïsme die ingewikkeld is in een toon van koude superioriteit en gevolgd door het naar-zakelijke: 'We gaan verder natuurlijk.' door jou neergeschreven, *moet* je terugnemen (...) We hebben indertijd bezwaar gemaakt tegen de schrijfwijze van Hepp. Maar (...) nooit heeft Hepp een alinea geschreven die zoover de perken te buiten ging als jouw laatste alinea van je laatste stuk. Ik heb je dit eerlijk willen zeggen. We *moeten* praten (...) Ik vermoed dat je gehaast en misschien

14. C. Tazelaar aan K. Schilder, 15 maart 1934. *Archief-Schilder*.
15. Schilder, 'Pluriformiteit der kerk en epigonisme', pag. 188.

midden in den nacht je hebt laten verleiden tot een uitglijding op het journalistieke pad. Toe kerel, kom tot jezelf!'[16.]

Schilder trachtte de opwinding van zijn Amsterdamse mede-redacteuren te temperen. Hij verzette zich tegen het beleggen van een speciale redactievergadering over deze zaak en schreef Waterink quasiontspannen: 'Zijn jullie daar ook niet wat zenuwachtig?'[17.] Nu hun samenwerking binnen *De Reformatie* echter op het spel stond trad hij meer behoedzaam op. Schilder bleef echter bij zijn mening, dat een redacteur, en vooral een aangevallene, de vrijheid had zijn mening in het publiek duidelijk te verdedigen.

Dit antwoord was onbevredigend voor Waterink, maar om voor ons onbekende redenen reageerde hij niet meer op Schilders brief. Wellicht was hij inmiddels op de hoogte van het feit, dat Schilder na acht artikelen zijn weerlegging van Hepps standpunt inzake de pluriformiteit van de kerk alsnog op verzoek zou staken. Deze beslissing hield geen verband met de klacht van Waterink, zo bleek uit Schilders toelichting in *De Reformatie*: 'Zoowel de reden van het verzoek als de persoon die het deed, staan geheel en al buiten de redactie, het consortium, of den uitgever van ons orgaan, en hebben er niets mee te doen.'[18.] Schilder liet ook in de volgende weken niet meer los, dan dat het verzoek van een gereformeerd predikant afkomstig was.[19.]

Met deze polemiek was de kerkelijk-gereformeerde kring opnieuw bepaald bij de vraag naar haar houding jegens Abraham Kuyper en de kuyperiaanse traditie. Schilder had die vraag enkele jaren geleden reeds voor zich zelf beantwoord en drong steeds krachtiger aan op een keuze, ditmaal zelfs ten koste van de dogmaticus van de Vrije Universiteit. Maar daar stond tegenover dat langzamerhand zich een nieuwe generatie gereformeerden begon af te tekenen, die in haar bezinning door Schilder werd gestimuleerd.[20.] Zijn benoeming tot hoogleraar

16. J. Waterink aan K. Schilder, 19 maart 1934. *Archief-Schilder*.
17. K. Schilder aan J. Waterink, 20 maart 1934. Afschrift, *Archief-Schilder*.
18. Zie noot 15, pag. 202.
19. In reactie op ds. D.J. Couvée, die in zijn blad *Herleving* gereageerd had op de onverwachte staking van de polemiek, maakte Schilder melding van een '*gereformeerde predikant*, met wien ik over het opschorten van bedoelde artikelenreeks correspondeerde, en die de *volstrekt eenige persoon* is, met wien ik op eenigerlei wijze over het voorloopig stop zetten van de reeks heb onderhandeld'. Schilder, 'Een afgewezen legende van ds. D.J. Couvée', *De Reformatie*, XIV, 4 mei 1934, pag. 242.
20. Schilder, 'Een klacht van ds. J.J. Buskes', *De Reformatie*, XIV, 15 december 1933, pag. 83, waar hij over zich zelf schreef als iemand, 'die in de onzalige losweekingsperiode (...) heele groepen menschen weg ziet loopen van het vaandel van Groen en Kuyper, en die deze dingen heeft zien aankomen, en die heeft gezègd, aanvankelijk onder protest zelfs van menschen, die thans den verloren grond trachten te herwinnen; wat hun niet lukken zal: ze moeten het wagen met een nieuwe schare van wèl-overtuigden; hierop werk ik ook in de laatste j aren'.

was voor sommige jongeren van grote betekenis, maar ook Schilders nadere fundering van zijn opvattingen inzake de kerk vormde een belangrijk moment in deze ontwikkeling. In zijn spoor meende deze generatie in kerkelijk-gereformeerde kring niet langer Kuyper slechts te kunnen *volgen*, maar nu ook *zelf* verder *op weg* te moeten gaan, hoezeer daarbij het werk van Kuyper voor hen van belang bleef.[21.] Schilders oeuvre is zowel kritiek als hommage van een creatieve volgeling aan Abraham Kuyper.

Hepp had deze strijdvaardige houding jegens de jongste traditie afgewezen. Ook hij wilde antwoord geven op de vraag, hoe de gereformeerden in de nieuwe tijd vorm moesten geven aan hun overtuiging, maar hij bleef daarbij aan Kuypers werk een beslissende rol toekennen. Hepp voelde geen wezenlijke spanning tussen Kuypers leef- en denkwereld en de zijne - laat staan een breuk - en trachtte diens opvattingen slechts te ontwikkelen. Hij beschouwde Schilders onrustige bezinning als 'oorspronkelijkheidszucht', en als een breken met een recent verleden, waaraan de gereformeerden zoveel te danken hadden, dat ze er volgens hem vóór alles *trouw* aan dienden te blijven. Hepp zag in Schilders zelfstandige houding jegens Kuyper een afwijzing van het verleden, die hij in het algemeen reeds de grondfout achtte van de naoorlogse cultuur. Uit deze geestesgesteldheid verklaarde hij de opstelling van diverse van Kuypers opvattingen vervreemde collega's en studenten aan de Vrije Universiteit - men denke aan de toneelkwestie van 1924 - zowel als die van Schilder.

Dit oordeel betekende niet, dat Hepp van mening was, dat nieuwe, oorspronkelijke gedachten na Kuyper uitgesloten waren, maar wel, dat de *traditie*, meer dan de incidentele *actualiteit* de graadmeter diende te zijn voor het karakter van de noodzakelijke gereformeerde bezinning. Hij stelde daarbij Kuyper tot voorbeeld: 'Bezint men er zich nu nader op, wat het typeerende, of zoo men wil: het oorspronkelijke in

21. Zie: G. Puchinger, 'Schilder tussen herinnering en uitzicht', in: Puchinger, *Ontmoetingen met Schilder*, pag. 46, 47; G.J. Schutte, 'Schilder en Kuyper', in: De Bruijn en Harinck, *Geen duimbreed!*, pag. 21-30.

Kuypers theologie, met name in zijn dogmatiek is, dan geeft *Kuyper* zelf het mij in de pen: dit, dat hij niet oorspronkelijk wilde zijn, dat hij het zoo angstvallig mogelijk vermeed. Hoe ongelooflijk het ook aanhoort, hij stelde zich als ideaal copiist te zijn.' En Hepp vervolgde waarschuwend: 'Waarom lei hij hierop zulk een bijzonderen nadruk? Omdat de theologie in zijn tijd aan zucht naar oorspronkelijkheid was bezweken of dreigde ten onder te gaan.'[22.]

Hepp stond met dit standpunt niet alleen. In *De Heraut* oordeelde Grosheide, dat Schilder in zijn op 20 juni 1934 te Kampen gehouden en door de radio uitgezonden rede *De dogmatische beteekenis der Afscheiding*, de betekenis van Kuyper voor de vernieuwing van de gereformeerde theologie onvoldoende had belicht: 'Het werk van Kuyper mag niet worden vergeten.'[23.] Grosheide kreeg bijval van dr. W.A. van Es, gereformeerd predikant te Leeuwarden en curator van de Theologische School te Kampen, die het een 'enormiteit' achtte, dat een derde van deze rede aan de theologie van Barth was gewijd, terwijl over Kuyper in alle talen werd gezwegen.[24.] Wat H.H. Kuyper in 1932 had gevreesd, toen hij waarschuwde voor een 'versterkte Kampen-speciaal-richting' na Honigs emeritaat, dreigde realiteit te worden.[25.]

Bij deze door velen met verbazing en bezorgdheid gadegeslagen strijd op hoog niveau tussen de dogmatici van de Vrije Universiteit en de

22. V. Hepp, 'De dogmatische beteekenis van dr. Abraham Kuyper', *Vox Theologica*, april 1936, pag. 92.
23. Grosheide schreef in *De Heraut* van 16 september 1934 in een recensie van Schilders als brochure uitgegeven radiorede: 'Toch hebben we tegen deze belangrijke rede ook een ernstig bezwaar. Wij wenschen voor niemand onder te doen in waardeering voor de vernieuwing van de gereformeerde theologie, die van onze Theologische School is uitgegaan. Maar het is eenzijdig daarop alleen te wijzen. Het werk van Kuyper mag niet worden vergeten. In Kampen is een tijd lang Van Oosterzee in te hooge eere geweest en het is mede aan zijdelingschen invloed van Kuyper c.s. te danken dat dit anders werd. Zelfs Bavinck is zonder Kuyper niet denkbaar.'
Hepp schreef in zijn artikel 'De dogmatische beteekenis van Kuyper': 'De gereformeerde theologie, de dogmatiek voorop, kwam in het laatste kwart der 19de eeuw tot herleving. Dat dit te danken was aan *Kuyper* werd tot vóór kort van wetenschappelijke zijde niet weersproken. Hoezeer men in de kringen der Afscheiding ook aan het gereformeerde dogma vasthield, vóór Kuyper werd de dogmatiek er nauwelijks verder gebracht.' (pag. 96, 97)
24. W.A. van Es op 29 september 1934 in een recensie in het *Gereformeerd Kerkblad, officieel orgaan van de Gereformeerde Kerk van Leeuwarden*.
25. Zie pag. 244, noot 66.

Kamper School, voegde zich nog een openlijke onenigheid tussen de hoogleraren Waterink en Vollenhoven, die beiden aan de Vrije Universiteit doceerden.

Waterink leverde in de eerste maanden van 1934 in *De Reformatie* enkele malen een scherpe kritiek op 'het koor der dwaze vereerders eener onrijpe en in wezen ongereformeerde z.g. calvinistische philosophie':[26] de geestverwanten van Dooyeweerd en Vollenhoven. Op 16 maart nam hij in zijn rubriek 'Zielkunde' een aan hem gerichte brief op van A. Janse, waarin deze schreef, dat de door Waterink in zijn *Reformatie*-artikelen gehanteerde persoonlijkheidstheorie van heidense oorsprong was. Waterink schamperde in zijn commentaar: 'Heidensch! Daar gaat de dogmatiek van *Bavinck* op dit punt: *heidensche philosophie. Daar gáát de dogmatiek van dr. A. Kuyper*', en voegde er aan toe: 'We leven toch wel in een wonderlijken tijd!'[27] Enkele weken later bestreed hij in zijn rubriek opnieuw een kriticus van Kuyper, ditmaal prof. Vollenhoven. Naar aanleiding van diens in 1933 verschenen boek *Het calvinisme en de reformatie van de wijsbegeerte* schreef hij op 20 april 1934: 'Legt men naast deze opvatting de meening van Bavinck (...) en de ideeën van Kuyper, dan blijkt wel, dat de tegenstelling héél groot is. En dat wij wel tot een positie-keuze worden gedwongen.'[28]

Ten gevolge van deze ontwikkelingen spitste in de redactie van *De Reformatie* de tegenstelling tussen Schilder en Waterink zich opnieuw toe, terwijl er een langzame toenadering kwam tussen Schilder en de wijsgerige vernieuwers aan de Vrije Universiteit.

Vollenhoven zag tot begin 1934 in Schilder en *De Reformatie* geen bondgenoot, al was het slechts vanwege het 'eindeloos polemiseeren'.[29] Hij overwoog in deze maanden zelfs een eigen blad op te richten.[30] Maar er ontstond in de loop van dat jaar toch een contact tussen beiden, dat zou uitgroeien tot een bondgenootschap van tien jaren.

26. J. Waterink aan K. Schilder, 4 juni 1934. *Archief-Schilder*.
27. Waterink, 'Zielkunde', *De Reformatie*, XIV, 16 maart 1934, pag. 190.
28. Waterink, 'Tegenstrijdige meeningen', *De Reformatie*, XIV, 20 april 1934, pag. 230.
29. D.H.Th. Vollenhoven aan A. Janse, 29 juni 1934: 'K.S. is nog geen "bondgenoot": ik voor mij zie tenminste groote bezwaren: het eindeloos polemiseeren en dit vaak over kleinigheden, het telkens weer oprakelen van de doctoraats-quaestie enz, z'n onrust.' *Archief-Vollenhoven*.
30. D.H.Th. Vollenhoven aan A. Janse, 30 mei 1934. *Archief-Vollenhoven*.

14. Prof. dr. K. Schilder en prof. dr. J. Waterink in gesprek op het congres van de Calvinistische Studenten Beweging te Lunteren, 5 september 1934.

Bovendien sprak Schilder op 5 september 1934 op de conferentie van de Calvinistische Studenten Beweging te Lunteren. Schilders optreden werd door vele congresgangers - onder wie veel sympathisanten van Vollenhoven en Dooyeweerd - als een gebeurtenis ervaren. De rede van Schilder over 'Pluraliteit en pluriformiteit der kerk' en het daaropvolgend debat met Dooyeweerd en Vollenhoven vormde een hoogtepunt op het congres. A. Janse, die het congres bijwoonde, schreef op 8 september 1934 vol enthousiasme aan Vollenhoven: 'Een *groot deel van 't congrespubliek staat zoo onder het stempel van de* reformatie [de reformatorische stroming binnen de Gereformeerde Kerken], dat u en prof. Dooyeweerd slechts *heel weinig* behoefden te zeggen, terwijl *toch iedereen 't gevoel had: hier ontmoeten prof. Schilder en de reformatie elkander* (...) 't Was van kerkhistorische beteekenis dien dag in dat amphitheater!'[31.]

De eveneens op deze dag aanwezige, meer kritische prof. Rutgers meende echter, dat de studenten 'hun talrijke gasten zooveel aan het woord lieten, dat soms de gedachte rees: zijn wij op een studentenconferentie, of wordt hier een steekspel gehouden met studenten als toeschouwers'?[32.]

*

Op 16 november 1934 hervatte Schilder in *De Reformatie* zijn afgebroken polemiek met Hepp, maar zijn toon was thans zakelijker dan in het begin van het jaar. Hij verdedigde nu, dat Abraham Kuyper, 'deze held, deze generaal, deze bouwer van ons gereformeerde leven',[33.] wel opvattingen inzake de pluriformiteit had gehad, maar nooit een samenhangende leer had geboden. Ook Bavinck had, volgens hem, ondanks zijn 'machtige kennis en rustig-wetenschappelijke betoogtrant'[34.] nooit een pluriformiteits*leer* gegeven. Schilders conclusie luidde daarom op 26 april 1935, 'dat het spreken van pluriformiteit der kerk, op de wijze, waarop het in dat almanak-artikel geschied is, zelf een epigonistisch werk gebleken is'. Met negentien belangrijke stel-

31. A. Janse aan D.H.Th. Vollenhoven, 8 september 1934. *Archief-Vollenhoven*.
32. 'Rede van prof. mr. V.H. Rutgers, ter overdracht van het rectoraat aan prof. dr. J. Wille op 19 september 1934', *Jaarboek van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag 1935*, z.p., z.j., pag. 78.
33. Schilder, 'Pluriformiteit der kerk en epigonisme (nieuwe reeks)', *De Reformatie*, XV, 21 december 1934, pag. 98.
34. Zie noot 33, pag. 203.

lingen over de kerk, waarin hij zijn eigen standpunt programmatisch weergaf, besloot hij na ruim een jaar het debat met Hepp over de pluriformiteit van de kerk.

Bij de start van zijn hoogleraarschap bood Schilder hiermee zijn ecclesiologisch program; niet alleen in die zin, dat zijn visie inzake de kerk een kenmerkend onderdeel bleef uitmaken van zijn theologie, maar tevens, omdat hij op deze wijze als geestelijk leider van een nieuwe generatie gereformeerden naar voren trad in de kerken en na de periode van Bavincks hoogleraarschap (1882-1902) een nieuwe fase van de Kamper Theologische School leek in te luiden, die door een groot deel van de studenten en oud-alumni als een nieuwe bloeitijd werd ervaren.

De spanning, die deze ontwikkelingen binnen de redactie van *De Reformatie* opriepen, trad niet onmiddellijk naar buiten. De redactievergadering van zaterdag 5 mei 1934 was naar Schilders mening zelfs bevredigend verlopen.[35.] Waterink en Schilder spraken toen af, dat zij elkaar niet zouden bekritiseren op de jaarlijkse Consortium-vergadering van 30 mei 1934. Deze bijeenkomst werd beheerst door de onuitgesproken vraag, hoe lang de redacteuren het onderling nog eens zouden kunnen blijven. De verschillende polemieken vormden waarschuwingen voor opkomend stormweer. Schilder en Waterink zwegen over dit onderwerp, maar in het Consortium was de eenheid inmiddels verbroken. Grosheide had in november 1933 bedankt voor het lidmaatschap, toen zijn bezwaar tegen Schilders polemieken op een concreet punt volgens hem door Schilder en het college onvoldoende werden gehonoreerd.[36.]

35. K. Schilder aan L. Smit, [begin mei 1934]. *Archief-Schilder*.
36. F.W. Grosheide aan K. Schilder, [oktober 1933]: ‘U weet ook, dat mijn bezwaren niet de Calvinistenbond als zoodanig betreffen, maar uw schrijven er over in de Reformatie. Ik mag u niet beletten bezwaar te hebben. U zegt dan: word geen lid of richt een ander blad op. Maar ik mag wel spreken over de wijze waarop u de zaak aan den dag stelt in een blad, waarvoor ik mede verantwoordelijk ben.’ Concept, *Archief-Grosheide*.
F.W. Grosheide aan K. Schilder, 21 maart 1934: ‘Toen u op dezelfde wijze doorging èn het consortium de kwestie *niet* behandelde, heb ik als lid van het consortium bedankt. Wat zou ik anders doen?’ *Archief-Schilder*.
Na Grosheide's bedanken als Consortium-lid verdween per 24 november 1933 zijn naam uit de lijst van medewerkers in de kop van het blad. Om een publieke kwestie over zijn terugtreding te vermijden, verzette Grosheide zich niet tegen Waterinks verzoek zijn naam weer in de kop te vermelden. Dit geschiedde per 8 december 1933, maar hij wenste geen letter kopij meer aan het blad te leveren. In het eerste numer van de nieuwe jaargang, in oktober van dat jaar, ontbrak zijn naam weer in de lijst, ditmaal voorgoed.

Op deze Consortium-vergadering bleken bovendien de beide curatoren van de Vrije Universiteit, ds. Ferwerda en mr. Verdam, naar aanleiding van Schilders polemieken hun lidmaatschap hadden opgezegd. De ontslagen lokten onder de overgebleven Consortium-leden - Doornbos (secretaris), Hoekstra, Lindeboom (voorzitter), Meijster, Schilder, Tazelaar, Veldkamp en Waterink - geen debat meer uit over de koers van het blad en het optreden van de redacteuren. Zij berustten in de gang van zaken en nieuwe benoemingen werden niet gedaan. Alleen Schilder leek voorlopig tevreden met de situatie, hoopte er het beste van en berichtte daarom over deze vergadering wat verbaasd aan de meelevende toeschouwer Veenhof, die op een breuk tussen Schilder en Waterink hoopte: ‘Tamme Reformatie-vergadering. Niks aan 't handje. Vrede, vrede. Nou kunnen we weer 'n jaar verder tot ergernis van Kees [Veenhof]. Maar hij moet wachten tot de dingen 'n *loop* nemen. Voorloopig zie ik hierin iets wonders: dat men mij *juist nu* in niets met een enkel woord heeft gehinderd of vermaand.’[37.]

37. K. Schilder aan C. Veenhof, 30 mei 1934. *Archief-Veenhof*.
Deze opmerking was een reactie op C. Veenhof aan K. Schilder, 28 mei 1934: ‘Gezegend zij de dag, waarop je zult gaan varen onder eigen, volkomen eigen vlag. Anders gaan we dieper in 't moeras.’ *Archief-Schilder*.
Zie ook: K. Schilder aan C. Veenhof, 24 september 1934: ‘Vollenhoven wil me ook tot 'n breuk met JW aanzetten (Lunteren). Maar ik moet eerlijk blijven, en ook niet verwachtingen wekken die misschien niet te vervullen zullen zijn.’ *Archief-Veenhof*.

15. De definitieve breuk

Op donderdagmiddag 24 mei 1934 vond in het Paedologisch Instituut te Amsterdam een bijeenkomst plaats van diverse vooraanstaande gereformeerden ter organisatie van het Tweede Internationale Congres van Gereformeerden (Calvinisten). Dit Congres zou in vervolg op het eerste Congres te Londen (1932) in oktober van dat jaar in Amsterdam worden gehouden. Besproken werd, wie als sprekers op dit Congres dienden te worden uitgenodigd. Men overwoog Barth te vragen, maar vreesde, dat zijn optreden het Congres te zeer zou domineren. Men besloot daarom niet hem, maar zijn Nederlandse geestverwant Haitjema als spreker uit te nodigen. Ook Schilder en Waterink werden uitgenodigd aan het Congres mee te werken.

Schilder bedankte; ook nu de Calvinistenbond als zodanig niet bij de organisatie van dit calvinistisch congres was betrokken, hield hij zijn bezwaren tegen de brede opzet: Haitjema, die als spreker zou optreden, had hij reeds enige jaren geleden de naam calvinist ontzegd.

Waterink zegde wel medewerking toe.

Over de gevolgen van deze beslissing kon binnen de redactie van *De Reformatie* een discussie moeilijk uitblijven, en daarom schreef Waterink op 4 juni 1934 een brief aan Schilder, waarin hij hem van zijn medewerking aan het Congres op de hoogte stelde. Waterink vroeg hem eerst over het komende Congres in *De Reformatie* te schrijven, nadat ze er samen over hadden gesproken.

Maar daarop wenste Schilder niet te wachten: alleen reeds deze mededeling deed voor hem de deur dicht. Een verschil van mening tussen de redacteuren achtte hij aanvaardbaar; ook een afspraak niet te schrijven over zaken waarover verdeeldheid binnen de redactie bestond; maar dat Waterink openlijk optrad, uitgerekend tegen het markante standpunt dat Schilder reeds enkele jaren in *De Reformatie* verdedigd had, recentelijk nog tegen het Congres te Londen, beschouwde Schilder als een afwijzing van zijn beleid als redacteur. Een aanleiding voor een redactiebreuk, waarvan hij enkele dagen tevoren nog aan Veenhof

had geschreven, dat deze niet mocht worden geforceerd, maar moest worden afgewacht, diende zich nu onverwacht aan.

Op 7 juni berichtte hij Waterink, dat diens medewerking aan het Congres voor hun redactionele samenwerking gevolgen met zich meebracht, 'die ik onder oogen heb gezien; aan het daaruit verkregen inzicht zal ik voor wat mij aangaat de daaruit weer voortvloeiende consequenties verbinden'.[1] Hij ging zelfs zo ver, dat hij zijn mederedacteur een ultimatum stelde: Waterink kreeg tot zaterdag 16 juni de gelegenheid voor een gesprek naar Kampen te komen. Maar Schilder verwachtte daarvan weinig. Nog diezelfde week polste hij de Kamper uitgever J.H. Kok over de uitgave van een eigen blad.

In de hoop iets van de vrede onder hen te redden[2] bewilligde Waterink in een gesprek, dat op maandag 18 juni plaats vond. Schilder trachtte hem inzake het Congres nog tot andere gedachten te brengen, maar bedong in elk geval, dat alleen hij in *De Reformatie* over het Congres zou mogen schrijven. Zij tekenden een door Schilder opgestelde verklaring, waarin het besprokene werd vastgelegd.[3] Eerste daarna zei Schilder, dat, indien Waterink bij zijn besluit bleef, de samenwerking zijnerzijds onherroepelijk zou worden beëindigd. Waterink zegde daarop toe een en ander nog eens te zullen overwegen.

Waterink bevond zich in een moeilijk parket. Hij had na 1930 sympathie opgevat voor de Calvinistenbond, terwijl Schilder zich in omgekeerde richting had ontwikkeld. Omdat Waterink vermoedde, dat Schilder in het geval van een redactiebreuk met een eigen blad zou uitkomen, meende hij echter een toegemoetkomende houding te

1. K. Schilder aan J. Waterink, 7 juni 1934. *Archief-Schilder*.
2. Aldus Waterink in zijn overzicht van het redactieconflict voor het Consortium, Amsterdam, 19 november 1934. *Archief-Schilder*.
3. Deze verklaring is opgenomen in Waterinks brief aan het Consortium van 19 november 1934: 'Tusschen ondergeteekenden, J. Waterink en K. Schilder is in hun qualiteit van redacteuren van "De Reformatie" overeengekomen: dat voor wat de resteerende maanden van den jaargang 1933/34 en den jaargang 1934/5 aangaat, de tweede ondergeteekende het onbeperkte recht zal hebben, over den "Calvinistenbond" en over het a.s. Congres van Calvinisten zijn meening te verdedigen, en te publiceeren, in de hem toevertrouwde rubrieken, en dat de beide hierboven genoemde onderwerpen gedurende den aangegeven tijd door hem *alleen* zullen worden behandeld in 'De Reformatie'. Vastgesteld is het feit, dat de tweede ondergeteekende zijnerzijds den eersten ondergeteekende als zijn persoonlijke meening heeft kenbaar gemaakt, dat voor de verhouding tusschen de redacteuren van "De Reformatie" het gewenscht zou zijn, als de eerste ondergeteekende zich terugtrok uit de voorbereiding van het hierbovenbedoelde congres.' *Archief-Schilder*.

moeten aannemen en Schilder, die ook in het verleden als enige redacteur over de Calvinistenbond en aanverwante zaken had geschreven, in *De Reformatie* de vrije hand te laten.

Maar ook Schilder kende zijn problemen. Waterink had hem gezegd, dat Dooyeweerd en Vollenhoven eveneens aan het Congres zouden meewerken. Had hij zich de afgelopen jaren dan vergist in hun bedoelingen, of zou zijn negatief oordeel over Haitjema wellicht toch onjuist zijn? Om duidelijkheid te verkrijgen, voor hij in *De Reformatie* tegen het Congres zou schrijven, waagde hij het er op Dooyeweerd en Vollenhoven zijn vragen voor te leggen. In een voorzichtig gesteld schrijven van 22 juni 1934 sprak hij de hoop uit dat Waterinks mededeling een vergissing was, anders zou het 'eigenlijk de ergste ontnuchtering wezen, die ik in den laatsten tijd heb gehad'.[4.]

De antwoordbrieven van zijn Amsterdamse collega-hoogleraren stelden Schilder gerust: Dooyeweerd en Vollenhoven namen jegens Haitjema een zelfde standpunt in als hij en werkten evenmin mee aan het Congres. Deze correspondentie vormde het begin van een tienjarig bondgenootschap van de drie hoogleraren in de kerkelijke debatten en conflicten.[5.]

Op 20 juli 1934 schreef Waterink vanuit Zwitserland aan Schilder, dat hij de zaak nog eens had overwogen, maar tot de slotsom was gekomen, dat hij zich niet kon terugtrekken uit de Congres-organisatie. Deze brief bereikte Schilder echter niet, zodat hij eerst zeker wist, dat Waterink nog steeds bij het Congres betrokken was, toen hij daar medio september navraag naar deed.

Zo was Schilder alsnog in de toestand geraakt, die hij in juni had willen vermijden: samen met een van de Congres-organisatoren lid te zijn van de redactie van *De Reformatie*. Het initiatief tot een redactiebreuk, dat hij aan Waterink had willen laten, lag nu bij Schilder. Hij kon van het Consortium niet eisen, dat het nog vóór het begin van de nieuwe jaargang per 1 oktober een uitspraak zou doen in deze zaak. Maar wanneer hij voor die datum geen enkele actie ondernam, zou hij contractueel nog een jaargang tot samenwerking met Waterink ver-

4. K. Schilder aan H. Dooyeweerd en D.H.Th. Vollenhoven, 22 juni 1934. De Vries, *Eender en anders*, pag. 14-16.
5. D.H.Th. Vollenhoven aan K. Schilder, 27 juni 1934. De Vries, *Eender en anders*, pag. 16-19. H. Dooyeweerd aan K. Schilder, 26 juni 1934, in: Marcel E. Verburg, *Herman Dooyeweerd. Leven en werk van een Nederlands christen-wijsgeer*, Baarn, 1989, pag. 163, 164.

plicht zijn. Indien hij consequent wilde zijn zou hij dus zelf voor de volgende jaargang *De Reformatie* moeten verlaten, met achterlating van het blad in de handen van Waterink en Tazelaar. Bij een onmiddellijk vertrek zou hij echter zonder publikatiemogelijkheid zijn; de uitgave van een eigen blad bij Kok was op dit moment nog niet meer dan een plan. Maar tot langer samenwerken met Waterink was hij evenmin bereid. Een extra complicatie was bovendien, dat hij in juli door de curatoren van de Theologische School als hoofdredacteur van *De Bazuin* gevraagd was, als opvolger van Honig. Hij had dat verzoek voorlopig afgewezen, omdat hij er in zijn schrijven niet geheel vrijgelaten werd.[6.] Maar hij wist, dat hij in december door de curatoren opnieuw voor dezelfde vraag zou worden gesteld. Was het wijs om dan te bedanken, als hij geen *Reformatie*-redacteur meer zou zijn? Wat moest hij doen? Schilder aarzelde, en nam voorlopig geen beslissing.[7.] Over zijn houding inzake het Congres had hij inmiddels in *De Reformatie* geen onduidelijkheid laten bestaan. Eind augustus, kort na de officiële bekendmaking, dat in oktober te Amsterdam het Tweede Internationale Congres van Gereformeerden (Calvinisten) gehouden zou worden, keerde hij zich in *De Reformatie* duidelijk tegen het Congres: 'Ik wind er geen doekjes om: *àls* prof. Haitjema gereformeerd is, in welken ruimtegraad men hem voorts plaatsen wil (...) *dàn* is mijn werk aan "De Reformatie" in zijn diepsten grond onzinnig geweest; *dàn* hebben de Gereformeerde Kerken aan mij sedert mijn optreden in Kampen een soort van Trojaansch paard binnengehaald.'[8.] Hier lag voor hem een breekpunt, en hij schreef daarover: 'Men heeft mij gevraagd of isolement altijd nuttig is. Antwoord: wie het begeert is ziek. Wie het, als hij ertoe gedrongen wordt, niet aandurft, is nog zieker.' Hij voegde er het op 14 mei 1875 door Kuyper in de Tweede

6. K. Schilder aan C. Veenhof, 9 juli 1934: 'Ik zou van die nette dogmatische stukken schrijven, die ons volk *zeer, zeer* noodig had! (...) En toen ik vroeg, of ik dus de actueele kerkelijke kwesties behandelen kon, naar de wijze des hoofdredacteurs, toen bleek, dat dat zoo ongeveer opgeborgen was onder die kerkrechtelijke adviezen. Ja wel. Dogmatische stukkies schrijven, maar verder Maul halten. Ik heb toen gezegd, dat ik voor die eer bedanken zou.' *Archief-Veenhof*.
7. K. Schilder aan C. Veenhof, 24 september 1934: 'Nu zit ik enkele dagen vóór de nieuwe jaargang met de kwestie: 'n brief kwam niet over, de gerechtigheid is voldaan. Ik denk, dat ik er uitga. Maar 't is moeilijk, ook tegenover Kok, ook tegenover De Bazuin. Het is zwaar te weten, hoe men doen moet zonder eigenwillig te worden.' *Archief-Veenhof*.
8. Schilder, 'Gereformeerd', *De Reformatie*, XIV, 31 augustus 1934, pag. 354.

Kamer geciteerde vers van de Amerikaanse opwekkingsprediker I.D. Sankey aan toe:

> Dare to be a Daniel!
> dare to stand alone!
> Dare to have a purpose firm!
> dare to make it known.[9.]

Onzeker over de stappen, die hij moest zetten in het redactieconflict, trachtte hij op 24 september Waterink nogmaals ertoe te bewegen op zijn beslissing terug te komen: ‘Ik ben des repeteerens moe. Maar ik heb je al gezegd, dat, indien jij bleef, dit voor onze verhouding van samenwerken in een blad het einde zou beteekenen. Dat zei ik, na enkele dagen overleg. En daar blijf ik bij. Ik verkies die positie niet, die hierin te qualificeeren is: redacteur van een krant, die op een zeer beslissend punt een mederedacteur tegen zich heeft. En dan zulks publiek. Daarom: als ik je verloren geraakten brief op tijd ontvangen had, zou ik dadelijk de consequentie getrokken hebben. We hadden dan in alle kalmte en met een beetje weemoed (ontleed dit niet psychologisch) kunnen scheiden, met rustige bepaling van den datum. Nu moet er wat onrust bij, dank zij den brief bij de post. Daarom, ik zal nog enkele dagen wachten. Persoonlijk ben ik tot zwijgen tegen ieder bereid, indien je nog zoudt kunnen bedanken, publiek.’[10.]

Maar Waterink antwoordde voorlopig niet meer. Hij aanvaardde de zaken zoals ze stonden, en wenste na zijn verregaande tegemoetkoming aan Schilder op 18 juni niet bovendien verantwoordelijk gesteld te worden voor een eventuele breuk.

De Reformatie ging in oktober 1934 zijn vijftiende jaargang in *zonder* een redactionele breuk.

Schilder hoopte nu, dat de in verband met het geschil uitgenodigde uitgever Smit op de redactievergadering van 15 oktober zijn zijde zou kiezen en Waterinks keuze als een afwijking van de tot nu toe gevolgde redactionele gedragslijn zou veroordelen. Smit was echter onverwacht afwezig. Op de vergadering meende Schilder uit enkele opmerkingen te kunnen opmaken, dat Waterink toch met de gedachte speelde *De Reformatie* te verlaten. In deze schemertoestand vielen nog geen definitieve beslissingen.

9. Schilder, ‘Isolement’, *De Reformatie*, XV, 5 oktober 1934, pag. 3.
10. Afschrift, *Archief-Schilder*.

Opnieuw wachtte Schilder enkele weken af, nog steeds in de hoop dat Waterink uit zich zelf vertrekken zou. Als dat gebeurde, zou hij van zijn problemen zijn verlost en kon hij zijn arbeid aan *De Reformatie* voortzetten. Dan kon *De Bazuin* met goed fatsoen afgezegd worden en hoefde hij het plan van een eigen blad bij Kok niet uit te voeren. Het Congres vond inmiddels plaats, maar van Waterink kwam nog steeds geen nieuws en Schilder bleef rusteloos afwachten.

Deze situatie kon echter zo niet voortduren, begreep Schilder, en hij besloot ten slotte alsnog zelf op te treden. Na twee maanden afwachten trok hij op 9 november 1934 de Rubicon over en verzocht aan het Consortium, uit te spreken, ‘dat in een kwestie, die sedert jaren lang de leiding van de Reformatie bepaald heeft, prof. W. een houding heeft aangenomen, die tusschen de redacteuren de noodzaak bracht, dat de een tegen den ander schrijven moest; en dat de verandering van de situatie alleen van prof. W. 's handeling een gevolg is’.[11.]

De teerling was nu geworpen en voor Schilder bestond er geen weg terug meer. Het Consortium stond voor de taak recht te spreken tussen de twee redacteuren.

In de anderhalve maand tussen 9 november en 27 december 1934, de dag waarop het Consortium over Schilders verzoek vergaderen zou, ontving het college van beide partijen memorandum op memorandum: een oorlog op papier was uitgebroken.[12.] Waterink herinnerde er in zijn memorandum aan, dat hij in 1930 enkel op formele gronden tegen Hepp had gekozen: vanwege de slechte samen werking, niét vanwege de Calvinistenbond. In de daarop volgende jaren had hij zich binnen de redactie steeds een eigen mening over de Calvinistenbond voorbehouden, maar op dat punt ook Schilder vrijgelaten en zelfs hem de gelegenheid gelaten als enige over dit onderwerp in *De Reformatie* te schrijven. Een nauw verband tussen het redactiebeleid en Schilders zo hevig verzet tegen de Calvinistenbond zag Waterink niet en hij noemde Schilders eis dat hij de redactie moest verlaten onredelijk.[13.]

11. K. Schilder aan het Consortium, 9 november 1934. Afschrift, *Archief-Veenhof*.
12. Op 19 november 1934 richtte Waterink zich met een ‘contra-memorie’ van twaalf bladzijden tot uitgever en Consortium. Hierop schreef Schilder een reactie van zeventien bladzijden, gedateerd 1 december 1934. Waterink voorzag op 8 december 1934 deze reactie van een zes pagina's commentaar, waarop tenslotte op 20 december 1934 nog een aantal opmerkingen van Schilder volgden, van eveneens zes pagina's. Afschriften, *Archief-Schilder*.
13. J. Waterink aan het Consortium, Amsterdam, 19 november 1934. *Archief-Schilder*.

Voor Schilder stond dit verband echter centraal. Hij erkende wel, dat Waterink zich nooit geheel had kunnen vinden in zijn standpunt, maar Schilder had daarover gezwegen in *De Reformatie*, terwijl Waterink dit verschil nu, door actieve deelname aan de organisatie van het Tweede Internationale Congres van Calvinisten, plotseling *publiek* had gemaakt. En wat de vrijheid om al dan niet over de Calvinistenbond te schrijven betrof: de drie redacteuren hadden zich in 1930 op formele gronden tegen Hepp gekeerd, maar hij wees er thans op, dat de Calvinistenbond na Hepps ontslag in redactievergaderingen nooit was genoemd als een onderwerp, waarover wegens onderling verschil van mening gezwegen diende te worden. De vrijheid was hem dus niet door Waterink gelaten, maar behoorde tot zijn *recht* als redacteur. Waterinks toetreding tot de Congres-organisatie was daarentegen in strijd met heel de teneur van Schilders voorlichting in *De Reformatie*. Gelet op de toespitsing van de tegenstellingen in gereformeerde kring, blokkeerde dit zijns inziens de redactionele samenwerking.

Schilder verzekerde zich inmiddels van de steun van uitgever Smit, hoewel de uitgever diens houding jegens Waterink aanvankelijk niet in alles billijken kon: ‘Ik vraag me af, kan dat een reden zijn tot verbreking der redactioneele banden, als één der redacteuren zitting neemt in een comité, dat weliswaar door den ander wordt becritiseerd, maar waarover die ééne redacteur toch met geen letter schrijft. Is er dan heelemaal geen persoonlijke vrijheid meer?’[14.] Maar op 26 november schreef de uitgever onomwonden aan Schilder wat zijn besluit was: ‘Ook deel ik u gaarne mede te willen blijven bij mijn voornemen, om, als het conflict niet bijgelegd wordt en dus de scheiding door moet gaan, meteen van de gelegenheid gebruik te maken om de overeenkomst met het Consortium op te zeggen, als zulks noodig blijkt om bij u als redacteur te blijven.’[15.]

Hiermee had Smit zijn keuze in het redactieconflict bij voorbaat schriftelijk duidelijk vastgelegd, en was hij zelfs op aandrang van Schilder tot het besluit gekomen zich van het Consortium te ontdoen, waardoor meer dan ooit te voren het blad geheel afhankelijk zou zijn van de nieuwe, overblijvende redacteur en de uitgever.

Een maand later, op 27 december 1934 kwam het Consortium ter

14. L. Smit aan K. Schilder, 23 november 1934. *Archief-Schilder*.
15. L. Smit aan K. Schilder, 26 november 1934. *Archief-Schilder*.

behandeling van het redactieconflict in hotel *Polen* aan het Rokin te Amsterdam bijeen. Op prof. Hoekstra na was het Consortium compleet aanwezig: ds. C. Lindeboom (voorzitter), ds. S. Doornbos (secretaris), ds. F.C. Meijster, dr. J. Veldkamp, de redacteuren Schilder, Waterink en Tazelaar, en uitgever Smit woonden de vergadering bij. Het Consortium achtte in het algemeen een scheiding op het punt van de Calvinistenbond onnodig. Veldkamp had in de diverse memories geen doorslaggevende reden voor een breuk in de redactie gelezen. Meijster merkte bovendien op, dat 'het overboord gooien van een Jona' het gereformeerde leven niet zou baten. Hij zou daarom liever zien, dat, nu het Congres eenmaal achter de rug was, over de Calvinistenbond werd gezwegen in *De Reformatie*.

Tazelaar en Waterink konden zich in de mening van het Consortium vinden en sloten zich er bij aan. De vergadering verliep in de ogen van Waterink zelfs zo gunstig, dat hij meende zich zonder risico kras te kunnen uitdrukken: 'Oordeelt het Consortium dat hij moet gaan, dan gaat hij, maar niet op bevel van dr. Schilder.'[16.] Nu het Consortium op zijn hand was, verklaarde Waterink - en in zijn spoor Tazelaar - tevens, dat hij, indien hij in het ongelijk mocht worden gesteld, geen nieuw orgaan zou oprichten.

Schilder paste wel op tegenover het Consortium, dat kritisch stond jegens hem, dergelijke vrijmoedigheden te debiteren. Maar hij wist de uitgever aan zijn zijde en meende daarom zonder risico scherp het punt te kunnen markeren, waarin de vergadering tegenover hem stond: 'Sommige heeren willen "De Reformatie" een vrije tribune doen zijn; ik wil een blad van zeer bepaalde beteekenis en richting. Ik wil doelbewust een bepaalde gedachtengang voorstaan en niet zitten in een positie waarin je telkens aan elkaar moet toegeven.'[17.]

Voorzitter Lindeboom deed een ernstig beroep op de redacteuren zichzelf te verloochenen en niet met elkaar te breken, maar hij slaagde er niet in de kloof te overbruggen. Hij begreep dat de wil om samen te werken niet langer aanwezig was. Op de vraag van secretaris Doornbos of Schilder werkelijk geen mogelijkheid tot samenwerking meer zag, antwoordde deze, dat hij zich verplicht achtte tot het einde van de lopende jaargang in september 1935 te blijven meewerken aan *De Reformatie*, maar dat hij een voortzetting van de samenwerking uitgesloten achtte.

16. Smit, *Iets uit de geschiedenis van het weekblad 'De Reformatie'. Archief-Veenhof.*
17. Zie noot 16.

Het Consortium stond de facto op Waterinks standpunt, maar deinsde er op deze bijeenkomst voor terug Schilder zijn ontslag te geven. Het conflict was na de toegenomen spanning binnen het Consortium en tussen de redacteuren onderling niet onverwacht gekomen, maar de Consortium-leden stonden er, als steeds gedurende de afgelopen jaren, machteloos tegenover. In de hoop, dat Schilder in de komende maanden van gedachten zou veranderen, besloot men de zaak op de jaarlijkse Consortium-vergadering in mei opnieuw te bezien. Komt tijd, komt raad. Met deze voor alle partijen - Consortium, redactie en uitgever - onbevredigende conclusie werd de vergadering gesloten.

Omdat er nog redactionele zaken te bespreken waren, bleven de redacteuren na afloop van de vergadering nog kort in *Polen* bijeen. Tazelaar poogde Schilder alsnog tot andere gedachten te brengen, en zei hem, dat hij alleen in de huidige redactiesamenstelling verder wilde werken voor *De Reformatie*. Schilder bleef echter bij zijn mening. Waterink vroeg hem daarop, wat hij van plan was te doen als in mei de uitspraak van het Consortium in zijn nadeel zou uitvallen; maar Schilder liet dat in het midden. Hij wilde eerst duidelijkheid inzake *De Reformatie* voor hij met andere plannen voor de dag zou komen.

Op dit moment mengde zich de uitgever in het gesprek. Smit had direct na afloop van de vergadering aan Lindeboom gevraagd, of er nog een kans was, dat het Consortium zich zou uitspreken. Lindeboom had geantwoord: ‘Er is al zooveel te doen geweest in de huishouding van het blad, dat de heeren moe waren van al de vergeefsche moeite om het blad in leven te houden. En buiten onze kring stond zelfs het blad bekend als het blad met de vele paleisrevoluties!’[18.] Lindeboom had geen uitweg meer gezien en Smit aangeraden, zelf te beslissen in het redactieconflict.

Smit wist nu wat hem te doen stond. Hij gaf de redacteuren te kennen dat het Consortium volgens hem zijn plicht had verzaakt. Hij voelde zich nu als eigenaar van het blad geroepen in deze slepende zaak zelf een beslissing te nemen. Indien de breuk werkelijk noodzakelijk was, zo vervolgde hij overeenkomstig de in november aan Schilder gedane toezegging, dan zou hij met het Consortium breken en in zee gaan met Schilder alleen, die als auteur en redacteur zakelijk gezien de beste perspectieven voor het blad bood. Hiermee was de zaak beslist.

De les van Smits woorden was immers overduidelijk: Waterink kon aan het eind van de jaargang vertrekken en voor Tazelaar gold het-

18. Zie noot 16.

zelfde, indien hij zijn lot aan dat van Waterink zou verbinden.

Redacteuren en predikanten mogen machtig zijn, maar ze zijn niet almachtig. Uiteindelijk berustte de zeggenschap van het blad bij de eigenaar, die de financiële verantwoordelijkheid voor alles droeg, en ditmaal bij een onoplosbaar conflict zijn zwaard in de weegschaal wierp. Smit zag kennelijk meer toekomst in een blad onder Schilder dan in een *Reformatie* die door Waterink werd geleid. De uitgever had zich nooit veel met het redactionele beleid van het blad ingelaten, maar nu redacteuren en predikanten niet in staat bleken hun onderlinge conflicten op te lossen, deed *hij* zijn keuze, en hij deed het met overtuiging. Men begreep: elk verzet tegen deze zakelijke beslissing van de uitgever was zinloos. Smits ingreep was voor alle betrokkenen - op Schilder na! - even onverwacht als onherroepelijk en ze zou voor goed de toekomst van *De Reformatie* bepalen.

Hoezeer de verhoudingen in deze kleine kring na alle gebeurtenissen van de laatste maanden verstoord waren, bleek uit Schilders briefverslag van deze beslissende nabespreking aan zijn vriend Veenhof:

> Toen de uitgever gesproken had, zetten we allemaal een kalm gezicht en gingen heen. J.W. met C.T. voorop; ik na enkele minuten m/d uitgever daarna. Toen ik in de hall v.h. hotel kwam, stapte J.W. juist uit de telefooncel en riep T. aan de telefoon, die nog in verbinding stond: hij moest ook even komen. Dat kan dus geen gesprek m/h instituut geweest zijn, het zal wel een gesprek over de Ref. geweest zijn. Vervolgens zijn de uitgever en ik gaan eten, omdat zijn trein half negen, de mijne 8.06 ging. We hebben afgesproken, dat hij het consortium zal opzeggen, en met mij als redacteur in zee gaat. Ik moet natuurlijk medewerkers zoeken. Eerst spraken we af, dat ik maar *dadelijk vertrouwelijk* medewerkers vragen zou, doch hedenmorgen kreeg ik een briefkaart uit Amsterdam C.S. waarin hij vroeg, nog even *daarmee* te wachten, opdat men niet ons kon verwijten dat we reeds aan 't benaderen geweest waren voor het consortium had bericht gekregen. Ik heb dat ook zoo gewild, maar meende, dat hij eerst zekerheid wou hebben over 't krijgen van medewerkers. Zoo vind ik het beter, een sterker bewijs van vertrouwen. Die briefkaart is netjes geschreven, moet dus in het restaurant (nadat ik vertrokken was) zijn geschreven, vóórdat zijn trein ging. Ik noteer dat even voor later (zie straks). Hedenmorgen kreeg ik telefoon v/d uitgever, waarin hij dat briefkaart-verzoek herhaalde. Beloofd, zoo spoedig mogelijk schriftelijk mij toe te zullen zenden een concept-overeenkomst tusschen hem en mij, om dan, als ik op dat punt bericht zou hebben haar te kunnen aanvaarden, al of niet gewijzigd, het Consortium officieel te schrijven, dat met inachtneming v/d contractueelen termijn het contract opgezegd wordt.

> En nu nog even iets over de reden, waarom ik inzake die briefkaart gaarne even het moment van schrijven vastleg in de herinnering. Ik heb ± 8 uur het restaurant verlaten (De Pool, Damrak). Hij bleef toen nog achter, om af te rekenen. Ik haastte mij voor den trein (8.06 zou die gaan). Ik kwam echter *net te laat*, besloot dus de nacht*boot* te nemen, vertrek 9 uur. Ik heb dat getelegrafeerd naar huis; dat nam eenigen tijd, ook heb ik een courant gekocht, en gemeend, dat ik den achteruitgang v/h station (IJ-zijde) gebruiken kon om bij de boot te komen. Dat bleek een vergissing: de achteruitgang wordt 7 uur gesloten. Ik moest dus terug, om a/d voorkant het station te verlaten. Tot mijn verwondering - de kalme gezichten waren dus niet sprekend geweest - stond Tazelaar op het perron m/d uitgever te praten vlak vóór zijn trein. Tijd: 5 minuten voor half 9. Vertrek (D-trein Vlissingen, 1e perron) *20.34*. Blijkbaar heeft dus C.T. den uitgever of nageloopen - al of niet op bevel van den Führer, zooals hij hem [Waterink] al jaren lang noemt), of heeft hem afgewacht bij den trein. Ik vermeld dit even, omdat mijn eerste opwelling vanmorgen, bij het ontvangen v/d briefkaart was: zou dat een gevolg zijn v.h. gesprek met C.T. en beteekent het een terugkrabbelen? Maar de briefkaart kan niet in de gauwigheid geschreven zijn in den korten tijd tusschen 20.25 (toen ik beiden zag praten en maar net deed, of ik niets opmerkte) en 20.34. Bovendien neemt het telefoontje alle onzekerheid weg.
> We zullen dus - tenzij J.W. nu ineens haast krijgt - voortsukkelen tot aan het eind v.d. jaargang en daarna sta ik er alleen voor (...) Met J.W. het volk iets eigens geven, gaat niet meer.[19.]

De uitgever zette zich in Goes onmiddellijk aan de formulering van een nieuwe overeenkomst met de *Reformatie*-redactie.[20.] Schilder be-

19. K. Schilder aan C. Veenhof, 28 december 1934. *Archief-Schilder*.
20. L. Smit aan K. Schilder, 31 december 1934.
    Smit wenste de verhoudingen tussen uitgever en redacteur opnieuw te regelen, nu het Consortium opgeheven zou worden: 'Wat *u* betreft, u zult als redacteur onbeperkte vrijheid willen hebben te schrijven zooals u wenscht, en de medewerkers u te assumeeren die u daartoe verkiezen wilt. Voorts moet de honoreering worden geregeld. *Ik* zou echter een waarborg willen hebben, dat het blad voldoet aan de oprichtingsoorkonde en daaraan blijft voldoen. Wat is nu mijn bevoegdheid indien ik te eeniger tijd zou meenen, dat de gang van zaken in de redactie te wenschen over liet? Of de exploitatie van het blad werd geweld aangedaan? Ik zou in geen geval van alle zeggenschap over den inhoud afstand willen doen, evenmin van eenige medewerking bij te vragen medewerkers. Zooals u bekend ben ik in principiëele dingen het ver met u eens; echter heb ik wel eens bezwaren ingebracht tegen uw methode van zoo vaak bijna eindelooze series aanvallen op een of andere persoon of zaak. Voorts zou ik bindend willen vastleggen de verantwoordelijkheid van den redacteur, dat hij heeft te zorgen [dat] de copijen zoo tijdig ter drukkerij komen, bijvoorbeeld woensdagavond, dat de regelmatige verschijning op vastgestelden tijd kan geschieden, zonder dat de drukkerij voor allerlei moeilijkheden wordt geplaatst.' *Archief-Schilder*.
    Een nieuw contract is echter nooit gesloten. Toen Waterink in het voorjaar van 1936 volgens ds. H. Kakes in een gesprek had opgemerkt, dat *De Reformatie* te koop zou zijn, omdat de uitgever alleen op deze wijze aan zijn contractuele binding met de redactie kon ontkomen, schreef Schilder op het afschrift van een brief aan Kakes op 4 mei 1936, dat hij aan Veenhof zond: 'Ik vergat je nog te zeggen, dat er natuurlijk heelemaal geen contract van levenslang

dankte nu voor het redacteurschap van *De Bazuin*. Hij wachtte nog met het zoeken naar medewerkers, al schreef hij Veenhof reeds in december, dat hij als zodanig welkom was en moest denken over andere medewerkers. Maar hij waarschuwde hem ook: 'Je zult niet boos worden, als ik inzake Vollenhoviana, die ik niet doorzien zou, je copie zou willen zien worden tot een wohltemperiertes Klavier. En jij denkt wel even over namen van lui die te vragen zouden zijn. Ook inzake Letteren en kunst. Je denkt bij het noemen v. namen ook aan mijn eigenaardige positie van onzekerheid inzake *specifieke* Vollenhoviana. Ik wil niet graag oneenigheid hebben straks.'[21.]

Even is de mogelijkheid geopperd om redacteuren naast Schilder te benoemen, maar Schilder behield na zijn opgedane ervaring met redacties en redacteuren en ook op financiële gronden - het redacteurschap leverde hem na april 1935 meer dan *f* 1250,- per jaar op[22.] - de

redacteur blijven opgemaakt is! Er is zelfs heelemaal geen contract. Wel heeft indertijd de uitg. zooiets ontworpen, maar er is nooit iets van onderteekening gekomen, we vonden 't, geloof ik, geen van beiden noodig.' *Archief-Veenhof*.

21. K. Schilder aan C. Veenhof, 28 december 1934. *Archief-Veenhof*.
22. L. Smit aan K. Schilder, 31 december 1934: 'Tot heden werd een gemiddeld honorarium uitgegeven van *f* 3550,- per jaar (...) Er zijn in het blad jaarlijks ongeveer 1000 kolommen te vullen. Neem ik aan, dat u 6 kolommen per week zelf zou vullen, dan is dat 312 kolom per jaar x *f* 4,- = *f* 1248,-. De resteerende 700 kolommen door medewerkers van *f* 2,50 per kolom = *f* 1750,-, tezamen reeds *f* 2998,- als het abonnementental blijft op 2400, dan zou er voor u als redacteur + typiste + secretaris ongeveer *f* 500,- overblijven'. *Archief-Schilder*.
K. Schilder aan L. Smit, 3 januari 1935: 'Wilt u beslist een redactie onder den hoofdredacteur, dan wordt natuurlijk het bedrag, dat mij voor redactie toegekend wordt, geringer. Ook mede daarom - werkelijk niet daarom alleen, want hoofdzaak blijft de "soepelheid" - zou ik voorloopig geen redactie adviseeren. (...) Voor redactie werd uitgekeerd *f* 900,-. Kunt u dat op *f* 1000,- brengen, dan hebt u eenige verlichting, omdat u dan af zult zijn van de dure consortiumvergaderingen, en ook van de extra-toelage aan mij voor het bijwonen van de redactievergaderingen.' Afschrift, *Archief-Schilder*.
L. Smit aan K. Schilder, 4 juni 1935: *De Reformatie* 'geeft niet weinig uit voor honorarium. Vertrouwelijk wil ik u eens een inzicht in de exploitatiekosten geven. Het blad kost aan papier, zetkosten, drukkosten, expeditiekosten, porti, ruim *f* 150,- per nummer! Dat is per jaar rond *f* 7500,-. Voegt u daarbij ± *f* 4000,- redactie-honorarium = *f* 11.500,-. Deelt u daarop 2500 abonnees, dan kost elk abonnement *f* 4,60 per jaar. Het abonnement bedraagt *f* 5,-. Blijft dus over voor administratie, aanbrengpremies, boekhandelaarskorting en allerlei uitgaven *40 cent* per abonnement. En daarin moet dan nog zitten de belooning voor zorg inzake correctie, correspondentie enz. enz.' *Archief-Schilder*.

situatie liefst zoals ze door het jongste conflict was ontstaan, en wenste niemand meer naast zich.

Nadat Smit duidelijk voor Schilder had gekozen, dacht hij nog eenmaal aan een verzoening van de drie redacteuren. Maar Schilder herhaalde in de eerste maanden van 1935 tegenover de uitgever, dat de breuk met Waterink werkelijk onherstelbaar was, ook dan wanneer de persoonlijke verhouding hersteld zou worden: 'Een oorlog is dat niet; het is alleen maar: niet samen optrekken in den oorlog voor een speciale zending.'[23.] Smit liet daarop de gedachte aan verzoening definitief varen en zegde, na overleg met Lindeboom, het contract met het Consortium op per 30 september 1935 - het einde van de lopende jaargang - en besloot definitief vanaf die datum zonder Waterink en Tazelaar verder te gaan.

Korte tijd later werden Smit en Schilder het geheel eens over de oorzaak van het redactionele conflict, en met name over de rol van Waterink daarin. Het was in feite Waterink die hen in elkaars armen dreef. Enkele weken na de breuk in de redactie bereikte Schilder en Smit het gerucht, dat Waterink zich tegenover studenten over het redactionele conflict had uitgelaten. Zou hij iets belastends losgelaten hebben? Schilder reageerde met ergernis over Waterinks loslippigheid, omdat ze stemming zou kweken, en ook Smit, die de afwikkeling van de breuk naar buiten toe zo kies mogelijk wenste te behandelen en ook maar het minste gerucht over zijn vooringenomenheid wenste te voorkomen, werd er onaangenaam door getroffen.

Hierbij kwam nog, dat Waterink kort na de jaarwisseling Smit had opgebeld met de mededeling, dat hij zijn op de Consortium-vergadering gemaakte opmerking, dat een nieuw blad een ramp voor het gereformeerde volk zou zijn, introk en dat een uitgever bereid was vijfduizend gulden in een nieuw blad te investeren.[24.] Waterink

23. K. Schilder aan L. Smit, 3 januari 1935. *Archief-Schilder*.
24. L. Smit aan K. Schilder, 21 januari 1935. *Archief-Schilder*.

schreef ook aan Schilder openhartig over deze plannen en meldde hem bovendien, dat hij, wellicht ook het Consortium, maar in elk geval Tazelaar zich aan een eventueel nieuw op te richten blad zouden verbinden: ‘De sterke aandrang op mij geoefend, doet mij zien, dat er toch meer menschen zijn dan ik verwachtte, die op het bestaan van een krant, in den geest zooals ik mij die steeds als ideaal stelde, prijs stellen.’[25.] Smit kon met name de mededeling over het Consortium en Tazelaar moeilijk geloven, maar Schilder begreep, dat Waterink - nu deze met zekerheid wist dat *De Reformatie* hem zou worden ontnomen - overstag was gegaan en een eigen orgaan trachtte te verkrijgen.

Dit was uiteraard Waterinks recht, maar Schilder had er geen goed woord voor over, en zag er na Waterinks verklaring op de vergadering van het Consortium *woordbreuk* in, zoals hij hem in een schrijven niet onduidelijk liet blijken: ‘Je hebt - toen je nog andere verwachtingen omtrent den loop der dingen had - in het algemeen het als een gróóte ràmp aangediend, dat ons volk nu nog een nieuwe krant op zijn dak kreeg. Ik beschouw deze nieuwe mededeeling als een der vele wendingen - om een ander woord te vermijden - die in heel je houding geweest zijn. Je bent niet recht door zee gegaan. Je hebt je niet als man gedragen. Je hebt je houding bepaald naar de uitkomst, eerst, zooals je die hoopte, daarna zooals je die zag (...) Je hebt tegen mij niet helder gehandeld. En niet zuiver. En je doet het nog niet. Ik zal je dat blijven vergeven. Maar daarin heb je meteen het bewijs, dat ik het een zonde van je vind. Een zonde, die - laat me dat bij het in zékeren zin scheiden van onze wegen als voormalig vriend mogen zeggen - in je leven meer verhoudingen bedorven heeft.’[26.] De brief eindigde met een ‘vaarwel’.

Waterink moest zich wel neerleggen bij de thans ontstane breuk, maar schreef aan Schilder, dat deze niet moest menen met zijn gedachtenconstructies voor honderd procent adequaat te kunnen begrijpen, wat de ander wil, denkt en doet, noch de constructies normatief te stellen, zodat een ander oneerlijk is, indien hij deze niet deelt. Op de zaak ging Waterink maar niet meer in. Ook hij eindigde zijn brief met een bittere afscheidsgroet: ‘Wat meer zelfcritiek amice, zou je voor onrechtvaardigheden tegenover anderen bewaren. Bovendien zou je dan misschien niet tot de mij waarlijk hooghartig aandoende uitspraak komen: “Ik moet je heel veel vergeven.” Ik geloof dat wij hier waarlijk

25. J. Waterink aan K. Schilder, 12 januari 1935. Afschrift, *Archief-Veenhof*.
26. K. Schilder aan J. Waterink, 18 januari 1935. Afschrift, *Archief Veenhof*.

wel op schriftuurlijk standpunt kunnen blijven *als wij van vergeven spreken*: “dat wij *elkander* de misdaden moeten vergeven”.... Vaarwel!’[27.]

Ook op het persoonlijke vlak was de breuk volkomen.

Met Tazelaar lag de zaak eenvoudiger én gecompliceerder.

Schilder had niet anders verwacht, dan dat deze bij een conflict aan Waterinks zijde zou staan. Desondanks ondernam hij nog een poging hem voor *De Reformatie* te behouden, mede omdat, indien Tazelaar in de redactie bleef, Waterink geïsoleerd zou staan. Maar Tazelaar koos in dit conflict zonder meer voor Waterink, ook in diens plannen voor een nieuw blad, omdat de breuk zijns inziens niets meer met het redigeren van *De Reformatie* te maken had. De plotselinge ingreep van Smit ten gunste van Schilder betekende voor hem een inbreuk in de nog op gang zijnde besprekingen. Hoewel ook hij aanvankelijk had gezegd, dat de verschijning van een nieuw blad ongewenst was, meende hij door het plotselinge ingrijpen van Smit tot deze stap te zijn gedrongen, zo schreef hij aan Schilder.

Schilder verdedigde het standpunt, dat de uitgever als eigenaar het recht had om te beslissen zoals hij gedaan had. Hij liet alle licht vallen op het feit, dat het Consortium immers geen uitspraak had willen doen, en daarmee Smit voor het blok had gezet. Bovendien, zo hield Schilder hem voor, had Tazelaar zelf aan deze afloop meegewerkt, door aanvankelijk geen keuze te willen doen in het oorspronkelijke conflict tussen Schilder en Waterink, maar tevens te stellen, dat hij alleen in het huidige redactionele trio wenste samen te werken. Daarmee had hij, volgens Schilder, zijn eigen ontslag aangekondigd, hoe ook de beslissing van het Consortium in mei 1935 zou zijn uitgevallen.

Maar Tazelaar sloot zich uiteraard niet bij deze redenering aan. Hij had met zijn wens alleen in de bestaande redactionele samenstelling voort te werken, gepoogd de redactie bijeen te houden, maar achtte zich nu door de loop der gebeurtenissen buiten spel gezet, en zag niet in, hoe hij daarin nog verandering kon brengen. Hij gevoelde zich door de omstandigheden schaakmat gezet, en schreef: ‘Dat dáárom de consequenties van *jullie* conflict voor *mijn* verantwoording worden gelegd, is meer dan ik kan verwerken.’[28.]

27. J. Waterink aan K. Schilder, 22 januari 1935. *Archief-Schilder*.
28. C. Tazelaar aan K. Schilder, 29 januari 1935: ‘Ik zag en zie in deze zaak geen red. conflict en handhaving van het bestaande trio was dus voor mij het eenig rationeele, wat ik geadstrueerd heb met te zeggen, dat ik buiten die verhouding in de krant niet kon en niet wilde werken.’ *Archief-Schilder*.

Ook Schilders sofistische tegenwerping, dat zij door Smit alle drie waren ontslagen, maar dat vooralsnog alleen *hij* was herbenoemd, maakte geen indruk op Tazelaar. Hij bleef bij zijn overtuiging, dat Waterink onrecht was aangedaan en wenste daarom niet langer aan *De Reformatie* verbonden te blijven.

Op 12 februari schreef Tazelaar aan Smit, dat hij per 1 oktober 1935 elders zijn perswerk voor het gereformeerde volk hoopte voort te zetten.

Tazelaar had veel conflicten tussen mede-redacteuren meegemaakt, maar dit keer meende hij het recht te hebben zien struikelen. Daarom nam hij na dertien jaren redactionele arbeid teleurgesteld maar overtuigd afscheid van *De Reformatie*.

Waterinks bericht, dat hij wellicht met een eigen blad zou uitkomen, maakte het Schilder onmogelijk om met elke medewerker zo uitvoerig te onderhandelen als hij met Tazelaar had gedaan. De dreigende concurrentie dwong hem ertoe haast te maken. Hij stelde Smit op 22 januari voor het oorspronkelijke plan om eerst medewerkers te zoeken nà het afscheid op de laatste Consortium-vergadering in mei te laten varen, nu de tegenpartij reeds activiteiten voor een nieuw blad ontplooide. Schilder had van zijn kant inmiddels hier en daar reeds laten doorschemeren, dat hij nieuwe medewerkers voor *De Reformatie* zocht.

In zijn thans minder goede verhouding met prof. Waterink bleef Smit zich voorzichtig opstellen. Hij wenste met het oog op de goede naam van het bij hem uitgegeven blad de gevoeligheden rondom de breuk zoveel mogelijk te ontzien.[29.] Schilder zag echter van zijn kant geen heil in langer uitstel, temeer niet omdat in het land inmiddels allerlei geruchten over een redactiebreuk de ronde deden. In zo'n situatie leek het hem beter nu reeds medewerkers voor de volgende jaargang aan te zoeken. In tweede instantie stemde Smit met Schilder in, en overlegden ze wie ze zouden aanzoeken. Smit hoopte zoveel mogelijk oude

29. L. Smit aan K. Schilder, 25 januari 1935: ‘Wil prof. W. in zijn kring over de zaak gaan intrigeeren, dan moet hij dat weten, maar ik zou het jammer vinden als wij aanleiding zouden hebben gegeven, dat hij misschien zou kunnen zeggen: prof. S. heeft zoo'n haast, dat hij niet eens tot een regelmatige afwikkeling der zaak kan wachten; hij is nu al bezig opzij te werken die bij de oude situatie geïnteresseerd waren.’ *Archief-Schilder*.

medewerkers te behouden en Schilder meende dat dit het beste kon, door ze niet stuk voor stuk opnieuw aan te zoeken, maar, er vanuit gaande, dat het blad de oude koers bleef varen; alleen aan diegenen, die om tekst en uitleg vroegen, zou een verzoek worden gedaan hun vaste medewerkerschap te continueren.

Schilder zocht, in overleg met Smit, als nieuwe vaste medewerkers onder anderen aan: de reeds hoofdartikelen leverende dr. E.D. Kraan, voor letteren C. Rijnsdorp of anders Joh. Luijkenaar Francken, de jonge predikanten E.Th. van den Born, R. Schippers, C. Veenhof en M.B. van 't Veer, voor de zending dr. J. van der Linden, voor 'Geestelijke adviezen' ds. D. van Dijk en voorts A. Janse en zijn broer A. Schilder.[30.] Ten aanzien van Janse maakten zowel Schilder als Smit enig voorbehoud: hij zou niet in specifiek Vollenhoviaanse zin moeten schrijven. Inzake Vollenhoven zelf, die reeds sinds de oprichting van het blad in 1920 aan *De Reformatie* als vaste medewerker verbonden was, maar nog nooit een bijdrage ervoor had geleverd, schreef Schilder aan Veenhof: 'Natuurlijk zijn er ook legio artikelen mogelijk van V. zelf die met grooten dank te accepteeren zouden zijn. Het is maar de vraag of de mogelijkheid bestaat zich los te maken van een bepaald gedachten-schema dat nog niet mij persoonlijk in alle opzichten duidelijk is, of aanvaardbaar lijkt. Ik betwijfel of iemand van zoo scherpe denkkracht en van zoo bewuste zelfbinding aan eigen grondgedachten als V. is, in staat is zoo betrekkelijk neutraal te zijn tegenover die eigen grondgedachten.'[31.]

Veenhofs wens ten spijt, betekende Schilders breuk met Waterink nog

30. Ten aanzien van Veenhof schreef Schilder op 31 januari 1935 aan Smit: 'Wat Veenhof betreft, die heeft altijd in mijn werk ingeleefd, weet ook van deze dingen [de breuk in de redactie] af en zal ook, als hij schrijft, door mij die hem zeer goed ken, gebonden worden bij voorbaat aan de noodzaak om niet te schrijven in den strikt Vollenhoviaanschen zin. Ds. v.d. Born is een uitstekend denker en preeker.' Afschrift, *Archief-Schilder*.
E.Th. van den Born schreef Schilder op 7 maart 1935: 'Hooggeachte professor, Het wordt hoog tijd, dat ik u antwoord op uw een mij verrassend schrijven. Gaarne stel ik mij beschikbaar (...) Mijzelf rekenende tot de u geheel toegewijde kring van leerlingen verblijf ik met de meeste hoogachting, uw dienstwillige leerling.' *Archief-Schilder*.
D. van Dijk aan K. Schilder, 9 maart 1935: 'Je had me geen grooter vreugde kunnen bereiden, dan door mij aan te bieden te schrijven de rubriek "Geestelijke adviezen". Heel bang, dat ik geen onderwerpen zal hebben, ben ik niet. Je moogt er op rekenen dat ik onmiddellijk, als 't gevraagd wordt, de copy klaar heb.' *Archief-Schilder*.
31. K. Schilder aan C. Veenhof, 5 februari 1935. *Archief-Veenhof*.

geen concrete samenwerking met Vollenhoven in de leiding van één blad.

De aangezochte medewerkers reageerden allen positief op Schilders verzoek en ook enkele bestaande medewerkers, die Schilder om opheldering hadden gevraagd, stemden in met of berustten in de op handen zijnde redactiewijziging, al keurde niet iedereen de handelwijze van de uitgever goed.[32.]

De breuk binnen de redactie was onherroepelijk, maar naar buiten toe was nog niets bekend, behoudens aan de leden van het Consortium en aan enige reeds aangezochte nieuwe vaste medewerkers.

In feite stond de oude redactie sinds 27 december 1934 op vertrek, maar zij meende wat er gebeurd was eerst na het scheiden van de wegen, aan het begin van de volgende jaargang in oktober 1935 te moeten bekend maken. De noodzaak van het ontslag van twee redacteuren, waarbij de schuldvraag van de breuk aan de orde zou kunnen komen, viel niet eenvoudig uiteen te zetten, zoals het Consortium reeds ervaren had. Redactie en uitgever stonden aanvankelijk voor een langdurig interregnum van niet minder dan negen maanden. Geen van de betrokkenen had er kennelijk behoefte aan spoedig over te gaan tot publikatie van het ingrijpend gebeuren. Daarmee liepen zij echter een risico, want hoe zou deze redactiebreuk driekwart jaar lang geheim kunnen blijven?

De redacteuren kwamen na december 1934 niet meer bijeen, en schreven elkaar weinig over redactionele zaken. Wat zouden ze elkaar nog te zeggen hebben? Tazelaar regelde de lopende zaken, zoals de verde-

32. F.C. Meijster aan K. Schilder, 19 februari 1935: 'Het was wel zoowat mijn plan geweest, mijn medewerking aan de Ref. te staken, niet om daarin een keuze tusschen de partijen-in-conflict te doen, maar uit protest tegen de geste van den uitgever om het Consortium op zij te zetten en gordiaanscheknoopen-doorhakker te spelen. In dezen vorm van oplossing ligt weinig dat mij bevredigt. Aan den anderen kant weet je dat ik zakelijk in het geding aan je zijde sta, al is mijn mentaliteit een andere en bewonder ik niet altijd den modus quo van je polemiek (...) Als je dus eenige prijs op mijn blijven aan de meditatierubriek stelt, wil ik gaarne mijn verdere medewerking toezeggen.' *Archief-Schilder*.
R.E. van Arkel aan K. Schilder, [maart] 1935: 'Van een conflict in de redactie vernam ik niets dan wat gij zelf er mij over bericht; in welk bericht het wel wat onbevredigend klinkt, dat het de uitgever geweest is, die in het conflict de uitspraak heeft gedaan. Zonder nadere gegevens mag ik evenwel hierin niet oordeelen. Met genoegen hoop ik de Reformatie te blijven steunen, en God geve u kracht haar te blijven redigeeren.' *Archief-Schilder*.

ling van de kopij over de verschillende nummers van het blad. Op 19 maart verzocht hij Schilder zich met betrekking tot zijn artikelen over ‘Kerkelijke gedeeldheid en verbondsgehoorzaamheid’ aan de afspraak van maximaal zes hoofdartikelen per reeks te houden. Maar later in die maand liet hij alle zaken aan Schilder over, zodat deze feitelijk reeds halverwege de vijftiende jaargang de redactie alleen voerde.

De stilte rondom dit interregnum werd echter plotseling verbroken, toen op vrijdag 22 maart 1935 het Amsterdamse persbureau Vaz Dias een bericht verspreidde, dat in de antirevolutionaire dagbladen verscheen:

> Naar wij uit gewoonlijk goed ingelichte bron vernemen, zal er in de redactie van het gereformeerde weekblad ‘De Reformatie’ andermaal een belangrijke wijziging komen. Dit blad, dat om zijn redactiewisselingen zeker bekend is (vroeger traden achtereenvolgens reeds prof. dr. F. Buytendijk, dr. J.C. de Moor, dr. K. Dijk en prof. dr. V. Hepp uit de redactie), zal met ingang van de nieuwe jaargang in october twee van zijn tegenwoordige drie redacteuren zien heengaan. Naar verluidt heeft de uitgever het verband met de commissie van uitgave van dit blad, die voor dit blad een soort bestuur vormde, gebroken. In deze commissie hadden o.m. zitting prof. dr. T. Hoekstra te Kampen, ds. C. Lindeboom te Amsterdam, dr. G. Keizer te Tiel en ds. F.C. Meyster te Rotterdam. De bekende prof. dr. K. Schilder zal met den uitgever verder samenwerken, de twee andere tegenwoordige redacteuren, dr. C. Tazelaar en prof. dr. J. Waterink, houden op redacteuren te zijn van dit blad.[33.]

De teneur van dit bericht was ongunstig voor *De Reformatie*: de geschiedenis van het blad werd in dit persbericht voorgesteld als een repeterende breuk van aftredende redacteuren, waarop in oktober een nieuw vervolg werd verwacht. Dit zou in het nadeel van Schilder kunnen werken, omdat de lezer kon concluderen, dat deze keer Waterink en Tazelaar aan de kant waren gezet, al dan niet met Schilders medewerking, die als redacteur overbleef, en voortaan als enige redacteur zou optreden.

Dit bericht doorkruiste het voornemen van redactie en uitgever om de lopende jaargang zonder nadere mededelingen nog gezamenlijk te voltooien. Schilder was van mening, dat het nu het beste voor *De Reformatie* zou zijn, wanneer redactie, uitgever en Consortium zelf

33. *De Standaard*, 22 maart 1935.

met een verklaring naar buiten zouden treden. Nog diezelfde vrijdag stelde hij daarvoor een tekst op:

> Ondergeteekenden, kennis genomen hebbende van een bericht, verspreid door het persbureau Vaz Dias, inzake een wijziging in de redactie van 'De Reformatie', verklaren bij dezen, elk voor zich persoonlijk, dat zij dit bericht betreuren,
> 1e wijl het dingen zegt die niet waar zijn;
> 2e wijl het tendentieus is;
> 3e wijl het onbescheiden is, omdat het een publicatie doet welke eerst op het door ondergeteekenden gewenscht geachte tijdstip, en dan volgens in gemeen overleg vastgestelden tekst, zou hebben mogen geschieden.[34.]

Schilder hechtte veel waarde aan een gezamenlijke ondertekening van deze verklaring, omdat hij meende, dat de door hem gewantrouwde Waterink het nieuws van de breuk had laten uitlekken aan het persbureau.[35.] Hij wachtte inmiddels de reacties op zijn voorstel niet af, maar zette Waterink onder druk door in *De Rotterdammer* van 23 maart reeds een samenvatting van de verklaring te laten plaatsen.[36.]

Alleen uitgever Smit bleek akkoord te gaan met Schilders voorstel. Tazelaar vond het persbericht tendentieus en zou er liefst het zwijgen toe doen, terwijl Waterink niet ten onrechte meende, dat het Vaz Dias bericht in hoofdzaak juist was en daarom moeilijk weersproken kon worden.[37.]

Schilder stelde hierop aan Smit voor zijn verklaring op 29 maart in *De Reformatie* op te nemen, alleen ondertekend door hen beiden.[38.] Maar daar was Smit tegen, omdat Tazelaar en Waterink daarin een aanleiding zouden kunnen vinden om het blad op staande voet, dat wil

34. Bijlage bij de brief van K. Schilder aan L. Smit, C. Tazelaar en J. Waterink, 22 maart 1935. Concept, *Archief-Schilder*.
35. Waterink ontkende deze beschuldiging, zodat deze geschiedenis bleef wat Schilder op 6 mei 1936 in een brief aan Smit noemde een 'tale of two cities'. Afschrift, *Archief-Schilder*.
36. *De Rotterdammer* plaatste op 23 maart 1935 zonder commentaar de volgende tekst van Schilder: 'Het gepubliceerde omtrent "De Reformatie" is af te wijzen, ten eerste wegens tendentieuze opstelling, ten tweede wegens onjuiste mededeeling en ten derde wegens onbescheidenheid doordat het een publicatie doet, die alleen mocht worden gedaan, na gemeenschappelijke vaststelling van de drie redacteuren van "De Reformatie" met den uitgever.'
37. C. Tazelaar aan K. Schilder, 23 maart 1935; J. Waterink aan K. Schilder, 25 maart 1935. *Archief-Schilder*.
38. K. Schilder aan L. Smit, 26 maart 1935. Afschrift, *Archief-Schilder*.

zeggen met ingang van het nieuwe kwartaal, op 1 april, te verlaten. Wat Smit wilde voorkomen wenste Schilder echter, nu de interne breuk reeds naar buiten was gekomen, te bevorderen: dat Tazelaar en Waterink per 1 april met *De Reformatie* openlijk zouden breken. Hij schreef beiden daartoe, dat hij op de hoogte was van een nieuw op te richten blad waarvan de aankondiging spoedig aanstaande was. Gevoegd bij het feitelijk redigeren van *De Reformatie* door hem alleen en hun weigering voor het blad in de bres te springen, vormde dit voor Schilder voldoende reden om hun voor te stellen per 1 april de redactie te verlaten.[39.]

Dit voorstel aan Tazelaar en Waterink kruiste op 27 maart een brief van Tazelaar aan Schilder, waarin hij melding maakte van een die dag vrijgegeven persbericht:

> Bij de N.V.W.D. Meinema te Delft zal, aanvangende october 1935, ter uitvoering van reeds lang bij haar bestaande plannen, worden uitgegeven 'Het Calvinistisch Weekblad'. De redactie zal worden gevormd door prof. dr. A. Sizoo, die het initiatief tot de uitgave genomen heeft, dr. C. Bouma, dr. C. Tazelaar, prof. dr. J. Waterink. Dit weekblad, al zal het wat voorvalt op het kerkelijk terrein ook in zijn beschouwingen betrekken, wil allereerst belichten de toepassing van de gereformeerde beginselen op het openbaar en cultureel leven in den breedsten zin. Daartoe zal de medewerking worden gevraagd van een groot aantal gereformeerden, die bekwaam zijn deskundige voorlichting te geven.[40.]

Tazelaar schreef in alle oprechtheid aan Schilder, dat de oprichting van *Het Calvinistisch Weekblad* géén verband hield met de moeilijkheden in de *Reformatie*-redactie en 'dat van eenige antagonie tegen de Ref. geen sprake zal zijn en dat ook bij de correspondentie over de medewerking daarvan geen sprake is'.[41.] Tazelaar en Waterink zagen daarom geen reden om nu plotseling de redactie van *De Reformatie* te verlaten. Maar Schilder bleef de tegenovergestelde mening toegedaan en stond des te beslister op hun spoedig vertrek.

Ook Smit was door Tazelaar op de hoogte gesteld van de medewerking van beide *Reformatie*-redacteuren aan *Het Calvinistisch Weekblad*.

39. K. Schilder aan C. Tazelaar en J. Waterink, 26 maart 1935. Afschrift, *Archief-Schilder*.
40. De verklaring is geciteerd uit Tazelaars brief aan Schilder van 27 maart 1935. *Archief-Schilder*.
41. C. Tazelaar aan K. Schilder, 27 maart 1935. *Archief-Schilder*.

Smit vermoedde dat uitgever Meinema was ingelicht over de redactionele moeilijkheden binnen *De Reformatie* en mede daarom Waterink en Tazelaar had benaderd met een aanbod voor een nieuw blad. De aankondiging daarvan was, zo meende hij, keurig voorbereid door het anonieme persbericht van Vaz Dias, dat Smit en zijn blad in een ongunstig daglicht had gesteld. Hij ging de concurrentieslag met het nieuwe blad, die nu openbaar was geworden, onmiddellijk aan en berichtte Waterink en Tazelaar, dat hij op hun medewerking aan *De Reformatie* met ingang van 31 maart 1935 geen prijs meer stelde: 'Zoo te moeten schrijven doet mij heel erg verdriet, maar onder omstandigheden die nu geschapen zijn, kan ik niet anders. Ik wil gaarne trachten de heeren dezelfde achting als tot nu toe te blijven toedragen, maar dan moeten we ook als mannen mannenwerk doen en geen dubbelzinnige gedragslijn volgen.'[42.]

De redactionele breuk die in feite reeds bijna een jaar bestond, kwam nu halverwege de vijftiende jaargang eindelijk duidelijk naar buiten. *De Reformatie* van 5 april 1935 bood op de voorpagina voor het eerst een officiële mededeling aan de lezers omtrent het redactieconflict. In antwoord op vragen werd meegedeeld, dat het volgende nummer 'de nodige berichten' zou bevatten. Op 12 april vermeldde *De Reformatie* als enige informatie het volgende vet gedrukte 'Bericht aan de lezers':

> Met ingang van heden hebben de h.h. dr. C. Tazelaar en prof. dr. J. Waterink opgehouden lid van de redactie te zijn.

Met deze ene zin, zonder een woord van dank aan de aftredende redacteuren, kwam een einde aan een meer dan tienjarige redactionele verantwoordelijkheid van Waterink en Tazelaar en aan een moeilijke periode uit de geschiedenis van *De Reformatie*. Dankzij de uitgever zou *De Reformatie* van nu af aan een blad zijn onder de redactie van één man en met een geheel door hem bepaalde koers. Sinds 12 april 1935 was het weekblad *De Reformatie* in bijzondere mate het blad van prof. dr. K. Schilder, en zou dat tot zijn dood toe blijven.

Met voortvarendheid zou hij zijn nieuwe taak ter hand nemen, waartegen hij als scribent volkomen was opgewassen. Maar van wat daaraan achter de schermen vooraf was gegaan, ontvingen de lezers van het blad destijds geen enkele nadere informatie.

42. L. Smit aan J. Waterink en C. Tazelaar, 29 maart 1935. Afschrift, *Archief-Schilder*.

16. De vuurproef

Toen Schilder in april 1935 enig redacteur van *De Reformatie* werd, ging zijn stille wens in vervulling: te beschikken over een eigen blad. Na jaren van samenwerken was hij nu in de gelegenheid zich geheel onbelemmerd uit te spreken over kerkelijke verhoudingen, theologische vraagstukken en politieke beginselkwesties.

Deze redactionele vrijheid bleef niet zonder gevolgen voor de Gereformeerde Kerken. Zowel de in de geschiedenis van dit weekblad unieke omstandigheid, dat hij alleen het redactiebeleid bepaalde, als het feit, dat hij een zeer persoonlijke vertolking van de gereformeerde overtuiging bood, verleende na april 1935 aan *De Reformatie* een bijzonder karakter. Nadrukkelijker dan dit sinds de verschijning van het blad in 1920 het geval was geweest, stond *De Reformatie* na april 1935 een *eigen* kerkelijke en theologische koers voor. In feite slaagde Schilder er in deze periode voor het eerst in de themata van Kuyper en Bavinck in zijn blad te vervangen door nieuwe standpuntbepalingen, die niet enkel aan deze 'vaders' waren ontleend, maar op de actualiteit waren georiënteerd. Hij hield zijn lezers telkens voor, 'dat in 1935 de lijn, die tusschen these en antithese scheiding maakt, *heel anders loopt dan in de dagen van Kuyper sr*.'.[1]

De spanningen rond Schilder waren de afgelopen jaren reeds enkele malen hoog opgelopen. Wat stond de gereformeerde wereld te wachten, nu hij week aan week in *De Reformatie* zijn journalistieke slagregens kon uitstorten? Zou Schilder de jongeren mee krijgen; zou hij, nu hij zonder het toeziend oog van mede-redacteuren de vrijheid had te schrijven wat hij wenste, zichzelf matigen óf tomeloos zijn kritiek uiten; zou hij met zijn eindeloze polemieken velen voor zich en zijn zaak weten te winnen, of ten slotte het merendeel van de Gereformeerde Kerken van zich vervreemden en zichzelf daarbij verteren?

1. Schilder, 'Eén bokje, of - "De gansche kudde naar buiten"?', *De Reformatie*, XV, 7 juni 1935, pag. 291.

Ondanks een zekere voldoening over zijn nieuwe situatie, hield Schilder voor de naaste toekomst rekening met tegenwind. Als enig overgebleven redacteur bevond hij zich reeds als zodanig in een zeker isolement, dat nog versterkt werd door sommiger weerstand tegen zijn inzichten. Weliswaar was het niet zonder betekenis dat hij, anderhalf jaar na zijn inauguratie, voor velen het symbool was van de Kamper School, en dat uitgever Smit volop vertrouwen had gesteld in de onderneming. Maar Schilder rekende er toch op, dat het aantal abonnees op *De Reformatie* eerst sterk zou dalen, voordat na verloop van enkele jaren wellicht een gunstiger periode zou aanbreken.[2.]

Maar dit weerhield hem niet zich over veel actuele zaken uit te spreken. Hij schreef vooral over drie onderwerpen: over veel wat binnen eigen kring voorviel, over het barthianisme en over het nationaalsocialisme. Zijn standpunt ten aanzien van genoemde twee stromingen vond in het algemeen instemming binnen de Gereformeerde Kerken; de afbakening van zijn positie binnen eigen kring leidde ertoe, dat de kerkelijke verhoudingen na 1935 voor velen opnieuw in kaart moesten worden gebracht, iets wat tot ver buiten de lezerskring van *De Reformatie* veel discussie opriep.

Schilder liet de gereformeerde kring geen week in het ongewisse omtrent zijn bedoelingen met *De Reformatie*. Op 12 april 1935, in het eerste nummer dat onder zijn verantwoordelijkheid verscheen, plaatste hij reeds een ‘Open brief’ aan prof. dr. H.H. Kuyper, waarin hij op de man af een aanval opende op de *éminence grise* van de Gereformeerde Kerken.

Hij had voor zijn publieke aanval geen opzienbarender doelwit kunnen kiezen. Als man van historische wetenschap - de jaargangen van zijn blad *De Heraut* bevatten een indrukwekkende reeks minutieuze historische studies over de zestiende en zeventiende-eeuwse gereformeerde theologie -, als kenner en uitlegger van het gereformeerde kerkrecht, maar meer nog als zoon van Abraham Kuyper was H.H. Kuyper in de jaren dertig voor velen het symbool van de kerkelijk-gereformeerde traditie.[3.] H.H. Kuyper dacht zich zelfde centrale ker-

2. Schilder, ‘Bij den nieuwen jaargang’, *De Reformatie*, XX, 6 oktober 1939, pag. 1: ‘Wij rékenden enkele jaren geleden op een sterke daling, in de hoop, daarná langzaam te stijgen.’
3. Zie: R. Schippers, in: Puchinger, *Hervormd-gereformeerd, één of gescheiden?*, pag. 143: ‘Hij was voor mijn besef typisch dé vertegenwoordiger van de oude idealen van de V.U. en van de Doleantie.’

DE REFORMATIE

WEEKBLAD TOT ONTWIKKELING VAN HET GEREFORMEERDE LEVEN

DIE ONS GOED VERPLICHT

Onder redactie van Prof. Dr K. SCHILDER. Kampen.

BERICHT AAN DE LEZERS.

HOOFDARTIKEL

UIT DE SCHRIFT

15. Het eerste nummer van *De Reformatie* onder de alleen-redactie van prof. dr. K. Schilder, 12 april 1935.

kelijke positie toe, die treffend wordt uitgedrukt door een foto uit 1936, waarop hij in een leunstoel is gezeten, omgeven door preadviseurs en synodeleden (zie pag. 322). Hij oefende, behalve door de honderden kerkrechtelijke adviezen, die hij op verzoek in de loop van veertig jaar vertrouwelijk aan kerkelijke vergaderingen verstrekte, vooral invloed uit via zijn stille, jarenlange arbeid aan het van zijn vader geërfde weekblad *De Heraut*, waarin hij in formeel opzicht dezelfde positie bekleedde als thans Schilder in *De Reformatie*. In rustige en evenwichtig gestelde betogen gaf hij wekelijks in een verzorgde stijl zijn opinie over actuele kerkelijke zaken. Zijn oordeel genoot gezag, al hadden jongere academici van de Vrije Universiteit ook kritiek op hem. In een wat badinerende uitspraak oordeelde jaren later mr. J. Meynen, in 1923/1924 rector van het studentencorps van de Vrije Universiteit: 'Je had werkelijk de idee, als je H.H. in *De Heraut* las, dat hij bij alle raadsbesluiten van God aanwezig was geweest. Hij wist wat wel en niet goed voor ons was, en schreef dat wekelijks in *De Heraut*, en zijn geschrijf werd door vele predikanten in hun kerkbodes overgenomen.'[4.] Theologische en kerkelijke vraagstukken behandelde hij in *De Heraut* in voorzichtige bewoordingen - 'orakeltaal', meende de advocaat mr. L. van Andel[5.] - waarbij hij steeds behendig vermeed partij in het debat te worden; hij trad op als een voorbeeldig wetenschappelijk scheidsrechter. Zijn langdurig hoogleraarschap (vanaf 1900), waarin hij evenals zijn vader constante studie deed samen gaan met wekelijkse journalistieke publikaties, kenmerkte zich over het algemeen door een behoedzaam optreden in het publiek en een zorgvuldig overwogen taktiek achter de schermen. Op sommigen wekte hij met de jaren de indruk een stille intrigant te zijn, zij het met de beste bedoelingen. Maar bij de scheuring van 1926 was men in gereformeerde kring vrijwel algemeen van mening, dat zijn invloed achter de kerkelijke en synodale schermen groter was dan hij zelf wenste te doen blijken, wat bij velen het vertrouwen in hem deed verminderen. Het gezag, dat hij in de loop der jaren had verworven ging gepaard met afstandelijkheid jegens zijn lezers. Deze afstandelijkheid, die voorheen als teken van gezag had gegolden, werd na

4. J. Meynen, in: Puchinger, *Is de gereformeerde wereld veranderd?*, pag. 137, 138.
5. L. van Andel aan K. Schilder, 18 maart 1937. Gepubliceerd in *De Reformatie*, XVII, 26 maart 1937, pag. 214. Van Andel was rond 1919 sympathisant van Netelenbos en medewerker van *Woord en Geest* van 22 januari 1926 tot en met 30 maart 1928, maar bleef lid van de Gereformeerde Kerken.

1926 in veler oog meer en meer een schaduwzijde van het optreden van H.H. Kuyper. Diegenen binnen en buiten de Gereformeerde Kerken die de afzetting van dr. Geelkerken betreurden, verfoeiden het beleid van prof. H.H. Kuyper, dat in alle stilte daartoe geleid had. In de jaren dertig werd hij tegen zijn emeritaat voor nieuwe, ingrijpender kerkelijke problemen gesteld. In zijn ogen werd de kerkelijk-gereformeerde traditie wederom bedreigd, maar nu ernstiger en omvattender dan tien jaar tevoren. Dit keer waren zijns inziens de aanstichters van het kwaad de hoogleraren Schilder en Vollenhoven en hun leerlingen, die hun volgens H.H. Kuyper *nieuwe* koers nota bene rechtvaardigden met een beroep op Abraham Kuyper! Hij wist daar geen raad mee en beschouwde het als pure misleiding.

Het was deze *primus inter pares* onder de theologische hoogleraren van de Vrije Universiteit die Schilder had uitgekozen als het onderwerp voor zijn eerste *Reformatie*-artikel als enig redacteur.

Was het toeval, was het een bewuste keuze geweest? De aanleiding viel in ieder geval op.

Enkele weken tevoren was in Frankrijk een internationaal congres gehouden ter herdenking van de verschijning van Calvijns *Institutie*, vierhonderd jaar tevoren. Bij die gelegenheid was door de Vrije Theologische Faculteit te Parijs aan prof. H.H. Kuyper en prof. V.H. Rutgers een eredoctoraat verleend. Schilder was niet opgetogen over dit eerbewijs en merkte reeds in zijn 'Persschouw' van 8 maart kort op, dat Calvijns naam niets met deze hommage uitstaande had; maar Waterink feliciteerde de week daarop in zijn rubriek 'Opvoeding en onderwijs' Kuyper met dit eerbewijs, dat hem sierde 'als *echte* discipel van Calvijn'.[6.] Toen H.H. Kuyper in *De Heraut* zijn ongenoegen liet blijken over de zijns inziens te pas en te onpas terugkerende kritiek op contacten met calvinisten buiten de Gereformeerde Kerken, antwoordde Schilder prompt met de 'Open brief' over zes kolommen, waarin hij zich uitvoerig uitsprak over het gereformeerde beginsel in de samenwerking met niet-gereformeerden. Hierom was het hem te doen, en niet om wat hij in de brief schertsend de 'bolleboozen-bullen-uitreiking' noemde.[7.]

6. Waterink, 'Twee eeredoctoraten te Parijs', *De Reformatie*, XV, 15 maart 1935, pag. 197. Met deze opmerking onderstreepte Waterink de wenselijkheid van de omgang van kerkelijk-gereformeerden met andere christelijke kringen.
7. H. Algra schreef in 1970 in zijn memoires *Mijn werk/mijn leven*, dat het 'komisch element' in deze pennestrijd niet ontbrak. (pag. 44)

De samenwerkingspraktijk binnen gereformeerde kring zinde Schilder reeds jaren niet. De opkomende oecumenische beweging verplichtte de Gereformeerde Kerken zijns inziens deze praktijk met het oog op de eenheid en de heiligheid van de eigen kerk en van andere kerken met spoed te heroverwegen.[8.] Zijn kritiek op H.H. Kuyper was, dat deze voor die plicht geen oog scheen te hebben en dat hij kritiek ter zake afdeed als 'kleinzielig'. Maar daardoor liet Schilder zich niet van de wijs brengen. 'Ik weet wel dat ik vervelend ben', citeerde hij op 6 december 1935 Multatuli; voor hem bestond de oecumene in eerste instantie uit het ernstige gesprek, in de vorm van debat en appèl. Hij stond op het standpunt, dat dr. W.A. Visser 't Hooft als secretaris van de Wereldraad van Kerken op 6 april 1966 als volgt formuleerde: 'Bij serieuze oecumenische gesprekken behoort nu eenmaal dat we onze opinie niet onder stoelen of banken spreken.'[9.]

In zijn 'Open brief' stelde Schilder, dat de laatdunkende houding van H.H. Kuyper niet alleen de inhoud van de kritiek betrof, maar ook het feit van de kritiek als zodanig. H.H. Kuyper wenste eenvoudig geen oppositie binnen eigen kring. Maar Schilder achtte een onderling debat wezenlijker voor de oecumene dan vertoon van eensgezindheid in het buitenland. Wanneer er in een kring niet openlijk over actuele zaken mocht worden gesproken, zou dat volgens hem tot factievorming binnen de Gereformeerde Kerken leiden, precies het gevaar dat H.H. Kuyper en anderen van Schilders optreden vreesden. Deze omkering van Kuypers bezwaar was niet louter een spitsvondigheid van Schilder. Hij schreef namelijk 'dat de kloof tusschen de kerken en enkele vooraanstaande figuren in het gereformeerde leven al grooter wordt'.[10.]

Schilder speelde met de 'Open brief' in op de bij velen bestaande reserve jegens H.H. Kuyper en stelde het voor, alsof deze in de loop der jaren zozeer van het gereformeerde volk vervreemd was geraakt,

8. Schilder, 'Oxford' en 'Edinburgh', *De Reformatie*, XVIII, 8 oktober 1937, pag. 11: 'De eenige manier, om ook tegenover deze goed bedoelende, maar haar eerste problemen steeds ontwijkende oecumenische beweging iets positiefs te stellen, zal voorloopig moeten zijn: die der onveranderde prediking van de ergernis en dwaasheid der prediking (...) Dat is niet negatief, doch positief, èn - verbindend.'
9. W.A. Visser 't Hooft in: Puchinger, *Is de gereformeerde wereld veranderd?*, pag. 302.
10. Schilder, 'Open brief aan prof. dr. H.H. Kuyper', *De Reformatie*, XV, 12 april 1935, pag. 227.

dat hij het nu zelfs *tegenover* zich vond. Hiermee deed Schilder een voor *De Reformatie* belangrijke tactische zet. Dat volk had evenals hijzelf van nature een zeker wantrouwen tegen de leidende elite, en door te 'onthullen' dat de factievorming reeds in stilte gaande was appelleerde hij aan dat gevoelen.[11] De 'nieuwe' *Reformatie*, zo viel op te maken uit de 'Open brief', koos de zijde van het kerkvolk. Het is interessant, dat Schilder hier deed, wat Abraham Kuyper in zijn oppositionele jaren binnen de Nederlandse Hervormde Kerk in *De Heraut* had gedaan: zijn recht op een eigen opinie tegenover de kerkelijke leiders verdedigen met een beroep op het gevoelen van het gereformeerde kerkvolk en zich jegens dat kerkvolk legitimeren als de vertolker van zijn gevoelen.

Een tweede belangrijk element van zijn 'Open brief' was de aanduiding van zijn positieve bedoeling met *De Reformatie*. Schilder wist voldoende van de plannen van Tazelaar en Waterink voor *Het Calvinistisch Weekblad* om te weten, dat het in de praktijk jegens *De Reformatie* oppositioneel zou zijn, en hij lichtte daarom zijn oogmerk toe, in het besef niet zonder medestanders te zijn.[12] Zijn pleidooi voor een kerkelijke gemeenschap die geen scheiding als tussen volk en leiders kende, en die haar vraagstukken in publieke bespreking tot een oplossing trachtte te brengen, was voor die tijd niet nieuw.[13] Dit standpunt huldigde Schilder in principe reeds in 1926, toen zijn kritiek op vertrekkende hersteld-verbanders steeds was dat zij het gesprek niet hadden gezocht, maar hij gaf er nu, in rijper jaren, concreter vorm aan, ook ten overstaan van eigen kring. Aan zijn wat idealistisch getinte bezieling voor zo'n kerkelijke gemeenschap gaf hij in de 'Open brief' op pregnante wijze uitdrukking: 'De *kerken* zijn tegen Lausanne. En tegen Stockholm. En omdat ze er tegen zijn, zetten ze b.v. dr. Dijk in den synodalen voorzittersstoel, en mij in Kampen. En daarin volgen

11. Zie: J. Ridderbos Nic.zn., 'Van Molenstraat naar Oudestraat', pag. 95-126, m.n. pag. 126.
12. C. Veenhof aan K. Schilder, 30 april 1935: 'Je moet zien, dat je 'n *program* voor de volgende jaargang krijgt (...) We moeten dat ding van Meinema vóór zijn (...) We moeten al het mogelijke doen om dat ding onmogelijk te maken. "De Ster" is een voorganger en die moest er ook aan. Ik doe overal m'n best om de Heraut eruit te werken. Zelf heb ik hem opgezegd.' *Archief-Schilder*.
13. K. Schilder aan R.J. Dam, 12 april 1935: 'U weet wat het blad eigenlijk wil, en door omstandigheden die ik niet heb voorzien, heb ik, wat ik achteraf een gelukkige omstandigheid vind, de gelegenheid gekregen in het jongste nummer nog eens weer te zeggen waar het mij om te doen is.' Afschrift, *Archief-Schilder*.

ze den geest van o.m. “De Heraut” [van vroeger]. En zoodra die geest weer het woord neemt (...) komt er weer zoo'n ouwerwets-warm gevoel naar boven in de kerken. Iets van vroeger gaat dan weer leven. Het veert energisch op zoovaak Jan Schouten - vergun me den populairen naam voor den populairen man - spreekt. Of zoovaak anderen, die het algemeen vertrouwen hebben, eveneens propaganda doen. En het volk *hoort* in al die redevoeringen den toon van: “uniert ist ruiniert” (...) Tot dien toon zeg ik “ja”. Ik wil met ieder praten, ook in Lausanne. Maar ik wil alleen praten als de *begrippen* en *namen* in eere blijven.’[14.]

In zijn kritiek op de elite en zijn pleidooi voor een open debat bood Schilder een andere visie op de gereformeerde kring anno 1935 dan H.H. Kuyper, V. Hepp en anderen gaven, en hij gaf dat verschil in zijn brief een accent: ‘Laat ons niet denken, dat de geest, die in Amsterdam een congres, en in Parijs een herdenking begeerde, in de kerken leeft. Dat bewees de spontane reactie tegen den Calvinistenbond (...) Ook ik heb gekozen. En ik kies àl beslister (...) *tegen* “De Heraut” van 1935.’[15.]

Deze ‘Open brief’ was daarom meer dan een pleidooi voor het recht van oppositie: het was voor die dagen een oppositionele *daad*.

Schilder liep storm tegen een deftige, aristocratische wijze van leiding geven. Zijn adagium, dat het absolute in elk concreet ding gezocht moest worden, had al verscheidene gevestigde opinies doen sneuvelen en werd nu tegen H.H. Kuypers beweringen gericht: ‘Alle schepsel Gods is goed; het is maar de vraag, of wij het recht gebruiken. En op dat punt past geen vage notitie, maar een concrete bewering.’[16.]

Er was volgens Schilder te lang geapplaudiseerd voor de leiders. Een nieuwe, moderne generatie, die ook in het geestelijk leven zocht naar een krachtige stijl, markante contouren en een doelmatige nuchterheid, riep nu om een open en zakelijk ‘godsdienstgesprek’:[17.] ‘Dàt is

14. Zie noot 10.
15. Zie noot 10, pag. 226, 227.
16. Schilder, ‘In raadselen’, *De Reformatie*, XV, 17 mei 1935, pag. 267.
    Zie ook Schilders artikel ‘Een cursivering van “De Heraut” en een conclusie van “Haarlemsen Kerkblad”’ in *De Reformatie* van 3 mei 1935, waar hij schreef, dat ‘ieder christen, onverschilig wat hij vroeger dacht, zich van harte verheugen moet, indien onhoudbare argumenten ook als zodanig worden gezien. Opdat er vrede kome.’ (pag. 250)
17. Zie noot 1, pag. 283. Schilder schreef in *De Reformatie* ook: ‘“Doorpraten”! zeiden we, tot hervormden, en ook tot gereformeerden.’

wat we weer hebben moeten: de kerk moet de school, de school de kerk, deze de politieke partij, de politieke partij deze kunnen vermanen, om tusschen ijzer en leem te kiezen.'[18.] In de moderne cultuur vol extreme en steeds wisselende tegenstellingen dienden volgens hem de gereformeerden hun overtuiging niet in veilige bescherming te stellen, maar haar in confrontaties opnieuw tot gelding brengen: 'Niet polemiseeren beteekent ook volgens ons: buiten de geschiedenis gaan staan, d.w.z. geen ambt bedienen.'[19.]

De regent H.H. Kuyper kreeg aan het einde van zijn loopbaan te maken met een scherpe en vasthoudende kriticus, die hem op voet van gelijkheid nu eens als een speelse nar prikkelde, dan weer als een vurig profeet hekelde. H.H. Kuyper had er niet de minste waardering voor. Voor zijn besef dreigde *De Reformatie* onder Schilders leiding een kerkelijke opwinding te veroorzaken, die de rust onnodig verstoorde, en als men haar niet indamde tumult voorspelde.[20.]

Schilder had reeds enkele jaren een deel van de *Reformatie*-lezers geboeid met zijn reveil,[21.] maar nu hij het weekblad in eigen handen had genomen, kozen velen openlijk partij. Veenhof, in alles volgeling van Schilder, schreef hem na de eerste nummers enthousiast: 'Er is nog geen enkel gemis bij vroeger. V.d.B. [orn] was weer uitstekend. En je brief aan H.H. is *meesterlijk*. Dat is de manier om politiek en stemming-makerij te breken.'[22.]

18. Schilder, 'Moet dat nu zoo?', *De Reformatie*, XVI, 21 februari 1936, pag. 179.
19. Schilder, 'Many persons... But the intelligent person...', *De Reformatie*, XV, 14 juni 1935, pag. 299.
20. H.H. Kuyper suggereerde in *De Heraut* van 9 juni 1935 met een artikel over het conflict tussen Voetius en Maresius, waarbij kerkelijke vergaderingen vermanend tussen beiden waren getreden, dat ook Schilders *furor polemicus* door kerkelijke vergaderingen zou moeten worden bedwongen: 'Eere komt toe aan de kerkeraden, classes en synode, die niet gerust hebben, voordat deze steen des aanstoots was weggenomen.'
D. Nauta in: Puchinger, *Is de gereformeerde wereld veranderd?*, pag. 265: 'Ik erken dat de polemiek-methoden van H.H. [Kuyper] wel eens uitgesproken zwak waren, bijvoorbeeld tegenover Schilder. In zijn verhouding tot Schilder stond H.H. niét goed. Hij kon niet nalaten in *De Heraut* van die *Seitenhiebe* op Schilder te geven. Bijvoorbeeld wanneer hij schreef over het conflict Voetius-Maresius; dan begreep je wel dat hij daarin steken gaf op Schilder.'
21. J.G. Feenstra aan K. Schilder, 12 april 1935: 'Laat ik je verzekeren dat er velen zijn, die de Reformatie alleen om jouw artikelen lezen.' *Archief-Schilder*.
22. C. Veenhof aan K. Schilder, 14 april 1935. *Archief Schilder*.

Enkele weken achtereen vermeldde Schilder - met voorbijgaan van het zijns inziens niet meer bestaande Consortium[23] - op de voorpagina een lijst met namen van nieuwe vaste medewerkers. Daaronder bevonden zich velen, wier ontwikkeling sterk was beïnvloed door Schilders artikelen en prediking: de predikanten E.Th. van den Born, D. van Dijk, R. Schippers, C. Veenhof, M. Vreugdenhil, en vervolgens A. Janse, de huisartsen P. Jasperse en dr. G.K. Schoep, de zendingsman dr. J. van der Linden, Schilders broer, de accountant A. Schilder, de organist Jan Zwart, de Kamper lector dr. R.J. Dam en de Amerikaanse theoloog prof. dr. C. van Til. Ook met de medewerking van de jonge historicus drs. H. Smitskamp was Schilder ingenomen, zoals hij Veenhof op 16 april schreef: 'Verbonden aan het Kuyperhuis, assistent van Van Schelven. Ik ben daar heel blij mee, ook om te laten zien dat ik er geen clubje van maak van napraters. Je weet dat sommigen in die richting spreken.'[24] Hij slaagde er voor de komende jaren in het aantal schrijvers in *De Reformatie* op te voeren tot liefst zestig per jaargang.

Schilder wenste er ook op deze wijze voor te waken, dat *De Reformatie* het orgaan van een richting zou worden. Maar daar slaagde hij slechts gedeeltelijk in, omdat hij bepaalde twistappels in het kerkelijk leven, zoals het promotierecht voor de Theologische School, niet wenste te vermijden, toen ze eenmaal aan de orde waren gekomen. Dit kwam een deel van zijn medestanders hoogst ongewenst voor.[25]

23. K. Schilder aan C. Lindeboom, 25 april 1935: 'Toen eenmaal de twee redacteuren waren heengegaan, waren er tegelijk twee redactie-leden heengegaan. Feitelijk was daarmee de toenmalige redactie ontbonden; en m.i. was daarmee het consortium tegelijk ontbonden.' Afschrift, *Archief-Schilder*.
24. Afschrift, *Archief-Schilder*.
25. R.E. van Arkel aan K. Schilder, [1] maart 1935: 'Ik acht het evenwel eerlijk u te zeggen, dat ik het zeer zou bejammeren, wanneer, door sterke samentrekking der redactie naar Kampen, de Reformatie onverhoopt agressief zou worden tegen de Vrije Universiteit, of eenzijdig de belangen der Theol. School zou gaan voorstaan.'
J. Douma aan K. Schilder, 24 april 1935: 'Door de polemiek is het oud zeer weer beginnen te werken.'
C. Veenhof aan K. Schilder, 30 april 1935: 'k Ben nieuwsgierig wat H.H. van de facult. in Parijs zal schrijven (...) Pas op voor de fuik. Schrijf er *niet* over. Als daarover, een kleinigheid, een debat begint, dat zich eenige tijd voortzet, dan worden de menschen, die je juist moet *houden* omdat zij op de 'grens' leven, het moe en nemen dat andere ding. Schrijf, direct, dat je kwesties het promotierecht rakende niet meer in de Ref behandelen zal, maar event. in een brochure.'
K. Schilder aan R. Schippers, 6 mei 1935: De vrees dat het tegen de Vrije Universiteit gaat in *De Reformatie* 'maakt elke bespreking dadelijk vergiftigd, het toont een heilig-huisje-standpunt, dat niet vraagt wat waar is, doch wat op basis van het bestaande, de geliefde instelling kan bevorderen, het smoort elke kritiek die in der waarheid de geliefde instelling zou kunnen bevorderen, en brengt ons leven in een onwezenlijke sfeer, die gevolg is van wereldgelijkvormigheid'. Afschrift, *Archief-Schilder*.

De toekenning van dit recht werd zonder enige terughouding bepleit door het weekblad *De Wachter*, terwijl van het Kamper docentencorps naast Schilder met name prof. dr. S. Greijdanus (1871-1948) hiervoor een geharnast strijder was. Deze ruim zestigjarige hoogleraar gaf van zijn sympathie voor de redactiewijziging blijk, door in de kritieke periode tot juli 1935 driemaal een bijdrage te leveren aan het blad. Zijn artikel in het nummer van 10 mei was een onverbloemde verdediging van het promotierecht tegenover H.H. Kuyper. *De Reformatie* week hiermee af van de tot dan toe geldende gewoonte van het blad om *niet* in de zaak van het Kamper promotierecht te treden, die door Schilder omwille van de samenwerking met Hepp, Waterink en Tazelaar in het verleden gerespecteerd was.

Enkele medestanders van Schilder reageerden gealarmeerd: ze vreesden, dat de vernieuwde *Reformatie* er op deze manier niet in zou slagen de gehele kerkelijk-gereformeerde kring aan te spreken.[26.] Natuurlijk

26. K. Schilder aan R. Schippers, 8 mei 1935: ‘Omdat tusschen mij en u even de vraag ter sprake gekomen is welken indruk of welke indrukken-combinatie er gewekt zou kunnen worden in deze periode van redactie-wijziging, vind ik het gewenscht u even mede te deelen, dat vanmorgen (...) prof. Greijdanus mij een stuk kwam aanbieden voor “De Reformatie”, waarin hij in kwaliteit van rector der Theologische School (in het stuk zelf komt dat uit), bezwaren inbrengt tegen het gebruik dat “De Heraut” deze week van het woord “kweekschool” gemaakt heeft. Ik stel er prijs op u even te zeggen dat ik dit artikel niet gevraagd heb, dat de schrijver ook niet van te voren met mij er over gesproken heeft, maar het mij gaf toen het geschreven was (...) Alles is ook in dezen gevolg van voorafgaande omstandigheden, die men niet overzien kan’. Afschrift, *Archief-Schilder*.
C. Veenhof aan K. Schilder, 9 mei 1935: ‘Meer dan ik je zeggen kan spijt het me, dat zich een debat ontketent over het promotierecht! Greijd. zal ook niet voor de poes zijn en H.H. zal antwoorden. En De Wachter zal copie hebben voor enkele weken. En de menschen die De Reformatie gram zijn zullen juichen (...) Ze zullen met leedvermaak of eenige spijt constateeren, dat 't bespreken van de promotie-kwestie temporeel samen valt met het moment van het de alleen-leiding-krijgen over De Reformatie door K.S. Bovendien zijn er ook eerlijke tegenstanders van het promotierecht, voor wie het eventueel meewerken aan een blad, dat er voor strijdt moeilijk wordt.’ *Archief-Schilder*.

wenste Schilder van *De Reformatie* geen 'Kamper' blad te maken, maar nu hem door Greijdanus een artikel ter verdediging van het promotierecht was aangeboden, wenste hij openlijk voor veler en ook zijn wens inzake de Theologische School uit te komen en dit onderwerp niet langer buiten de kolommen van het blad te houden.[27.]

In Greijdanus kreeg *De Reformatie* na april 1935 een door Schilder hoog gewaardeerde en trouwe medestander,[28.] die zijn scherpe redeneerkracht in de volgende jaren in *De Reformatie* meermalen tegen H.H. Kuyper zou inzetten.

Van de *Reformatie*-medewerkers bedankte kort na het vertrek van Waterink en Tazelaar alleen dr. J.W. Marmelstein, leraar aan de christelijke HBS te Amsterdam, vanwege Schilders wijze van polemiseren.[29.] Maar verder groeide de lijst van vaste medewerkers in enkele weken uit tot meer dan veertig namen,[30.] waarmee ruime bijval voor Schilder onder het gereformeerde volk werd gesuggereerd.

Bovendien kon hij reeds op 17 mei 1935, een maand na het vertrek van Waterink en Tazelaar, publiceren dat het aantal abonnees in het

27. Op de generale synode van 1936 verzocht J. Ridderbos de pers, zolang de partijen elkaar in deze zaak nog trachtten te vinden, het promotierecht niet langer te behandelen. *De Reformatie* gaf hieraan toen gehoor, maar Schilder deelde in november 1937 mee, zich het recht voor te behouden, deze zaak toch aan te snijden, nu een promovendus van Hepp, dr. P. Prins, zich in een van de bij zijn proefschrift behorende stellingen over deze kwestie had uitgelaten. Overigens onthield *De Reformatie* zich tussen de generale synode van 1936 en die van 1939 van een bespreking van de kwestie van het promotierecht, met uitzondering van één artikel van S. Greijdanus, 'Over eene verandering van houding', *De Reformatie*, XIX, 28 oktober en 4 november 1938.
28. S. Greijdanus publiceerde vóór april 1935 eenmaal een artikel in *De Reformatie*, 'De zonde en het menselijk kennen', *De Reformatie*, XIV, 9 februari 1934, pag. 148-151. Hoewel dit artikel het halve nummer besloeg, werd het toch geplaatst. Zie: K. Schilder aan L. Smit, 19 februari 1934: 'De redactie wil zeer gaarne, dat hij zijn overgave van de copie aan De Ref. met blijdschap zich herinneren zal.' *Archief-Schilder*.
29. Zie: Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, XV, 26 april 1935, pag. 247.
30. K. Schilder aan K.C. van Spronsen, 28 juni 1943: 'Ik heb altijd zooveel mogelijk ertegen gewaakt, menschen uit De Ref. te weren, die er vroeger in schreven (door het heft in handen te houden wat de algemeene redactie betreft, kon ik zelf ertegen waken, dat ze schreven wat mij niet welkom zou zijn naar den inhoud). Ik deed dat ook terwille van den heer Smit, opdat hij niet contacten verliezen zou, die er eerst waren, als dit niet noodig was, en om te doen zien, dat de heeren Waterink c.s. het mis hadden, toen ze, na verandering van de redactie, min of meer schimpend opmerkten, dat De Ref. nu een "blaadje van Kampen" zou worden.' *Archief-Schilder*.

nieuwe kwartaal was toegenomen: '*Wij zeggen dit niet om te snoeven*, maar wel, om eraan te demonstreeren, dat het geen abstract-wetenschappelijke, maar lévens-kwesties zijn, die hier aan de orde gesteld zijn.'[31.]

Inderdaad werd dit in zijn lezerskring zo beleefd. Naar aanleiding van de ontijdige berichtgeving over de redactiebreuk in de pers, vatte een Utrechtse *Reformatie*-lezer, J. de Bruyn, het plan op Schilder 'te doen toekomen een eenvoudig blijk van sympathie voor de wijze waarop hij het weekblad De Reformatie redigeert'.[32.] Hij vormde daartoe met hulp van uitgeverij Oosterbaan & Le Cointre een landelijk comité van enthousiaste *Reformatie*-lezers - predikanten uitgezonderd, om, zo luidde het argument, geen kerkelijke tegenstellingen op te roepen. In juli zond het comité een circulaire aan alle abonnees van *De Reformatie* en ook een vertrouwelijk schrijven aan geestverwanten van Schilder. Deze werden opgeroepen abonnees voor het blad te werven in de overtuiging 'dat de beteekenis van dit weekblad voor ons gereformeerd volksleven met de week toeneemt'.[33.] Het resultaat van deze actie is niet bekend.

31. Zie noot 16.
De omvang van de groei was minimaal. Vanaf 1 april 1935 had *De Reformatie* 52 abonnees gewonnen, 22 hadden sindsdien met onmiddellijke ingang hun abonnement opgezegd en 29 hadden dat gedaan met ingang van de nieuwe jaargang op 1 oktober. Aldus L. Smit aan K. Schilder, 14 mei 1935. *Archief-Schilder*.
J. Smelik aan K. Schilder, 15 april 1935: Ik ben dankbaar, 'met zooveel jongeren, dat je in dit blad echt ons leiding geeft, ons denken stuwt en bevrucht, en zonder geschipper de lijn recht trekt'. *Archief-Schilder*.
K.J. Cremer aan K. Schilder, 2 mei 1935: 'Overigens is het, theologisch, geen vervelende tijd om in te leven. Gedesillusioneerde middelbare-leeftijd-mannen mogen zuchten en de rottende rust gaan beminnen, er staan rijen jonge kerels tegenover, die de 'spes ecclesiae' weer beloven te worden.' *Archief-Schilder*.
32. J. de Bruyn aan C. Veenhof, [begin] mei 1935. *Archief-Veenhof*.
33. Circulaire, juli 1935, die tevens vermeldt: 'Met dankbaarheid het feit constateerende, dat het aantal abonné's vooral in den laatsten tijd aanmerkelijk gestegen is, meenen ondergeteekenden toch, dat "De Reformatie" onder de eminente leiding van den hoofdredacteur, *prof. dr. K. Schilder*, alleszins waard is in veel uitgebreider kring invloed uit te oefenen, en dat ieder, die de gereformeerde levensovertuiging is toegedaan, moet luisteren naar de stem van genoemden hoofdredacteur, die toch ongetwijfeld een geharnast strijder voor de waarheid mag worden genoemd.' De circulaire was ondertekend door R. Boverhuis, Assen; J. Alberts, Beekbergen; H. Veenhof, Bilthoven; H. den Besten, Boskoop; H. Roosendaal, Doorn; Joh. Pol, Enschede; A. Bloot jr., Gorinchem; J.A.G. Zomer, Haarlem; D. Roorda, Leerdam; G. Bakema, Leiden; G. Rietkerk, Lisse; C.H. Steenwinkel jr., Lisse; C. Douw, Oudelande; A. Blokhuis, Spakenburg; J. de Bruyn, Utrecht; W. de Kam, Utrecht; G. van Klaveren Pzn., Utrecht; W. van Egmond, Westervoort en H.M. Oldenhof, Willige Langerak.
Archief-Rijnsdorp.
A. Bloot jr. aan K. Schilder, 19 mei 1935: 'De dominees komen m.i. langzamerhand erachter dat er geweldige vraagstukken worden aangesneden en ook - voor de praktijk - er veel gebeurt wat hun hun begrippen-vastigheden doet ontvallen.' *Archief-Schilder*.

Schilders appèl tot ernst en aanhoudende bezinning vond veel bijval, maar hij slaagde er niet in iedere door hem gewenste medewerker ook werkelijk aan *De Reformatie* te verbinden. Al waren velen niet geboeid door H.H. Kuypers manier van leiding geven, er leefden wel degelijk ook bezwaren tegen Schilders rigoureuze journalistieke optreden. Voor de vraag gesteld of zij aan *De Reformatie* niet slechts incidenteel wilden meewerken, maar er ook hun naam aan wilden verbinden, vermeden verscheidene auteurs een formele band met Schilders blad en verbonden zich daarom soms aan andere periodieken, die minder door polemiek bepaald waren. Toen Schilder het gerucht ter ore kwam dat dr. G.C. Berkouwer zich aan het nieuw te verschijnen blad van Waterink had verbonden, schreef hij de predikant op 25 april teleurgesteld: 'Het spijt me. Ik had zo gehoopt, dat er in deze ellendige verhoudingen meer dan één zou zijn, die eischen zou: geef opening, laat me alle stukken zien, geef me de kans te onderzoeken tot den bodem toe, en als ik zie, dat je gelijk hebt, zal ik dat doen zien, al is het maar negatief (...) Dit is heusch geen aanklacht. Wel heel erg een klacht.'[34.]

Schilder zocht de historicus H. Algra aan voor een rubriek in de trant van 'Oog en oor' in het *Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur*. Zo'n rubriek zou in *De Reformatie* niet misstaan, zo schreef Schilder hem, want 'een tikje humor, af en toe wat ironie, desnoods sarcasme, kan geen kwaad'.[35.] Het kwam er om onbekende redenen niet van. De letterkundige C. Rijnsdorp was wel bereid vaste medewerker van *De Reformatie* te worden, maar hij wilde niet de verplichting

34. K. Schilder aan G.C. Berkouwer, 25 april 1935. Afschrift, *Archief-Schilder*. Schilder betreurde het, dat ook dr. A. Van Deursen zich bij *Het Calvinistisch Weekblad* aansloot. Als deze tijdig meer informatie over het redactieconflict had gehad, zou hij zich volgens Schilder aan *De Reformatie* hebben verbonden. Zie: K. Schilder aan C. Lindeboom, 25 april 1935. Afschrift, *Archief-Schilder*.
Schilder overwoog mede naar aanleiding van Van Deursens bedanken om opening van zaken te geven met een brochure over het redactieconflict, maar daar is het niet van gekomen.
35. K. Schilder aan H. Algra, 24 mei 1935. Afschrift, *Archief-Schilder*.

hebben geregeld artikelen te moeten schrijven, en schreef zijn vriend, de Haagse literator P.J. Risseeuw, bovendien: 'K.S. zei ook wel graag wetenschappelijk werk te geven, maar dit volkswerk als roeping te zien. *Ik* zie die roeping niet in primairen zin', om er een paar dagen later nog aan toe te voegen: 'Kuyper zei indertijd: de zending moet niet zenuwachtig worden, door de gedachte dat er nog zooveel heidenen zijn. K.S. loopt gevaar voor die actualistische nervositeit.'[36.]

In de kerkelijke pers werd niet geschreven over de 'Open brief' van Schilder, behoedzaam als men was in deze ongewone situatie. Maar dat zou spoedig anders worden, want ook hier gold: actie roept reactie op.

Openlijk verzet tegen Schilders koers bleek uit een rond 10 mei 1935 in de dagbladen gepubliceerde brief van de raad van de Gereformeerde Kerk van Den Haag-West aan de curatoren van de Theologische School en de synodale deputaten voor de oefening van het verband met de theologische faculteit der Vrije Universiteit.[37.] In de brief sprak de kerkeraad zijn zorg uit over de perspolemieken van theologische hoogleraren; beide colleges werd met klem verzocht een weg te zoeken 'waarin de gewenschte eenheid bij alle geoorloofde verscheidenheid en nuttige uitwisseling en toetsing van gedachten en meeningen bewaard worde'.

In Schilders ogen volgde de verschijning van deze brief niet toevallig op zijn 'Open brief' aan H.H. Kuyper. Op 21 mei 1935 schreef hij hierover aan de bekende Scheveningse predikant J.G. Feenstra: 'Ik geloof niet meer aan een coïncidentie van naïeviteiten. Ik ben zelf te lang naïef geweest, dan dat ik niet op soms pijnlijke manier ontnuch-

36. C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, 17 april 1935 en [20 april 1935]. *Archief-Risseeuw*.
37. Op 10 mei 1935 publiceerde *De Standaard* een uitgebreide samenvatting van de brief van de kerkeraad van Den Haag-West, die in *De Heraut* van 19 mei 1935 als 'een ernstig verzoek' in zijn geheel werd afgedrukt. De brief was ondertekend door ds. A. de Bondt en scriba M. v.d. Sluys. Schilder meldde in de 'Persschouw' van 11 oktober 1935, dat prof. dr. G. Besselaar (1874-1947) bij de Haagse kerkeraad het voorstel tot de brief had ingediend, (pag. 15) De kerkeraad van Den Haag-West had zich reeds eerder uitgelaten over de toestand van de kerkelijke pers, toen zij de curatoren van de Theologische School een fusie van *De Bazuin* en *De Wachter* voorstelde. Zie: 'Kerknieuws', *De Reformatie*, VIII, 1 juni 1928, pag. 278.

terd zou zijn.'[38.] Hij vatte de brief van Den Haag-West op als in feite tegen hem persoonlijk en *De Reformatie* gericht, en hij liet alle kopij overstaan om deze aanval krachtig te pareren. De suggestie van Den Haag-West, dat hij met zijn academische kwesties onnodig onrust zaaide onder het gereformeerde volk, wierp hij ver van zich. Hij wilde niet weten van een scheiding tussen wetenschap en levenskwesties, die volgens hem zou leiden tot een 'beschimmeld kerkelijk leven, waarin studeerkamer-menschen af en toe eens hun "bevindingen" in een tijdschrift deponeeren, en verder het volk laten heen-en-weer wandelen tusschen handwijzers die hier in déze, en ginds in tegenovergestelde richting wijzen'.[39.] Hij liet geen wig drijven tussen hem en het volk en verwees - evenals hij in zijn 'Open brief' had gedaan - naar vroeger tijd, 'toen het goed was bij ons' en dr. A. Kuyper in de pers onbekommerd de meest ingewikkelde kwesties besprak.

In weerwil van de bedoeling van de auteurs ontketende de brief van Den Haag-West dus een nieuwe polemiek in de kerkelijk-gereformeerde pers. H.H. Kuyper sloot zich in *De Heraut* uiteraard bij de bedoeling van Den Haag-West aan, en plaatste zijn beslissing, geen polemiek te voeren over Schilders 'Open brief', in het licht van deze oproep. Hij voegde er daarna op zijn manier wat uitdagend aan toe: 'Aan de genoemde colleges zullen we overlaten, wie tot zulke polemieken aanleiding gaf.'[40.]

Het schrijven van Den Haag-West was volgens Schilder uiteraard niets anders dan een hulpdienst bewezen aan H.H. Kuyper, om de openlijke oppositie in de kiem te smoren. Hij wierp de Haagse kerkeraad in *De Reformatie* tegen, 'dat de "leiders" slechts één *geluid* kunnen geven, indien zij allen éénerlei *daad* doen. Ze weten ook, dat *dat* ontbreekt; en dat dit ontbreken publiek is; en daarom moeten zij niet dat *geluid*, maar die *daad* bespreken.'[41.] Hij meende - wel wat al te optimistisch - 'de meelevende gereformeerden reeds lang overtuigd [te] hebben, dat wij in de perspolemiek van den laatsten tijd te doen hebben, niet met een "zaakje" van één mensch', zo schreef hij op 31 mei, 'maar met de zaak van "*heel de kudde*"'.[42.] *De Reformatie* meende met een open debat de eenheid weer te herstellen: 'De vrede der kerken wordt ge-

38. Afschrift, *Archief-Schilder*.
39. Zie noot 16.
40. *De Heraut*, 19 mei 1935.
41. Zie noot 16.
42. Zie noot 1.

diend, als men hetgeen verdeelt, door publieke bespreking *verhindert perder te gaan*.'[43.]

Toen de polemiek over Den Haag-West in de kerkelijke pers op een hoogtepunt was, kondigde zich op 7 juni 1935 een nieuw feit aan, dat men tegen *De Reformatie* gericht mocht beschouwen. Op die datum verscheen het eerste proefnummer van het per 4 oktober 1935 uitkomende *Calvinistisch Weekblad*, onder redactie van dr. C. Bouma, prof. dr. A. Sizoo en de oud-*Reformatie*-redactemen Waterink en Tazelaar. De bedoeling van dit weekblad was het voortzetten van het ideaal dat Waterink in 1930 en 1931 met *De Reformatie* had beoogd. Het centrale thema zou worden gevormd door de verhouding van calvinisme en cultuur. 'Natuurlijk', zo schreef de redactie, 'zal het ook een rubriek wijden aan het kerkelijk leven. Maar daarnaast zal het breede plaats inruimen aan de behandeling van alles wat zich voordoet op cultureel gebied in den wijden zin, dien het woord heeft.'[44.]

Met de namen van Waterink en Tazelaar in de kop was het duidelijk dat *Het Calvinistisch Weekblad* in opzet kleur bekende jegens de nieuwe positie van *De Reformatie*. Na H.H. Kuyper en Den Haag-West verklaarde nu ook het nieuwe weekblad zich tegen de ontstane onderlinge strijd. De bedoeling van *Het Calvinistisch Weekblad* werd uiteengezet in een circulaire: '"Het Calvinistisch Weekblad" zal *nimmer* polemiseeren tegen personen en uitingen uit den kring der gereformeerde gezindheid.'[45.] Schilder typeerde in een brief aan Feenstra kernachtig:

43. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, XV, 7 juni 1935, pag. 295.
44. Redactioneel, *Het Calvinistisch Weekblad*, eerste proefnummer, 7 juni 1935.
45. Circulaire inzake *Het Calvinistisch Weekblad*, die ook het volgende vermeldde: 'Het karakter van dit weekblad zal zoo zijn, dat het in geen enkel opzicht een doublure wordt van reeds bestaande bladen. Wij hebben ons voorgesteld een gereformeerd weekblad van zulk een type, dat de vergelijking met het 'Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur' of wel met de 'Haagsche Post' mogelijk zou zijn (...) Wij hebben bij den opzet speciaal aan het volgende gedacht. Er is geen enkel weekblad, waarin uitdrukking gegeven wordt aan hetgeen het gereformeerde leven in zijn velerlei uiting beteekent.' Schilder tekende op zijn exemplaar van de circulaire bij deze laatste zin aan: 'Hiermee schenden JW en CT hun eigen aangezicht, en *dringen* ze de Reformatie in een hoek.'
De circulaire besloot: 'Volledigheidshalve merken wij nog op, dat dit blad niet wordt opgericht contra eenig ander blad. Het is in geen enkel opzicht een geste, die in eenige richting, welke ook maar, in antithetischen zin zou mogen worden verklaard.' *Archief-Schilder*.

'Deze schoone volzin is het embryo van het Haagsche manifest.'[46] Schilder las de proefnummers uiteraard met argusogen en wees er in De Reformatie van 12 juli op, dat in tegenstelling tot wat in het eerste proefnummer werd meegedeeld, Waterink en Tazelaar onvrijwillig de redactie hadden verlaten. Met citaten van Waterink uit *De Reformatie* van 1930 en 1931, bestreed hij de suggestie, dat *De Reformatie* in tegenstelling tot *Het Calvinistisch Weekblad* een kerkelijk orgaan zou zijn: 'De Reformatie heeft *veel* rubrieken.'[47] Dergelijke suggesties leidden volgens Schilder slechts de aandacht af van het feit, dat Waterink zich nu publiek opstelde tegen het blad waaraan hij eens mee leiding had gegeven. Op de redactionele opmerkingen inzake polemiek reageerde Schilder schamper. *Het Calvinistisch Weekblad* was 'in ongerechtigheid ontvangen en geboren' en de opmerking dat het blad geen polemiek zou voeren was daarom in zijn ogen door en door polemisch: 'Wij schrijven dit niet om pijn te doen, maar wel om het scheppen van een sfeer, waaraan in de laatste maanden door gelijktijdige acties, bewust of onbewust, nog al wat gedaan is in ons gereformeerde wereldje, een eind te helpen maken.'[48]

Ten tijde van het verschijnen van *Het Calvinistisch Weekblad* in oktober 1935 trad Miskotte toe tot de redactie van *Woord en Geest*. Naar aanleiding daarvan schreef Schilder ironisch: 'Von höchster Stelle rekent men hem immers tot de nuances van het gereformeerde leven? En intusschen maakt men een derde blad. En dat is zoet. Het zal niet polemiseeren naar binnen. ... Is Barth soms binnen? Intusschen schrijft men 1935: alles polemiseert. *De situatie krijgt teekening; en dàt is het eenige lichtpunt*.'[49]

*

Nadat Schilder in 1935 drie maanden achtereen in *De Reformatie* had gestreden, klonk, toen hij eind juli het slagveld overzag, een lichte toon van tevredenheid in zijn artikelen. Hij gevoelde dat de actie van

46. K. Schilder aan J.G. Feenstra, 21 mei 1935. Afschrift, *Archief-Schilder*.
47. Schilder, 'De redactie van een calvinistisch weekblad en de vermeerdering van het aantal bladen', *De Reformatie*, XV, 19 juli 1935, pag. 339 (noot).
48. Schilder, 'De redactie van Het Calvinistisch Weekblad en de onze', *De Reformatie*, XV, 26 juli 1935, pag. 347.
49. Schilder, 'Een "gereformeerd" weekblad en een "gereformeerd" congres', *De Reformatie*, XVI, 11 oktober 1935, pag. 10.

Den Haag-West op niets was uitgelopen, en dat ondanks zijn aanval op H.H. Kuyper en de op handen zijnde verschijning van een nieuw weekblad, waaraan Waterink en Tazelaar verbonden waren, *De Reformatie* het meest gelezen blad in gereformeerde kring was gebleven en zelfs was gegroeid. Een tastbaar gevolg van dit goede resultaat was, dat het blad vanaf juli 1935 niet meer gedurende de zomer een aantal weken lang in een gehalveerde vakantie-editie verscheen.

Maar wat was de winst, afgezien van bijval, het behoud en de groei van zijn blad?

Voor Schilder was in deze periode zijn arbeid aan *De Reformatie* als een frontbestaan, een permanente oorlog, waarin geen oproep tot vrede baatte. Nadat hij tegenstellingen in eigen kring had aangewezen, dacht hij er niet aan in deze 'onzalige periode toen de strijd in een guerilla begon te ontaarden'[50.] te capituleren voor de golf van tegenaanvallen, die hij met zijn 'Open brief' had veroorzaakt. *Reformatie*-lezers herkenden in zijn agressieve artikelen een vertrouwde toon. Schilder appelleerde aan een gereformeerd besef, dat oude papieren had en terugging op de Afscheiding van 1834, op Voetius en Calvijn. In 1934, in de dagen van de herdenking van de eerste uittocht van gereformeerden uit de Nederlandse Hervormde Kerk, had Schilder zich in artikelen en toespraken met de afgescheidenen van 1834 geïdentificeerd: 'Over heel de linie is de Afscheiding een saneering van ons volksleven geweest. Het is van de grootste beteekenis, voor "*heel de kerk en heel het volk*", wanneer in het volksleven een pleit tegen kerkelijke dubbelzinnigheid en staats-tyrannie voert tot een aan dit pleit zelf getrouwe *daad*. Want daardoor komt er weer plaats voor gezonde verhoudingen, en voor een leven, dat uit eigen immanente geloofskracht zich in eigen stijl ontplooit.'[51.] Schilders pleidooi voor de radicale eenvoud van het christelijk geloof en voor de daarmee verbonden compromisloze daad herinnerde in 1935 zijn lezers aan het klimaat van de Afscheiding, aan de houding van de eenzame opposant, door tijdgenoten afgewezen, maar door de geschiedenis in het gelijk gesteld. De oude radicale trek in de gereformeerde mentaliteit, zich eerder van de samenleving te isoleren, dan de waarheid ongezegd

50. Schilder, 'Open brief aan H.H. Kuyper', bijlage bij *De Reformatie*, XVI, 17 juli 1936, pag. 357.
51. K. Schilder, 'Beginsel, recht en beteekenis der Afscheiding', in: *Van 's Heeren wegen. De Afscheiding van 1834 op 10, 11 en 12 october 1934 te Utrecht herdacht*, Kampen, z.j., pag. 83.

te laten, kwam volgens vele lezers van *De Reformatie* in Schilder opnieuw en met kracht tot leven.

Karakteristiek was in dit verband de lange reeks hoofdartikelen 'Kerkelijke gedeeldheid en verbondsgehoorzaamheid', die Schilder tussen 15 februari en 10 mei 1935 publiceerde in *De Reformatie*. De reeks was de uitwerking van een radiorede, die hij op 10 december 1934 voor de NCRV over dit onderwerp had uitgesproken,[52.] en bood, in aansluiting op zijn polemiek met Hepp over de pluriformiteit, een thetische uiteenzetting van zijn kerkelijk ideaal, dat wortelde in het standpunt van de afgescheidenen. Zijn centrale stelling luidde: 'Men moet niet een "*gegevenheid*" zien als het lichaam, waarin zich het verbond kristalliseert, doch de spanning weer aandùrven, wijl het moet, de spanning van de betere verbondsbeschouwing, die, in plaats van een statisch verbonds*statuut* en verbonds*instituut*, de levende presente, permanente verbonds*gehoorzaamheid* voor de aandacht plaatst.'[53.] Schilders behandeling van dit onderwerp viel op, omdat hij de kerkelijke gedeeldheid van gereformeerden en hervormden niet behandelde als een historisch geschil of feitelijke gegevenheid, maar als een actueel geding, dat geen uitstel verdroeg. Op deze wijze kreeg het kerkelijk vraagstuk een dynamisch aspect en werd zijn betoog een religieus geladen appèl gehoorzaam te zijn aan Gods gebod: 'Zoodra ieder, die God vreest, binnen de Gereformeerde Kerken en daarbuiten, zijn God weer de hand geeft, en weer gehoorzaam wordt, zullen wij de eenheid krijgen, waarnaar in 1834 is gesnakt.'[54.]

Zelden kreeg Schilder zoveel reacties als op deze artikelenreeks, die door Grosheide in *De Heraut* van 29 september 1935 werd omschreven als 'meesterlijk'. Uitgever Smit schreef hem enthousiast: 'Ik denk hierbij wel eens aan: al kwam er zelfs een engel uit den hemel, zij zouden zich niet laten gezeggen. Maar zaaier, zaai in Gods naam voort!'[55.] Enkele gereformeerde predikanten waren zo onder de indruk van de 'schitterende apologie voor de una sancta naar gereformeerd belijden', dat zij een actie opzetten om de onder de titel '*Ons aller moeder*' gebundelde artikelen toe te zenden aan alle hervormde collega's.[56.] In hervormde kring waren de reacties echter aanmerkelijk koeler: 'Wij zou-

52. Ds. B. Holwerda maakte een verslag van de radiorede. *Archief-Holwerda*.
53. Schilder, 'Kerkelijke gedeeldheid en verbondsgehoorzaamheid ("Een roepstem" beantwoord.)', *De Reformatie*, XV, 22 maart 1935, pag. 202.
54. Zie noot 53, pag. 258.
55. L. Smit aan K. Schilder, 15 februari 1935. *Archief-Schilder*.
56. J.C. Rullmann, *Nederlandsche Bibliographie*, november 1935: 'Voorts hebben enkele gereformeerde predikanten aan al hun collega's in het vaderland een circulaire gezonden, waarin zij vragen om adressen van hervormde predikanten, ten einde dezen een gratis-exemplaar toe te zenden van dit jongste geschrift van prof. Schilder.'

den wel willen, dat prof. Schilder wat minder schreef', reageerde *De Waarheidsvriend* van 23 augustus 1935, 'Wij dwepen met deze en dergelijke brochures niet. Wij gelooven ook niet, dat ze ons veel verder zullen brengen.'[57.]

Niet iedereen kon vatten dat zowel dit eenheidsstreven als de strijd binnen eigen kring uit dezelfde polemische pen vloeiden.[58.] Voor vele gereformeerden waren de 'Open brieven' aan prof. dr. H.H. Kuyper curieuze en pikante publikaties. Anderen vroegen zich verontrust af, wat de waarde was van deze publieke drijfjacht en constateerden met lede ogen, dat de methode van opdrijven en dwingen de sfeer en het karakter van het gereformeerde leven bedorven had. Alle goede bedoelingen van Schilder ten spijt, waren zij er zeker van dat zijn polemische middelen erger waren dan de kwalen die hij meende te moeten bestrijden. Typerend was wat prof. dr. J. Ridderbos in de week na de publikatie van Schilders tweede 'Open brief' aan Grosheide schreef: 'Ik heb er dezer dagen nog een ernstig gesprek met Schilder over gehad; je kunt met hem wel praten, maar of het veel geeft, weet ik niet. De polemiek-dwang lijkt me haast iets ziekelijks.'[59.]

Ook uitgever L. Smit hield zijn hart vast. Hij schreef op 14 mei 1935

57. Zie ook: K. Schilder aan J.H. Gunning JHzn., 9 oktober 1935: 'Ik zou zeker mijn laatste brochure: 'Ons aller moeder' u ter recensie hebben laten zenden [door de uitgever], wanneer ik niet vermoed had, dat een bespreking, welke ik dan verwachtte, van een van uw medewerkers, het probleem zelf waar het om gaat in die brochure, weer zou verdoezelen. Het feit ligt er nu eenmaal toe, dat naar mijn meening de kerkelijke eenheid slechts geboeid wordt en gezocht mag worden langs den weg der gehoorzaamheid, en dat u, schoon niet in theorie, dan toch wel in de praktijk andere meeningen voorstaat.' Afschrift, *Archief-Schilder*.
58. Vgl. D. Nauta in de *Rijnlandsche Kerkbode*, 30 augustus 1935: 'Natuurlijk staan er in dit boekje [*"Ons aller moeder"*], dat gelijk alles van dezen auteur een sterk persoonlijk stempel vertoont, wel eens uitingen welke ik graag een weinig anders had gehad. Zoo zou ik uitlatingen over de beteekenis der polemiek aan het begin maar weggelaten hebben.'
59. J. Ridderbos aan F.W. Grosheide, 2 juni 1936. *Archief-Grosheide*.
Vgl. J.H.A.J.S. Bruins Slot, *...En ik was gelukkig*, Baarn, 1972, pag. 116: 'Je kon heel goed met hem [Schilder] praten, alleen: het gaf niets (...) [V.H.] Rutgers is een en andermaal naar Kampen geweest om er met hem over [internationale calvinistische congressen] te praten. Maar als je dan het volgende nummer van "De Reformatie" las, bleek er helemaal niets veranderd te zijn en bleek hij even heftig als te voren te keer te gaan.'

aan Schilder: ‘Den broederlijken toon zou men liever wat meer beluisteren; natuurlijk ook wel van den anderen kant. Hoewel: een zacht woord keert de grimmigheid af.’[60.] Ook Vollenhoven en zijn kring reageerden ongerust op de herhaalde publieke aanvallen, die door Schilder waren gedaan. Vollenhoven verkoos de samenwerking met goedwillenden boven de publieke strijd tegen opponenten. En bovendien: ‘Het is niet gewenscht’, zo schreef hij Schilder op 24 september 1935, ‘het terrein van den aanval door den tegenstander te laten bepalen.’[61.]

In een brief aan Vollenhoven van 26 september 1935 lichtte Schilder zijn standpunt nader toe. Hij veronderstelde in deze brief een groeiende kloof binnen gereformeerde kerkelijke kring, die reeds niet meer te overbruggen viel:

> Ik geloof ook, dat wij een zwaren strijd zullen tegemoet gaan. Maar ik durf hem niet zooals u, teekenen als een strijd die thans een ‘vooravond’ heeft. Want dat beeld past alleen indien men een duidelijk afgeteekende worsteling in een bepaald tijdstip om konkrete zaken met scherp geformuleerde punten en duidelijke positie-afteekening heeft, of tegemoet kan zien. Naar mijn meening echter zijn wij voor zulk een oorlog onder ons niet sterk genoeg. Omdat wij als groep niet eerlijk genoeg zijn tegenover elkaar. Er is naar mijn meening weinig hoop op, dat wij eerlijk en rond op bepaalde punten een worsteling zullen krijgen, waarin over en weer precies gezegd wordt waar het op staat. Hetgeen ik de laatste jaren ondervonden heb en ook wel gezien heb bij anderen, geeft mij de eenigszins drukkenden zekerheid, dat wij niet een gezonden oorlog, maar een vóórtdurende guerilla hebben te wachten. M.a.w., er zal plaats overblijven voor gewroet achter de schermen, voor gesimuleer, voor diplomatisch gedoe en voor een stelselmatige weigering om precies te zeggen waar het op staat. (...)
> U schrijft zelf, volkomen terecht, dat men het *tijdstip* van aanval niet moet laten bepalen door den tegenstander. Ik breid die meening uit tot de *methode* van den aanval. Eigenlijk heb ik gruwelijk het land aan de bepaling van het naaste schrijf-program, onder het gezichtspunt van diplomatieke bereke-

60. *Archief-Schilder*.
61. De Vries, *Eender en anders*, pag. 20. Vollenhoven speelde in mei 1935 met de gedachte te bedanken voor *De Reformatie*. Hij bleef echter medewerker van het blad, tot Schilder hem in 1945 niet meer daartoe rekende. Zie: Stellingwerff, *D.H.Th. Vollenhoven*, pag. 117. S.U. Zuidema aan C. Veenhof, 11 oktober 1935: Ik wens, ‘dat jij er voor zorgen zult, dat Schilder niet ieder van zich afslaat, en zoo ook straks het reformatorische werk van Vollenhoven gaat bemoeilijken’. *Archief-Veenhof*.

> ning der verhoudingen. Ik ben wel bewust, dat het woord diplomatisch niet altijd ongunstigen zin behoeft te hebben; natuurlijk niet. Maar gelijk in heel mijn perswerk niet alleen de keus der onderwerpen, maar ook de acte van het schrijven zelf is bepaald door factoren die niet aan mij lagen, zoo moet het ook maar blijven vind ik. Dat is geen quietisme, maar o.m. een gevolg van mijn stellige zekerheid, dat toch niemand in staat is de verhoudingen zuiver te overzien. Ik geloof dat elke berekening hierin een vergissing is.[62.]

Anderen binnen de Gereformeerde Kerken voelden zich echter door Schilders ‘afgescheiden’ strijdbaarheid aangesproken en zij konden begrijpen, dat Schilder na zijn eerste ‘Open brief’ in 1936 nog tweemaal opnieuw een veel uitgebreider ‘Open brief’ aan H.H. Kuyper publiceerde. Deze ‘brieven’, die vanwege hun omvang als aparte bijlagen aan *De Reformatie* werden toegevoegd, ontstonden als reactie op het feit dat Kuyper in *De Heraut* van 24 mei 1936 na een jaar zijn stilzwijgen aangaande Schilder eindelijk verbroken had. H.H. Kuyper verweet Schilder dat deze met zijn geschrijf in *De Reformatie* hem verdacht had gemaakt. Schilder citeerde op 29 mei 1936 in zijn vier pagina's lange tweede ‘Open brief’ Kuypers *Heraut*-artikel in zijn geheel - het was één van zijn grieven dat *De Heraut* zijn *Reformatie*-artikelen zo nodig samenvatte of parafraseerde, maar nooit letterlijk citeerde - en trachtte in zijn commentaar bij elke alinea van Kuyper aan te tonen, dat hun polemiek het zakelijke verschil over de methode van omgang met andersdenkenden betrof, en anders niet. Toen H.H. Kuyper de tweede ‘Open brief’ niet doodzweeg, maar haar in drie *Heraut*-nummers achtereen op zijn beurt beantwoordde met een ‘Open brief’, reageerde Schilder op 17 juli 1936 zowaar opnieuw met een ‘Open brief’ van liefst zes pagina's, die hij, nadat Oosterbaan & Le Cointre de vorige voor haar rekening had genomen, bereid was zelf te financieren.[63.] Hoewel beide ‘Open brieven’ voor de *Reformatie*-lezers

62. De Vries, *Eender en anders*, pag. 22, 23, 27.
In onderscheid van Vollenhoven had Schilder geen strak program van werkzaamheden, iets wat Vollenhoven soms verwonderde. Schilder wenste slechts vrijheid. Stellingwerff merkte in zijn biografie over *D.H.Th. Vollenhoven* hierover op: ‘Overigens had hij [Vollenhoven] zich wel eens afgevraagd waar het principiële verzet bleef tegen het subjectivisme van de tegenstanders, omdat Schilder de aan de orde gestelde leergeschillen slechts als meningsverschillen betitelde.’ (pag. 159)
63. Schilder schreef in juli 1936 over de derde Open Brief aan de chef van de drukkerij bij Oosterbaan & Le Cointre, J. van Liere: ‘Nog eens de mededeeling: als de extra-kosten over mijn rekening worden gebracht in mindering van mijn honorarium over enkele kwartalen, ben ik gaarne bereid de extra kosten, waarvan ik de bepaling aan dhr. Smit in volle vertrouwen overlaat, te betalen. Het stuk moet maar in één keer af zijn, dacht ik.’ *Archief-Schilder*.

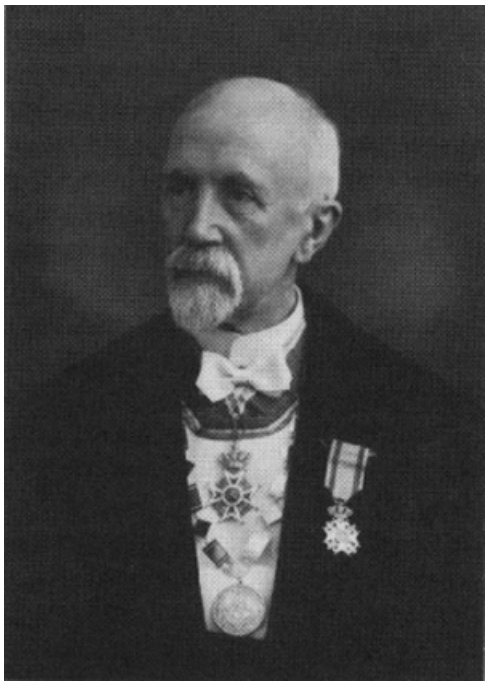

16. Prof. dr. H.H. Kuyper, rector van de Vrije Universiteit bij haar vijftigjarig bestaan in 1930. Hij was ‘typisch dé vertegenwoordiger van de oude idealen van de V.U. en van de Doleantie’ (pag. 279).

eigenlijk weinig nieuws bevatten, wenste Schilder de geuite persoonlijke irritaties alleen publiekelijk uit de weg te ruimen.

Het resultaat van dit heen en weer geschrijf was dat hij zich, een jaar na wat hij noemde de ‘miserabelen lentetijd van 1935, dien ik wel nimmer vergeten zal’,[64.] aan het slot van zijn derde ‘Open brief’ bereid toonde met H.H. Kuyper te confereren. Hiermee hoopte Schilder, dat ‘het dieptepunt in de gereformeerde perspolemiek nu eindelijk bereikt is’.[65.]

Na een samenspreking op vrijdag 21 augustus 1936 in hotel *Terminus* te Utrecht, berichtten H.H. Kuyper en Schilder elk in hun eigen blad, ‘dat in dit onderhoud de aangelegenheden van persoonlijken aard op zulk een wijze konden besproken worden, dat in betrekking tot deze punten algeheele bevrediging kon worden bereikt’.[66.] Dit bestand was

64. Zie noot 50.
65. Zie noot 50, pag. 362.
66. Schilder, ‘Naar aanleiding van dejongste polemiek tussen “Heraut” en “Reformatie”’, *De Reformatie*, XVI, 28 augustus 1936, pag. 404. Zie ook: *De Heraut*, 20 september 1936.

overeen gekomen met het oog op de enkele dagen later te openen generale synode, die hun samenwerking gewenst maakte.

*

De binnenkerkelijke strijd vroeg veel van Schilders aandacht en, al bewijzen zijn collegedictaten het tegendeel, soms leek het alsof er voor hem naast *De Reformatie* niets anders meer bestond. Maar dit was schijn. Het blad had ook oog voor ontwikkelingen buiten de Gereformeerde Kerken, zoals de theologie van Barth, diens strijd tegen het nationaal-socialistische regime in Duitsland en de doorwerking van deze ideologie in eigen land. Zelfs het gezamenlijk verzet tegen de ideologie van Hitler vermocht echter de principiële afstand tussen de in de school van Groen en Kuyper gevormde Schilder en de in het lutherse klimaat werkende Barth niet te verkleinen, laat staan te overbruggen.

Op 26 november 1934 werd Barth als hoogleraar te Bonn geschorst wegens zijn weigering de voor ambtenaren verplichte eed van trouw aan de Führer volgens de voorgeschreven tekst af te leggen. Barth vond tijdelijk een nieuw forum aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, waar hij vanaf 8 februari 1935 acht vrijdagmiddagen achtereen in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen college gaf over de Apostolische Geloofsbelijdenis. Na tien jaar was Barth opnieuw in Nederland, nu om eens ‘op zijn gemak theologie te bedrijven’.[67.] Schilder onderkende de betekenis van deze Utrechtse colleges. Kort na Barths laatste college van 6 april gaf hij te Kampen contra-colleges over het Apostolicum, waarin hij, naast een bestrijding van de inzichten van Barth, vooral zijn eigen theologie uiteenzette.

De kern van Schilders oordeel over Barths Credo-colleges bereikte het lezerspubliek in diens bespreking van Miskotte's boek met de vertaalde en uitvoerig geannoteerde tekst van de colleges.[68.] Barths colleges illustreerden volgens Schilder, hoezeer de probleemstellingen in de theologie sinds de Eerste Wereldoorlog gewijzigd waren. Voordien was de *inhoud* van de belijdenis in geding geweest, maar

67. Eberhard Busch, *Karl Barth aan de hand van zijn brieven en autobiografische teksten*, Nijkerk, 1978, pag. 234.
68. K. Barth, *De apostolische geloofsbelijdenis, voor Nederland bewerkt en van aanteekeningen voorzien door dr. K.H. Miskotte*, Nijkerk, 1935.

sinds Barth stond *het belijden zelf* ter discussie. Het Credo werd door Barth niet in de eerste plaats opgevat als een verklaring van het geloof, maar als een geloofsuitspraak, die verklaring behoefde. Zo vervormde Barth volgens Schilder een tekst, die een verantwoording van het geloof is, tot een raadsel, dat Barth als een tautologie verklaarde.[69] Schilder verdedigde daartegenover de lezing van het Credo, zoals het zich aandiende: 'Belijdenis doen, credo-zeggen, dat is *altijd* en *uitsluitend* een uitspreken van inhouden, en *niets anders*.'[70] Schilder achtte zich door vele theologen-tijdgenoten met hun '"ver"-interpreteerd' Credo in de steek gelaten en weigerde 'ietwat bedroefd, critisch, soms koppig, maar voor alles nuchter' hun 'sprookjeswereld' binnen te treden.[71]

Zo stonden wat Schilder betreft de zaken, toen hij een half jaar na Barths colleges de vooraanstaande hervormde theoloog dr. O. Noordmans uitnodigde in *De Reformatie* met hem een publieke gedachtenwisseling aan te gaan over actuele theologische vragen. Noordmans stond reeds jarenlang sterk in de belangstelling van protestants theologisch Nederland. Op 16 oktober 1935 had de Rijksuniversiteit te Groningen, op initiatief van prof. dr. W.J. Aalders, hem het eredoctoraat in de theologie verleend, waarmee de waardering voor zijn werk tot uitdrukking werd gebracht. Bij zijn promotie had Noordmans met het oog op de dialectische theologie tot Haitjema gesproken: 'Gij zult het kunnen begrijpen, als ik zeg, dat dit doctoraat misschien niet zou verleend zijn, als de theologie niet zo bewogen was als thans het geval is', om in het algemeen te vervolgen: 'Het profane

69. Schilder, 'De theologie der tautologie', *De Reformatie*, XVI, 6 december 1935, pag. 74, 75.

    Zie ook: Schilder, *Dictaat Credo*, pag. 48: 'Onze hoofdgedachte in deze colleges is deze: Barths beschouwing over de XII artikelen gaat uit van de veronderstelling, dat deze artikelen één reusachtige tautologie zijn.'
    Hoewel op de collegedictaten van Schilder vermeld stond dat ze verschenen buiten zijn verantwoordelijkheid, dragen ze zozeer zijn stempel, dat ze als historische bron voor de kennis van Schilders opvattingen betrouwbaar zijn en van groot belang.
70. Schilder, 'Centrum en periferie in openbaring en belijdenis', *De Reformatie*, XVI, 18 oktober 1935, pag. 19.
71. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, XV, 2 augustus 1935, pag. 360. Zie ook zijn artikel 'Isolement, gewild of opgedrongen?' in *De Reformatie* van 19 juni 1936: 'Wat zouden we veel gewonnen hebben, als we maar scherp zagen, dat het niet-geloof der niet-gereformeerden de gereformeerden hunnerzijds geïsoleerd *heeft*. Zeker, er is ook isolement, dat aan die gereformeerden zelf ligt: traagheid, benepenheid, onwil, lusteloosheid.' (pag. 321)

leven openbaart z'n heidens karakter (...) Prediking wordt zending. De kerk blaast retraite. Kerk en staat treden tegenover elkaar; zelfs gezin en kerk vallen uiteen. Het parool des levens wordt oorlog (...) Wij staan in oorlogshouding.'[72.] Evenals voor Schilder was de oorlog - en dat wilde voor zijn generatie vooral zeggen de schokkende loopgravenoorlog van 1914-1918 - voor Noordmans het passende beeld om ook het moderne geestelijke leven te typeren. Beiden waren zij van mening dat de frontverschuivingen in het Nederlandse geestesleven, mede ten gevolge van de wereldoorlog en de opkomst van de dialectische theologie, ook betekenis had voor de verhoudingen tussen de Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken. Noordmans had zich intensief met Barth verstaan, zonder overigens een 'volbloed barthiaan' te zijn geworden, zoals Haitjema, Berkelbach van der Sprenkel en Miskotte bekend stonden.[73.]

De jonge ds. J. Verkuyl had in maart 1935 Schilders aandacht nog eens gevraagd voor Noordmans werk, omdat daarover tot nu toe in *De Reformatie* slechts sporadisch was geschreven.[74.] Noordmans' belangstelling voor Schilder was evenmin groot geweest. Hij kende slechts Schilders dissertatie en het door Miskotte gewraakte opstel 'Jezus Christus en het cultuurleven'.

Op 7 november 1935 hield Noordmans voor de theologische studenten van de Vrije Universiteit een lezing, getiteld 'Kritieke spanningen in de gereformeerde theologie', en twee weken later hield hij opnieuw een lezing, over 'Het probleem van de continuïteit in de dialectische theologie', dit keer voor de theologische faculteitsvereniging te Groningen.

Naar aanleiding van een passage in de eerstgenoemde lezing inzake het verschil van theologisch inzicht tussen Kuyper en Schilder, die Schil-

72. O. Noordmans, 'Dankrede', opgenomen in zijn *Verzamelde werken*, deel 4, Kampen, 1988, pag. 14, 16.
Vgl. Schilder, 'Zuiverheid of wettigheid?', *De Reformatie*, XVI, 8 november 1935, pag. 43: 'Overigens dacht ik, dat het in de kerk altijd oorlog was: strijdende kerk...'

73. Noordmans achtte zich te nuchter om barthiaan te zijn. Zie: S.J. Ridderbos, 'Brieven van Noordmans over neocalvinisme - barthianisme', *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, LXIV, 1964, pag. 237.

74. J. Verkuyl aan K. Schilder, 2 maart 1935. *Archief-Schilder*. Zie ook: Verkuyl, *Gedenken en verwachten*, pag. 48.
Volgens Schilder sprak uit Noordmans' houding jegens gereformeerden een 'eenigszins laatdunkende vermoeidheid'. Zie: 'Persschouw', *De Reformatie*, IX, 30 augustus 1929, pag. 347.

der las in een verslag ervan in *De Nederlander* van 8 november 1935, besloot hij Noordmans uit te nodigen voor een publiek debat in *De Reformatie*. Schilder deed waar geen gereformeerde redacteur aan toe was: hij verzocht een erkende hervormde theoloog om een open discussie, als gast in zijn blad. Zijn confrontatie met Miskotte, die volgens Schilder 'radikaal als weinigen' was,[75.] had hem teleurstelling gebracht, maar thans was Schilders hoop gevestigd op de bezadigde Noordmans met zijn kiese formuleringen.

Op 16 november nodigde hij Noordmans per brief uit tot een 'gesprek' in *De Reformatie*.[76.] Noordmans achtte het in het algemeen 'van groot belang, wanneer er contact bestaat tussen gereformeerden in en buiten de Hervormde Kerk'.[77.] Maar over een discussie met uitgerekend Schilder overlegde hij eerst met Miskotte. Deze was er niet zeker van of Noordmans 'tegen de listen en sofismen van deze cerebrale vechtjas' was opgewassen en raadde hem aan als hij op Schilders verzoek zou ingaan, Schilder duidelijk en met name krachtig tegen te spreken: 'Vooral flink achter uit de keel praten.'[78.] Noordmans aanvaardde daarop Schilders uitnodiging, maar verzocht eerst zelf zijn standpunt voor het *Reformatie*-publiek uiteen te mogen zetten. Schilder ging hiermee geheel accoord.[79.]

Op 10 en 17 januari 1936 beschreef Noordmans in twee kritische artikelen in *De Reformatie* zijn houding tegenover Schilders theologie. Hij koos als invalshoek de vraag naar de verhouding tussen kerk en wereld, kerk en cultuur, omdat - zo had hij in zijn lezing voor de studenten van de Vrije Universiteit reeds gezegd - 'deze vragen ons [de gereformeerden] heden ten dage met elementaire duidelijkheid weer worden gesteld. Zoo duidelijk, dat wij onze eigene oplossingen wantrouwen en weer opnieuw naar onzen bijbel grijpen om te kijken of wij wel goed gelezen hebben.'[80.] Ook Schilder had zich opnieuw bezonnen op deze vragen en evenals Barth zich rekenschap gegeven

75. Zie noot 49.
76. K. Schilder aan O. Noordmans, 16 november 1935. Deze brief is gepubliceerd in G. Puchinger, *Een theologie in discussie. Prof. dr. K. Schilder: profeet-dichter-polemist, met als bijlage het debat Schilder-Noordmans uit 1936*, Kampen, 1970, pag. 60, 61.
77. Zie noot 73, pag. 234.
78. K.H. Miskotte aan O. Noordmans, 18 november 1935. Afschrift, *Collectie-Noordmans*.
79. K. Schilder aan O. Noordmans, 1 december 1935. Zie noot 76, pag. 63.
80. Zie noot 76, pag. 38.

van de spanning tussen kerk en cultuur. Maar terwijl Barth beide streng scheidde, liet Schilder de cultuur volgens Noordmans opgaan in de religie: ‘Dr. Schilder maakt de cultuurvragen absoluut en in ruil daarvoor de geloofsvragen cultureel.’[81.] Schilder trachtte volgens zijn kriticus op deze wijze zowel zijn kritiek op de cultuur als Kuypers positieve cultuurvisie te handhaven. Het resultaat was volgens Noordmans niet minder dan een ‘nieuwe religie’, die zozeer gekenmerkt werd door een ‘bodemvastheid op aarde’, dat het hem aan het ‘ras, bloed en bodem’ van het nationaal-socialisme deed denken. Schilders opponent oordeelde in scherpe bewoordingen ‘nimmer het modernisme zoo duidelijk op klompen de kerk [te hebben] horen binnenstappen’[82.] als in Schilders theologie.[83.]

Schilder nam Noordmans de scherpe veroordeling van zijn theologie allerminst kwalijk, maar reageerde tussen 24 januari en 12 juni 1936 op Noordmans' bijdragen in *De Reformatie* met een uitvoerige reeks van liefst zeventien artikelen. Schilder begon met op te merken, dat hij

81. Zie noot 76, pag. 76.
82. Zie noot 76, pag. 50.
83. Ten aanzien van J.H. Gunning jr., één van de vaders van de ethische theologie, ervoer Noordmans dezelfde distantie, die hij bij Schilder jegens Kuyper constateerde. Zie zijn artikel ‘Twee kerkelijke richtingen’ in *Geestelijke perspectieven*, Amsterdam, 1930: ‘Gunning heeft de eenheid des levens, die hij slechts profetisch wilde grijpen, toch nog te strak gespannen en waarheid en leven te direct op elkaar betrokken. Nieuwe afgronden hebben zich voor ons geslacht geopend en het is niet meer mogelijk den cosmos nog zoo harmonisch te zien als hij.’ Om er echter de met het oog op zijn waardering voor Barth interessante opmerking aan toe te voegen: ‘Wie wil kan de profetie van dit alles bij Gunning zelf lezen. Overal slaat bij hem de bliksem van het oordeel door de levensvormen heen.’ (pag. 107)
De suggestie van W.G. de Vries en J.J.C. Dee, dat Noordmans in *De Reformatie* op een kerkelijke procedure inzake Schilder heeft gezinspeeld, berust op een misverstaan van Noordmans' bedoeling. Zie: W.G. de Vries, ‘Schilder en de Vrijmaking’, in: De Bruijn en Harinck, *Geen duimbreed!*, pag. 168 en Dee, *K. Schilder*, pag. 366.
Zie: O. Noordmans aan C. Veenhof, 7 september 1947: ‘Als buitenstaander - wat iemand als nederl. hervormde toch ook weer slechts ten deele is - leek mij en lijkt mij dit uiteengaan [in 1944] zoo onnoodig, zoo jammer, zoozeer het gevolg van fatale misverstanden, dat ik er bijna geen woorden voor heb. Ik bedoel niet dat er geen verschilpunten zijn. Die heb ik van jongs af waargenomen in deze beide kringen. Ik ben opgegroeid bij “De Heraut” en heb nog een correspondentie van mijn vader met Kuyper over den doop uit de 80-iger jaren. Maar dat hierover een kerksplitsing moest ontstaan, lijkt mij zoo'n raadselachtig iets, dat ik moeite heb het als een feit te aanvaarden.’ *Archief-Veenhof*.

Noordmans artikelen, na zijn vruchteloze confrontaties met Haitjema en Miskotte, ervaren had als ‘een oase in de woestijn’.[84.] Noordmans had hem evenwel uit zijn tent gelokt met forse kritiek en scherpe conclusies, die Schilder niet onbeantwoord wilde laten. Liet hij inderdaad de cultuur opgaan in de religie? Het leek er volgens Schilder niet op.

Hij erkende, dat hij zich de verhouding tussen geloof en cultuur consequenter had ingedacht dan Kuyper. Hij wilde haar niet in Gods verbond met Noach na de zondeval, maar in het paradijs funderen. Redenerend vanuit het radicaal karakter van de zondeval, had Kuyper gesteld dat de wereld in bepaalde opzichten nog ‘meeviel’, terwijl Schilder in een ontadelde cultuur een ‘soort van neutrale zone’[85.] tussen kerk en wereld niet meer kon aanvaarden en beide vanuit de schepping beschouwde als het ene eigendom van God. De wereldoorlog had Barth ertoe gebracht het evangelie hoog te houden door het *tegenover* de wereld te stellen, als haar oordeel. Schilder meende dat deze tegenoverstelling, ondanks de schijn van het tegendeel, het evangelie haar betekenis ontnam. Het evangelie stond niet tegenover het leven als zodanig, maar alleen tegenover het ‘ellendige, verwrongen leven’; Christus in Zijn lijden ‘snakt naar leven en naar licht, naar jeugd en naar bloei, naar onsterfelijkheid en verzadiging van vreugde’.[86.]

Deze nauwe en positieve betrekking tussen God en de wereld bij Schilder vormde een opvallend element in zijn reeks over Noordmans' beschouwingen. Hij maakte daarbij in *De Reformatie* voor het eerst nadrukkelijk gebruik van het in de gereformeerde theologie zo vertrouwde begrip *verbond*, dat één van de sleutelwoorden in zijn theologie zou worden.[87.] Hij noemde het verbond ‘een zeer behou-

84. Zie noot 76, pag. 85.
85. Zie noot 76, pag. 126. Zie ook de opmerking die Schilder later in deze polemiek maakte: ‘En voorts meen ik, dat tusschen dr. Kuyper en mij hoofdzakelijk dit het verschil is, dat ik, door terug te gaan naar dr. Kuypers grondgedachten, en daaraan consequenter theoretische heerschappij te geven, dan hij in zijn “Gemeene gratie” deed, den bodem, waarop ook hij stond, theoretisch *nog wat vaster* maak, dan hij het heeft gedaan.’ (noot 76, pag. 129)
86. Schilder, *Licht in den rook*, Delft, 1926, pag. 165, 166.
87. Hoewel het woord verbond uiteraard ook in het vroege theologische werk van Schilder voorkomt, kreeg het begrip de voor hem zo kenmerkende invulling van *historische* verhouding tussen God en mens eerst in de derde druk van *Wat is de hel?* uit 1932, en met name in *Wat is de hemel?* uit 1935. Zie: S.A. Strauss, *‘Alles of niks’ - K. Schilder oor die verbond*, Pretoria, 1982, pag. 65-70, 79-85.

dend gereformeerde gedachte'[88.] tegenover de transcendentale visie van Barth, omdat het een wederzijds verkeer tussen God en mens aanduidde, de gehele geschiedenis door: 'Christus bezweert ons, ook vast te houden aan zijn mensch-zijn, dus aan treden van Hem in de historie, aan een ante en een post, en *dáárdoor* eerst aan een nunc.'[89.] Religie en cultuur scheiden betekende volgens Schilder breken met een grondtrek van het verbond.

Schilder gaf tevens een nieuwe invulling aan het verbondsbegrip. Hij legde een sterk accent bij de activiteit van de mens in het verbond: 'Het is aan dit verbond, en daaraan alleen te danken, dat in het begrip "*mede*arbeider" de praepositie "mede" *niet* "cum grano salis" genomen behoeft te worden.'[90.] De inzet en activiteit van de gehele mens op elk levensterrein vormde de voorwaarde van verbondsverkeer.

Schilder eindigde minder scherp dan Noordmans, maar op zijn beurt toch eveneens afwijzend jegens zijn tegenstander: 'Het gaat mij aan het hart, dat een zóó begaafd denker als dr. Noordmans, een zóó gaaf polemist als hij, weliswaar zoo kort en krachtig in formule brengen kan wat de grondgedachten zijn der hedendaagsche theologieën van onderscheiden origine, doch in het weergeven van hedendaagsche "neo-calvinisten" zóózeer gehandicapt is door misverstanden. Neen, 't was geen pathos, toen ik zei, dat mij dat aan het hart ging. Want in zijn theologie zie ik den ouden daemon van het *dualisme* weer.'[91.]

Het omvangrijke antwoord op Noordmans compacte artikelen moet Schilders gesprekspartner de lust ontnomen hebben opnieuw te reageren: Schilder trok een bouwwerk van eigen gedachten op, waarbij de lezer de indruk had dat hij de aanleiding voor zijn schrijven vergat: te komen tot een *gedachtenwisseling* met de begaafde dr. Noordmans.[92.] Noordmans antwoordde helaas niet meer op Schilders uitvoerig tegenbetoog, dat ruim stof tot discussie had kunnen bieden, zodat de

88. Schilder, *Dictaat Credo*, pag. 19.
89. Zie noot 88, pag. 9.
90. Zie noot 76, pag. 107, 108.
91. Zie noot 76, pag. 137.
92. Na drie maanden lang wekelijks naar aanleiding van Noordmans' artikelen te hebben geschreven, kwam Schilder eerst in zijn slotartikelen aan de zakelijke beantwoording van Noordmans toe. Zie ook: K. Schilder aan L. Smit, [Parijs], [maart 1936]: 'Zoudt u mij even p.o. willen zenden de *2 nrs*. waarin dr. Noordmans zelf geschreven heeft? Ik wil er een eind aan maken en moet daarom nu nog enkele opmerkingen van hem zelf beantwoorden.' *Archief-Schilder*.

eigenlijke gedachten wisseling ontijdig werd afgebroken, in feite nooit begonnen is. Beide theologen was het toch kennelijk méér te doen om het weergeven van eigen theologisch standpunt, dan om in te gaan op de redenaties en analyses van de ander.

Desondanks was hun confrontatie een opmerkelijke gebeurtenis in het destijds door zoveel versperringen gehinderde contact tussen hervormde en gereformeerde theologen. De *poging* tot contact was dan toch maar gedaan, en nog wel op initiatief van Schilder! Zoals Schilder vandaag tot de voornaamste gesprekspartners van Noordmans gerekend wordt,[93.] zo was Noordmans voor hem een belangrijke gespreksgenoot: de eerste geestverwant van Karl Barth met wie Schilder een poging deed in open discussie te komen, al was, blijkens het niet meer antwoorden van Noordmans, de tijd daartoe kennelijk nog niet rijp. Noordmans opmerkingen stimuleerden Schilder om zijn gedachten over cultuur nader in verband te brengen met zijn opvattingen over verbond en schepping. Hij stelde zich daarbij opnieuw zelfstandig op jegens Kuyper: 'Waarheid is intusschen, dat het zoover *moest* komen onder gereformeerden: dat men n.l., om de *hoofdzaak* van Kuyper vast te houden, in *bepaalde bijzaken* van hem af *moèt* wijken. Wie het anders zegt, plaatst ons voor de pijnlijke vraag, of hij inderdaad gelooft heeft, dat men kon blijven repeteeren, wat dr. A. Kuyper gezegd heeft.'[94.]

Aan de vooravond van de generale synode van 1936 heeft Schilder dus in zijn antwoord aan Noordmans zijn standpunt opnieuw gepreciseerd, ook voor gereformeerden, die volgens hem 'zich ook weer in de laatste maanden, blijkens persverslagen stooten aan het evangelie, zoover het in "De Reformatie" weer verstaan wordt'.[95.]

*

Niet alleen strikt theologische vragen beheersten echter de aandacht van Schilder. Zijn belangstelling richtte zich tevens op wat zich onder de brede massa afspeelde. De Statenverkiezingen van april 1935 hadden geen stemmenwinst opgeleverd voor de Antirevolutionaire Partij of een van de andere regeringspartijen, maar wel voor de ontevrede-

93. Redactie, 'Verantwoording', in: O. Noordmans, *Verzamelde werken*, deel 4, pag. 7, 8.
94. Zie noot 76, pag. 123.
95. Zie noot 76, pag. 137.

nen, vooral voor de Nationaal-Socialistische Beweging onder leiding van ir. Anton A. Mussert (1894-1946), die voor het eerst aan de Statenverkiezingen deelnam.

De verkiezingsuitslag leek voor deze politieke beweging het begin van een opgang, waardoor meer dan voorheen met haar rekening gehouden zou moeten worden. Werden de vertrouwde politieke verhoudingen onder invloed van een internationaal veldwinnende ideologie ook in Nederland bedreigd?

Met de strikt politieke zijde van deze vraag hield Schilder zich in *De Reformatie* nauwelijks bezig. Hij was meer geïnteresseerd in de Nationaal-Socialistische Beweging als geestesstroming, met name vanwege haar beroep op het christendom, haar aantrekkingskracht op sommige gereformeerden en tevens 'omdat wat tegenwoordig uit den theologischen hoek komt, direct ingrijpt op politieke en sociale actie, en dus òf bouwt, òf breekt, ook op dit terrein'.[96.] Om deze laatste reden keerde hij zich sinds 1935 scherp tegen een binnen de Gereformeerde Kerken niet talrijke, maar toch groeiende groep leden die sympathie had voor de Christelijk-Democratische Unie (CDU). Deze partij had in de ogen van Schilder, door de christelijke politiek als zodanig ter discussie te stellen, haars ondanks feitelijk de weg voor veel gereformeerde jongeren mede naar het nationaal-socialisme geopend.[97.]

Schilder heeft de NSB te vuur en te zwaard bestreden. Hij begreep dat het elan van deze beweging tot de verbeelding sprak van hen uit de naoorlogse generatie, die binnen de vastliggende politieke verhoudingen van de jaren dertig van het 'praatparlement' geen uitweg uit de politieke en sociale malaise verwachtten.[98.] De geesten schenen rijp

96. Schilder in een bespreking van het tweewekelijks orgaan *Nederland Waakzaam* van het comité voor christelijke volkslectuur 'Pro patria et regina', in *De Reformatie*, XVI, 11 oktober 1935, pag. 16.
97. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, XV, 20 september 1935, pag. 415: 'Maar omdat juist hun opvatting omtrent kerk en wereld, kerk en koninkrijk Gods, natuur en genade, anderen gedreven heeft naar de N.S.B., e.d., zullen zij tegen de N.S.B, niet principieel kunnen strijden.'
Zie ook: H.J. Langeveld, *Protestants en progressief. De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946*, Den Haag, 1989, pag. 320-324.
98. Schilder, *De Bazuin*, 13 september 1935: 'Hoeveel zouden er onder de tegenwoordige N.S.B.-ers en C.D.U.-ers zijn, die *thàns* in hun pers aan de gereformeerde predikanten toeroepen, dat zij vooral niet "buiten hun boekje" mogen "gaan", maar die vóór een jaar of 20, 15 als "jongeren" in de Gereformeerde Kerken hardop liepen te klagen, dat de kerk niets deed aan den politieken en socialen nood.'

voor een radicale politieke oplossing. Zoals steeds, verwierp Schilder die overtuigingen en mentaliteiten het felst, die hem het diepst troffen. Schilder onderkende dat het nationaal-socialisme de moderne mens trachtte te winnen met een appèl op zijn ressentimenten. In reactie daartegen trachtte hij zijn lezerspubliek te winnen voor een opnieuw beleefde gereformeerde overtuiging, waarin de klassieke termen geladen werden met dynamiek en daadkracht.

Diverse *Reformatie*-medewerkers publiceerden na april 1935 aanhoudend over allerlei aspecten van het nationaal-socialisme en gaven het weekblad een sterker politiek accent dan voordien het geval was.[99.] Ir. B. ter Brugge, leraar aan het christelijk lyceum te Almelo, schreef regelmatig in kritische zin over de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen in Hitler-Duitsland; de historicus drs. H. Smitskamp behandelde in diverse hoofdartikelen het nationaal-socialistische begrip van de geschiedenis; de oud-testamenticus dr. W.H. Gispen[100.] besprak uitvoerig het antisemitische boek *Der Mythus des XX. Jahrhunderts* van Alfred Rosenberg en ds. M. Vreugdenhil wees op het veelvuldige beroep, dat onder het antisemitische nazi-bewind - 'het nieuwe Duitsche heidendom'[101.] - werd gedaan op Marcion en diens minachting van het Oude Testament. De anti-nazistische opstelling van *De Reformatie* bleef niet lang onopgemerkt, ook niet bij de autoriteiten in Duitsland.[102.]

99. J. Ridderbos Nic.zn., 'Schilder en de Tweede Wereldoorlog', in De Bruijn en Harinck, *Geen duimbreed!*, pag. 84-93, schrijft terecht, dat Schilder niet aan één stuk tegen het nationaal-socialisme heeft geschreven, maar besteedt geen aandacht aan het feit, dat onder zijn redacteurschap in *De Reformatie* aanhoudend kritische publikaties over het nationaal-socialisme verschenen.
100. Vanaf 17 januari 1936 ontbrak de naam van dr. W.H. Gispen in de lijst van *Reformatie*-medewerkers.
101. Aldus M. Vreugdenhil, 'Marcion, het evangelie van den vreemden god', *De Reformatie*, XVI, 20 maart 1936, pag. 209.
102. Schilder meldde in zijn artikel 'Onder de "vrijheid" en de "opvoeding tot zelfbewustheid" van de nationaal-socialisten' in *De Reformatie* van 31 januari 1936, dat een Duitse predikant - het betrof H.P.F.C. Graefe (1871-19??) -, die reeds jarenlang *Reformatie*-lezer was, zich die maand door de toenemende terreur gedwongen had gezien zijn abonnement op te zeggen. Schilder citeerde diens uit veiligheidsredenen omzichtig gestelde briefkaart aan de uitgever in zijn geheel, maar vermeldde uiteraard niet de afzender, (pag. 140)
Zie: L. Smit aan K. Schilder, 21 januari 1936: 'Hierbij een briefkaart van ds. Graefe; zeker vrees voor de lange armen van de Duitsche Christenen?' *Archief-Schilder*.
Schilder, publiceerde in zijn artikel '"De Reformatie" verboden lectuur' in *De Reformatie* van 14 januari 1938 een brief, waarin een lezer meldde, dat aan de grens bij Emmerich enkele nummers van *De Reformatie*, die hij als reislectuur bij zich gestoken had, door de *Polizeibehörde* in beslag genomen waren, omdat in de artikelen van Ter Brugge een 'Hetze gegen Deutschland' was opgemerkt, (pag. 164)
In mei 1938 waren veertig Nederlandse periodieken in Duitsland verboden; daaronder waren enkele dag- en weekbladen van linkse signatuur, maar niet *De Reformatie*. Zie: Paul Stoop, *Niederländische Presse unter Druck. Deutsche auswärtige Pressepolitik und die Niederlande 1933-1940*, München, 1987, pag. 202.
Vanaf begin 1938 werd door de Duitse overheid belemmerd dat haar onderdanen buitenlandse periodieken lazen, door het overmaken van abonnementsgelden naar het buitenland te verbieden. Zie: *De Reformatie*, XX, 5 april 1940, pag. 218.

Schilder onderhield contacten met gereformeerde predikanten in Duitsland. Hij bezocht in september 1935 het 'nieuwe' Duitsland en liet zich door hen op de hoogte stellen van de moeilijkheden, waar de kerk mee te kampen had.[103.] In het nummer van 11 oktober liet hij door een kennis in Waldeck genomen foto's afdrukken, met borden waarop de tekst te lezen was: 'Juden betreten diesen Ort auf eigene Gefahr.' Veenhof had in april 1935 gesuggereerd een in Duitsland werkzame predikant als correspondent voor Nazi-Duitsland aan te trekken.[104.] Maar wie durfde dit waagstuk aan? Het was ds. J. van Raalte (1894-1982), sinds 1928 predikant te Laar (Bentheim), die op Schilders verzoek inging. Zijn uitgesproken anti-nazistische artikelen over 'Het Duitsche Nationaal-socialisme', die hij tussen 15 november 1935 en 31 januari 1936 in *De Reformatie* publiceerde, liet hij veiligheidshalve onder het pseudoniem B. te O. plaatsen.[105.] In deze artikelen, waarvan hij de geschreven tekst, verstopt in de zadelstang van zijn fiets over de grens naar Nederland smokkelde en eerst daar verzond,

103. Joh. den Ouden, predikant te Campen (Duitsland) meldde in zijn brief van 4 september 1935 aan C. Veenhof, dat deze met Schilder op 12 september 1935 onder anderen zijn collega A. Brink zou bezoeken, predikant van de Altreformierte Kirche te Emden. Den Ouden schreef geregeld aan Veenhof, die hij uit zijn studietijd te Kampen kende, over de moeilijke positie van de kerken onder het nationaal-socialisme. *Archief- Veenhof*.
104. C. Veenhof aan K. Schilder, 18 april 1935. *Archief-Veenhof*.
105. Aldus G. van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, Utrecht/Antwerpen, 1973, pag. 198, die deze informatie van Van Raalte kreeg. Ook in mei, juni en juli 1937 publiceerde Van Raalte enkele artikelen in *De Reformatie*, over de strijd van de kerk en het christelijk onderwijs onder het nazi-regime. Hij kon dat toen wel onder zijn eigen naam doen, omdat hij inmiddels naar Coevorden in Nederland was verhuisd.

behandelde hij de vraag of het Duitse nationaal-socialisme christelijk was. Hij beantwoordde deze vraag ontkennend en waarschuwde, met een verwijzing naar het Duitse voorbeeld, gedurig tegen de NSB in Nederland: 'Laat ons niet denken: Het kon nog wel meevallen!'[106.] Scherp keerde Van Raalte zich tegen de jodenhaat en uitvoerig somde hij de verordeningen en feiten op, waardoor de kerk in Duitsland de laatste jaren in de verdrukking was gekomen en ook hoe en door wie daartegen werd geprotesteerd. Opmerkelijk daarbij was, dat de naam van Barth niet werd vermeld.[107.] Van Raalte gaf er blijk van de ontwikkelingen in Duitsland hoogst ernstig te nemen, ook voor de toekomst van Nederland.

Terwijl de hervormde socialist W. Banning (1888-1971) de opkomst van het nationaal-socialisme uit de Duitse teleurstelling over het vernederende verlies van de Eerste Wereldoorlog verklaarde en het dus in Nederland weinig kans gaf,[108.] vormde de nationaal-socialistische ideologie volgens Schilder een wezenlijk gevaar voor ons land. Na vermelding van enkele berichten over provocaties tegen de kerk in Duitsland schreef hij op 25 oktober 1935: 'Het is goed, de nationaal-socialisten te zien in de consequenties van hun beginselen. Die consequenties móéten volgen; daarom zullen we, om nederlandsche oogen te helpen openen, verder gaan met zulke berichten.'[109.]

106. B. [J. van Raalte], 'Het Duitsche nationaal-socialisme', *De Reformatie*, XVI, 6 december 1935, pag. 77.
Zie over Van Raalte: pag. 387, noot 37.

107. Buskes betreurde het dat Schilder geen aandacht besteedde aan Barths protest tegen de 'Deutsche Christen', in *Theologische Existenz heute!* (juni 1933) en *Für die Freiheit des Evangeliums* (oktober 1933). Zie zijn brief aan Schilder van 11 december 1933, gepubliceerd in *De Reformatie*, XIV, 15 december 1933, pag. 82.
Schilder verweerde zich met de opmerking, dat Barth in theologisch opzicht geen nieuws bood. In zijn *Selbstdarstellung* (1964) nuanceerde Barth: 'Ik zelf heb me niet veranderd: maar de ruimte en de resonantie van de ruimte waarin ik moest spreken, waren geweldig veranderd.' (Busch, *Karl Barth*, pag. 207) Dit element heeft Schilder in 1933 niet in rekening gebracht, ook later niet en zijn leerlingen evenmin. Hij waarschuwde voor de invloed van de dialectische theologie op Nederlands politiek terein. Daarbij deed de feitelijke Duitse politieke situatie voor hem niet ter zake.

108. W. Banning, *Het nationaal-socialisme*, Arnhem, 1932.

109. Schilder 'Staatstirannie over de kerk', *De Reformatie*, XVI, 25 oktober 1935, pag. 26.
In augustus 1937 uitte prof. dr. H.J. Pos het verwijt, dat sommigen om ondergeschikte redenen niet tegen het nationaal-socialisme wensten te strijden in het Comité van Waakzaamheid, en verkozen vanuit de 'veilige verte' tegen dit gevaar te waarschuwen. Schilder voelde zich aangesproken en antwoordde Pos in de 'Persschouw' van 3 september 1937: 'Er zijn er ook, ik weet het uit de beste bron, die bezwaar hadden mee te doen, zonder de "*veilige* verte te kiezen"; ze meenden alleen maar, dat de relatiefstelling van wat in den grond hùn bezwaar tegen het nationaal-socialisme was, zelve één van zijn oorzaken kon zijn in Nederland en elders.' (pag. 402)
Zie: Langeveld, 'Van gereformeerd hoogleraar tot voorzitter van het Comité van Waakzaamheid', pag. 54.

In vervolg op tegen het NSB-lidmaatschap gerichte besluiten van de kerkeraad van Rotterdam-Delfshaven en de classis Leiden riep hij daarom in *De Reformatie* openlijk op de kerkelijke tucht toe te passen op gereformeerde NSB-leden. Hij ging hiermee een stap verder dan de generale synode te Middelburg van 1933, die geen algemene veroordeling had uitgesproken tegen het NSB-lidmaatschap, maar had aangeraden elk geval afzonderlijk te bezien. De vraag werd nu door sommigen gesteld of Schilders oproep wel strookte met die synode-uitspraak en of het lidmaatschap van een politieke partij als zodanig een kerklid censurabel maakte.[110.] Maar wanneer enkel per geval zou mogen worden geoordeeld, werd de kerk volgens Schilder van haar geestelijke kracht beroofd en dat kon de Middelburgse synode in geen geval beoogd hebben. Reeds op 13 april 1934 had hij geschreven, dat de kerk inderdaad niet moest generaliseren door ieder lid van deze beweging zonder meer onder de tucht te plaatsen,[111.] maar in 1935 stelde hij met nadruk, dat ze evenmin moest generaliseren, door geen enkel lid op het lidmaatschap van deze beweging aan te spreken: 'In zulke gevallen hoort de kerk haar leden *persoonlijk* in de oogen te zien. Persoonlijk. Natuurlijk. Maar dan ook *zien*. In de oogen zien.'[112.]

Schilders pleidooi voor tuchtoefening jegens NSB-leden ontging de leiding van deze beweging niet. Op 25 januari 1936 werd Schilder in *Volk en Vaderland*, het dagblad van de NSB, heftig bestreden door de gereformeerde NSB-er E.J. Roskam Hzn. in een 'Open brief aan onze gereformeerde volksgenooten', die ook los werd verspreid.[113.] Inmid-

110. Schilder onderschreef in zijn 'Persschouw' in *De Reformatie* van 13 april 1934 dr. K. Dijks verdediging van de uitspraak van de classis Leiden, dat het lidmaatschap van de Gereformeerde Kerken en van de NSB niet zijn te verenigen, (pag. 223)
111. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, XIV, 13 april 1934, pag. 223.
112. Schilder, 'De N.S.B.-vos preekt de passie', *De Reformatie*, XV, 23 augustus 1935, pag. 378.
113. Zie: Harmjan Dam, *De NSB en de kerken*, Kampen, 1986, pag. 125-136. Roskam motiveerde zijn open brief in een schrijven aan de generale synode van 1936 als volgt: 'Toen de leugentaktiek op vele kansels en vooral in de kerkelijke pers geen einde nam, toen men maar door bleef gaan de kerkeraden op te hitsen tegen de N.S.B., toen men maar aldoor ons staatsvergoding toeschreef, toen prof. Schilder alleen oppervlakkige gedachten, in een waas van schijngeleerdheid hullend, aan ons arm gereformeerd volk ten beste gaf, zich daar dik voor liet betalen en de gereformeerde kansels mee ontheiligde, meende ik, ten einde raad, daar een krachtig protest tegen te moeten doen hooren.' (pag. 133)

dels poogde de NSB wel te werken aan de verbetering van haar christelijke naam. In maart 1936 verscheen brochure V, 'Staatkundige richtlijnen', die de als evident anti-christelijk bekritiseerde brochure III van januari 1933 verving. Schilder schonk uitgebreid aandacht aan deze manoeuvre van de NSB. Hij schreef, '*dat natuurlijk dit heele gebaar niets om het lijf heeft*. In gewone gevallen wordt een beweging ontbonden, als de grondslagen vallen. Dat de N.S.B. niet, zooals Christus doet, aan haar leden met klare stem, met groote letters vraagt: *wilt gijlieden niet heengaan?*, dat bewijst dat er niets veranderd is.'[114.] En hij vatte zijn bezwaar tegen de NSB kernachtig samen: 'Wij weten, dat gij een staat wilt creëeren, volgens wat gij, tegen onze geloofsovertuiging in, nog steeds noemt "de groote *hervormings*beginselen" daar in Italië en Duitschland; wij weten, dat gij ons allen als individuen, wij zeggen liever als ons ambt bedienende profeten, priesters en koningen van Zondag XII van Heidelb. Cat., *lager noemt dan uw "Staat";* wij weten dat gij de zaken van godsdienst- en gewetensvrijheid, en ook van den christelijken godsdienst "logisch" ziet als "het eerste programmapunt" "ten aanzien van de *cultuur*"; en wij kunnen ons nauwelijks van een glimlach onthouden.'[115.]

Schilder hoopte met zijn bestrijding van de NSB te bereiken, dat de in augustus 1936 bijeenkomende generale synode van de Gereformeerde Kerken het gevaar van deze ideologie zou onderkennen en tot een aanscherping van de synode-uitspraak van 1933 zou besluiten. Hij zou op dit punt een belangrijk succes boeken, mede als gevolg van zijn rusteloos schrijven in *De Reformatie*.

*

De polemiek die Schilder in 1935 en 1936 naar verschillende zijden zocht en opriep maakte gereformeerden, die dit alles met belangstel-

114. Schilder, 'De "leider" capituleert...', *De Reformatie*, XVI, 13 maart 1936, pag. 203.
115. Zie noot 113, pag. 204.

ling volgden, duidelijk, dat de wijze waarop Schilder sinds april 1935 de redactie van *De Reformatie* voerde van ingrijpende betekenis was voor de verhoudingen binnen de Gereformeerde Kerken. Dit effect werd niet alleen, en zelfs niet in de eerste plaats, teweeg gebracht door de inhoud van zijn artikelen, want slechts een betrekkelijk klein aantal gereformeerden las Schilders wekelijkse perspublikaties. Minstens zozeer strekte Schilders invloed zich uit via zijn preken en die van zijn leerlingen.[116.] Niet alleen via *De Reformatie*, maar ook via de prediking kreeg een vernieuwingsbeweging rond Schilder ingang in de Gereformeerde Kerken.

De betekenis van *De Reformatie* in deze ontwikkeling was, dat het blad zich na de redactiewijziging onverbloemd voor de vernieuwing uitsprak, waardoor de school van Schilder na april 1935 met een eigen orgaan en zelfbewuster dan voorheen in de Gereformeerde Kerken naar voren kon treden en bij sommigen de indruk van een gestaag groeiende 'partij' binnen de kerken wekte. Hoe relatief klein de lezerskring van *De Reformatie* ook was in een kerkelijke kring van ruim zeshonderdduizend leden, na 1935 werd het weekblad het concentratiepunt van een vernieuwingsbeweging, die mede vanaf de kansel haar invloed op de kerkleden uitoefende.

Dat Schilder met zijn streven grond onder de voeten kreeg, bleek tevens uit de verschijning sinds mei 1936 van een nieuw landelijk kerkelijk orgaan: *Pro Ecclesia, weekblad ten dienste van het gereformeerde leven in Nederland*. Dit blad onder redactie van ds. I. de Wolff te Enschede stelde zich tot doel 'de reformatorische gedachten van de hoofdleiders van ons gereformeerde volk te brengen onder dat volk in een voor haar verstaanbare taal'.[117.] Al spoedig bleken met die 'hoofdleiders' Schilder, Dooyeweerd, Vollenhoven en A. Janse bedoeld te worden; het blad populariseerde hun denkbeelden en koos krachtig hun partij.[118.]

Een en ander bracht Schilder niet ten onrechte tot de conclusie, dat hij met zijn blad na de opening van de aanval tegen H.H. Kuyper, de

116. Zie: A.Th. van Deursen, 'Schilders boodschap', in: Puchinger, *Ontmoetingen met Schilder*, pag. 48-51; F.H. von Meyenfeldt, 'Schilder, de man op de kansel', in: De Bruijn en Harinck, *Geen duimbreed!*, pag. 172-177.
117. *Pro Ecclesia*, 1 mei 1936.
118. H.J. Heida aan F.W. Grosheide, 1 juli 1936: ''t Schijnt toch wel, dat het aantal geavanceerden in de nieuwe richting onder de jongeren niet gering is en het geheele complex Vollenhoven-Schilder komt mij nogal invloedrijk voor; niet gering te schatten.' *Archief-Grosheide*.

vuurproef had doorstaan. *De Reformatie* stond meer dan tevoren in het centrum van de belangstelling en Schilder had zijn vooraanstaande kerkelijke positie bevestigd.

Maar er was ook, soms nauwelijks verholen, soms openlijke ergernis, stille bezorgdheid en weerstand, die Schilder niet steeds op juiste waarde schatte. Hij was na 1930 met succes zijn eigen gang binnen gereformeerde kring gegaan, maar hij miste een bevoegde raadgever, die de groeiende reserve jegens hem en *De Reformatie* gedurig analyseerde en hem hielp te overwegen hoe daarmee in de pers om te gaan. De praktische vraag van kritici, of de gereformeerde kring wel tegen de beproeving van een voortdurende publieke bezinning in deze polemische vorm was opgewassen, was voor Schilder geen probleem. Hij was vooral gericht op de vorming van een eigen geestelijke kring, die hij een zo breed mogelijke uitstraling toewenste. De gereformeerde overtuiging, zoals die door Kuyper 'met zijn levendigen spreektrant'[119.] was verwoord, kwam bij hem inzake kerk en staat tot nieuw leven, vitaal en militant. Schilders polemische artikelen werden door velen gelezen als een religieus reveil, waarvan hij de geestesgesteldheid in het najaar van 1935 tijdens zijn colleges over het Credo aldus vrijmoedig verwoordde: 'Zij die verstandig acht geven ook op de tegenwoordige geestesstroomingen, en die polemiseerend den juisten weg zoeken af te bakenen (op welken weg ik u allen graag wou meetrekken!) zullen geëerd worden in het koninkrijk der hemelen!'[120.] Enkele onderwerpen, die in *De Reformatie* van 1935 en 1936 waren aangesneden, kwamen in 1936 eveneens aan de orde op de generale synode, het driejaarlijkse concentratiepunt van het kerkelijk-gereformeerde leven. Het was voor het eerst dat Schilder als preadviseur een generale synode zou bijwonen, en zijn invloed was toen reeds zo groot, dat de door hem in de pers gestelde thema's de synodale discussies mede beheersten: de verhouding tot het theologische werk van dr. A. Kuyper, het barthianisme en het nationaal-socialisme.

119. Zie noot 88, pag. 43.
120. Zie noot 88, pag. 45.

17. De synode van 1936

De uitkomst van een generale synode is doorgaans moeilijk te voorspellen en wordt, behalve door de nauwelijks vooraf te berekenen keuze van afgevaardigden, mede bepaald door de actuele onderlinge verhoudingen en de sfeer in commissievergaderingen en plenaire zittingen. Dat de generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden van 25 augustus tot 2 oktober 1936 in de Keizersgrachtkerk te Amsterdam, een stille triomf werd voor Schilder, was dus allerminst te voorzien en kon eerst na afloop van de synode per voorlopige conclusie worden vastgesteld.

Later heeft men over deze synode en haar besluiten geoordeeld als de oorsprong van het conflict dat acht jaar later tot de afzetting van Schilder zou leiden, maar in het najaar van 1936 wees nog niets daarop.

Met name drie onderwerpen op de synodale agenda bleken van betekenis voor Schilder en *De Reformatie*: het promotierecht van de Theologische School te Kampen, de tucht over leden van de NSB en de CDU en de onderlinge theologische meningsverschillen. Ten aanzien van de eerste twee onderwerpen meende Schilder na afloop van de synode, dat hij geen beter resultaat had kunnen bereiken, terwijl de besprekingen over de meningsverschillen op het laatste moment een gunstige wending leken te hebben genomen. Gedurende de synodeweken en in de periode direct volgend op de synode was hij tegenover H.H. Kuyper correct, maar in zijn uitlatingen over hem zelfbewust, zoals hij daags na sluiting van de synode ook in een brief aan zijn vriend, de Middelburgse drukker J. Olthoff te kennen gaf: ‘Overigens is 't voor H.H. een duidelijk bewijs, dat hij de leiding kwijt is’.[1.]

De generale synode van 1933 was niet uitvoerig in *De Reformatie*

1. K. Schilder aan J. Olthoff, 3 oktober 1936. Gepubliceerd in Puchinger, *Ontmoetingen met Schilder*, pag. 116, 117.

besproken, hoewel Waterink haar had bij gewoond, maar het blad bood van de synode van 1936 uitgebreide verslagen en directe commentaren.

Op 20 januari 1936 was prof. Hoekstra, hoogleraar in de ambtelijke vakken te Kampen, overleden en op 1 september werd na een middag lang beraadslagen als zijn opvolger benoemd de naast dr. G.C. Berkouwer[2.] op de voordracht geplaatste bekende 51-jarige Haagse predikant dr. K. Dijk. Hij aanvaardde zijn benoeming na een week bedenktijd, waarin hij Schilder bereid vond een vak met hem te ruilen.[3.] Dijk had als jong predikant de eer genoten aan het graf van Kuyper te spreken namens de Gereformeerde Kerken en had binnen gereformeerde kring reeds vele vooraanstaande posities bekleed, maar het begeerde hoogleraarschap was hem tot nu toe ontgaan. Synodevoorzitter ds. J.L. Schouten zinspeelde hierop, toen hij de naast hem aan de moderamentafel gezeten assessor Dijk met zijn benoeming feliciteerde: 'De synode heeft nog mooiere tafels'![4.]

Op 3 september 1936 kwam nog een Kamper benoeming aan de orde. In 1934 was vanuit Kampen een actie gestart voor een extra, zesde hoogleraar. De synode wees deze actie niet af en droeg met algemene stemmen het Kamper curatorium op, een gemotiveerd voorstel inzake de benoeming van een zesde hoogleraar in te dienen, en wel - dit op voorstel van Schilder - op de synode van 1939. Tot die tijd zou tijdelijk een lector in het Latijn en het Grieks worden aangesteld.

2. In de vacature van Hoekstra was in de senaat van Kampen Berkouwer de kandidaat van G.M. den Hartogh en J. Ridderbos. Zie: J. Ridderbos aan F.W. Grosheide, 8 maart 1936. *Archief-Grosheide*.
3. K. Dijk aan C. Veenhof, 14 mei 1941: 'Zelf heb ik in '33 met vrijmoedigheid en vreugde elke poging afgewezen, die mij op de plaats wilde zien, waarop nu Schilder zit. Ik zou in '36 hetzelfde gedaan hebben, wanneer de situatie toen eenzelfde karakter had gedragen; toen heb ik me gegeven, niet omdat ik verandering begeerde, maar om onze Hoogeschool een bedankje te sparen en om te toonen, dat ik haar en in haar de kerken wilde dienen. Te weigeren was mij toen veel gemakkelijker geweest.' *Archief-Veenhof*.
   Op 10 september deelde Dijk de synode mee zijn benoeming te aanvaarden, nadat hij met Schilder het vak geschiedenis van de filosofie had geruild voor diens vak symboliek. Zie: *De Reformatie*, XVI, 18 september 1936, pag. 434. Zie ook: K. Schilder aan mevr. A.J. Schilder-Walter, maart 1943: 'Den Hartogh's *eerste* werk in Kampen was: *mij* vragen, of ik zijn vak wou overnemen. Ik heb dat gedaan (symboliek). Dijk's *eerste* werk was dito. Ik heb ook hem dat pleizier gedaan.' Gepubliceerd in W.G. de Vries, *K. Schilder als gevangene en onderduiker*, Groningen, 1977, pag. 103.
4. *De Standaard*, 11 september 1936.

Daarmee was een leemte opgevuld, ontstaan door het op de synode van 1933 opgeheven lectoraat van dr. J.J. Esser.[5] Schilder was verheugd, dat het zesde hoogleraarschap niet was afgewezen, zo bleek in *De Reformatie* van 11 september: 'Ik vroeg water, maar men gaf mij melk en boter.'[6] Om er jegens de Vrije Universiteit aan toe te voegen: 'Gelijke monniken, gelijke kappen.'

De volgende drie weken leek het alsof Schilder niet meer over de synode schreef. Hij onderbrak zijn reeks 'Indrukken van de generale synode' en schreef in plaats daarvan drie nummers achtereen over de NSB. Nieuwe bezwaren tegen deze beweging bracht hij niet te berde, maar hij wees nog eens op de geestelijke bedreiging die van haar uitging. Alleen voor de zeer enkele lezers, die wisten wat zich in die weken achter de gesloten deuren van de synodale commissievergaderingen afspeelde, waren deze artikelen bijzonder pikant; voor hen waren ze ook allereerst bedoeld.

Voor een goed verstaan van bepaalde gebeurtenissen op en rondom de synode van 1936 is het nodig de gebruikelijke gang van zaken op een gereformeerde synode te kennen. Na de opening werd het werk verdeeld over een aantal commissies, elk bestaande uit een aantal synodeleden en enkele preadviseurs. De commissies bereidden in de enkele weken dat de synode bijeen was per zaak een rapport voor, dat uitmondde in een voorstel voor een synode-uitspraak. Op de synodezitting, die afhankelijk van de aard van het onderwerp publiek of besloten was, werd het rapport besproken en de conclusies met of zonder wijzigingsvoorstellen in stemming gebracht.

Op 25 augustus, de openingsdag van de synode, waren H.H. Kuyper en Schilder als adviseurs toegevoegd aan de elf leden tellende commis-

5. Schilder sprak in zijn artikel 'Een wensch van prof. Greijdanus' in *De Reformatie* van 5 juli 1935 de hoop uit, dat het aan de Theologische School 'te onzaliger ure' afgeschafte lectoraat zou herleven in de verbeterde vorm van een leerstoel patristiek, (pag. 323)
Schilder voerde in *De Bazuin* een financiële actie voor het zesde hoogleraarschap, die in 1938 reeds *f* 25.000,- had opgeleverd. Hij verantwoordde vrijwel wekelijks de bijdragen, die hij hiervoor op preek- en spreekbeurten in het land ontving.
Curieus is in *De Bazuin*, 29 april 1938, zijn verantwoording van een gift voor het zesde hoogleraarschap van *f* 20,- van 'H.H.K. te Bloemendaal'.
6. Schilder, 'Indrukken van de generale synode', *De Reformatie*, XVI, 11 september 1936, pag. 421.

sie III, die was belast met zaken rakende de NSB en de CDU.[7.] Bij deze kwestie stond centraal de vraag van de kerken om een krachtige afwijzing van deze partijen en een uniforme behandeling van de partijleden. Hoe gevoelig deze zaak lag, bleek uit het feit, dat de rapporteur niet zoals gebruikelijk in onderling overleg door de commissie werd aangewezen, maar dat de commissievoorzitter dr. W.A. van Es daarover schriftelijk liet stemmen: met algemene stemmen werd Schilder als rapporteur aangewezen.[8.]

De synodezittingen vielen in twee perioden uiteen. In de eerste periode, van 25 augustus tot 11 september, werd men het in de commissie onderling niet eens: aan het eind van de beraadslagingen stonden enkelen - wie dat waren is niet bekend - aan de zijde van H.H. Kuyper, die op eigen initiatief een rapport had geschreven, waarin hij verdedigde dat op kerkrechtelijke gronden geen verdergaande uitspraak mocht worden gedaan dan het besluit inzake de NSB van de synode van 1933.[9.] De meerderheid koos echter voor Schilders standpunt, dat de kerk zich wel degelijk nader kon en ook moest uitspreken over NSB en CDU. Kuyper schikte zich niet in de stemverhoudingen binnen de commissie en bepleitte, dat zij de synode zou voorstellen 'zich incompetent te verklaren voor een principiële beslissing, en een commisie te benoemen voor advies in dezen'.[10.] Dit betekende, dat deze zaak eerst op de synode van 1939 behandeld zou worden en dat

7. Deze commissie bestond uit de predikanten dr. W.A. van Es, J.A. Berghuis, dr. H. Kaajan, E. Kolthoff en W.H. van der Vegt, de ouderlingen J. van den Berg, W.H.H. van der Born, L. Nijdam, W. Rozeboom, G.J. Vette en R. Zuidema. Kolthoff en Vette wisten als leden van de Altreformierte Kirchen Deutschlands uit eigen ondervinding wat het nationaal-socialisme voor de kerk betekende.
   Zie ook: Langeveld, *Protestants en progressief*, pag. 320-340.
8. C. Veenhof in: Rik Valkenburg, *Wat wij geloven. Discussie-interviews met theologen uit de gereformeerde gezindte*, Veenendaal, 1967, pag. 223: Schilder zei over deze stemming destijds aan Veenhof: 'Ze willen H.H. Kuyper niet want die is deutsch-freundlich, maar ze durven hem dat niet openlijk te zeggen.'
9. Dit ontwerp-rapport heb ik nergens aangetroffen, ook niet in het synodaal archief. Een mogelijke reden daarvoor blijkt uit Veenhofs relaas in Valkenburg, *Wat wij geloven*, pag. 223: 'Schilder schreef het rapport over de N.S.B. Zakelijk vindt u dat in zijn bekende brochure 'Geen duimbreed'. Maar tot ieders verbazing, en ook weer geheel tegen de gewoonte in, schreef H.H. Kuyper er ongevraagd ook één! Er stond boven - het was gedrukt - 'persoonlijk eigendom van de schrijver'. (...) Toen Schilders rapport werd aanvaard nam H.H. zijn rapport in.'
10. C. Veenhof aan A. Janse, 16 oktober 1936. Geciteerd bij Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, pag. 50.

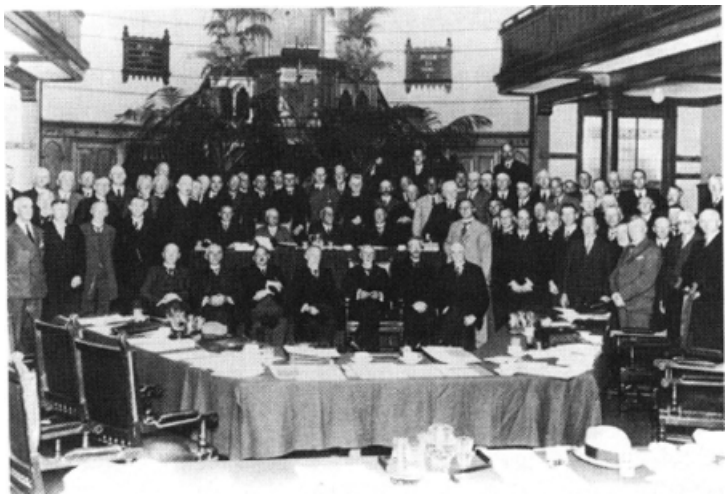

17. De leden en preadviseurs van de generale synode te Amsterdam, 1936. Zittend voor de tafel, van links naar rechts de preadviseurs prof. dr. K. Schilder, prof. dr. J. Ridderbos, prof. dr. V. Hepp, prof. dr. C. van Gelderen, in de leunstoel prof. dr. H.H. Kuyper, prof. dr. F.W. Grosheide, prof. dr. S. Greijdanus en staande prof. dr. J. Waterink; staand links van Schilder prof. dr. G.M. den Hartogh en prof. dr. D. Nauta; staand geheel rechts prof. dr. G.Ch. Aalders.

wenste de commissie op dit vitale onderdeel van de synodale agenda te voorkomen. Zij stemde daarom in met het minder verstrekkende voorstel van de voorzitter Van Es om nog tijdens de synode een ‘commissie van advies’ te benoemen, die zich verder op de zaak moest bezinnen. In deze commissie namen de voorzitters van de vijf synodale commissies en de synodevoorzitter zitting: de predikanten J. Douma, W.A. van Es, H. Meijering, W.W. Meynen, W.L. Milo en J.L. Schouten. Zij nam een door rapporteur Schilder opgestelde memorie tot leidraad.

Daarop trad ruim een week vakantie in, aangezien diverse synodeleden in verband met de opening van de Staten-Generaal op dinsdag 15 september en de overdracht van het rectoraat van de Vrije Universiteit op 16 september verhinderd waren de zittingen bij te wonen. In deze voor Schilder vrije week gaf hij in *De Reformatie* zijn in de commissie ingenomen standpunt weer - zonder dat met zoveel woorden te zeggen, want de zaak was besproken achter gesloten deuren en bovendien

nog in behandeling. Schilder gebruikte zijn blad om druk uit te oefenen op de beraadslagingen van de 'commissie van advies'. Zijn tegenspeler op de synode, H.H. Kuyper, heeft de kracht van deze druk ter dege beseft en plaatste in *De Heraut* van 27 september een antwoord op Schilders artikelen. Zonder dat de lezers van *De Heraut* en *De Reformatie* dat beseften, werd in die weken in algemene termen in het publiek behandeld, wat op dat moment achter gesloten deuren werd uitgevochten.

Schilder verdedigde met een beroep op de groeiende invloed van de NSB en haar voorgewend christelijk karakter, dat de synode het *recht* had de besluiten van de vorige synode inzake de NSB nader te preciseren en aan te vullen. Het bezwaar, dat de kerk zich dan op politiek terrein zou begeven, berustte volgens hem op een misverstand. Een synodale uitspraak inzake NSB, en ook inzake de CDU, zou louter en alleen op kerkelijke gronden rusten. Afgezien daarvan gold, dat noch de NSB noch de CDU volgens hun eigen verklaring politieke partijen waren in de strikte zin van het woord, maar veeleer geestelijke bewegingen. Een publieke uitspraak zou gereformeerde leden van deze partijen dwingen te kiezen tussen de gereformeerde belijdenis en de nationaal-socialistische ordeningen of een in vage termen gestelde christelijke belijdenis.[11.]

Vervolgens beargumenteerde hij, dat NSB-brochure V, die in maart 1936 ter vervanging van brochure III verschenen was, geen principiële wijziging in het standpunt had gebracht, en dat de *noodzaak* de NSB als onchristelijke beweging aan te merken nog steeds aanwezig was.[12.] In een derde artikel lichtte hij de *gronden* voor de afwijzing van de NSB nader toe aan de hand van vier punten: het stellen van het algemeen belang boven het groepsbelang en van het groepsbelang boven het persoonlijk belang, hetgeen in strijd was met de gereformeerde ambtsgedachte; het inschakelingsbeginsel, dat de gewetens- en godsdienstvrijheid aantastte; de herleiding van godsdienst en opvoeding tot culturele kwesties; en het leidersbeginsel. Schilder besloot zijn artikelen met een waarschuwing: 'Men houde toch de oogen open voor de *gevaren*, die de kerk en het koninkrijk Gods loopen, zoodra de N.S.B. tot de macht zou zijn gekomen; waarbij dan met name te

11. Schilder, '"Politieke partij", of nog iets anders?', *De Reformatie*, XVI, 18 september 1936, pag. 428, 429.
12. Schilder, 'Is de N.S.B. "bekeerd" van het standpunt van brochure III?', *De Reformatie*, XVI, 25 september 1936, pag. 436-438.

noemen zijn de onderdrukking van leerstellingen etc. die de eenheid der natie naar nationaal-socialistisch begrip zouden aantasten, de onthouding van bescherming aan den christelijken godsdienst in de koloniën, de opvoeding der jeugd onder directe staatsbemoeiïng, en de vernietiging van het christelijk partijleven.'[13.]

Deze drie elementen, het recht, de noodzaak en de gronden van de kerken zich over deze politieke partijen uit te spreken, waren in de eerste synode-weken in de commissie uitvoerig besproken, zonder dat men het eens was geworden. H.H. Kuyper beklemtoonde in *De Heraut* van 27 september, dat vorige synodes zich tot dusver 'met groote wijsheid en voorzichtigheid' van een oordeel over politieke organisaties hadden onthouden, en eindigde eveneens met een waarschuwing: 'De synode dient daarom wel zeer ernstig de vraag te overwegen, of zij thans den eersten stap op dezen weg zal zetten om zulke politieke organisaties te veroordeelen en zelfs het lidmaatschap van zulke organisaties censurabel te stellen.'[14.]

In de laatste twee synodeweken kwam het rapport van de 'commissie van advies' driemaal in plenaire bespreking; in verband met de bestaande onenigheid gebeurde dit in besloten zittingen, waar het heftig toeging: op 25 september, op 1 oktober en op 2 oktober.[15.] Volgens Hepp deed de tijdsdruk en de vermoeidheid geen goed aan de besluitvorming en betreurden sommige synodeleden later de gang van zaken.[16.]

De 'commissie van advies' had volgens Schilder een slap rapport en slappe conclusies opgesteld, maar een en ander was nog wel zo scherp gesteld, dat de tegenstanders van een kerkelijke uitspraak inzake politieke partijen en van tuchtoefening op basis van partijlidmaatschap zich tegen rapport en conclusies keerden. Omgekeerd dreigde Schilder de slappe conclusies in de pers te bestrijden, indien de synode ze zou aannemen. Daarop volgde een nieuw overleg van Schilder met leden van de 'commissie van advies', dat tot een voor hem bevredigdende bijstelling van de conclusies leidde: 'De *conclusies*', schreef Schilder op 3 oktober 1936 aan Olthoff, 'waar het tenslotte om ging, waren bijna

13. Schilder, 'Nieuwe vlag en oude lading bij de N.S.B.', *De Reformatie*, XVII, 2 oktober 1936, pag. 2-4.
14. *De Heraut*, 27 september 1936.
15. Dam, *De NSB en de kerken*, pag. 145.
16. *Credo*, 20 december 1940.

ongewijzigd van mij afkomstig, al heb ik ze wijselijk niet zelf voorgelezen. Ze laten duidelijk zien, dat de kerkeraden streng moeten optreden, en dat de N.S.B. en ook de C.D.U. zelf duidelijk te veroordeelen zijn.'[17.] Het uiteindelijke resultaat was, dat vier synodeleden blanco stemden, één lid op formele gronden tegen stemde, en vierenveertig leden zich achter de conclusies plaatsten.[18.] Daarop las Hepp, mede namens zijn collegae-preadviseurs Aalders, Grosheide, Nauta en de vóór de stemming vertrokken Kuyper - maar niet namens Van Gelderen en Waterink - een verklaring voor, waarin zij zich uitspraken tegen het besluit om louter het *lidmaatschap* van een politieke partij als grond voor tuchtoefening aan te merken.[19.] Op dit beslissende punt had Schilder de synode aan zijn zijde gekregen, zoals hij in *De Reformatie* van 13 november 1936 schreef: 'Het is de genade Gods over de Gereformeerde Kerken geweest, dat het *lidmaatschap* zelf als oorzaak van nadenken en van kerkelijke handelingen is gezien en gepredikt.'

17. Puchinger, *Ontmoetingen met Schilder*, pag. 117.
18. Hepp, *Credo*, 20 december 1940, meldde ten onrechte, dat 'enkele leden' tegen stemden.
19. De tekst van de verklaring van Hepp c.s. luidt als volgt:
'Ondergeteekenden, bezwaard door het besluit daareven genomen, gevoelen zich gedrongen tot de volgende verklaring.
1. Zij stellen voorop, dat zij uit politieke overtuiging zoowel de N.S.B. als de C.D.U. *onvoorwaardelijk* veroordeelen;
2. Zij zien in die beide organisaties politieke-sociale vereenigingen, op grond van haar officieele bescheiden;
3. Zij blijven daarom bezwaard, dat de synode een uitspraak heeft gedaan, die er huns inziens op neerkomt, dat er bij de kerken op wordt aangedrongen iemand *alleen* om het feit, dat hij zich bij deze organsiaties heeft aangesloten, te censureeren;
4. Zij achten het wel de roeping der kerken om leden, die het rechtstreeksche koningschap van Christus over Zijn kerk aantasten, die de beloften van een zekeren 'leider' doen praevaleeren boven hun gebondenheid aan Schrift en belijdenis, die eenige illegale handeling bedrijven of aan oproerige bewegingen tegen het wettig overheidsgezag deelnemen, die door antimilitairisme gedreven, de gehoorzaamheid aan de overheid weigeren of daartoe opruien, tot voorwerpen van kerkelijke vermaning en tucht te maken;
5. Zij achten het evenzeer geboden, dat de kerken in dezen verwarden tijd nauwlettend toezien hoe organisaties, van welken aard ook, zich in de naaste toekomst ontwikkelen en zoo het mocht blijken, dat deze metterdaad heerschappij willen voeren over de kerk van Christus of haar leden noodzaken den naam van den Heere Jezus te verloochenen of iets te doen wat in strijd is met Schrift en belijdenis haar in de kracht des Heeren te weerstaan en op geloovigen, die zich daardoor laten meesleepen, met teederheid en getrouwheid de sleutelen des hemelrijks toe te passen.' *Synodale archieven van de Gereformeerde Kerken*.

Tijdens de openbare slotzitting van de synode op vrijdagavond 2 oktober werden alleen de conclusies voorgelezen. Volgens de definitieve tekst werd het lidmaatschap van NSB en CDU in strijd geacht met het lidmaatschap van de Gereformeerde Kerken, om welke reden in voorkomende gevallen vermaan moest worden toegepast, waarbij enkele concrete aanwijzingen werden gegeven. Ten slotte werd de hoogleraren, die de door Hepp voorgelezen verklaring hadden ondersteund, maar deze niet publiek maakten,[20.] het recht verleend haar in de *Acta* te publiceren, een recht dat op de synode van 1923 in een dergelijk geval ook aan H.H. Kuyper was verleend.[21.]

Twee weken na deze slotzitting deelde Schilder in *De Reformatie* van 16 oktober mee, dat hij op de synode had besloten een brochure te schrijven, om daarin de 'besluiten tegen de te verwachten en ook reeds losgekomen critiek te verdedigen, en bij de consciëntie van de belijders aan te dringen'.[22.] De conclusies had hij nog op de synode kunnen bijstellen, het rapport trachtte hij nu voor te zijn met een krachtige toelichting op de synode-uitspraak.

De brochure *'Geen duimbreed'!* verscheen reeds half oktober, direct gevolgd door een tweede druk op 31 oktober. In zijn recensie van de brochure vroeg ds. C. Lindeboom zich af of Schilder soms 's nachts doorwerkte, dat hij in enkele dagen werk had verricht, waar een ander weken voor nodig zou hebben.[23.] Hij zat er niet ver naast, al kon Schilder gebruik maken van zijn memorie voor commissie III. Schil-

20. K. Schilder aan J. Olthoff, 3 oktober 1936: De theologische hoogleraren van de Vrije Universiteit hebben zich tegen de synode-uitspraak verklaard 'en zich het recht voor te behouden, er tegen te opponeeren. Toen heeft Meynen hun gezegd, dat dat de beste manier was om de Vrije te vermoorden. Toen hebben ze er nog eens over nagedacht. Resultaat was, dat ze dan *niet* in *openbare* zitting hun verklaring zouden voorlezen, en zouden afzien van publieke oppositie.' Gepubliceerd in Puchinger, *Ontmoetingen met Schilder*, pag. 117.
21. *Acta der generale synode pan de Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden te Utrecht van 21 augustus - 14 september 1923* bevat een protest van H.H. Kuyper tegen het synodebesluit, dat elk gemeentelid wegens het lidmaatschap van de Independent Order of Odd-Fellows als zodanig censurabel was. (pag. 124)
22. Schilder, 'Indrukken van de generale synode', *De Reformatie*, XVII, 16 oktober 1936, pag. 19.
23. C. Lindeboom in zijn recensie van *'Geen duimbreed'!* in het *Noord-Hollandsch Kerkblad* van 13 november 1936.
Volgens C. Veenhof kwam de brochure zakelijk overeen met de tekst van Schilders commissierapport. Zie: Valkenburg, *Wat wij geloven*, pag. 223.

der schreef over de haastige totstandkoming van *'Geen duimbreed'!* op vrijdag 23 oktober aan Veenhof: 'Neem me niet kwalijk, dat ik geen proeven zond. Ik wilde *zoo spoedig mogelijk*. Bleef zondag jl. thuis en heb daarom zaterdag met Jo [de oudste dochter van Schilder] maar zelf even de proeven afgewerkt. Anders had ik vanwege de afstand ± 3 dagen verloren. Ik wil die commissie met zijn knoeirapport vóór zijn (...) Voor de brochure geen cent honorarium en de prijs met 1 kwartje *verlaagd*. Kok wou eerst 1.25 laten betalen. Kun je helpen in Haarlem? Ik wil die miserabele commissie vóór zijn. En ik mag nù hulp vragen voor de zaak.'[24.]

Schilder keerde zich dus in zijn brochure, zonder dat met zoveel woorden te zeggen, zowel tegen Kuyper als tegen het rapport van de 'commissie van advies'. Omdat de debatten over dit onderwerp in comité-zittingen hadden plaats gevonden, beseften alleen de direct betrokkenen dit - maar zij moesten over deze toedracht zwijgen, al viel die plicht sommigen na Schilders gedurfd initiatief zwaar.[25.]

Vermoedelijk naar aanleiding van de in persverslagen vermelde verklaring van de hoogleraren van de Vrije Universiteit, waarvan de inhoud bij het publiek echter onbekend was, ging inmiddels het gerucht rond, dat zij sympathiseerden met de afgewezen politieke partijen. H.H. Kuyper ontkende dit gerucht in *De Heraut* van 1 november 1936: 'De onvoorwaardelijke veroordeeling van beide genoemde organisaties werd ook door hen, die tegen het rapport bezwaar hadden, uitdrukkelijk uitgesproken.' Hij verwees naar de inhoud van de verklaring van de hoogleraren, die, zo schreef hij, 'natuurlijk in de Acta van de synode zal worden opgenomen.'[26.] Op verzoek van drie

24. K. Schilder aan C. Veenhof, 23 oktober 1936. *Archief-Veenhof*. Achteraf stelde de uitgever aan Schilder voor het honorarium voor de twee drukken van de brochure vast te stellen op *f* 300,-. Zie: J.H. Kok aan K. Schilder, 19 februari 1937. *Archief-Schilder*.
25. Het lid van de 'commissie van advies', die de uitspraak over de CDU en de NSB mede had voorbereid, ds. W.W. Meynen, schreef in zijn recensie van *'Geen duimbreed'!* in de *Dordrechtsche Kerkbode*: 'Alleen maar, - waartoe die haast?! terecht is opgemerkt - ik meen in de 'Leidsche Kerkbode' - dat óf het rapport van de commissie te laat, óf prof. Schilders brochure te vroeg is. Nog eens, terecht. Hoe dat nu alles zoo is geschied, valt ook al weer moeilijk in 't publiek te zeggen. Genoeg is 't, dat we hier spreken van misverstand.'
26. Ook Grosheide trachtte in de *Vrije Universiteitsbladen, orgaan van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag*, november 1936, het gerucht te ontzenuwen, dat er onder de hoogleraren waren, die met de NSB sympathiseerden. Voor dit gerucht was in het geval van de hoogleraar dr. A.A. van Schelven alle aanleiding.
Aan de Vrije Universiteit werd de NSB volgens Grosheide rechtstreeks bestreden door prof. mr. A. Anema en prof. mr. P.A. Diepenhorst, terwijl ook Hepp op zijn colleges sociale ethiek deze beweging breed behandelde en bestreed. Indirect voerde de universiteit volgens Grosheide echter een minstens zo belangrijke strijd om de beginselen tegen de NSB: 'Zij bekwaamt jonge menschen om straks in het leven te doen zien, wat eisch is van Gods Woord, wat eisch is van het gereformeerde beginsel. Daardoor meer dan door iets anders treedt het verkeerde in het streven der N.S.B. aan den dag. Zoo dient de arbeid der Vrije Universiteit eerst tot ontdekking en veroordeeling, daarna ook tot opbouw.'
Zie: V. Hepp, *Dictaat sociale ethiek*, cursus 1934-1935, hoofdstuk 'Het nationaal-socialisme in Duitschland', pag. 7-14, en hoofdstuk 'De fascistischnationaal-sociale beweging in Nederland', pag. 14-16. Zijn belangrijkste bezwaren tegen de NSB waren haar niet nader omschreven christelijk karakter, de ongelimiteerde uitbreiding van de staatsmacht en de opheffing van de zelfstandigheid van de samenleving. *Collectie-Collegedictaten*.

van hen - Aalders, Hepp en Nauta - is door de hoogleraren echter op het laatste moment met het oog op 'het heil der kerken' hiervan afgezien.[27.] Toen de *Acta* van de synode, met daarin opgenomen het rap-

27. Aldus verklaarde Nauta, ondertekenaar van de verklaring, op de synodevergadering van 20 september 1939, *Acta der generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden te Sneek van 29 augustus tot 6 October 1939*, Kampen, z.j., pag. 91.
Zie ook: *Credo*, 20 oktober 1939: Hepp en Aalders sloten zich bij Nauta aan; Grosheide en H.H. Kuyper waren die zitting afwezig. De laatste twee onthielden zich ook op deze synode van stemming over zaken de NSB en CDU betreffende (*Acta 1939*, pag. 133).
D. Nauta schreef later, dat deze gemeenschappelijke verklaring van leden van de theologische faculteit van de Vrije Universiteit, ondanks de daartoe geboden gelegenheid, niet in de *Acta der generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden te Amsterdam van 25 augustus tot 2 October 1936* is opgenomen 'om het front in de strijd tegen deze bewegingen [NSB en CDU] niet te breken'. Zie: D. Nauta, 'De theologische faculteit der Vrije Universiteit', in: Th. Delleman (samenst.), *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en haar leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie*, Kampen, 1949, pag. 306.
Ook Hepp schreef in *Credo* van 20 december 1940, dat de hoogleraren 'geen tegenactie in de kerken in het leven wilden roepen' en daarom hun verklaring niet hadden bekend gemaakt. Hij meldde per abuis, dat Nauta de betreffende mededeling op de voortgezette synode van Amsterdam had gedaan.
De synode van 1936 had volgens Hepp geen conformering aan de genomen besluiten geëist en zelfs de gelegenheid geboden tot publikatie van de verklaring. Hij vervolgde: 'Deze soepele houding heeft er m.i. niet weinig toe bijgedragen, dat deze leden hun verklaring niet aan de publiciteit hebben doorgegeven.' Op basis van deze interpretatie speelde Hepp in *Credo* van 27 december 1940 open kaart: 'Wijzelf hebben ons van het besluit van 1936 dadelijk losgemaakt. Wij zijn er in geen enkel opzicht aan gebonden.'

port van de ‘commissie van advies’, eenmaal verscheen, was men Schilders huzarenstuk al vergeten en had zijn brochure zijn werk reeds gedaan,[28.] terwijl het ontbreken van de verklaring van de hoogleraren in de *Acta* door de pers niet werd opgemerkt.

*

Een geheel andere zaak vormden de polemieken die de laatste jaren in de kerkelijke bladen waren gevoerd. Deze hadden aan velen zoveel ergernis gegeven, dat ze op de synode in bespreking werden genomen. En daarmee kwamen tevens de meningsverschillen zelf aan de orde.

Schilder was het met de uiteindelijke beslissing van de synode oneens, dat de meningsverschillen kerkelijk dienden te worden behandeld. Maar hij heeft aanvankelijk vertrouwd op een goede afloop van dit ‘opblazerijtje’, zoals hij op 3 oktober 1936 aan Olthoff schreef: ‘De “leergeschillen” zijn tot kwesties van “opvattingen” gemaakt’, om er geruststellend aan toe te voegen: ‘Komt in orde.’[29.] Hij heeft zich hierin echter danig vergist.

Bij de synode van 1936 was door de classis-Bolsward het voorstel ingediend, belemmeringen voor de actuele bespreking van belangrijke vraagstukken in kerkelijke kring, zoals het gemis aan inleving in de traditie, het zaaien van wantrouwen jegens personen en de onbroederlijke toon in de pers, op een of andere wijze weg te nemen. Uiteraard betrof dit voorstel, afkomstig van dr. A.D.R. Polman (1897-1993), de perspolemieken. Het voorstel was in handen gegeven van commissie I,[30.] waaraan de hoogleraren Greijdanus, Grosheide en Hepp als adviseur waren toegevoegd. Polman overlegde in de wandelgangen met synodeleden over de meest wenselijke wijze om de perspolemieken te beëindigen, met Hepp - Schilder legde hier later de vinger bij[31.] - en met ds. W.H. van der Vegt (1895-1944) te Goes. Met

28. De verkoop van Schilders brochure stond begin 1937 reeds vrijwel geheel stil. Zie: J.H. Kok aan K. Schilder, 19 februari 1937. *Archief-Schilder*.
29. Puchinger, *Ontmoetingen met Schilder*, pag. 116, 117.
30. Deze commisie bestond uit de predikanten W.W. Meynen, P.C. de Bruyn, N. Duursema, D. Hoek en dr. A.D.R. Polman, en de ouderlingen R. Bosma, H. Knook, G.M.A. Laernoes, J.H. Linschoten, A. Scholtens en C. Zwaan.
31. Polman en Van der Vegt verdedigden zich in een brief aan de *Reformatie*-redactie tegen ‘ongegronde veronderstellingen’ inzake de betrokkenheid van Hepp en Kuyper bij de totstandkoming van hun voorstel. Schilder publiceerde de brief, die zijn veronderstelling van Hepps invloed op het voorstel van de beide predikanten eerder bevestigde dan ontkrachtte, in zijn artikel ‘Voorstel-Polman-v.d. Vegt’ in *De Reformatie*, XVII, 22 januari 1937, pag. 132.

hem werd Polman het eens en gezamenlijk dienden zij op 1 september het voorstel in, een commissie op te dragen een *duidelijke uitspraak* te doen in enkele met name genoemde persgeschillen.[32.] Hun voorstel werd tot verrassing van Schilder dadelijk voorgelezen en naar commissie I verwezen. Toen de middagpauze aanbrak, schoot de verontwaardigde Schilder op weg naar de eettafel onmiddellijk Polman aan. Schilder maakte hem duidelijk, dat het beoogde gesprek onder theologen en aan de academie behoorde gevoerd te worden en niet op kerkelijke vergaderingen. Maar Polman hoopte met dit voorstel de polemisten eindelijk eens om de tafel te krijgen.[33.] Hoe Schilder ook praatte, Polman bleef onvermurwbaar.

De synode besloot op woensdag 9 september inzake het voorstel-Bolsward de meerderheid van commissie I te volgen en in het algemeen te vermanen tot liefde, bescheidenheid en zelfbeheersing. Daarna concentreerde de synode-vergadering zich op het concrete voorstel van Polman en Van der Vegt. De meerderheid van commissie I stelde die woensdag voor een deputaatschap van zeven leden te benoemen om de volgende synode van advies te dienen in de door Polman en Van der Vegt genoemde en eventuele andere geschillen - die nu *leergeschillen* heetten. De minderheid van de commissie stelde bij monde van Greijdanus voor het voorstel niet in behandeling te nemen, mede gelet op ongunstige ervaringen opgedaan na de synode van Leeuwarden (1920) met het formuleren van leeruitspraken.

Op 10 september 1936 volgde het publieke debat over beide commissie-voorstellen, aan welke dag Schilder in *De Reformatie* van 16 oktober de bijnaam van ‘onrustige donderdag’ heeft gegeven. Dertien sprekers namen in de eerste ronde deel aan het debat: de predikanten W.W. Meynen, D. Hoek, N. Duursema, dr. A.D.R. Polman, L. van Loon, dr. W.A. van Es, H.W. van der Vegt, dr. J. Thijs, dr. K. Dijk,

32. In het voorstel van Polman en Van der Vegt werden de volgende geschillen met name genoemd: de algemene genade, de pluriformiteit van de kerk, de twee naturen van Christus, de verhouding van kerk en staat, het genadeverbond en het zelfonderzoek, de erkenning van de doop en de onsterfelijkheid van de ziel. Zie: *Acta 1936*, pag. 88.
33. Aldus Polman in: N. Scheps, *Interviews over 25 jaar Vrijmaking*, Kampen, 1970, pag. 24.

en de hoogleraren dr. G.M. den Hartogh, dr. K. Schilder, dr. J. Ridderbos en dr. H.H. Kuyper. Met uitzondering van Duursema, die het voorstel van Greijdanus steunde, stonden alle predikant-sprekers op het standpunt van Polman: 'Het gereformeerde volk wacht op een stormstillende daad der synode.'[34.]

Vrijwel alle hoogleraren stonden kritisch tegenover het meerderheidsvoorstel. Schilder achtte hiermee het voorstel-Bolsward, dat zijns inziens *vrije* bespreking beoogde, 'getorpedeerd', terwijl de kerk met dit voorstel bovendien buiten haar terrein dreigde te treden: 'Men moet niet kippen, die niet-kerkelijk broeden, kerkelijk storen.'[35.] Wat hem betreft moesten de geschillen in vrije argumentatie tot opheldering worden gebracht. Mede daarom wenste hij beslist van *menings-verschillen* en niet van *leergeschillen* te spreken. Ridderbos deelde het bezwaar van Schilder, maar meende toch dat de synode zich nu niet meer van deze zaak mocht afmaken.

Toen kreeg als laatste in de ochtendzitting H.H. Kuyper het woord. Zijn betoog maakte de meeste indruk. Terwijl Ridderbos nog met zekere ironie had opgemerkt, dat de huidige 'hyper-democratische' tijd veel oorspronkelijke geesten kende, 'die geen tijd hebben Kuyper en Bavinck te lezen, want zij moeten een courant gaan oprichten!',[36.] sprak de anders altijd kies formulerende H.H. Kuyper thans onomwonden zijn lang verborgen gehouden ergernissen uit. Het verslag van zijn beschouwing in *De Reformatie* luidde als volgt:

> Prof. dr. H.H. Kuyper wil zich niet ontveinzen, dat hij den toestand in de Gereformeerde Kerken ernstiger inziet dan ooit, ernstiger ook dan in de dagen van Assen. Als de kerk niet spreekt vreest spreker, dat zij afwijkt van het geloof dat eenmaal den heiligen is overgeleverd. Er is een nieuw geslacht opgekomen, dat een eigen orgaan uitgeeft 'Pro Ecclesia', een eigen fractie vormt en, wat nog nooit gebeurd is, een orgaan opricht om ideeën van anderen, namelijk van prof. Schilder en prof. Vollenhoven te populariseeren. Dat zal een vloek blijken over onze kerken, die niet mogen zeggen: ik ben van Paulus of van Cefas, maar: ik ben van Christus. Hier is het gevaar van persoonsverheerlijking. *Spreker heeft brief op brief ontvangen van jongere predikanten en anderen, die schrijven met Kuyper en Bavinck te hebben afgedaan*. Zelfs Calvijn heeft geen autoriteit meer. Elke ketter die afweek, beriep zich op een tekst. Men wil met twee jaar practijk den tempel afbreken en een

34. 'Generale synode der Gereformeerde Kerken', *De Reformatie*, XVI, 18 september 1936, pag. 432.
35. Zie noot 34, pag. 433.
36. Zie noot 35.

> nieuwen oprichten. Spreker ontkent geen voortgaan der wetenschappen, maar heeft bezwaar, dat men afgeeft op het 'historisme' en dan miskent de leiding van den Heiligen Geest en wat de kerk aller eeuwen heeft beleden. En zulks geschiedt door baardelooze knapen! Het is de geest der revolutie, die alles wil omkeeren. Men kan een enkel individueel predikant kerkelijk behandelen, maar als het gaat om een beweging, die de kerk vergiftigt, heeft de synode op te treden gelijk de synoden in het verleden altoos deden.

Na enkele opmerkingen over concrete punten van geschil besloot hij zijn beschouwing met een oproep aan de synode om acuut in te grijpen: 'Op al die gronden adviseert spreker, dat de synode een stap zal doen, niet om op te komen tegen een geest van verdere wetenschappelijke ontwikkeling, maar tegen een geest van afbraak.'[37.]

De synode hoorde het bewogen betoog van de grijze geleerde onder diepe stilte aan.[38.]

Maar Kuypers betoog had een averechts effect. Tijdens de middagpauze stelden vijf synodeleden - Polman, Van der Vegt, Dijk, Van Es en Den Houting - onder de indruk van het scherpe debat, dat ontketend was, een voorzichtiger versie op van het voorstel-Polman-Van der Vegt. Het vroeg nu niet meer om een duidelijke uitspraak inzake de leergeschillen, maar alleen om een *onderzoek* ernaar en een *toetsing* ervan aan Schrift en belijdenis.

Na de pauze kreeg in de tweede ronde eerst commissie-rapporteur Hepp gelegenheid tot repliek inzake het meerderheidsvoorstel. Hij hield staande dat een duidelijke uitspraak van de synode beslist noodzakelijk was, omdat het niet om incidenten handelde. Een kerkelijke aanklacht had er zijns inziens allang moeten zijn, want, zo eindigde hij zijn verdediging van het voorstel met een geladen begrip: het ging nu werkelijk om *dwalingen*.[39.]

Schilder - die in de pauze bij Vollenhoven thuis overleg had gepleegd[40.] - liet zich 's middags in verband met het publieke karakter van de zitting in bedekte termen uit over H.H. Kuypers rede. Hij noemde deze dag één van de donkerste in het recente gereformeerde kerkelijke leven. De synode zou zich niet zo druk moeten maken om een paar onverstandige jongelui.[41.]

37. Zie noot 35.
38. Zie noot 35.
39. Zie noot 35.
40. Stellingwerff, *D.H.Th. Vollenhoven*, pag. 135.
41. K. Schilder aan J. Olthoff, 3 oktober 1936: 'Hoofdzakelijk was 't een aanval op *Vollenhoven*, plus een "relletje" (zooals ds. D. Sikkel, die met mij zeer ingenomen is na de synode, [het noemde]) van de aangeklaagde broeders, die zich tot aanklagers hadden opgeworpen. Ik vond dien aanval ellendig, omdat ze aan de *Vrije zelf* niets doen en ze de *kerken* niet gebruiken moeten om zaakjes van de Vrije op te knappen. Bovendien vond ik het kinderachtig, dat ze den *leermeester* niet aanpakken doch het zijdelings doen door de *leerlingen* in een hoekje te duwen.' Gepubliceerd in Puchinger, *Ontmoetingen met Schilder*, pag. 116, 117.

Na hem sprak Dijk. Deze nam tegenover zijn leermeester en promotor H.H. Kuyper geen blad voor de mond en protesteerde vrijmoedig tegen diens verdachtmakingen aan het adres van een jongere generatie. Geen enkele mindere vergadering had deze zaak aan de synode voorgelegd, aldus Dijk, zodat de onrust in de kerken niet moest worden overschat.[42.]

In de theepauze haalden Meijnen, Ridderbos en Schilder ten slotte de laatste angel uit het aangepaste voorstel-Polman-Van der Vegt, door alleen om een *inventarisatie* van de *menings*geschillen te vragen. 'Niets werd beweerd, noch ten goede, noch ten kwade', aldus Schilder later over dit voorstel, '*Het zou nog moeten blijken*, wat er nu eigenlijk aan de hand was.'[43.] Dit bemiddelende voorstel werd aan het eind van de middag ingediend.

Maar toen bleek hoe onzeker het verloop van een vergadering en hoe groot de invloed van een voorzitter kan zijn. Terwijl eerder een bemiddelingsvoorstel inzake het promotierecht op voorstel van voorzitter Schouten zonder stemming was aanvaard, zei deze nu, dat dit voorstel 'hem te slap was' en eerst in een commissie moest worden behandeld, voor een synode er een uitspraak over zou kunnen doen. *De Reformatie* sprak hier van een 'zwak ogenblik', *De Heraut* van 'trouw' van de synodepraeses.[44.] Commissie I vergaderde nog diezelfde avond met de acht indieners, zonder het eens te worden over een gemeenschappelijk voorstel.

Daarop volgde de synodale vakantieweek, waarin Van Es zijn medewerking aan het bemiddelende voorstel introk, en met commissie I mee werkte aan een nieuw voorstel. Dit kwam op woensdag 23 september in behandeling. De voorzitter bracht het bemiddelende voorstel niet meer op het agendum, omdat hij meende dat dit met het

42. Zo ook: Schilder, 'Bewogen donderdag', *De Reformatie*, XVII, 23 oktober 1936, pag. 27.
43. Schilder, 'Motie Roermond-Venlo', *De Reformatie*, XVIII, 25 februari 1938, pag. 210.
44. Schilder, *De Reformatie*, XVII, 8 januari 1937 en H.H. Kuyper in *De Heraut*, 3 januari 1937.

indienen van het nieuwe commissievoorstel vervallen was. Protesten hiertegen baatten niet en daarom diende ds. S. Idema het bemiddelende voorstel opnieuw in. Het zou echter eerst in stemming komen na het nieuwe commissievoorstel, dat geleek op het voorstel, dat de vijf synodeleden in de middagpauze van 10 september hadden geformuleerd. De commissie vroeg, op grond van de onzekerheid, veroorzaakt door opvattingen die *afweken van de gangbare leringen*, minstens zeven deputaten op te dragen deze opvattingen te *onderzoeken* en te *toetsen*.

De Kamper hoogleraren Greijdanus, Ridderbos en Schilder verklaarden zich elk tegen dit voorstel, 'omdat het een oordeel velde over enkele vraagstukken zonder genoegzamen grond voor zulk een oordeel', aldus Ridderbos.[45.] Desondanks werd het commissievoorstel die dag aangenomen met 35 tegen 21 stemmen; over het bemiddelende voorstel behoefde daarna niet meer gestemd te worden.

Schilder ondernam in deze zaak op de synode nog eenmaal actie. Bij de samenstelling van de commissie stelde hij voor, naast de predikanten J.L. Schouten, G. Diemer, dr. J. Thijs en de hoogleraren dr. G.Ch. Aalders, dr. S. Greijdanus, dr. V. Hepp en hemzelf, als achtste deputaat toe te voegen prof. dr. D.H.Th. Vollenhoven. Onmiddellijk klonk er ja-geroep van synodeleden en het voorstel werd aanvaard, tot vreugde van Vollenhoven.[46.] Daarmee was naar Schilder meende alsnog de 'genadeslag' toegebracht aan wat hij beschouwde als het plan van Hepp om de spanningen binnen de Vrije Universiteit via de kerken op te lossen.

*

In het najaar van 1936 werden de verschillende beslissingen en discussies op de synode in de kerkelijk pers druk besproken, waarbij met name *De Heraut* en *De Reformatie* een toonaangevende rol speelden. Het oordeel van H.H. Kuyper over de belangrijkste synode-uitspraken kan in twee zinnen worden samengevat: 'Streng was de synode waar ze optrad tegen *politieke* organisaties, wier beginselen ze veroor-

45. Zie noot 34, pag. 442.
46. Stellingwerff, *D.H.Th. Vollenhoven*, pag. 136.
Schilder schreef in zijn 'Persschouw' in de *De Reformatie* van 2 oktober 1936, dat hij reeds sinds de 'onrustige donderdag' het plan had om Vollenhoven als deputaat voor te stellen, maar dat hij daarover voorzichtigheidshalve had gezwegen in zijn synode-indrukken over die dag. (pag. 7)

deelde, maar wat deze leergeschillen *in den boezem onzer kerken betreft*, die veel ernstiger het leven onzer kerken bedreigen, nam ze wel een groote behoedzaamheid in acht. Het is de trouw van den praeses der synode geweest, die voorkomen heeft, dat deze behoedzaamheid de perken te buiten ging.'[47] Op geruchten inzake zijn sympathieën voor de NSB reageerde hij geruststellend, niet zonder ironie: 'Lieb Vaterland magst ruhig sein, fest steht und treu die Wacht am Rhein.'[48] Maar tot het synodebesluit bleef hij afstand in acht nemen, zoals toen hij in *De Heraut* sprak van een niet onbelangrijke *nuance* in het besluit dat de synode van de Christelijke Gereformeerde Kerk in de zomer van 1937 nam inzake dezelfde materie van het lidmaatschap van NSB en CDU.[49] Hij doelde op het feit, dat in het christelijke gereformeerde synodebesluit tegen het nationaal-socialisme niet reeds het enkele feit van het lidmaatschap van deze politieke partijen als reden voor tuchtoefening werd aangemerkt.

Inzake de 'leergeschillen' verhardden de fronten tussen de kerkelijke partijen zich spoedig na de synode. Kuyper verwoordde in *De Heraut* met enige regelmaat het gevoelen, dat hij reeds ter synode had kenbaar gemaakt: 'Is de geest, die thans de wereld beheerscht, van een opkomend geslacht, dat als 'opstandige jeugd' stuk wil slaan, wat door der eeuwen arbeid is opgebouwd, om met allerlei nieuwe denkbeelden en stelsels de wereld te verbeteren, niet ook op onze kerkelijke erve binnengedrongen? De rust van het kerkhof begeeren we voor onze kerken zeker niet, maar evenmin de onrust, die ontstaan is, omdat men in jeugdigen overmoed met houweel en breekijzer gewapend rondgaat om af te breken wat de monumenten zijn door onze uitnemendste theologen gesticht, of nog erger, wat de belijdenis van de kerk aller eeuwen is, disputabel te stellen.'[50]

Kuyper was er overigens allerminst gerust op, dat zijn ernstige waarschuwingen ter synode en in *De Heraut* de eenmaal opgestoken storm zouden temperen. Hij zocht een sterker wapen dan zijn naam en pen, en vroeg zich daarom in februari 1937 openlijk af 'of niet de generale synode die provisorisch gesloten is, zoo spoedig mogelijk weer dient

47. *De Heraut*, 3 januari 1937.
48. *De Heraut*, 27 december 1936. Zie ook: *De Heraut*, 1 november 1936.
49. *De Heraut*, 12 september 1937: 'Er is zeker in menig opzicht groote overeenstemming met de besluiten onzer generale synode inzake C.D.U. en N.S.B., maar er is ook een nuanceeringsverschil, dat niet zonder beteekenis is.'
50. *De Heraut*, 3 januari 1937.

samen te komen'.[51.] In de maanden daarop werd de suggestie toegelicht en ondersteund door scherpe veroordelingen van de in *Pro Ecclesia* voorgestane verbondsopvatting[52.] en van beschouwingen van A. Janse,[53.] die hij als een van de nieuwlichters beschouwde. Binnen de Gereformeerde Kerken bleef Kuypers suggestie van een kerkelijke behandeling van de meningsverschillen, zoals in 1926 Geelkerken te beurt was gevallen, niet onopgemerkt. Want al had *De Heraut* in deze jaren nog geen duizend abonnees, het weekblad genoot in pastorieën en kerkeraadskamers groot gezag.

Toen eind 1936 bekend werd dat prof. Honig het redacteurschap van *De Bazuin* met het oog op zijn leeftijd zou neerleggen, typeerde Kuyper zijn werk in rake, actuele bewoordingen: 'Van een jacht op originaliteit, de oorspronkelijkheidszucht, zooals prof. Hepp dit in zijn diagnose als een ziekteverschijnsel van onzen tijd aanwees, kan men prof. Honig zeker niet beschuldigen, evenmin als van een criticisme, dat alleen behagen vindt om met houweel en breekijzer stuk te slaan wat door ons voorgeslacht is opgebouwd.'[54.] Honigs vertrek bij *De Bazuin* had gevolgen voor *De Heraut*. Dijk volgde als hoogleraar te Kampen per 1 januari 1937 Honig op als redacteur van *De Bazuin* - Ridderbos had voor de functie bedankt - en nam om die reden na zestien jaar afscheid van *De Heraut*, waarvoor hij vele lange series dogmatische artikelen had verzorgd. Dijks afscheid, op het moment dat *De Heraut* zich juist had aangegord tot de strijd, was voor H.H. Kuyper aanleiding om de kring van medewerkers van het jaar op jaar abonnees verliezende blad aan te vullen, in de hoop zo de belangstelling van een nieuwe generatie voor het blad op te wekken en het aantal abonnementen te vermeerderen. Prof. dr. G.Ch. Aalders, ds. J. Douma, dr. W.H. Gispen, dr. J. Thijs en dr. B. Wielenga verbonden zich aan *De Heraut* als schrijvers van de zogenaamde voorstukken.[55.] Maar in feite veranderde er weinig. Voor de vernieuwing van *De Heraut* had Kuyper met name het oog laten vallen op Hepp, die sinds 1930 zijn vaste positie in de pers miste. Maar Hepp sloeg het aanbod af: hij wilde liever zelfstandig blijven. [56.] In oktober 1937 zou hij na

51. *De Heraut*, 21 februari 1937.
52. *De Heraut*, 21 maart 1937.
53. *De Heraut*, 4 april en 20 juni 1937.
54. *De Heraut*, 8 november 1936.
55. J. Thijs bedankte met ingang van de achttiende jaargang in oktober 1937 als medewerker van *De Reformatie*.
56. Aldus *De Heraut*, 17 oktober 1937.

zeven jaar afwezigheid eindelijk in de kerkelijke pers terugkeren met een eigen blad, *Credo*.[57.]

De Reformatie vertoonde na de synode van 1936 een vitaal beeld.

Schilder was uiteraard ingenomen met de besluiten inzake NSB en CDU. Hij gaf de CDU toe, dat het niet prettig was in één adem genoemd te worden met de NSB en voor de NSB-bestrijder Buskes was het zelfs ‘eenigszins pijnlijk’. Maar, voegde hij er aan toe: ‘Als 't er op aankomt, is de C.D.U., voor wat de principiëele breuk met de belijdenis betreft, minstens even bedenkelijk, zoo niet gevaarlijker, dan de N. S.B.’[58.] Schilder erkende dat de synode ook andere organisaties had kunnen noemen, maar déze waren nu door de kerken aan de orde gesteld, en een algemene formule zou krachteloos zijn geweest. Miskotte's suggestie, dat antirevolutionair partijbelang ‘de Kampersche pausjes’ voor dit besluit van de synode had doen pleiten, miste volgens Schilder elke grond: ‘Ik weet niet, of ik zelf de eer heb, te behooren tot de ‘Kamper pausjes’. Wel weet ik, dat er geen enkele leider of leidersmaat, van wèlke politieke partij ook, met mij een woord gepraat heeft over de kerkelijke behandeling van N.S.B.-ers etc.’[59.]

Ten aanzien van de ‘leergeschillen’ was Schilder aanvankelijk niet geheel ontevreden, al verklaarde hij ten aanzien van de ‘onrustige donderdag’ op 23 oktober 1936: ‘Men ontkomt niet aan den indruk, dat hier van boven af aan het gereformeerde leven leergeschillen opgedrongen werden, die niet leefden in de boezem der kerken zelf’, om er aan toe te voegen: ‘Zulke manipulaties liggen eer in de hervormde, dan in de gereformeerde lijn-van-kerkrecht.’[60.] Hij citeerde in dit verband het krasse oordeel van de Friese journalist H. Algra, dat ‘op de jongste synode uren en dagen gewijd zijn aan vraagstukken, die niet uit de kerken opkwamen, maar door sommige hoogleeraren direct of indirect, door middel van stroomannen, aan de orde werden gesteld. En het wordt hoog tijd, dat de kerken in dit opzicht orde op zaken gaan stellen.’[61.] Schilder voelde echter niets voor Algra's remedie om

57. Zie over het aantrekken van nieuwe medewerkers door H.H. Kuyper: *De Heraut*, 3 januari, 4 juli en 17 oktober 1937.
58. Schilder, ‘Indrukken van de generale synode’, *De Reformatie*, XVII, 30 oktober 1936, pag. 35.
59. Schilder, ‘Persschouw’, *De Reformatie*, XVII, 30 oktober 1936, pag. 39.
60. Zie noot 58, pag. 27.
61. Schilder, ‘Persschouw’, *De Reformatie*, XVII, 25 december 1936, pag. 104.

het aantal preadviseurs te beperken - en daarmee zijn invloed te verliezen of op zijn minst te zien verminderen.

Schilder was tevreden over de afloop van de eerste synode, die hij als preadviseur had gediend. Het bezit van *De Reformatie* was hem daarbij van groot nut was geweest en ook voor de komende jaren zag hij voor het blad in het te voeren debat over de meningsverschillen een belangrijke rol weggelegd.

18. De brochures van Hepp

Het weekblad *De Reformatie* is nooit zo levendig geweest als in de jaren tussen de redactie wisseling van 1935 en het Duitse verschijningsverbod in augustus 1940. In vijf jaargangen volgden de zaken en personen, die het onderwerp vormden van Schilders artikelen, elkaar in hoog tempo op. Hoe Schilder, naast zijn werk als hoogleraar en zijn veelvuldig optreden als prediker en spreker in het land, week in week uit in staat was meer dan twee *Reformatie*-pagina's kopij te leveren over de meest uiteenlopende onderwerpen, was sommigen een raadsel. Vollenhoven ging gebukt onder de conflicten binnen kerk en universiteit en kon daardoor soms niet werken, Hepp en H.H. Kuyper waren vanwege hun zwakke gezondheid herhaaldelijk uitgeschakeld in deze jaren, maar Schilder stond wekelijks op de kansel, trad geregeld als spreker op en leek zich in de pennestrijd te gevoelen als een vis in het water. Ook hij slaagde er evenwel niet altijd zonder moeite in de kopij op donderdagochtend bij Oosterbaan & Le Cointre te Goes te doen belanden.[1.] Maar, al sloeg hij desnoods een nachtrust over of schreef hij de kopij in een schokkende treincoupé[2.] - met als gevolg dat zijn gewoonlijk reeds moei-

1. Uitgever L. Smit kon veel van Schilder verdragen, maar diens zoon J.H. Smit verkropte zijn ergernis niet altijd. Naar aanleiding van het uitblijven van het eerste jaaroverzicht van Schilders hand voor het *Jaarboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland voor 1937* schreef J.H. Smit hem op 22 december 1936: ‘U geeft u voor allerlei dingen, en dat is mooi, doch u moest toch voorop stellen, dat hetgeen u op u hebt genomen in elk geval vóór moet gaan. We hebben er u telkens aan herinnerd en nu zitten we nog te vragen “zuster Anna, ziet ge nog niets komen”. Werkelijk, dergelijke dingen werken zóó ontmoedigend, dat de ambitie voor het werk er door wordt geroofd. Vergeef me dat ik even mijn hart uitstort; het dreigt over te loopen. Het spijt me geweldig. Ik doe alles wat ik kan om het u gemakkelijk en aangenaam te maken, sta altijd voor u klaar, en u ... laat mij maar praten!’ *Archief-Schilder*.
2. Ds. J. de Waard schreef in zijn artikel ‘Prof. Schilder in zijn jonge jaren’ in *De Standaard* van 21 juni 1939: ‘Hij schrijft veel in de trein. “Dan neem je”, zegt hij, “een dikke krant. Die spreid je op je knieën uit, je legt je papier in 't midden, je schrijft, de krant vangt de schokken op.” Vandaar dat hij ook nooit iets schokkends schrijft.’

lijk te lezen handschrift vrijwel onleesbaar werd en de zetter soms tot wanhoop bracht -, hij stond garant voor elke week een *Reformatie*-nummer met gevarieerde kopij en altijd wel één onverwachte, prikkelende opmerking van zijn hand. Schilders jongste dochter herinnerde zich in 1990 nog levendig de wekelijkse race tegen de klok, om toch vooral de laatste posttrein uit Kampen te halen: 'Het was elke zaterdag [moet zijn: woensdag] weer een groot komisch drama. Het hele gezin werd ingeschakeld: de één moest de fiets uit de schuur halen, de ander nog wat papieren vasthouden en daar ging De Reformatie weer, óp naar het station.'[3.] Soms bood de muziek hem daarna ontspanning: 'De koster van de Kamper Bovenkerk zal hem destijds heel wat keren de kerksleutel hebben geleend, wanneer in de late avond K. Schilder zich nog meldde met het verzoek het orgel te mogen bespelen. De kopij voor "De Reformatie" was dan gepost. Het werk zat er voor die dag op.'[4.]

In deze jaren vocht Schilder in de kerkelijke loopgravenoorlog voor elke meter grond, maar hij won feitelijk geen terrein, zij het dat hij wel voortdurend de aandacht van zijn tegenstanders gevangen hield. Het is daarom vrijwel onmogelijk *De Reformatie* los te zien van andere kerkelijke organen en publikaties binnen gereformeerde kring. Dit geldt met name voor de jaren 1937 en 1938, vol nieuwe verwikkelingen in de reeds zo roerige geschiedenis van *De Reformatie*.

Kort na de synode van 1936 achtte Schilder het besluit inzake de meningsverschillen nog ongevaarlijk. Het feit dat de gereformeerde pers de opwinding over de geschillen wat overdreven achtte, bewees hem, 'dat we in den jare 1936 verder afzijn van wat hij beschouwde als de "factievorming", dan misschien jarenlang het geval is geweest. Misschien is het wel een van de krachtigste factoren, waarom ik blij ben met den loop der dingen na dien "bewogen donderdag". Er is misver-

3. Gerry Bos-Kaptein, 'In gesprek met mevr. E.J.H.M. de Vries-Schilder', *Rondom het Woord*, maart 1990, pag. 48.
   Schilder verzond zijn kopij uiterlijk woensdagavond, zie: 'Persschouw', *De Reformatie*, VI, 25 maart 1926, pag. 199.
4. Jan Zwart, 'Prof. dr. K. Schilder en de rechte orgeldienst', *Klare Klanken*, mei 1977, pag. 96.

stand opgeruimd.'[5.] Maar toen tegen zijn verwachting in de 'leergeschillen' in de pers aan de orde bleven, temperde zijn aanvankelijk optimisme, met name toen de nu eenmaal verontruste H.H. Kuyper in *De Heraut* bleef waarschuwen tegen nieuwlichterij. In november en december 1936 gaf *De Reformatie* in enkele puntige Vondel-citaten, die tussen de rubrieken geplaatst werden, - een gebruik, dat in de oorlog zou terugkeren - zijn mening over deze waarschuwingen:

> Span vrij uw' hersen op, en knoop als in een bondel
> De reden, Logica, wick, wat of waarheyt zy,
> Maer ga Rhetorica, blancketselen voor by.[6.]

De blijvende aandacht voor vermeende afwijking van de belijdenis stoorde Schilder in de uitvoering van zijn werkplan, 'de controle van de *fundamenten*',[7.] en versterkte hem in zijn overtuiging, dat de kerken op de synode van Amsterdam in naam van de objectiviteit tot een onderzoek hadden besloten, dat in feite een poging was twee opkomende wetenschappelijke scholen met kerkelijke middelen in te dammen en uit te schakelen.

Er was volgens Schilder feitelijk maar één manier om Kuypers suggesties en waarschuwingen te weerleggen, en dat was om steeds, hoe onbeduidend de zaak ook mocht zijn, naar zakelijke argumenten en concrete voorbeelden te vragen. Maar H.H. Kuyper liet zich op die manier door een jongere collega niet dwingen en zweeg doorgaans, terwijl Schilder zich van zijn kant sterk genoeg waande om gedecideerd mee te delen, alleen te willen polemiseren met wie argumenteerde. Zijn toon was daarbij overtuigd, in de ogen van zijn tegenstanders bij tijden apodictisch.

Ten aanzien van Hepp stonden de zaken anders. Deze zweeg in 1936 niet langer, maar sprak zich in een brochure-reeks *Dreigende deformatie* geheel en al uit.

Enkele dagen na de opening van de synode, op 31 augustus 1936, was bij uitgeverij J.H. Kok te Kampen van Hepps hand de eerste brochure verschenen in een voorgenomen reeks van vier, die in de loop van het

5. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, XVII, 6 november 1936, pag. 48.
6. *De Reformatie*, XVII, 4 december 1936, pag. 75.
7. Schilder, 'Troffel en zwaard ... hoe lang nog?', *De Reformatie*, XVII, 20 november 1936, pag. 59.

najaar onder dezelfde titel zouden verschijnen. Hij stelde in deze brochure de wetenschappelijke 'diagnose' van wat hij beschouwde als de deformatie van het kerkelijk leven, waarvan hij de 'symptomen' in de volgende brochures nader zou toelichten. In deze diagnose somde Hepp de zwakke punten op in het kerkelijk leven, die hij in vorige jaren nu en dan in de pers had genoemd: 'De depressie, welke op een periode van reformatorische hoogconjunctuur pleegt te volgen; de desperate stemming, waarin de menschenwereld door de naweeën van den grooten oorlog is geraakt en vóór alles gekarakteriseerd wordt door een zoo volledig mogelijke breuk met het verleden, een stemming, welke verzwakt ook nawerkt in de kerk; de oorspronkelijkheidsziekte, waaraan sinds lang en nu zelfs verhevigd de niet-gereformeerde theologie lijdt en welke ook de gereformeerde theologie niet volstrekt verschoont.'[8.]

Het is opmerkelijk dat Hepp, die in verscheidene publikaties had getoond zich breed te oriënteren, in deze brochure-reeks zijn gehele analyse als een binnen-kerkelijke zaak afhandelde. Nergens werd een verband gelegd met ontwikkelingen elders, binnen de Hervormde Kerk of één van de andere gereformeerde kerkgenootschappen. De zaak van de religieuse deformatie was in het geval van Hepp geheel en al beperkt tot een binnenbrand in de Gereformeerde Kerken.

De brochures over de symptomen zouden respectievelijk handelen over het voortbestaan van de ziel en de vereniging van de beide naturen van Christus, over de algemene genade, over het kerkbegrip en over het objectivisme. Hepps bedoeling met de reeks was niet om in de geest van zijn collega Schilder een polemiek van man tot man over deze onderwerpen te openen, maar om in een objectieve, liefst zo rustig mogelijke sfeer de meningsverschillen rondom deze onderwerpen in een kalm betoog in kaart te brengen en te taxeren.[9.]

Maar hoe zou hij zich in de uitwerking van zijn geschriften vergissen! Hepp had er kennelijk niet op gerekend dat de hevige bestrijding door zijn Kamper collega Schilder iedere rustige bezinning in de kerken onmogelijk zou maken.

De stof voor de eerste twee onderwerpen bleek zo uitgebreid, dat

8. V. Hepp, *Dreigende deformatie I, diagnose*, Kampen, 1937, pag. 15.
9. J.H. Kok aan K. Schilder, 5 april 1940: Hepp had Kok verzekerd, 'dat het zijn plan was alleen enkele belangrijke theol. verschilpunten zakelijk en principieel uit een te zetten. Maar dat zou absoluut geen polemiek worden.' *Archief-Schilder*.

Hepp er afzonderlijke brochures over publiceerde: in het begin van februari 1937 verscheen de aflevering over de ziel en tegen het eind van die maand de publikatie over de twee naturen van Christus. Eind oktober 1937 verscheen vervolgens de brochure over de algemene genade. De brochures over de kerk en het objectivisme zijn nooit verschenen.

Na de presentatie van het brochure-plan eind augustus, nam Hepp tegen het einde van de synode zitting in een deputaatschap, dat tot een oordeel moest komen over meningen, die hij inmiddels publiekelijk reeds als deformatie had bestempeld. Deze samenloop wekte hier en daar bevreemding, en leidde bij anderen zelfs tot ergernis, naarmate de publikatie van de *Dreigende deformatie*-reeks vorderde.

Wat op de synode - mede blijkens de toespraak van H.H. Kuyper - een smeulend vuur was gebleken, barstte thans in de kerkelijke pers in alle hevigheid los als een uitslaande brand. Hoewel niemand Hepp het recht kon ontzeggen op zijn beurt een oordeel over de kerkelijke situatie uit te spreken, was te voorzien dat de strijdbare Schilder de brochures niet onbeantwoord zou laten. Hun achtereenvolgende publikaties ten aanzien van de besloten en publieke bespreking van de meningsverschillen waren de lont in het kerkelijk kruitvat.

Terwijl H.H. Kuyper in *De Heraut* Hepps tweede *Dreigende deformatie*-brochure, over de ziel, roemde om het meesterschap over taal en stof en diens analyse deelde,[10.] schreef Schilder op 5 februari 1937: ‘Eén van de eerste indrukken, die de kennismaking met prof. Hepps brochure bij me wekte, is deze, dat we wèl achteruitgaan in het wetenschappelijk geduld, bij de overweging van elkaars gevoelen.’[11.] Hepp verdedigde in deze brochure de klassieke opvatting aangaande de ziel, zoals die in Schrift en belijdenis was vastgelegd, en van Calvijn tot Bavinck was voorgedragen. Aan de hand van niet nader genoemde auteurs en publikaties - veel citaten waren aan het werk van Vollenhoven, een enkele aan het werk van Dooyeweerd ontleend - uitte Hepp

10. H.H. Kuyper aan F.W. Grosheide, 16 maart 1937: ‘Dat de persoon en de manier van schrijven aan de zaak geen goed doet, begrijp ook ik wel, al spreek ik niet zooveel personen. Maar in de zaak zelf heeft hij gelijk en de wijze waarop de Reformatie al die afwijkingen vergoelijkt is ergerlijk.’ *Archief-Grosheide*.
11. Schilder, ‘Prof. Hepp over de ziel’, *De Reformatie*, XVII, 5 febuari 1937.

de beschuldiging van vertekening van gereformeerde opvattingen en van afwijking van de belijdenis.[12.]

Schilder las de brochure met de nodige wrevel en schreef: ‘Ik reik onwillekeurig uit reactie de hand aan wie ik in zulke woorden onrechtvaardig bejegend acht. Niet om te zeggen: uw meening is de mijne. Wel om te zeggen: gij zijt te ernstige figuren, dan dat ge zóó moet worden “belicht” voor het gereformeerde volk.’[13.]

Schilders voornaamste bezwaar was dat Hepp bepaalde meningen openlijk als confessioneel onbetrouwbaar kwalificeerde en aan de kaak stelde. Het gebruik van dergelijk zwaar geschut bracht volgens Schilder binnen de Gereformeerde Kerken de discussievrijheid in geding: ‘Er is bij *èlke* formule steeds een “behoud van eigen gevoelen”. Het hatelijke misbruik, dat de ketters van deze stelling maken, mag het oog der orthodoxen niet voor haar waarheid sluiten!’[14.] Ook Schilder had bedenkingen tegen sommige termen van Dooyeweerd en Vollenhoven, maar hij verdedigde het zoeken naar nieuwe begrippen: ‘We zijn al jaren lang met onze termen afgegroeid van de belijdenis. Dat kòn niet anders, nu de belijdenis al zooveel eeuwen oud is.’[15.]

De eind februari 1937 verschenen derde brochure van Hepp, over de twee naturen van Christus, waarin opnieuw Dooyeweerd en Vollenhoven het moesten ontgelden, leed volgens Schilder aan hetzelfde bezwaar als de vorige. Hij zag echter van een breedvoerige bespreking

12. Interessant in het licht van de latere ontwikkelingen is Hepps recensie uit 1926 van de inaugurele redes van Dooyeweerd en Vollenhoven: ‘Beide kiezen het point de départ in de wetssfeer. Of men er van deze zijde komt, zal uit de verdere ontwikkeling moeten blijken. Men geve dezen geleerden a fair play. In elk geval kunnen de filosofische problemen in de calvinistische wetenschap van meer dan één zijde worden benaderd. Er is op dit punt onder ons ruimte genoeg.’ *De Reformatie*, VII, 17 december 1926, pag. 95.
13. Schilder, ‘Hepp over de ziel’, pag. 149. *De Heraut* vermeldde niet de namen van Dooyeweerd en Vollenhoven als degenen, die Hepp in zijn brochure bestreed.
14. Schilder, ‘Ware en valsche binding in terminologie’, *De Reformatie*, XVII, 9 april 1937, pag. 230.
Schilder, ‘Terminologische moeilijkheden’, *De Reformatie*, XVII, 13 augustus 1937, pag. 374: Er gebeuren ongelukken ‘als zij, die het volk voorlichten, den één de vrijheid misgunnen, die zij in den opvoeder van *hùn* jeugd wat al te onstuimig hebben bewonderd.’
15. Schilder, ‘Persschouw’, *De Reformatie*, XVII, 30 juli 1937, pag. 362. Schilder meende dat hetzelfde gold voor de taal, waarin Kuyper zijn gedachten had gegeven: ‘Beelden verouderen, als de tijd, die ze schiep, verandert.’ Zie noot 7.

af toen hem bleek dat de afwijzing ervan algemeen was en tevens bekend werd, dat de curatoren van de Vrije Universiteit met Hepp in bespreking waren getreden om verdere publikaties te voorkomen.[16.] Kort na de verschijning van de derde brochure voerden de curatoren een gesprek met Hepp en H.H. Kuyper, waarbij zij een poging tot bemiddelen deden in hun geschil met de collega's Dooyeweerd en Vollenhoven. Hepp en H.H. Kuyper verklaarden echter te *moeten* spreken, want de wijsbegeerte der wetsidee met haar aperte dwalingen won onder de gereformeerde intelligentsia snel aan invloed. Het curatorium wenste zich niet in het geschil te mengen, maar vroeg Kuyper zich te matigen in de pers en verzocht Hepp de publikatie van zijn brochure-reeks op te schorten. Hepp antwoordde daarop, dat de overige brochures niet tegen één van de collega's aan de Vrije Universiteit gericht zouden zijn.

Schilder zag ook na de verschijning van de drie brochures van Hepp nog lichtpunten[17.] en meende, dat de noodzaak van herbezinning na enkele moeizame jaren van polemiek hier en daar werd ingezien: ‘Ondanks de misère, waarin we zitten, ben ik soms zeer dankbaar. Want langzamerhand dringt het tot de consciëntie der gereformeerden door, dat het thans alarmeerende roepen van “brand” niet een incident is, dat op zichzelf staat, doch een phase in een reeds jaren lang aan den gang zijnden “oorlog”.’[18.] Een niet onbelangrijke reclame voor deze ontwikkeling achtte hij de aanhoudende groei van het abonnementen-

16. De curatoren van de Vrije Universiteit verzochten Hepp op 19 maart 1937 zijn brochure-reeks voorlopig te onderbreken. Hij antwoordde daarover met anderen overleg te willen voeren en deelde mee, dat hij in volgende brochures niet meer uit het werk van zijn collega's aan de Vrije Universiteit zou citeren. Verburg, *Herman Dooyeweerd*, pag. 209, 210.
V. Hepp aan F.W. Grosheide, 6 maart 1937: ‘Als ik kan kom ik natuurlijk [naar de curatorenvergadering van 19 maart 1937]. Maar dat door mijn wegblijven Vollenhoven de mooie man zou worden en jullie 't loodje zoudt leggen kan ik toch heusch niet inzien. Zeer jammer vind ik het, dat de theologische faculteit niet van tevoren op de idee is ingegaan om zich inzake het onderwijs van Vollenhoven tot de curatoren te wenden. Dan stonden wij zuiverder en sterker.’ *Archief-Grosheide*.
C. Veenhof aan K. Schilder, 22 maart 1937: ‘k Geloof wel, dat de aanval van Hepp als mislukt is te beschouwen (...) En dat heb jij met “De Reformatie” in hoofdzaak gedaan.’ *Archief-Schilder*.
17. Schilder, ‘De motie Roermond-Venlo’, *De Reformatie*, XVIII, 11 februari 1938, pag. 195: ‘Toch, hoe ellendig ik den toestand ook vind, ik zie ook lichtpunten. Prof. Hepp *heeft* nu gesproken. Wat is er van overgebleven?’
18. Schilder, ‘Persschouw’, *De Reformatie*, XVII, 2 april 1937, pag. 226.

tal van *De Reformatie*. De lezerskring had een werkzaam aandeel in deze versterking van het blad. In het kader van een abonneewerfactie van Oosterbaan & Le Cointre brachten lezers in de eerste maanden van 1937 soms 10, 12, 13 of 14 en in één geval zelfs 23 abonnees tegelijk aan, en bij de opening van de achttiende jaargang op 1 oktober 1937 kon Schilder schrijven: 'Na de jongste wijziging in de redactie konden we bij elken nieuwen jaargang constateeren, dat we met meer lezers aanvingen, dan bij het begin van den voorgaanden. *En ook thans is dit weer het geval*. We zijn daar te meer erkentelijk voor, waar we - achteraf mag zooiets wel eens gezegd worden - den invloed van sommige legendes grooter hebben geacht, dan tenslotte het geval gebleken is.'[19.]

Inmiddels zou een volgende gebeurtenis nieuwe stormen verwekken. In de zomer van 1937 werd bekend, dat met ingang van oktober weer een nieuw kerkelijk-gereformeerd weekblad zou verschijnen, onder redactie van Hepp. Deze had reeds een tiental jaren een contract lopen bij uitgeverij J.H. Kok te Kampen over de publikatie van delen van zijn dogmatiek. Hoewel hij reeds veel materiaal verzameld had, was hij nog niet toegekomen aan het leveren van kopij aan de uitgeverij. Wel had hij sinds zijn eerste moeilijkheden in de *Reformatie*-redactie in 1928 verscheidene malen aan Kok gevraagd of deze een eigen blad van hem zou willen uitgeven. Kok had dit verzoek steeds afgewezen, ook in 1931, toen Hepp na het redactieconflict bij *De Reformatie* een eigen orgaan miste. In de voorzomer van 1936 had Hepp Kok opnieuw over dit onderwerp benaderd, nu met een ook voor de uitgever aanvaardbaar plan. Hepp stond een weekblad voor ogen, waarin hij zijn voorraad kopij over dogmatische onderwerpen in de loop der jaren zou kunnen publiceren, om deze artikelen tenslotte te bundelen en als boek uit te geven. Op deze wijze zou alsnog aan het oude contract inzake zijn dogmatiek worden voldaan. Kok behield echter ook nu nog zijn aarzelingen: 'Mijn bezwaar bleef', zo lichtte hij in april 1940 aan Schilder toe, 'dat ik niet bereid was mede te werken om de onaangename verhouding tusschen onze voormannen te bestendigen en wellicht toe te scherpen.'[20.] Maar na hernieuwde overweging besloot Kok op Hepps voorstel in te gaan. De uitgever stelde daarbij echter

19. Schilder, 'Bij den nieuwen jaargang', *De Reformatie*, XVIII, 1 oktober 1937, pag. 1.
20. J.H. Kok aan K. Schilder, 5 april 1940. *Archief-Schilder*.

uitdrukkelijk vast, dat het weekblad zuiver dogmatisch zou zijn en niet zou polemiseren - geen onnodig voorbehoud, want Hepps eerste brochure in de reeks *Dreigende deformatie* was inmiddels verschenen.

Was Kok met het vooruitzicht een nieuwe dogmatiek te kunnen uitgeven, Hepp te zeer tegemoet gekomen? Hepps nieuwe orgaan, *Credo, progressief-gereformeerd weekblad*, leek in elk geval geen zonnige toekomst te wachten. H.H. Kuyper begroette in *De Heraut* van 17 oktober 1937 het nieuwe blad welwillend, maar *De Bazuin* en *Pro Ecclesia* betwijfelden, of de gereformeerde kring behoefte had aan weer een nieuw kerkelijk blad.[21.] *De Reformatie* zweeg vooralsnog.

Het program van *Credo* werd aangegeven in de ondertitel van het blad, dat Hepp aldus toelichtte: 'Aan het geloof, de belijdenis, de theologische beginselen onzer vaderen zijn we niet ontgroeid. Ze zijn nog up to date. Maar wij mogen ook niet meenen, dat wij er genoeg aan hebben. Een bevel van den hemel klinkt: vooruit! Wij moeten evenals de vroegere generaties verder werken, verder bouwen, verder het Woord Gods als mijngebied exploiteeren, verder belijden, verder leven kerkelijk, geestelijk.'[22.]

Dit program kwam sterk overeen met Hepps redactionele plan bij de verschijning van *De Reformatie* in 1920. De ontwikkeling van de gereformeerde theologie nam bij Hepp nog steeds dezelfde centrale plaats in, de concentratie op dogmatische vragen was zelfs nog sterker dan zeventien jaar tevoren. Zijn positie in het kerkelijk leven was echter sindsdien sterk veranderd: in 1920 was hij een *coming man* geweest, met een journalistiek talent, echter nog zonder voldoende ervaring in het samenwerken en leiding geven. Maar na zeventien jaren was de zevenenvijftige-jarige Hepp een man met een opvallend kerkelijk verleden. Hij was vijftien jaar hoogleraar, en zijn door studenten uitgegeven collegedictaten tonen aan dat hij een gedegen geleerde was. Zijn

21. Een reactie van uitgeverszijde bleef niet uit. Uitgeverij W.D. Meinema te Delft breidde met ingang van 17 september 1937 het aantal pagina's van *Het Calvinistisch Weekblad* uit van acht tot tien per week, zonder de abonnementsprijs - *f* 2,50 per halfjaar - te verhogen.
22. *Credo*, 1 oktober 1937.
Aan het weekblad, dat in juni 1941 werd opgeheven, werkten de volgende personen mee: ds. D.J. Couvée, ds. J. Attema, dr. A. de Bondt, mr. dr. M. Bouwman, ds. N. Buffinga, dr. N.J. Hommes, dr. P.G. Kunst, ds. A. Merkelijn, ds. Jac. van Nes, ds. J. Overduin, dr. P. Prins, ds. A. Pos, prof. dr. J. Sebestyén, ds. H. Veldkamp en ds. J. Verkuyl.

18. Prof. dr. V. Hepp, omstreeks 1935.
‘Een gedegen geleerde’ (pag. 347).

kerkelijk blazoen was echter besmet, omdat hij voor en achter de schermen leiding had gegeven aan maatregelen tegen dr. J.G. Geelkerken en zijn naaste geestverwanten, waardoor een kerkelijke scheur was ontstaan, die vele kerkleden diep betreurden. En wel was hij tien jaar lang opgetreden als de nijvere eindredacteur van *De Reformatie*, maar dit had tot een breuk geleid met onder anderen zijn collega Waterink, zodat hij het blad had moeten verlaten. Sindsdien had Schilder, eens zijn mede-redacteur, het blad geheel in handen had gekregen, die er naar believen in kon schrijven wat hij wilde. Afgezien van de synode van 1936, waar Hepp en Schilder koel en afstandelijk met elkaar samenwerkten, zagen en spraken zij elkaar niet meer, maar bestreden zij elkaar direct en indirect op afstand via artikelen en brochures.

De positie van Hepp en die van Schilder was, hoewel ze in 1933 vakcollega's waren geworden, in 1937 wel een totaal andere dan in 1920: hun verhouding had vele stormen gekend, en het zag er naar uit dat er nog meer storm op komst was, want de kerkelijke lucht was in 1937 zwaar betrokken.

Credo raakte uiteraard direct betrokken in de richtingenstrijd binnen de Gereformeerde Kerken. Hepp vermeed in zijn blad polemiek met zijn collega-dogmaticus Schilder, maar leverde wel op indirecte wijze

kritiek op kerkelijke scribenten. Hij volgde deze niet-persoonlijke methode, in de eerste plaats omdat hij - realistisch genoeg - een strikt zakelijke bespreking van de verschilpunten in gereformeerde kring tussen met name Schilder en hemzelf niet mogelijk achtte.[23.] In de tweede plaats was de 'polemische thermometer' binnen gereformeerde kring na 1935 gestegen 'tot een graad welke een bedenkelijke temperatuur aanwijst', zo lichtte hij in *Credo* van 20 januari 1939 zijn houding in de pers toe. 'Dan staat men voor de vraag of een zoo groot mogelijke onthouding niet gewenscht is. In het afgelopen jaar meende ons blad dit bevestigend te moeten beantwoorden. Krachttoeren werden verricht om ons uit onze tent te lokken. Wij weerstonden die en begaven ons alleen naar buiten op een enkel oogenblik, dat wijzelf dit raadzaam oordeelden.'[24.]

Maar inmiddels waarschuwde Hepp wel degelijk indirect tegen Schilders opvattingen, onder meer door het als popularisator van *De Reformatie* optredende *Pro Ecclesia* te bestrijden, met name de bijdragen van De Wolff en Janse, en door de volgens hem 'nihilistische' opvattingen van Veenhof af te wijzen: 'Het wordt bijna een manie om dogmatische onderscheidingen naar den rommelzolder te laten verhuizen (...) Wat stelt men hiervoor in de plaats? Niets. Men schept in de dogmatiek een vacuüm, een luchtledig.'[25.] Vanaf de eerste *Credo*-jaargang bleek dat Hepp, de toezeggingen aan Kok ten spijt, evenzeer polemiseerde als de redacteuren van andere bladen. *De Reformatie* had er in dit blad dus feitelijk een opponent bij gekregen. Voorlopig reageerde Schilder er niet op.

In dezelfde oktobermaand van 1937, waarin *Credo* verscheen, zag de verlate vierde brochure van Hepp in zijn reeks *Dreigende deformatie* het licht. Hiermee werd het gerucht ontzenuwd, dat op verzoek van hogerhand de uitgave van zijn brochures was gestaakt.[26.] In deze aflevering, handelend over de algemene genade, citeerde Hepp niet langer zijn collega's aan de Vrije Universiteit,[27.] maar bestreed hij - zo bleek

23. Opmerkelijk is, dat Hepp als redacteur van *Credo* uitgever J.H. Kok verzocht om ruilabonnementen met vrijwel geheel de grote kerkelijk-gereformeerde pers, met uitzondering van *De Reformatie*. V. Hepp aan J.H. Kok, 19 september 1937. *Archief-Kok*.
24. *Credo*, 20 januari 1939.
25. *Credo*, 19 augustus 1938.
26. Aldus *De Heraut*, 14 november 1937.
27. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, XVIII, 26 november 1937, pag. 111: 'Een verklaring van het ditmaal passeeren van de collega's aan de V.U. ligt mogelijk hierin, dat men aan de V.U. terecht er ontevreden over is, dat de eene hoogleeraar daar den ander op de manier van prof. Hepp bestrijdt.' Dit was inderdaad het geval. Zie noot 16.

al spoedig uit de herkende citaten - uitlatingen van de Amsterdamse predikant S.G. de Graaf (1889-1955) en ook van Schilder. Op aandrang van zijn uitgever had Hepp zich zoveel mogelijk gematigd in zijn uitdrukkingen; hij had dit gedaan, 'niet alleen om de zaak', zo schreef hij Kok op 19 september, 'maar ook bij wijze van *proef*. Ik wil wel eens zien, hoe de critiek dan oordeelt. Eerlijk gezegd zijn mijn verwachtingen niet hoog gespannen.'[28.]

Hepp maakte in deze brochure met name bezwaar tegen de tweezijdigheid van het verbond bij Schilder: 'Wie het werkverbond, al is het dan ook in zijn bestaan en voortbestaan tweezijdig maakt, haalt onzuivere lucht naar binnen.'[29.] Het onzuivere element was volgens Hepp de overschatting van de positie van de mens en van de geschiedenis.[30.] Dit accent was volgens Hepp mede een reactie op Barth, die het religieuze onvermogen van de mens sterk had beklemtoond. In Schilders theologie kwam dit pregnant tot uitdrukking in de omschrijving van de mens als mede-arbeider van God, waardoor het licht niet zozeer viel op de zondigheid van de mens, als wel op zijn verantwoordelijkheid. Hepp ontleende de argumenten voor zijn bezwaar gedeeltelijk aan de polemiek van Schilder met Noordmans en feitelijk kwam hij inzake Schilders theologie tot dezelfde conclusie als de hervormde theoloog: het was modernisme in een orthodox gewaad.

Schilder reageerde onmiddellijk. Zijn bespreking van Hepps vierde brochure, die vijftien afleveringen zou beslaan, werd op Schilders aanwijzing door Oosterbaan & Le Cointre per advertentie in *De Standaard* van 3 november 1937 als met tromgeroffel aangekondigd.[31.] In

28. V. Hepp aan J.H. Kok, 19 september 1937. *Archief-Kok*.
29. V. Hepp, *Dreigende deformatie IV, symptomen. De algemeene genade*, Kampen, 1937, pag. 74.
30. Zie J. Veenhof, 'Medewerkers van God. K. Schilder over plaats en taak van de mens in het handelen van God', in: W.F. de Gaay Fortman, J. de Bruijn, e.a. (red.) *'Achter den tijd'. Opstellen aangeboden aan dr. G. Puchinger ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag*, Haarlem, 1986, pag. 140, 141. Veenhof wees er terecht op, hoe opmerkelijk positief Schilder de geschiedenis taxeerde.
31. De verschijning van Hepps brochure over de algemene genade was door uitgeverij Kok op 30 oktober 1937 per advertentie in *De Standaard* meegedeeld.
K. Schilder aan L. Smit, 1 november 1937: 'Ik heb gedacht over een brochure, maar dat duurt me te lang (...) In elk geval wil ik graag spoedig deze advertentie, ook om recensenten voorzichtig te maken.' *Archief-Schilder*.
De door Schilder opgestelde tekst van de advertentie in *De Standaard*, 3 november 1937, luidde: '*De Reformatie, weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven*, begint in het nummer van 5 november 1937 een reeks artikelen over: prof. Hepps misverstanden inzake algemeene genade, door prof. dr. K. Schilder.'

de week na het indrukwekkende Kuyper-nummer van *De Reformatie* van 29 oktober opende Schilder zijn tegenaanval zelfbewust: 'Onze medewerkers hebben de voldoening, dat in dezelfde week, waarin de hoogleeraar Hepp het zou bestaan, te klagen over een "afkammen" en "afkappen" van Kuyper, bewezen is, dat de zaken nog wel wat anders staan.'[32.]

In eerste instantie schreef Schilder nog laconiek, maar wel recht op de man af: 'Ik schaam me niet, nu déze hand me daar een plaatsje wijst; ik zag daar reeds anderen zitten, wier wetenschappelijke statuur ik voor de Vrije Universiteit meerdere eere acht dan die van hem, die zóóveel fouten maakt als in deze reeks reeds gebleken is, en nog verder blijken zal.'[33.] Schilders toon was in deze polemiek vaak luchtig, maar hij bagatelliseerde Hepps aanval allerminst. Hij greep de verschijning van de brochure aan als een *casus belli*. Dit was Schilders kans, niet alleen om Hepps opinie aangaande hem te weerspreken, maar ook en vooral om hem te pressen óf zijn brochure-reeks te staken, óf uit het deputaatschap voor de 'leergeschillen' te treden.[34.] Voor Schilder gold, dat, nu Hepp hem eenmaal had aangevallen, diens invloed eens en vooral

32. Schilder, 'De Kuyper-herdenking', *De Reformatie*, XVIII, 5 november 1937, pag. 83.
Het Kuyper-nummer besloeg vijftig pagina's - wat overeenkomt met driehonderd in boekvorm - en bevatte behalve twee artikelen van Schilder, ook bijdragen van de hoogleraren Dijk, Dooyeweerd, Greijdanus, Honig en van dr. R.J. Dam, dr. A.C. Drogendijk, dr. E.D. Kraan, Rudolf van Reest en Veenhof. De voor deze gelegenheid gedrukte extra-nummers, verkrijgbaar door storting van *f* 0,35 op girorekening 36000 van Oosterbaan & Le Cointre, waren binnen een week uitverkocht.
Schilder schreef in hetzelfde artikel: 'Ik mag hier wel een enkel woord van grooten dank aan onzen uitgever inlasschen: zonder zijn spontane medewerking en offervaardigheid zou de copie niet haar weg hebben kunnen vinden.'
33. Schilder, 'Prof. Hepps misstanden inzake de algemeene genade', *De Reformatie*, XVIII, 5 november 1937, pag. 82.
34. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, XVIII, 14 januari 1938, pag. 167: 'Moet ik nog eens en dan voor de zooveelste maal, vertellen, dat men mij elk oogenblik tot zwijgen bereid zal vinden over de nog niet afgehandelde punten, maar alleen als men rechte lijnen trekt en prof. Hepp voor het dilemma stelt: uit de commissie, of uit het brochurenharnas?'

gebroken moest worden. Zoals hij enkele maanden later in *De Reformatie* schreef: ‘Het kwam er slechts op aan, zijn te groote verzekerdheid te breken - dat is in meer gevallen profijtelijk geweest voor den vrede - en wat behaald was aan positieven bouw niet te laten destrueeren door iemand, die àlmaar klaagt over destructie, maar intusschen onophoudelijk tegen positieven bouw stond te rammeien.’[35.] Schilder wist, dat Hepp met zijn brochures niet aan gezag won, maar hij had met polemisten als Du Perron gemeen, dat hij zijn opponent niet losliet voor deze geheel tot zwijgen was gebracht.[36.] Schilder noch Hepp zochten in deze jaren toenadering tot elkaar, daarvoor was er kennelijk teveel tussen hen voorgevallen.[37.]

Schilder kwalificeerde Hepps nieuwe brochure als een ‘halfslachtig en onzeker betoog’, dat nauwelijks tot de serieuze lectuur te rekenen viel: ‘Het is overal prikkelend door overhaasting.’[38.] Los van zijn bespreking van het betoog gaf hij zestien voorbeelden van het onjuist citeren van Hepp uit zijn werk, met als vernietigend commentaar: ‘Prof. Hepps levendige fantasie is zijn grootste belemmering. Hij houdt zijn ‘geest’ niet in toom, en aangezien de pen na den geest komt, denkt hij maar, zijn pen in toom te houden in de polemiek. Hij neemt soms zich voor, ergens over te schrijven; zoekt materiaal bijeen; verzamelt citaten; begint deze te ordenen en te verdeden; controleert zijn indeelingsprincipes niet, maar neemt hun juistheid al te gemakkelijk aan; ziet zijn fantasie aan voor gestaafde werkelijkheid, en draaft dan door.’[39.] De kritiek deed denken aan Schilders bespreking in 1934 van Hepps artikel over de pluriformiteitsleer; toen reeds schokte Schilders toon vele gereformeerden en ditmaal was zij nog harder. Dat hij zich nu nog scherper en bitterder uitliet dan in voorgaande polemieken, had

35. Zie noot 33, pag. 218.
36. Schilder, ‘Meewerken tot den vrede’, *De Reformatie*, XVIII, 17 december 1937, pag. 131: ‘Dat zal mij intusschen niet zorgeloos maken, en daarom ga ik door met argumentatie.’ Vgl. de uitspraak van E. du Perron: ‘Het staat daar gedrukt en het màg niet onweersproken blijven.’ Geciteerd in: G. Puchinger, ‘De polemist E. de Perron’, *Ontmoetingen met Nederlandse literatoren*, Zutphen, 1982, pag. 442.
37. Schilder schreef: ‘Als u dàt geen opbouw meer noemt, dan moeten we elkaar maar behandelen naar den regel: ze konden bij elkaar niet komen: het water was veel te diep. Geen confessioneel geschil hebben we dan, maar een geestesverschil.’ Zie noot 33, pag. 218.
38. Zie noot 33, pag. 170, 106.
39. Schilder, ‘Hoe prof. Hepp citeert’, *De Reformatie*, XVIII, 25 februari 1938, pag. 211.

tot gevolg, dat in november 1937 zowel ds. H.A. Wiersinga als drs. A. de Bondt openlijk protesteerden tegen deze polemiek van Schilder, die huns inziens de perken te buiten ging.[40.]

Schilder bestreed echter niet alleen de opvattingen van Hepp, maar droeg in die bestrijding *en passant* veel materiaal over het verbond aan uit de geschiedenis van de gereformeerde theologie en formuleerde nieuwe inzichten. Er was een enthousiaste, actieve school rondom Schilder ontstaan in de kerken, die door diens bestrijding van Hepps brochures werd gestimuleerd. Schilder omschreef op 3 december 1937 hoe zijn kring de zaken zag: 'Twee hoogleeraren [Hepp en H.H. Kuyper] spreken van een "boozen tijd", die aanbreekt, als ook enkele van hun collega's met ijver werken, en als tientallen predikanten ijveriger studeeren dan in vele jaren is geschied.'[41.]

Hoezeer de kritiek in deze polemiek daarom ook de overhand had, daarin lichtten soms programmatische zinnen op inzake de hoge taak, die hij zich en zijn generatie stelde, zoals toen hij op 2 september 1938 in verband met Hepp schreef: 'Wijs geen geschillen met de confessie, waar ze niet zijn. Bind ons niet aan uw dogmatiek, want dat zal toch niet gaan; we hebben gelukkig geen dogmatieken, doch formulieren van eenigheid; en hoezeer we op elkaar aangewezen blijven ook in de dogmatiek, een ieder behoudt toch den plicht, te zuiveren, te vereenvoudigen, te verscherpen, waar dat noodig is, opdat het goud der belijdenis weer helder moge schitteren.'[42.] Desondanks trachtten ook sommige vrienden Schilder tot matiging in zijn kritiek te bewegen en raadden hem aan vooral thetisch te schrijven.[43.]

40. H.A. Wiersinga schreef in de *Leidsche Kerkbode* van 5 november 1937: 'Het wil mij voorkomen, dat dit geen christelijke polemiek meer is en hier niet gehandeld wordt in overeenstemming met wat de laatst gehouden generale synode uitsprak over polemiek onder broeders. Hopelijk zal de schrijver, toen hij 't gedrukt voor zich zag staan, 't zelf ook wel begrepen hebben: daar drukte ik mij toch verkeerd uit; mijn critiek handhaaf ik, maar hier overschreed ik de grens.'
A. de Bondt schreef in een ingezonden stuk in *De Heraut* van 28 november 1937: 'De bewijskracht van de argumenten, die prof. Schilder voor zijn stellingen meent te kunnen aanvoeren, is niet in evenredigheid met de onstuimigheid en roekeloosheid van zijn woorden (...) In het nummer van 12 november j.l. van "De Reformatie" overschrijdt de polemiek van prof. Schilder alle perken. Hier wordt de aanval beleedigend.'
41. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, XVIII, 3 december 1937, pag. 119.
42. Schilder, 'Een dringend verzoek aan prof. Hepp', *De Reformatie*, XVIII, 2 september 1938, pag. 434.
43. C. Veenhof drong reeds op 22 maart 1937, kort na de verschijning van Hepps derde brochure, bij Schilder aan op staken van de polemiek. *Archief-Schilder*.

H.H. Kuyper steunde Hepp in *De Heraut* beslist en liet zich niet door Schilders opwinding van de wijs brengen. Met dat al schroomde hij niet in *De Heraut* van 14 november 1937, bij de verschijning van Hepps vierde brochure, kritiek te uiten op diens - ook elders protest uitlokkende - wijze van citeren: 'Ons ware het toch liever geweest, wanneer de namen wèl genoemd en de citaten wèl aangegeven waren.' Wat het zakelijke betreft verdedigde H.H. Kuyper echter elke tittel en jota van Hepps brochure, want zijn alarm slaan op de synode van 1936 was volle ernst geweest: 'Concessies zijn hier niet mogelijk, want wie meent voor de waarheid te strijden, kan zijn principieele overtuiging niet prijsgeven.'[44.]

Maar zelfs nu de strijd in kerkelijke kring volgens Kuyper de inzet van de zwaarste middelen wettigen zou, gaf *De Heraut* vergeleken bij *De Reformatie* minder geregeld en minder uitgebreid verslag van het verloop van de strijd op de diverse fronten. Zo Schilder met zijn militante toon al een deel van de kerken mocht hebben wakker geschud, dan was daar altijd nog *De Heraut* als teken, dat een ander deel van de kerken ondanks de strijdbare *Reformatie* rustig de traditie trouw bleef. Kerkrechtelijke vraagstukken en onderwerpen uit de geschiedenis van kerk en theologie - soms weliswaar niet zonder actuele strekking - vormden ook in deze jaren een belangrijk bestanddeel van Kuypers perspublikaties.

Schilder liet het niet bij een tegenaanval in de pers, want hij wist uit de jaren van samenwerking met Hepp in de *Reformatie*-redactie dat een vasthoudender opponent niet bestond. Hepps publikaties waren in zijn ogen te gevaarlijk om bij de bestrijding ook maar iets aan het toeval over te laten: Dooyeweerd en Vollenhoven was vanwege de brochures aan de Vrije Universiteit reeds de beklaagdenbank toegewezen en Schilder wenste te voorkomen dat hem in kerkelijke kring alsnog iets dergelijks zou overkomen.

Hij besloot Hepp langs verschillende andere wegen onder druk te zetten. Eerst verzocht hij Hepp op 1 november 1937 per brief om de vindplaatsen van de in de vierde brochure verwerkte citaten uit zijn werk, en voegde daaraan de opmerking toe, dat hij in de pers melding zou maken van dit verzoek.[45.] Hepp weigerde in te gaan op wat hij als

44. *De Heraut*, 6 november 1938.
45. K. Schilder aan V. Hepp, 1 november 1937. Afschrift, *Archief-Schilder*.

een sommatie opnam.[46.] Schilder vatte het op als sabotage.[47.]

Hij lichtte in november 1937 vervolgens uitgever Kok, met wie hij op goede voet stond, in over zijn correspondentie met Hepp, 'omdat ik de weigering van dezen uwen auteur niet alleen voor dit geval van een reeds verschenen brochure beneden alle peil vind, maar ook voor de toekomst van beteekenis; de hoogleeraar Hepp is immers voornemens op het ingeslagen pad verder te gaan'.[48.] Hij schreef Kok ronduit, dat deze zou moeten weigeren Hepps brochure-reeks *Dreigende deformatie* verder uit te geven en hij achtte het zelfs gewenst, dat de uitgever daarvan publiek mededeling zou doen.

Kok was niet gelukkig met de reacties op de brochures in gereformeerde kring en nam geheel in Schilders zin een voor Hepp ingrijpende beslissing: toen hem, zoals hij later schreef, 'bleek op welke wijze de auteur zijn plannen uitwerkte, heb ik ten slotte, hoewel ik door contract met hem en verplichtingen tegenover de inteekenaren gebonden was, na de vierde brochure hem te Amsterdam opgezocht, en verklaard, dat ik *niet* bereid was verder te gaan, en dat ik dus *geen* verdere brochures uitgaf'.[49.]

Credo liet hij ongemoeid.

Schilder, die eerst in 1940 door Kok van deze beslissing op de hoogte werd gesteld, sprak niet alleen Hepp en de uitgever aan over de brochure-reeks, maar richtte zich hierover in 1938 ook tot de bestuurders van de Vrije Universiteit.

Achter de schermen had zich daar inmiddels het nodige afgespeeld rondom Hepps *Dreigende deformatie*-reeks. De eerder genoemde bemiddelingspoging van de curatoren werd in januari 1938 doorkruist door een motie inzake de perspolemiek van de ring Roermond-Venlo van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs, waarvan de Vrije Universiteit uitging. In deze motie, die door Schilder werd gepubliceerd in *De Reformatie* van 4 februari 1938, werd aan de directeuren van de universiteit, gelet op het uitblijven van enig concreet resultaat van de

46. Anders dan in het geval van Schilder, verschafte Hepp de curatoren van de Vrije Universiteit op hun verzoek, gedaan in de eerder vermelde samenspreking van curatoren met Hepp en H.H. Kuyper op 19 maart 1937, binnen een week een lijst van vindplaatsen van de citaten uit het werk van Dooyeweerd en Vollenhoven in zijn tweede en derde brochure. Verburg, *Herman Dooyeweerd*, pag. 210.
47. K. Schilder aan V. Hepp, 6 november 1937. Afschrift, *Archief-Schilder*.
48. K. Schilder aan J.H. Kok, 17 november 1937. Afschrift, *Archief-Schilder*.
49. J.H. Kok aan K. Schilder, 5 april 1940. *Archief-Schilder*.

bemiddeling tussen de hoogleraren, verzocht ‘meer resoluut, consequent en afdoend in deze zaak te handelen’.[50.]

De Heraut zweeg hierover, maar Schilder verwelkomde deze steun vanuit de kring van de Vrije Universiteit, want: ‘De polemiek der heeren Kuyper-Hepp overtreft in scherpte alles, wat tot nu toe onder ons geweest is.’[51.] Vanaf februari mengde ook hij zich vanuit *De Reformatie* in deze zaak, die hij niet besprak als een universitaire kwestie, maar als een symptoom van de verziekte verhoudingen binnen de gereformeerde kring. Volgens Schilder hadden de kerken noch de universiteit Hepp zo lang mogen laten begaan in zijn aanval op mededeputaten (Schilder, Vollenhoven) en collega-hoogleraren (Dooyeweerd, Vollenhoven). Schilder verzocht de Vrije Universiteit alsnog actie te ondernemen en drong daar ook in gesprekken met haar directeuren op aan. Aan deze bespreking kwam een einde toen curatoren op 13 mei 1938 als resultaat van hun bemiddeling bekend maakten, dat de geschillen binnen de professorenkring zouden worden behandeld. Schilder toonde zich hierover verheugd, al was volgens hem Hepp te veel ontzien.[52.] Maar in zijn eigen zaak met Hepp bracht dit resultaat geen verandering.

Op 1 september 1938 richtte Schilder zich daarom als lid van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs per brief tot het curatorium. Hij verzocht de curatoren er bij Hepp op aan te dringen de in de vierde brochure gedane onjuiste beweringen inzake zijn theologische meningen openlijk terug te nemen.[53.] Curatoren rekenden het echter niet tot hun taak in een wetenschappelijk debat in te grijpen,[54.] zodat ook deze weg voor Schilder geen oplossing bood.

Het was inmiddels een jaar geleden dat Hepps vierde brochure was verschenen. De tijd scheen gekomen om het front te verleggen: de uitgave van de brochure-reeks kon kennelijk niet worden verhinderd, maar misschien was het wel mogelijk Hepp binnen het deputaatschap

50. Schilder, ‘Een motie’, *De Reformatie*, XVIII, 4 februari 1938, pag. 187.
51. Schilder, ‘De motie Roermond-Venlo’, *De Reformatie*, XVIII, 11 februari 1938, pag. 194.
52. Schilder, ‘Een publicatie van de zijde der Vrije Universiteit’, *De Reformatie*, XVIII, 13 mei 1938, pag. 300.
53. Schilder aan curatoren van de Vrije Universiteit, 1 september 1938. *Archief-Curatoren*. Schilder was sinds 1921 lid van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag.
54. Curatoren van de Vrije Universiteit aan K. Schilder, 18 oktober 1938. Afschrift, *Archief-Curatoren*.

uit te schakelen. Schilder en Vollenhoven gaven het deputaatschap voor de 'leergeschillen' in het najaar van 1938 te kennen onder de huidige omstandigheden niet met Hepp te willen blijven samenwerken; maar het deputaatschap wenste daarover nota bene niet te spreken.[55.]

Waren er nog andere mogelijkheden om Hepp onder druk te zetten, of was elke weg nu beproefd?

Toch leek Hepp onverwacht een opening te bieden.

Op 21 oktober 1938 liet hij naar aanleiding van Neville Chamberlains succesvol lijkende persoonlijke interventie bij Adolf Hitler ten gunste van de vrede in Europa in *Credo* blijken, dat samenspreking wellicht ook een middel zou kunnen zijn om binnen gereformeerde kring uit de impasse te geraken. Schilder had een week tevoren in *De Reformatie* iets dergelijks gesuggereerd, en deze ondernam nu onmiddellijk actie. Diezelfde dag stelde Schilder aan de door Hepp van afwijking van de belijdenis beschuldigde auteurs S.G. de Graaf, A. Janse, C. Veenhof en D.H.Th. Vollenhoven voor, om Hepp gezamenlijk in het publiek tot een onderhoud uit te nodigen.[56.]

In de loop van de week van 23 oktober betrok hij ook Dooyeweerd bij dit plan.[57.] Maar De Graaf en Janse waren niet bereid met Hepp samen te spreken. Schilder verzocht daarop in *De Reformatie* van 28 oktober op persoonlijke titel aan Hepp om in het volgende nummer van *Credo* mee te willen delen, of hij tot een samenspreking bereid zou zijn. Hepp zweeg opnieuw.

Schilder trok hieruit de conclusie, dat samenwerking met Hepp in het

55. Schilder, 'Het conflict aan de Vrije Universiteit en de kerken', *De Reformatie*, XVII, 26 februari 1937, pag. 172: 'M.i. had prof. Hepp òf zijn brochures moeten inhouden, òf geen commissielid hebben willen zijn.' Schilder gaf deze mening in *De Reformatie*, nadat hij haar op 13 februari 1937 eerst binnen het deputaatschap voor de 'leergeschillen' kenbaar had gemaakt.
In hun toelichting aan de synode van de breuk in het deputaatschap schreven Schilder en Vollenhoven inzake Hepp: 'Het is ons volkomen duidelijk, dat juist dat commissielid [Hepp] dat in zijn kwaliteit van adviseur der synode van Amsterdam het meest op het instellen van deze commissie heeft aangedrongen, door zijn optreden zowel buiten als binnen de commissie ook het meest tot het mislukken van haar werk heeft bijgedragen.' K. Schilder en D.H.Th. Vollenhoven, *Van 'oorzaken en redenen'*, pag. 27. *Archief-Vollenhoven*.
56. Zie het gelijkluidend schrijven van L. Doekes (secretaris van Schilder) aan S.G. de Graaf, A. Janse, C. Veenhof en D.H.Th. Vollenhoven, 21 oktober 1938. *Archief-Veenhof*.
57. K. Schilder aan H. Dooyeweerd, 26 oktober 1938. Afschrift, *Archief-Schilder*.

deputaatschap onmogelijk was geworden. Zijn collega en mede-deputaat Greijdanus had die conclusie reeds eerder getrokken en op een opmerkelijke wijze geprotesteerd tegen Hepps gedrag: hij had in mei 1938 zijn mandaat als deputaat teruggegeven aan de generale synode, die toen enkele dagen voor andere zaken bijeen was, met als één van de redenen, dat Hepp met de publikatie van zijn brochures het functioneren van dit deputaatschap onmogelijk maakte. *De Reformatie* berichtte onmiddellijk deze terugtrekking, maar *De Heraut* zweeg hierover. Schilder paste er echter wel voor ook Greijdanus' stap te volgen, omdat hij daarmee zijn invloed op de gang van zaken zou verliezen. In plaats daarvan deelde hij begin november 1938 aan het deputaatschap mee, dat hij wegens aanhoudende obstructie van Hepp niet langer aan de *beraadslagingen* wenste deel te nemen;[58.] enkele maanden later zond ook Vollenhoven een dergelijk bericht aan het deputaatschap.[59.]

Daarmee was elke mogelijkheid tot contact tussen Hepp en Schilder over de meningsverschillen afgesneden. De wegen liepen verder en verder uiteen.

58. K. Schilder aan J.L. Schouten, 4 november 1938: 'Hiermee acht ik den tijd gekomen, uw commissie te berichten, dat ik in de gegeven omstandigheden aan haar beraadslagingen geen deel kan nemen, tenzij binnen 14 dagen de situatie zich nog mocht wijzigen en ik daarvan, hetzij van u hetzij langs anderen weg, kennis mocht krijgen. Mijnerzijds heb ik gedaan wat mij in dezen mogelijk scheen.' Afschrift, *Archief-Veenhof*.
59. Zie over de breuk in het deputaatschap voor de 'leergeschillen': Stellingwerff, *D.H.Th. Vollenhoven*, pag. 141-146.

19. Het laatste ‘vredejaar’

Na zijn studieverblijf te Erlangen had Schilder geregeld korte vakantie- en studiereizen gemaakt, onder meer naar Duitsland, Engeland, Frankrijk, Oostenrijk en Italië. Maar deze korte reizen vormden nauwelijks een onderbreking van zijn geregelde arbeid. Hij studeerde in buitenlandse bibliotheken, en schreef zijn artikelen soms in verre oorden als *Hotel de la Gare du Nord* te Parijs, of vanuit *Hotel Royal Danieli* te Venetië, alsof hij op zijn studeerkamer aan de Vloeddijk te Kampen vertoefde. Toen hij echter in juli 1938 werd uitgenodigd om in het voorjaar van 1939 een lezingentoernee te maken door de Verenigde Staten, diende zich de mogelijkheid aan om een nieuw publiek te bereiken. Bovendien zou hij voor enige tijd werkelijk afstand kunnen nemen van al zijn bezigheden als hoogleraar en redacteur en daardoor mogelijk een frisse kijk op de zaken verkrijgen, zoals destijds te Erlangen het geval was geweest. Hij aanvaardde de uitnodiging onmiddellijk.

Voor de gereformeerde gemeenschap in de Verenigde Staten was een bezoek van een Nederlands theologisch hoogleraar steeds weer een gebeurtenis, maar ditmaal was dit in het bijzonder het geval. Niet alleen was de faam van Schilder hem binnen gereformeerde kringen aan de overzijde van de oceaan vooruit gegaan, maar ook zijn polemieken en het afwijzend oordeel van sommigen daarover was deze hoofdzakelijk uit Nederland afstammende Amerikanen niet onbekend. Om deze reden merkte echter ds. J.H. Kuiper - die zich via *Credo* en *De Heraut* op de hoogte hield van wat er in de Nederlandse Gereformeerde Kerken omging - in *The Banner* van 3 november 1938 op, dat de overigens ‘schitterende theoloog’ voorlopig beter van zijn reis kon afzien als hij geschillen kwam importeren: ‘Zij, die zijn artikelen lezen, weten, dat hij een nooit kampgevende vechter en een sterke controversist is (...) Het schijnt bevreemdend, dat een theoloog van een zusterkerk (...) den welstand onzer kerken in gevaar zou brengen, met name *wanneer hij onder ons is als gast*.’

H.H. Kuyper, die in deze periode in *De Heraut* herhaaldelijk waarschuwde tegen de 'dictatuur' binnen de kerken van de zijde van Schilder en zijn school, nam uitgerekend dit ene kritische Amerikaanse artikel in het nummer van 4 december 1938 in vertaling over. Hoe gespannen de persoonlijke verhoudingen op dat moment waren, bleek uit *De Reformatie* van de volgende vrijdag. Schilder, Greijdanus en dr. S.O. Los kaatsten de bal terug en reageerden verontwaardigd op Kuypers 'dictatoriale neigingen', die volgens Schilder van niets anders blijk gaven, dan dat men het niet kon hebben, dat 'inzake de gemeene gratie, of ook anderszins, mijn stem gehoord wordt in Amerika'.[1.] Ook ds. J.H. Rietberg sprak in *De Wachter* van 9 december zijn afkeer uit tegen de oproep Schilder te 'boycotten'.

In deze sfeer van verharding van de tegenstellingen rondom hem in het vaderland, vertrok Schilder op 28 december 1938 vanuit de haven van Rotterdam naar de Verenigde Staten.

*

Tijdens Schilders reis door de Verenigde Staten namen Greijdanus en Veenhof de redactie van *De Reformatie* voor hem waar; Schilders assistent in deze jaren, de theologische student L. Doekes, verzorgde tijdens Schilders afwezigheid diens *Bazuin*-rubriek 'Op en om ons erf'. Greijdanus schreef overeenkomstig zijn wens voor de rubriek 'Kerkelijk leven' en Veenhof redigeerde de 'Persschouw'. Deze laatste was een trouwe medestander, zowel van Vollenhoven als van Schilder, altijd gereed om hand- en spandiensten te verlenen bij hun publicitaire werk en de laatste jaren in *De Reformatie* vooral opgevallen door zijn citatenverzameling uit het werk van dr. A. Kuyper, een keuze makend, die H.H. Kuyper overigens allerminst waardeerde.

De nieuw-testamenticus Greijdanus had na de redactiebreuk van 1935 enkele artikelen geschreven voor *De Reformatie* over de Kamper School - in het nummer van 12 maart 1937 zelfs een bijlage van maar liefst zeven pagina's ter verdediging van het bestaansrecht van de School tegenover H.H. Kuyper - en voorts over zelfonderzoek en over kerkrechtelijke kwesties.

Met name zijn kerkrechtelijke artikelen hadden de aandacht getrokken. In juli 1937 had hij bezwaar aangetekend tegen het aan de Vrije

1. Schilder, 'Anti- of contradictatoriaal?', *De Reformatie*, XIX, 9 december 1938, pag. 75.

Universiteit verdedigde proefschrift van ds. M. Bouwman, *Voetius over het gezag der Synoden*. Bouwman had het daarin opgenomen voor het kerkrechtelijk standpunt van zijn promotor H.H. Kuyper, dat Voetius aan de meerdere kerkelijke vergaderingen ten opzichte van de kerkeraad groter gezag toekende, dan in de jaren van de Doleantie door prof. dr. F.L. Rutgers was geschied. Greijdanus had niet zozeer dit historisch inzicht betwist, als wel de conclusie, die daaruit voor het heden kon worden getrokken: 'Ik mag dan ook niet anders, dan onze kerken ten ernstigste waarschuwen tegen een kerkrecht als in dit boek wordt uiteengezet en verdedigd. Dat is een hiërarchisch stelsel, een systeem van synodale hiërarchie, en voert onze kerken bij zijn volle toepassing in de knellende overheersching van eene op menschelijke aanmatiging berustende synodale geweldoefening.'[2.] Vooral toen hij tegen dit door hem genoemde '*nieuwe* kerkrecht' ten strijde was getrokken,[3.] had hij scherpe oppositie van H.H. Kuyper in *De Heraut* uitgelokt. Met ijzeren logica had Greijdanus, die het gereformeerd kerkrecht grondig beheerste, getracht zijn opponent te overtuigen, maar zonder succes.

Hij begon in januari 1939 het waarnemend redacteurschap met zijn journalistiek credo, dat duidelijk maakte, dat Schilders afwezigheid geen pauze zou vormen in de strijd, die *De Reformatie* sinds 1935 voerde: 'Waarheid én vrede. Doch de waarheid eerst.'[4.] Hij steunde Schilder in de rubriek 'Kerkelijk leven', door de ene lovende bespreking na de andere uit de Amerikaanse gereformeerde pers te citeren. In zijn ijver de Theologische Hogeschool te verdedigen verschreef hij zich in deze periode echter tegenover de Kamper curator dr. W.A. van Es, die hij ten onrechte verweet Schilder als onruststoker te hebben aangemerkt.[5.] Enkele weken later nam hij, na een onderhoud met het curatorium van de Theologische Hogeschool, dit verwijt in *De Reformatie* met betuiging van leedwezen loyaal terug, in die dagen in de gereformeerde pers een uniek verschijnsel.[6.]

2. S. Greijdanus, 'Over vragen van gereformeerd kerkverband', *De Reformatie*, XVII, 16 juli 1937, pag. 343.
3. Zie: Greijdanus, 'Het nieuwe kerkrecht in de praktijk', *De Reformatie*, XVIII, 15 april 1938, pag. 266.
4. Greijdanus, 'Waarheiden vrede', *De Reformatie*, XIX, 6 januari 1939, pag. 108.
5. Greijdanus, 'Tweeërlei curatorschap', *De Reformatie*, XIX, 13 januari 1939, pag. 115, 116.
6. Greijdanus, 'Nadere verklaring', *De Reformatie*, XIX, 24 februari 1939, pag. 162.

Schilder leverde in deze periode in *De Reformatie* geen bijdragen over het kerkelijk leven, maar wel gaf hij - evenals Hepp in 1924 en 1930 had gedaan - reisindrukken, die volgens de bekende evangelisator Johannes de Heer 'waarlijk aantrekkelijk' waren.[7.]

De achtergrond van de kerkelijke geschillen en de oorlogsdreiging in Europa verleende aan zijn reis naar 'het land van de vrijheid' een bijzonder cachet. Hij beschreef, hoe hij aan boord van de *Washington* van de United States Lines vele Joodse vluchtelingen uit Duitsland aantrof. Toen anderhalf jaar later in de christelijke pers onder de Duitse bezetting naar zijn oordeel ontijdig kritiek werd geleverd op de democratie, gedacht hij in *De Reformatie* een uit Europa gevluchte mede-passagier, die in januari 1939 bij aankomst in New York de bodem van het vrije Amerika had gekust.[8.]

De grimmige politieke verhoudingen in Europa lieten Schilder in de Verenigde Staten niet los. Ze hielden hem op de heenreis bezig en bepaalden het moment van zijn terugreis. Vanwege het gerucht van een spoedig uitbreken van de oorlog in West-Europa brak hij zijn rondreis voortijdig af. Hij annuleerde begin april zekerheidshalve zijn boeking bij het onder Duitse vlag varende schip *New York* en reisde met de *Zaandam* van de Holland-Amerika-lijn terug naar Rotterdam. Op 24 april 1939 kwam hij behouden thuis, zo deelde *De Standaard* die dag op de voorpagina mee, in een bericht met een portret van de hoogleraar.

Hij vergat in Amerika de kerkelijke geschillen in Nederland niet, juist omdat het contrast van zijn Amerikaanse ervaringen zo sterk was. In de eerste plaats trof hem de sympathie, waarmee hij overal ontvangen werd. Hier geen wantrouwen, geen kille distantie, geen vermijding van het debat, maar een sterk geïnteresseerd publiek, dat graag Schilders mening over allerlei theologische en kerkelijke zaken wenste te vernemen. Hij maakte van deze gelegenheid gebruik te spreken over de belangrijkste theologische onderwerpen, die hij de afgelopen tien jaren behandeld had: de algemene genade, het verbond, de z.g. adiafora, Christus en de bijbelse geschiedenis, de pluriformiteit van de kerk en geloof en mystiek.[9.] Met name de lezing over de algemene

7. *De Heraut*, 26 februari 1939, geciteerd uit *Het Zoeklicht*.
8. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, XX, 16 augustus 1940, pag. 353.
9. Eenmaal terug in Nederland hield hij op verzoek de Amerikaanse voordrachten voor zijn studenten. Zie: *College-verslagen der door prof. dr. K. Schilder in Amerika gehouden lezingen, april '39 - juni '39*. Deze colleges bieden een bondig en toegankelijk overzicht van Schilders centrale theologische gedachten.

genade trok de aandacht in Nederland en in de Verenigde Staten. In Amerika hing dit samen met met een geschil hierover binnen de Christian Reformed Church. De synode van Kalamazoo had in 1924 het standpunt van ds. H. Hoeksema ter zake afgewezen, waarna hij zich met zijn medestanders had verenigd in de Protestant Reformed Church. Schilder riep in zijn lezing op het geschil opnieuw in bespreking te brengen. Hij voegde de daad bij het woord door het initiatief te nemen tot een eerste gezamenlijke vergadering te Grand Rapids met predikanten van beide kerkgenootschappen. Na terugkeer in Nederland trad hij in *De Reformatie* met Hoeksema in debat over de gemene gratie, waarbij hij hem zelf uitgebreid aan het woord liet.[10.] In tegenstelling tot wat vooraf door sommigen was gevreesd trad Schilder binnen de Amerikaanse verhoudingen op als vredestichter.'[11.]

Tegen deze achtergrond is het begrijpelijk, dat Schilder zich Amerika graag herinnerde als het land van de vrijheid, met name ook die van het vrije woord, en het respect voor de persoon, waarbij hem ook opviel de geringe rol van het standsverschil, dat hij in zijn jeugd zozeer had ondervonden.

Ook een *Reformatie*-zaak vroeg in de Verenigde Staten zijn aandacht. In het nummer van 23 december 1938 - het laatste voor zijn vertrek - had Schilder naast het hoofdartikel over kerstfeest van ds. H. Mulder een tweede hoofdartikel geplaatst van zijn eigen hand, over het juist in Zwitserland verschenen boek van Barth *Gotteserkenntnis und Gottesdienst nach reformatorischer Lehre*, dat over de Schotse confessie van 1560 handelde. Naar aanleiding van Barths vertaling en bespreking van een enkel artikel uit deze belijdenis dat met kerst in verband was te brengen, poneerde Schilder daarin opnieuw de tegenstelling tussen de gereformeerde en de dialectische theologie. Waarom besprak Schilder nog juist voor zijn vertrek naar Amerika in het kerstnummer dit boek? De aanleiding hiervoor moet gezocht worden in het feit, dat Barth tijdens zijn afwezigheid opnieuw een bezoek zou brengen aan Nederland, en dit keer ook in Kampen spreken zou voor Schilders studenten. Omdat hij niet bij dit bezoek aanwezig kon zijn, had dit extra hoofdartikel veel weg van een laatste waarschuwing aan zijn studen-

10. H. Hoeksema, 'De hereeniging der Christelijke Gereformeerde en Protestantsche Gereformeerde Kerken', *De Reformatie*, XIX, 12 mei - 16 juni en 30 juni 1939.
11. Schilder, 'Reisindrukken', *De Reformatie*, 12 mei 1939, XIX, pag. 251: 'Wil men elkaar opnieuw ontmoeten, dan kan er veel tot stand komen.'

ten. De waarschuwing was buitengemeen scherp geformuleerd. Schilder maakte Barth in het hoofdartikel een van de ernstigste verwijten in de wetenschap. Volgens hem had Barth de tekst van de belijdenis onjuist weergegeven: 'Wij zeggen niet teveel, als wij Barth verwijten, dat zijn vertalingen herhaaldelijk blijk geven van droevige vooringenomenheid en van willekeur.'[12.]

Het hoofdartikel werd Barth - vermoedelijk door Haitjema - in Zwitserland toegezonden. Barth was zo verontwaardigd over het zijns inziens onterechte verwijt van 'bösartige Umdeutungen', dat hij Schilder op 9 januari 1939 gepikeerd schreef: 'Dies sind Dinge, die Sie in Zukunft, auch wenn es bei Ihrer Absicht, mich möglichst schlecht zu machen, bleiben sollte, vielleicht auch vermeiden könnten.'[13.]' Barths brief werd Schilder naar Amerika nagezonden, waar hij hem op 23 januari te Grand Rapids ontving. Schilder schreef onmiddellijk een brief aan Barth terug, waarin hij niets van zijn verwijt terugnam, maar hij verzond deze niet.[14.]

Hij antwoordde Barth uiteindelijk eerst na zijn terugkeer in Nederland. In een interview met een Nederlandse journalist, dat stond afgedrukt in *De Stuwdam* van 11 maart 1939, merkte Barth op, dat Schilder in *De Reformatie* tegen hem was uitgevaren: Ik 'werd min of meer als verdraaier van den grondtekst uitgemaakt'. Hij meldde in dat interview tevens, van Schilder geen antwoord te hebben ontvangen op zijn brief over deze kwestie. In *De Reformatie* van 5 mei 1939 gaf Schilder, door Barths opmerkingen uit zijn tent gelokt, het excuus, dat hij wegens afwezigheid niet had kunnen reageren. Hij deed dit nu alsnog met een artikel, dat vrijwel overeen kwam met zijn concept-brief van 23 januari.[15.]

Op dit pijnlijke incident en het antwoord op Barths brief is Schilder in zijn publikaties - mede vanwege zijn reis naar Amerika? - nooit meer teruggekomen. Over deze affaire is nog geen afgewogen oordeel uitgesproken, maar vast staat dat het laatste woord erover nog niet gesproken is.

*

12. Schilder, 'Bij het kerstfeest', *De Reformatie*, XIX, 23 december 1938, pag. 89.
13. K. Barth aan K. Schilder, Bazel, 9 januari 1939. Afschrift, *Archief-Barth*.
14. K. Schilder aan K. Barth, 23 januari 1939. Twee concepten, *Archief-Schilder*.
15. Schilder, 'Karl Barth en de Schotsche belijdenis', *De Reformatie*, XIX, 5 mei 1939, pag. 243.

19. Het afscheid van prof. dr. K. Schilder van familie en vrienden bij zijn vertrek naar de Verenigde Staten, woensdagavond 28 december 1938.
Van links naar rechts: Schilders zoon P.A.C. Schilder, zijn dochter J.G. de Wilde-Schilder, zijn schoonzoon H. de Wilde, zijn echtgenote A.J. Schilder-Walter, zijn dochter E.J.H.M. Schilder en ds. F.A. den Boeft.
In Hoek van Holland werd Schilder bij de nachtboot naar Engeland uitgeleide gedaan door prof. dr. K. Dijk, de *Reformatie*-medewerker dr. G.K. Schoep en de praetor van FQI, F. Kouwenhoven.

Eenmaal veilig terug in Nederland vierde Schilder zijn vijfentwintigjarig ambtsjubileum als predikant. Op 22 juni 1939 belegde een huldigingscomité in de Tidemanstraatkerk te Rotterdam-Delfshaven een samenkomst, waarop hij werd toegesproken door zijn vriend ds. H. Knoop, zijn voorganger prof. dr. A.G. Honig - één van de laatste keren, dat deze in het publiek optrad - en ds. H.S. Bouma. Ds. D. van Dijk bood hem het tientallen delen omvattende *Corpus Reformatorum* aan namens meer dan tweeduizend schenkers, merendeels *Reformatie*-lezers.

Van Dijk vertolkte de stimulans die er voor vele *Reformatie*-lezers uitging van de publikaties en het optreden van Schilder: ‘Het is feest op het erf onzer kerken; het is lente. Daar is een concert van feestelijke stemmen; sommige zwak en onbeholpen; een enkele wel eens wat uitschietend; tóch een blijde muziek van krachtig ontwakend leven.’[16.]

16. ‘Verslag van de herdenkingssamenkomst ter gelegenheid van het zilveren ambtsjubileum van prof. dr. K. Schilder, gehouden te Rotterdam-Delfshaven 22 juni 1939’, *De Reformatie*, XIX, 7 juli 1939, pag. 318.

In zijn toespraak aan het einde van de samenkomst dankte Schilder God, die hem ‘buiten het verband gebracht heeft met de Herv. Kerk te Kampen, waar ik gedoopt werd, en me heeft doen brengen binnen het verband der Geref. Kerken, de kerken die ik nog steeds met heel mijn ziel lief heb’. Tot slot getuigde hij aan de hand van psalm 122 van zijn kerkelijk streven: ‘Ook in dien psalm wordt gesproken van liefde en eenheid: “kom ga met ons en doe als wij”; “Jeruzalem, dat ik bemin”; maar in dat Jeruzalem, in den tempel staan dan ook de *rechterstoelen*; ook in dezen mogen we niet half zijn en scheiden wat God saamvoegde: liefde en tucht.’[17.]

Deze feestelijkheid leek een kort intermezzo in een gespannen tijd op kerkelijk en politiek gebied.

Op vrijdag 1 september 1939 brak de oorlog uit, die in Nazi-Duitsland door velen werd beschouwd als de hervatting van de strijd, die het leger na een smadelijke capitulatie in november 1918 had moeten staken.

In die gespannen sfeer van mobilisatie en tijdelijke stremming van het treinverkeer voor niet-militairen kwam in de week voorafgaande aan de Duitse inval in Polen de nieuwe generale synode te Sneek bijeen. Even was de vraag aan de orde geweest, of de synode beter kon worden verdaagd, maar de omstandigheden bleken nog niet zo ernstig, dat daartoe moest worden besloten. Schilder logeerde op de fatale eerste september te Amsterdam, bij Vollenhoven, met wie hij, na de breuk in het deputaatschap voor de ‘leergeschillen’, een minderheidsrapport schreef voor de synode. Daarin werd ook de toedracht van de breuk uiteengezet, want beide deputaten waren van oordeel, dat de zaak in de openbaarheid moest worden behandeld. Schilder hoopte, zo schreef hij in *De Reformatie*, ‘dat de thans zittende synode, aan het volk geheel en al opening van zaken geven zal; hetgeen anders (...) voor een deel de taak van ons blad wezen zal’.[18.]

Toen de synode niet in staat bleek vrede te stichten tussen de diverse kerkelijke groeperingen, was de tijd van compromissen voorbij, zo schreef Schilder in *De Reformatie* van 12 januari 1940.[19.] Een sombere

17. Zie noot 16, pag. 319, 320.
18. Schilder. ‘Bij den nieuwen jaargang’, *De Reformatie*, XX, 6 oktober 1939, pag. 1.
19. Zie ook: Schilder, ‘De pluriformiteit’. *De Reformatie*, XX, 5 januari 1940, pag. 109: ‘Ik ga (...) de rollen omkeeren. Ik verdedig niet meer. Ik “val aan”. Men heeft het zelf gewild, althans geriskeerd.’

onverzettelijkheid trad in zijn artikelen op de voorgrond. Hij had het persdebat naar aanleiding van de theologische beschuldigingen voor zijn besef niet verloren, maar wachtte tevergeefs op het publieke *peccavi* uit de mond van H.H. Kuyper en Hepp.

Binnen enkele maanden werden de consequenties van deze uitspraak voor wat betreft de verhouding van *De Reformatie* tot *De Heraut* en tot *Credo* openbaar. Op 23 februari meldde Schilder in *De Reformatie*, dat hij, sinds hij in 1935 alleen de redactie over het blad voerde, tweemaal daarin mededeling had gedaan van een pacificatie met H.H. Kuyper. Nu in *De Heraut* van 18 februari 1940 echter opnieuw de integriteit van Schilder in geding was gebracht - ds. J. Dijk schreef in dat nummer dat Schilders polemiek 'niet altijd even fijn of voorzichtig' was-, deelde hij mee, tot dergelijke pacificatie verklaringen niet meer bereid te zijn.[20.]

Dat dit meer was dan een 'polemische bui' zoals H.H. Kuyper in reactie daarop schreef, bleek enkele weken later, toen Schilder in *De Reformatie* de allerlaatste contacten met Hepp en *Credo* afbrak.

In het nummer van 16 februari 1940 had deze, doelend op Schilder en *De Reformatie*, geschreven: 'Ik heb tot stelregel: wanneer men mij met afdoende argumenten overtuigt, stel ik mijn lezers daarvan dadelijk in kennis. Wanneer ik het uitzicht heb iemand in een gewichtige zaak te overtuigen, zal ik graag naar de pen grijpen. Maar wanneer argumenten al heel dikwijls in hun ondeugdelijkheid zijn tentoongesteld of wanneer ze de kwestie niet raken, doch op een bijspoor leiden of wanneer ze door iemand worden aangevoerd die in zijn conclusie niet vrijstaat of wanneer ze maar al te duidelijk het merk van gelijk-hebberij dragen, behoud ik mij het recht voor te zwijgen en in het zwijgen te volharden.'

In *Credo* van 29 maart 1940 noemde Hepp bij wijze van uitzondering Schilders naam.

Op tweede paasdag, 25 maart, had Schilder in een rede over 'Geloof en mystiek', gehouden voor de provinciale afdeling van de Jongelingsbond te Den Haag, de mystiek bestreden als een gevaar voor het ambt, het kerkbegrip en de theologie. Hepp antwoordde de vrijdag daarop in *Credo*, dat het woord 'mystiek' tot het gereformeerde spraakgebruik behoorde, en dat Schilder daarom beter van 'escapades' zou kunnen afzien, die slechts 'het vuur der verdeeldheid' zouden doen oplaaien.

20. Schilder, 'Antwoord van "De Heraut"', *De Reformatie*, XX, 23 februari 1940, pag. 166.

Deze laatste opmerking was voor Schilder de druppel die de emmer deed overlopen. Op zaterdag 30 maart schreef hij uitgever Kok, dat hij 'dit onzedelijke blad niet meer in huis wilde hebben'.[21] In *De Reformatie* van 5 april deelde hij zijn besluit aangaande *Credo* zijn lezers mee: 'Ik heb me bijna doorloopend aan de schrijfwijze (schrijven en niet-schrijven) van dit orgaan gestooten. Maar deze week ging de deur dicht (...) Stel u voor: dat zegt de man, die ettelijke beschuldigingen zich zag ontvallen, en nooit iets terugnam, die een gesprek erover vermeed, die zelfde kerken opjoeg met brochures! *Die* broeder moet een ander aanwijzen als den man, die de onrust brengt? (...) Ik heb deze week na dit zinnetje de uitgeefster van "Credo" bericht, dat ik het blad niet meer wensch te ontvangen. Zulk geschrijf is *slecht*.'[22] De schepen tussen Schilder en Hepp waren verbrand.

Kok schreef hem op 1 april terug, dat hij diens besluit begreep en verzocht hem de zaak met *Credo* en de brochure-reeks te mogen uitleggen, 'want het heeft mij altijd pijn gedaan, te moeten ondervinden dat onze verhouding niet was, zooals ze zijn moest'.[23] Schilder antwoordde Kok, dat, zolang 'het aureool van de firma Kok' nog om Hepps slapen glansde, hij van een vertrouwelijk gesprek afzag.[24] Hij hoopte, dat Kok zou besluiten *Credo* niet meer uit te geven. Hij gaf te kennen Hepp geheel te hebben losgelaten: 'Ik vind de laatste jaren voor het gereformeerde leven heel slecht. Niet vanwege de polemiek, maar vanwege de oneerlijkheid. (...) Ik geloof niet meer aan [Hepps] ernst. Ik laat de consciëntie van dezen man aan God over, en wil ook niet graag inwerken op uw beslissing inzake het blad van dezen man. Ik geef alleen maar den strijd niet op, omdat ik me niet laat beschuldigen door een paar oneerlijke menschen, die wel klagen, maar niet bewijzen kunnen.'[25]

Schilders oordeel trof Kok, mede omdat ook hij zijn banden met Hepp verbroken had. Kort tevoren had de uitgever aan Hepp meegedeeld, dat hij in september 1940, aan het einde van de derde jaargang, de uitgave van *Credo* zou staken.[26] Kok schreef de volgende dag een

21. Aldus K. Schilder in zijn brief aan J.H. Kok van 4 april 1940. Afschrift, *Archief-Schilder*.
22. Schilder, 'Afgeloopen', *De Reformatie*, XX, 5 april 1940, pag. 214.
23. J.H. Kok aan K. Schilder, 1 april 1940. *Archief-Schilder*.
24. Zie noot 21.
25. Zie noot 21.
26. Per 1 oktober 1940 werd *Credo* uitgegeven door uitgeverij A.J. Oranje te Den Haag.

lange brief aan Schilder terug, waarin hij ten aanzien van *Credo* algehele opening van zaken gaf. Koks slotsom luidde: 'Credo heeft mij veel ergernis en een handvol geld gekost.'[27] Schilder beantwoordde Koks brief nog dezelfde dag. Hij was verheugd over Koks breuk met Hepp. Nu na jarenlange polemiek de uitgave van zowel Hepps brochures als zijn blad zouden worden gestaakt, schreef hij openhartig aan Kok: 'Men heeft mij willen dwarsbomen, en mijn invloed willen breken. Was de manier, die gevolgd is, eerlijk geweest, ik zou me hebben onderzocht. Maar het onwaarachtige lag er zoo dik op. En men laat mij zoo vaak alleen (...) Het feit ligt er nu eenmaal, dat ik enkele jaren zal noodig hebben om het vertrouwen te herwinnen, dat ik altijd heb gehad in de kerken.'[28]

Schilders langdurige bestrijding van Hepp en de daarmee samenhangende kritiek op kerk en Vrije Universiteit had van de zijde van Schilder tot distantie geleid. De ergernis van Schilder over de passieve opstelling van de synode ten aanzien van Hepp leidde in *De Reformatie* tot wat skeptische en waarschuwende opmerkingen over haar gezag: 'Respect *voor* meerdere vergaderingen? Maar dat is slechts mogelijk bij respect *van* meerdere vergaderingen.'[29] Ook de sympathie voor de Vrije Universiteit nam af als gevolg van zijn polemiek tegen Hepp. Voor de trouwe *Reformatie*-lezers had de theologische faculteit van de Vrije Universiteit de afgelopen jaren reeds veel van haar glans verloren: Grosheide had het blad in 1934 de rug toegekeerd, in 1935 was Waterink in een geur van verdenking ontslagen als *Reformatie*-redacteur en was H.H. Kuyper de wacht aangezegd en na 1936 was de lezers op vele wijzen te verstaan gegeven, dat Hepp zijn zaken niet beheerste. In 1939 werd bovendien het wetenschappelijk inzicht van prof. dr. G.Ch. Aalders onvoldoende bevonden.[30] Schilders betrokkenheid bij de Vrije Universiteit bereikte aan het einde van de jaren dertig een

27. J.H. Kok aan K. Schilder, 5 april 1940. *Archief-Schilder*.
28. K. Schilder aan J.H. Kok, 5 april 1940. Afschrift, *Archief-Schilder*.
29. Schilder, 'Respect voor meerdere vergaderingen', *De Reformatie*, XVIII, 5 augustus 1938, pag. 399.
    Zie ook: Schilder, 'Versterkingskunst of verlengings-kunstje?', *De Reformatie*, XX, 8 december 1939, pag. 78: 'Vergaderingen - ach, hoe vaak zijn ze de zwakke steeën van het kerkelijk leven!'
    De generale synode te Sneek besloot op 20 september 1939, mede in reactie op kritiek als van Schilder, te waarschuwen 'tegen ongemotiveerd wantrouwen in de kerkelijke vergaderingen'. *Acta 1939*, pag. 89.
30. Zie: Schilder, 'Het verbond Gods', *De Reformatie*, XIX, 7 juli-25 augustus, 8 en 22 september 1939.

dieptepunt, getuige zijn opmerking in *De Reformatie* van 9 juni 1939: 'Ik meen, dat in kerkrechtelijk opzicht (en de dogmatiek krijgt ten deele daarmee ook te doen) en in dogmatisch opzicht de V.U. thans een verkeerden kant opgaat.'[31.]

*

Hoewel de polemiek Schilders arbeid voor *De Reformatie* na 1935 gestempeld heeft, werden de abonnees sinds het najaar van 1938 ook systematische theologische bijdragen geboden. In *De Reformatie* van 29 juli 1938 meldde hij, dat hij het reeds enige jaren gekoesterde plan een toelichting op de Heidelbergse Catechismus te geven, dankzij het inmiddels gestegen aantal abonnementen in zijn blad ten uitvoer kon brengen. Schilder wilde de toelichting - anders dan Hepp deed met zijn dogmatiek in *Credo*[32.] - niet als hoofdartikel geven, omdat hij er een eer in stelde het oorspronkelijk karakter van het blad onder zijn redactie niet te wijzigen. Ze verscheen daarom in de vorm van een bijlage bij *De Reformatie*. Zonder prijsverhoging ontvingen de abonnees vanaf 1 oktober 1938 wekelijks één vel druks, bestaande uit acht pagina's.[33.]

Deze uitbreiding van *De Reformatie* vond plaats in een periode, dat de bedrijfsvorm van Oosterbaan & Le Cointre verandering onderging. Per 1 november 1938 werd, mede in verband met de groei van het bedrijf, de firma omgezet in een naamloze vennootschap, waarvan naast L. Smit zijn zoon J.H. Smit als mede-directeur optrad.[34.] De NV

31. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, XIX, 9 juni 1939, pag. 287.
32. Nadat Hepp in zijn brochures een 'dogmatiekje-in-het-klein' had gegeven (Schilder vermeldde dit oordeel van een niet nader genoemde recensent in *De Reformatie* van 25 februari 1938), was hij in januari 1938 in *Credo* begonnen aan een populaire dogmatiek in afleveringen, aan de hand van de Nederlandse Geloofsbelijdenis.
Credo begon zijn bestaan met zes pagina's per week. Na vanaf 27 mei 1938 wekelijks wisselend met vier of zes pagina's te zijn verschenen, werd de omvang van *Credo* met ingang van de tweede jaargang in oktober 1938 vanwege een tegenvallend aantal abonnee's door Kok definitief vastgesteld op vier pagina's per week. Hepp gaf zijn wekelijkse dogmatische toelichting op de Nederlandse Geloofsbelijdenis sindsdien in de vorm van een tweede hoofdartikel.
33. C. Veenhof schreef op 10 oktober 1938 aan K. Schilder over de Catechismusbijlage: 'Het begin was best. Alleen wat te zwaar voor de gewone menschen.' *Archief-Schilder*.
34. Aan werknemer J. van Liere werd procuratie verleend met beperkte volmacht. Tot commissarissen werden benoemd J. Laport te Goes, verbonden aan de bank Hendrikse en Co's NV te Goes en W. Smit en J.M.N. Smit, respectievelijk zoon en dochter van L. Smit. Het maatschappelijk kapitaal van het bedrijf bedroeg een ton, waarvan tachtig aandelen waren geplaatst en volgestort. Laport had vier aandelen, de overige waren in handen van de genoemde leden van de familie Smit. *Gesprek met J. Laport, 24 juni 1988*.

was er in verband met de groeiende concurrentie op het terein van de kerkelijk-gereformeerde pers veel aan gelegen de positie van *De Reformatie* te versterken. Dit doel trachtte Oosterbaan & Le Cointre onder meer te bereiken door dejournalist K.C. van Spronsen (1897-1979) in dienst te nemen. Hij werd belast met de technische verzorging van *De Reformatie* en de opzet van de *Reformatie-Boeken*-serie (RB-serie), waarin diverse medewerkers van het weekblad een deel zouden verzorgen.

Van Spronsen was reeds enige jaren van mening, dat *De Reformatie* een betere technische verzorging behoefde.[35.] In de zomer van 1937 had hij daartoe zijn overwegingen aan Schilder voorgelegd: 'Technisch kan het blad veel beter. Wat dunkt u, zal ik eens naar Goes gaan? Er is veel meer te doen dan er op 't oogenblik gedaan wordt. Ik geloof, dat we meer georganiseerd zullen moeten gaan werken. "Cellenbouw" is mogelijk en mijns inziens noodzakelijk. Wat Kuyper misschien iets te veel had hebben we tegenwoordig wat te weinig.'[36.] Schilder kon het doorgaans goed vinden met overtuigde mensen als Van Spronsen, al deelde hij niet diens mening, dat *De Reformatie* minder polemisch moest worden, en had hem in 1938 als medewerker bij het weekblad betrokken.

Sinds 1939 in dienst van Oosterbaan & Le Cointre werkte hij zijn plannen nader uit. Hij schreef Schilder: 'Ik geloof dat De Reformatie de laatste jaren teveel aan eenzijdigheid is gaan lijden. Van verschillende zijden wordt door menschen, die het blad lief hebben deze opmerking gemaakt. De Reformatie bijt zich vast in zware polemiek en theologische verhandelingen. Dit moge eenerzijds de kracht van

35. K.C. van Spronsen aan K. Schilder, 27 februari 1933: 'Moge de Heere u spoedig terug geven aan den arbeid onzer kerken in ons vaderland, want behalve polemisch werk ligt er ook veel thetisch werk op u te wachten. We zijn zóó arm! Voor eenige weken heeft ons Kamerlid Schouten bij ons gelogeerd. We hadden een gesprek over uw arbeid in de pers. Hij zou wel eens graag met u willen praten, omdat hij aan uw goede bedoeling niet twijfelt. Maar is het niet teekenend, dat zelfs deze man u niet begrijpt?' *Archief-Schilder*.
36. K.C. van Spronsen aan K. Schilder, 27 augustus 1937. *Archief-Schilder*.

De Reformatie zijn, anderzijds is het tevens haar zwakte. Het blad is tenslotte voor de gezinnen en moet toch op veelzijdig terrein iets geven en weerspiegeling zijn van de actueele dingen van den dag.'[37.] Schilder, die weinig voelde voor wijzigingen in het blad, ging akkoord met enkele veranderingen in de opmaak[38.] en met een nieuwe rubriek met ingang van de twintigste jaargang in oktober 1939: een weekkroniek. De beoogde scribent, Veenhof, achtte zich tegen de taak echter niet opgewassen, zodat het plan niet doorging.[39.] Per 3 mei 1940 verscheen wel de nieuwe rubriek 'Aan een jongeren tijdgenoot'.[40.] Onder het pseudoniem Adolphus Venator[41.] trachtte Schilder aan de verlangens van uitgeverszijde te voldoen, door voor de jongere lezers populaire artikelen te schrijven.

Oosterbaan & Le Cointre zette inmiddels de *Reformatie-Boeken*-serie op volgens een beproefd procedé, dat Van Spronsen bij zijn vorige werkgever uitgeverij Bosch & Keuning had leren kennen.[42.] Voor een abonnement van *f* 6,60 op de serie zou men viermaal per jaar een boek ontvangen, telkens op verschillend gebied: theologie, literatuur, opvoeding, wijsbegeerte of sociaal leven. De auteurs van deze boeken

37. K.C. van Spronsen aan K. Schilder, 7 september 1939. *Archief-Schilder*.
38. *De Reformatie* verscheen vanaf 26 januari 1940 in een iets gewijzigd lettertype en vanaf 15 maart van dat jaar werden de kopjes boven de artikelen in kapitaal gezet en vervolgartikelen per nummer van andere ondertitels voorzien.
39. C. Veenhof aan uitgeverij Oosterbaan & Le Cointre, 1 september 1939. *Archief-Schilder*.
40. De rubriek 'Aan een jongeren tijdgenoot' was in de eerste jaargang van *De Reformatie* verzorgd door J.C. Rullmann, maar toen slechts driemaal verschenen.
41. Schilder ontleende deze naam aan een samenspraak uit 1619 en heeft zich waarschijnlijk niet gerealiseerd dat deze naam, in tegenstelling tot andere in deze samenspraak, niet verzonnen was. Hem ging het er om, dat Venator jager betekende: 'Ik hoop, dat je mee helpt jágen, jonge vriend; maar dan niet bij occasie!' 'Aan een jongeren tijdgenoot', *De Reformatie*, XX, 3 mei 1940, pag. 248.
    Adolphus Tectander Venator (ca. 1569-1618) was een onorthodox predikant te Alkmaar. Vgl. A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*, tweede druk, Franeker, [1991], pag. 290: 'Het zou Spanje en de paus jaarlijks wel enkele tonnen gouds waard zijn, zei Plancius eens, in de aanvang van de twisten, als er in elke Hollandse stad dominees waren als Adolphus Venator.'
42. Zie: A.J. Onstenk, 'Christelijke serieboeken - series christelijke boeken', in R.G.K. Kraan, *Omzien met een glimlach. Aspecten van een eeuw protestantse leescultuur*, Den Haag, 1991, pag. 153-207, met name pag. 203. Uitgeverij Bosch & Keuning gaf sinds 1931 de *Opgang*-serie uit, waarin christelijke romans verschenen. Tot deze reeks behoorden H. de Man, *De barre winter van negentig* en J. Ypma, *Boven de polder de hemel*. Van de reeds meer dan vijftig jaar lopende *Reformatie-Boeken*-serie wordt merkwaardigerwijze door Onstenk geen melding gemaakt.

waren afkomstig uit de kring van *De Reformatie* en werden volgens de reclametekst gekenmerkt door 'het sterke besef, dat de belijdenis onzer vaderen de groote, nationale kracht van ons Nederlandsche volksleven is geweest en ook in onzen tijd zal blijken te zijn.'[43] Hoewel het politieke en kerkelijke klimaat begin 1940 donker gekleurd was, leek *De Reformatie*, zowel door de inspanningen van de uitgever als die van de redacteur, een goede toekomst tegemoet te gaan.

43. Aldus de advertentie-tekst in *De Reformatie*, XX, 5 juli 1940, pag. 306.
Voor de eerste jaargang, die op 1 oktober 1940 zou ingaan en op jongeren was gericht, hadden de *Reformatie*-medewerkers ds. J. Kapteyn, ds. D. van Dijk en K.C. van Spronsen hun medewerking toegezegd, terwijl de uitgever zo gelukkig was te kunnen melden, dat prof. dr. K. Schilder voor de eerste jaargangen twee boeken had toegezegd: een boek over het paasfeest en een bundel met vijftien nieuwe preken.

20. Het keerpunt

De meidagen van 1940 brachten voor vrijwel alle Nederlanders een keer in hun bestaan. De schok van de Duitse militaire inval op 10 mei, de ongelijke strijd, de snelle capitulatie van het Nederlandse leger en de bezetting door Duitsland van het Nederlandse grondgebied, het greep velen diep aan: iets onvoorstelbaars bleek realiteit geworden!

Zonder de datum van 10 mei 1940 zijn ook de enerverende gebeurtenissen in de kerkelijk-gereformeerde kring gedurende de oorlogsjaren niet te begrijpen. Dit geldt in bijzondere mate het leven van Schilder en het bestaan van *De Reformatie*. De eerste bezettingsmaanden van 1940 brachten een ongekend hoogtepunt in de geschiedenis van *De Reformatie*, uitsluitend vanwege Schilders bewogen en moedige artikelen, die direct opvielen aan een ieder die destijds van het blad kennis nam.

Sommigen van zijn tegenstanders, die zich de laatste jaren voortdurend geërgerd hadden aan de scherpe toon van zijn publikaties, kwalificeerden zijn artikelen van na mei 1940 in stilte als toch eigenlijk onbezonnen, nodeloos provocerend en uitdagend. Zij vonden in die weken zijn schrifturen moedig, maar gegeven de uiterst precaire toestand waarin ons land verkeerde, toch tevens een voorbeeld van onvoorzichtige journalistiek, waarmee hij niet alleen eigen bestaan, maar ook dat van de Gereformeerde Kerken in gevaar zou kunnen brengen.

Diegenen daarentegen die Schilders strijd met open vizier tegen zijn theologische en politieke tegenstanders reeds jaren lang als verfrissend hadden ervaren, beschouwden zijn resoluut optreden tegen de NSB en de nazi-ideologie in 1940 als een proef op de som, dat hij ook in de moeilijkste omstandigheden stand hield. Er waren er die de conclusie trokken, dat wie als Schilder zo moedig en diep overtuigd *bleef* schrijven - terwijl zo velen direct na de intocht van de Duitsers angstvallig zwegen of als zij spraken vóór alles tot voorzichtigheid opwekten -,

ook in de voorafgaande jaren niet uit rivaliteit en gelijkhebberij, maar enkel uit overtuiging had gepolemiseerd, en zij kozen voor goed zijn kant.

Geen tijdgenoot die kennis nam van de artikelen die Schilder van juni tot half augustus 1940 in *De Reformatie* schreef, kon ontkennen dat ze, ook in breder nationaal verband gezien, uniek waren. Hij betoonde een moed, die in de eerste bezettingsmaanden een hoge uitzondering was en hij gaf daarbij blijk van een religieuze gedrevenheid, zoals op dat moment bijna geen enkele andere auteur toonde. Het unieke van deze artikelen blijft bovendien dat ze in die prille bezettingsmaanden vertolkten wat duizenden in hun hart vermoedden of wisten, maar niet tot uitdrukking konden brengen, omdat zij na zo zware nationale schokken te hebben doorstaan, de weg naar de toekomst niet meer wisten aan te geven. In die onzekere tijd heeft Schilder voor velen een beslissend woord gesproken, dat hen op grond van hun religieuze overtuiging onvervaard terugwees naar hun geestelijke taak en alles wat daarmee samenhing.

Niet slechts dát Schilder zo open en als altijd niets en niemand ontziend schreef, maar ook wát hij in die maanden schreef was van nationaal belang en is voor velen een grote bemoediging geweest.

*

Uitgeverij Oosterbaan & Le Cointre te Goes doorstond de militaire strijd zonder schade en alle *Reformatie*-medewerkers overleefden het oorlogsgeweld. Voor *De Reformatie* was het eerste effect van de Duitse inval dat het nummer van 10 mei de abonnees vertraagd bereikte. Het eerstvolgende nummer verscheen, zoals dat met de meeste kerkelijke weekbladen het geval was, eerst twee weken nadien. Het telefoonverkeer kwam niet voor de tweede helft van juni weer op gang, maar de postverbindingen waren eind mei hersteld - zij het dat het postverkeer met Zeeland nog enige tijd gebrekkig bleef.[1] Het duurde tot dinsdag 28 mei voordat Schilder te Kampen een levensteken ontving van de uitgeverij te Goes.

Geïsoleerd van Schilder en zonder actuele kopij van diens hand was

1. Vanwege de gebrekkige postverbinding met Zeeland besloot de uitgever half juni *De Reformatie* voorlopig twee dagen eerder te drukken. Deze maatregel heeft enkele weken gegolden. Zie: Schilder, ‘Persschouw’, *De Reformatie*, XX, 14 juni 1940, pag. 282.

Van Spronsen te Goes tijdelijk als redacteur van *De Reformatie* opgetreden. Met hulp van zijn stadsgenoot R. Zuidema (1879-1959), sinds 1926 hoofdredacteur van het eveneens bij Oosterbaan & Le Cointre verschijnende antirevolutionaire dagblad *De Zeeuw*,[2] en van de gereformeerde predikant te Goes, W.H. van der Vegt, verzorgde hij de eerste oorlogsnummers van 24 en 31 mei. Van der Vegt riep in enkele meditaties op tot boetedoening - zoals veel predikanten in die dagen deden -, maar de militante Van Spronsen sloeg een krachtiger toon aan. Herinnerend aan de profetische nationale oproepen van Willem Bilderdijk in de Franse tijd hield hij zijn lezers een historische les voor: 'Gij zult een christennatie zijn of gij zult *niet* zijn!'[3]

Vanaf het nummer van 7 juni redigeerde Schilder *De Reformatie* weer zelf, met dien verstande, dat hij niet alleen de rubrieken 'Kerkelijk leven', 'Persschouw' en 'Aan een jongeren tijdgenoot' verzorgde, maar nu bovendien de meditaties schreef.

De Duitse inval was een maand geleden, maar er waren op dat moment nog maar weinigen, die de verdovende slag van de oorlogsdagen te boven waren, laat staan dat men al een houding had bepaald jegens de Duitse bezetter, met wie men op de een of andere wijze iedere dag te maken had. De militaire nederlaag en het uitwijken van koningin Wilhelmina en het kabinet naar Engeland hadden geleid tot grote moedeloosheid. Men tobde zich af over de belangrijke vragen: Wat vraagt de vreemde overheerser van ons land en volk, wat zal er over blijven van het eigen karakter van Nederland, zonder Oranje en zonder onafhankelijkheid? De onzekerheid over deze vragen bleef bestaan, zolang niemand leiding gaf, terwijl betrouwbare informatie ontbrak.

Ook voor Schilder was de Duitse inval een ontzettende ervaring geweest. Toen de *Reformatie*-redacteur, na bijna drie weken werkeloos te hebben afgewacht, op 28 mei eindelijk zekerheid had weer voor zijn blad te kunnen schrijven, gold zijn eerste zin de schok van het begin

2. Zie: B. van der Ros, 'De Zeeuw', in: B. van der Ros (red.), *Geschiedenis van de christelijke dagbladpers in Nederland*, Kampen, 1993, pag. 83-98.
3. Rudolf van Reest [pseudoniem van K.C. van Spronsen], 'Bilderdijks Elius', *De Reformatie*, XX, 31 mei 1940, pag. 265.
   Schilder bedankte Van Spronsen op 9 december 1940, drie dagen na zijn vrijlating uit de gevangenis, voor diens in dat najaar verschenen boek over Willem Bilderdijk. Hij had het boek nog niet gelezen, maar merkte wel op: 'Ik las reeds de in De Reformatie opgenomen passages met *groote* vreugde.' *Archief-Schilder*.

van de oorlog: ‘Toen op donderdagavond 9 mei 1940 ondergeteekende met den laatsten trein uit Zwolle in Kampen van een spreekbeurt terugkeerde en aan het station de opgemaakte drukproef van ons pinksternummer in ontvangst nam, teneinde den volgenden morgen de laatste correctie telefonisch door te geven, kon hij niet vermoeden, dat die trein meteen voorloopig de laatste zou geweest zijn, en dat, eer hij den volgenden morgen de telefoonverbinding afgebroken zou vinden, de brug over den IJssel opgeblazen zou zijn.’[4.] Schilder wist te goed hoe het uitgesproken tegenstanders van het nationaal-socialistische regime de afgelopen zeven jaar in Duitsland was vergaan, om niet te beseffen, dat deze verstoring en verwoesting de aankondiging waren van de vervolging, die wachtte. Zijn aanvankelijke reactie was ernstige voorzorg: in de tuin achter zijn huis verbrandde hij in de eerste oorlogsdagen delen van zijn archief en in Duitsland gemaakte foto's.[5.]

In zijn eerste artikel formuleerde hij reeds de voornaamste opdracht voor de Nederlandse bevolking gedurende de eerste bezettingsmaanden: ‘Ieder blijve *in zijn ambt*, en blijve *dáárin* trouw. Doch dàn ook daarin *trouw*. De voorzichtigheid onderscheide zich van slavernij.’[6.] Op 14 juni noteerde hij als eerste punt voor een positiebepaling in bezettingstijd: het christelijk volksdeel ‘zal de *leerstellingen* van de N.S.B. blijven veroordeelen. Het zal de wapens, *die men zien kan*, gestrekt laten. Maar het zal de *geestelijke* wapens niet strekken, en liever vervolging lijden, dan in dezen ontrouw zijn aan zijn God, den Levende. Het zal ook blijven bidden voor de Joden, hen niet weren van het doopvont, indien zij zich bekeeren. Het zal bloed, ras en bodem aan Woord en Geest ondergeschikt verklaren.’[7.] In een bewogen gebed verwoordde hij de zware spanning van het leven op de grens van voorzichtigheid en slavernij: ‘De zonen van een rijk, dat in de laatste jaren soms een *leer* begunstigd heeft, die tegen uw Woord ingaat, loopen ons huis voorbij. Ze kunnen ook verlangen, er in te komen. Ook onder die zonen zijn er, die uw Naam belijden: laat ònze

4. Schilder, ‘Mijn schildt ende betrouwen...’, *De Reformatie*, XX, 9 juni 1940, pag. 268.
5. Aldus Schilders dochter, mevr. E.J.H.M. de Vries-Schilder in haar artikel ‘Hij heeft een vrouw en een dochter...’ in: Daan van Driel en Jaap van Gelderen, *Kinderen verhalen van de oorlog. Kampen 1940-1945*, Kampen, 1990, pag. 58-65.
6. Zie noot 4.
7. Schilder, ‘Dat ick doch vroom mach blijven...’, *De Reformatie*, XX, 14 juni 1940, pag. 278.

eeden evenmin als de hunne in ons samenkomen u in het aangezicht weer spreken.'[8.]

Reeds halverwege juni besefte hij meer en meer dat voorzichtigheid alléén voor het christelijk volksdeel onvoldoende zou zijn om haar zelfstandige positie binnen de natie te handhaven. Er was volgens hem een groter gevaar dan onvoorzichtigheid: 'De geleidelijke overgang van de lichamelijke tot de geestelijke ontwapening.'[9.] Rijkscommissaris Seyss-Inquart had bij zijn installatie op 29 mei in de Ridderzaal te Den Haag de geruststellende indruk gewekt, dat het verlangen van het Nederlandse volk om zichzelf te blijven van Duitse zijde op respect kon rekenen. Maar dat was geen reden om zich in de nieuwe omstandigheden zonder meer te schikken, aldus Schilder, want terwijl de christenen zich stil hielden waren NSB-ers in zwarte uniformen - waarvan de sinds 15 september 1933 bij wet verboden dracht vanaf de meidagen weer was toegestaan - bezig de straat te veroveren en spraken ook anderen openlijk van loyale samenwerking met de bezetter. In *De Reformatie* van 21 juni schreef hij daarom, in een artikel met de vermaard geworden titel 'Den schuilkelder uit; de uniform aan': 'We zullen voorzichtig zijn in de beoordeeling van personen. Maar over de *záken* zullen we toch ons oordeel moeten laten gaan. En dit laatste oordeel over de zákelijke beteekenis van wat in het nederlandsche volk gebeurt, doet ons smeeken: *den schuilkelder uit, en de uniform aan*. Gevaarlijk? Och ja, - maar als 't nu eens van God geboden is? En als 't soms zóó is, dat 't een kwestie van recht is? Zelfs van het immers officiëel erkende nederlandsche recht? (...) Onze uniform aan: laat zien, wie ge zijt: een goed christen, en tegen elke revolutie, en dus een goed Nederlander.'[10.]

Zo te schrijven was in die dagen ongekend. Wie was medio juni 1940 niet geobsedeerd door de snel groeiende militaire overmacht van Duitsland over Europa? Zelfs Frankrijk, met zijn eeuwenlange militaire traditie, moest op 22 juni voor het Duitse leger capituleren. In dit licht bezien leek de Duitse bezetting van ons land geen enkele tegenstand meer te zullen ondervinden en elke weerbaarheid zinloos. Schilder betoonde zich echter een zelfstandige geest en wees op feiten, die ondanks alles evenzeer bleven gelden: 'Onze intellectueele

8. Zie noot 7.
9. Schilder, 'Den schuilkelder uit; de uniform aan', *De Reformatie*, XX, 21 juni 1940, pag. 284.
10. Zie noot 9.

ongereptheid, onze vrijheidszin, onze liefde voor een behoorlijke courant, onze geloofsworsteling, onze spankracht in het afwikkelen van godsdienstige, wetenschappelijke en kosmopolitische taken, dat zijn óók feiten.'[11.]

Het kerkelijk karakter van *De Reformatie* werd in deze weken sterk op de achtergrond gedrongen, tot het op den duur vrijwel geheel ontbrak. De rubrieken werden gevuld met thema's van nationaal belang, waarmee iedereen bezig was, maar waarmee in die dagen niemand raad wist. Zo schreef Schilder zelfs geen woord over de op 20 juni 1940 overleden hervormde predikant en publicist J.H. Gunning JHzn.,[12.] wiens werk en optreden hij enige keren met zoveel sympathie besproken had. Toen Schilder in *De Heraut* door H.H. Kuyper weersproken werd omdat hij in zijn Catechismusbijlage van 10 mei 1940 het kuyperiaanse begrip 'scheppinsgsmiddelaar' had afgewezen, kwam hem dat blijkbaar in zijn perswerk ongelegen.[13.]

Toch waren ook in deze periode actuele kerkelijke zaken Schilder niet onverschillig. Zijn eerste woord in oorlogstijd over de synodale afhandeling van de meningsverschillen klonk zelfs tamelijk kras: 'Begraaf zoo spoedig mogelijk heel de materie.'[14.] Hij zag in de oorlogssituatie geen noodzaak, maar wel een geschikte aanleiding om zich van deze zaak, die hem zo tegen was gaan staan, te ontdoen. Mocht echter de synode niet 'de spons over de lei' halen, *dan* hield Schilder vast aan een ordentelijke afhandeling van de kwesties: 'Want één van beide

11. Schilder, 'Op de grens van twee werelden', *De Reformatie*, XX, 2 augustus 1940, pag. 333.

    Schilder, 'Aan een jongeren tijdgenoot', *De Reformatie*, XX, 14 juni 1940, pag. 280: 'Nabij God te leven, dat beteekent toch óók: aan de orde blijven stellen, wat Hij in de geschiedenis voor onze aandacht plaatst.'
12. H.H. Kuyper herdacht Gunning in *De Heraut* van 30 juni 1940, Hepp in *Credo* van 28 juni 1940.
13. Omdat op de synode, die op 6 augustus 1940 zou worden heropend, de waardering van de kuyperiaanse begrippen mogelijk een onderdeel van de besprekingen zou vormen, diende Schilder *De Heraut* inzake het begrip scheppingsmiddelaar van repliek in zijn Catechismusbijlagen van 2 en 9 augustus 1940.
    Op 24 en 31 mei, 7 en 14 juni, 19 juli en 9 augustus 1940 verscheen geen Catechismusbijlage bij *De Reformatie*.
14. De met Schilders standpunt inzake de meningsverschillen sympathiserende ds. J.H. Rietberg schreef in *De Wachter* van 31 mei 1940 voorzichtiger: ''k Meen, dat er op het oogenblik vraagstukken aan de orde komen, die onwillekeurig meer naar den achtergrond dringen de vragen, waarover wij gedisputeerd hebben.'

moet geschieden: óf *niet verder gaan*, óf *heel en al* afhandelen.'[15.] Met deze opmerkingen bevestigde hij zijn reeds enkele jaren aan de dag tredende onafhankelijke opstelling jegens de synode en plaatste hij haar leden volgens sommigen bijna in een dwangpositie. Maar de synode was een andere mening toegedaan. Toen zij op 6 en 7 augustus 1940 opnieuw bijeen kwam, besloot ze aan diverse verzoeken van mindere vergaderingen tot uit- of afstel van de behandeling van de meningsverschillen niet te voldoen, en ondanks oorlog en bezetting op 24 september de bespreking van deze zaak aan te vangen. Schilder was niet meer in de gelegenheid om de handelingen van de synode in oorlogstijd in *De Reformatie* te bespreken, maar aan zijn woord 'heel en al afhandelen' heeft hij zichzelf en de synode gedurende de oorlog stipt gehouden.

Hoe stelde de overige gereformeerde pers zich na 10 mei op?

H.H. Kuyper gaf in de eerste *Heraut* in bezettingstijd de toon aan: 'Al wat ook maar eenigszins zou kunnen leiden tot strafmaatregelen van het Duitsche militaire gezag dient door ons vermeden te worden. We hebben een wacht zelfs voor onze lippen te zetten om geen nameloos leed over ons volk te brengen. Onze predikanten en onze kerkeraden hebben dit wel te bedenken.'[16.] H.H. Kuyper was evenals de meeste redacteuren diep onder de indruk van de Duitse militaire zegetocht in Europa, en was kennelijk verbijsterd en teleurgesteld over het uitwijken van de koningin en het kabinet naar Engeland. Aan de noodzaak tot voorzichtigheid gaf de kerkelijke pers uiting, maar concrete leiding bood niemand, ook al omdat niemand wist wat een *bezetting* in de praktijk zou betekenen. Vooralsnog leek veel bij het oude te blijven en was voor veel redacteuren afwachten de hoogste wijsheid. Had Milton niet geschreven: 'They also serve who only stand and wait'?[17.] Hoe groot de behoefte aan concrete aanwijzingen was bleek reeds enkele weken na de aanvang van de bezetting. Er was onder het volk en in bestuurlijke kringen discussie ontstaan over de vraag, welk status de bezetters hadden: vormden zij de wettige overheid, of bleef de Nederlandse regering in Londen dat? Op deze en andere concrete

15. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, XX, 14 juni 1940, pag. 282.
16. *De Heraut*, 26 mei 1940.
17. Vgl. H. Colijn, 'Eenheid of eensgezindheid', in: *Geestelijke vrijheid. Redevoeringen gehouden in de Apollohal te Amsterdam op 10 augustus 1940*, Amsterdam, 1940, pag. 9, waar hij naar deze dichtregel verwees.

punten bleek gedurende de eerste maanden van de Duitse bezetting de grens tussen afwachtende voorzichtigheid en gehoorzaamheid aan de bezettende macht moeilijk te trekken. H.H. Kuyper adviseerde in *De Heraut* de predikanten zekerheidshalve op de kansel zowel te biddden voor de koningin als voor het Duitse bewind, dat hij in navolging van het hoofdartikel van de antirevolutionaire leider Colijn in *De Standaard* van 19 juni als de wettige overheid beschouwde.[18.] Schilders appèl aan ambtenaren in *De Reformatie* om niet tegen hun geweten eden af te leggen aan de bezetter, kon H.H. Kuyper als instinctieve reactie wel begrijpen. Hij stelde deze oproep echter op één lijn met de door hem in 1935 bekritiseerde weigering van Barth om de eed aan Hitler af te leggen. Tussen de regels door kon men in *De Heraut* lezen: Schilders appèl was een onvoorzichtige oproep tot verzet. We hebben, aldus H.H. Kuyper, 'ons te wachten voor alles wat onnoodig tot moeilijkheden aanleiding zou kunnen geven. Een serviele houding behoeven we daarom niet aan te nemen; dat zou [ons] volk onteeren en den Duitschers zelf niet aangenaam zijn. Maar evenzeer hebben we ons te wachten voor een door ons zelf uitgelokt martelaarschap.'[19.] In dezelfde trant schreef Hepp in *Credo*.[20.]

Schilder kreeg de indruk, dat diverse antirevolutionaire organen meenden, dat niet alleen de militaire, maar ook de politieke strijd

18. Zie: H.H. Kuyper aan mevr. G.H.J. van der Molen, 21 juni 1940: 'De souvereiniteit blijft bij onze koningin; dat zegt ook de Standaard; maar tijdens de bezetting is het bewind, door den bezetter ingesteld, een wettige overheid over ons (...) Ten slotte mag ik u wel opmerken, dat ik wat de voorbede betreft, een voorstel deed, waardoor alle moeilijkheid voorkomen werd. Door te bidden voor al degenen, die God over ons gesteld heeft, voldoet men aan wat Paulus ons voorschreef en laat in 't midden wie het zijn, die God over ons gesteld heeft.' *Archief-Van der Molen*.
J.W. Noteboom aan K. Schilder, 5 juli 1940, over het gebruik van het begrip wettige overheid door Colijn in *De Standaard*: 'Deze uitdrukking heeft echter misverstand gewekt. Men heeft in het gebruiken van deze uitdrukking gezien een miskenning van het wettige gezag van de koningin. Dat heeft dr. Colijn echter - naar mij uit bespreking met hem heel duidelijk gebleken is - niet bedoeld. Hem was het er slechts om te doen, aan te toonen, dat wij den plicht hebben, in de gegeven omstandigheden, het Duitsche gezag te gehoorzamen, voorzoover van ons gevraagd wordt "nil contra Deum et bonos mores".' *Archief-Schilder*.
19. *De Heraut*, 30 juni 1940.
20. Hepp schreef in *Credo* van 14 juni 1940, dat het de plicht was van elke Nederlander om na de capitulatie de Duitsers als bezettingsoverheid te erkennen. Hij concludeerde: wie de eed afleggen 'erkennen daarmee de overheid niet anders dan als bezettingsoverheid'.

tijdelijk was gestaakt en de strijdbijl begraven was, zodat zij in het vraagstuk van de wettige overheid geen principieel geluid lieten horen. *Wachter*-redacteur ds. J.H. Rietberg schreef nog vragenderwijs over de opstelling van *De Standaard* en *De Heraut*,[21.] maar Schilder ging in *De Reformatie* van 28 juni een stap verder: 'Naar mijn meening nu is elk een, die in een antirevolutionair orgaan aan de consciëntie leiding te geven heeft, alsmede ieder, die de kerken heeft te advisecren, niet alleen krachtens de antirevolutionaire beginselen, en de gereformeerde belijdenis, maar ook krachtens de geldende internationale verdragen, gehouden te leeren, dat onze wettige overheid die van koningin Wilhelmina is.'[22.]

Het is duidelijk dat Schilder formuleerde wat ook anderen van mening waren, maar zij spraken het uit voorzichtigheid in hun persorganen niet of nauwelijks uit, omdat zij het vanzelfsprekend vonden of te gevaarlijk om te publiceren. Het niet tot uiting brengen van een eigen principiële houding onderging Schilder echter als een ramp, veel ernstiger dan de militaire capitulatie. Een strijdbare christelijke publieke opinie zou immers juist onder een totalitaire bezettingsmacht een bron van geestelijke kracht kunnen zijn: 'De lotsgemeenschap met anti-christelijke bewegingen, *die* is ons zware kruis: een dagblad dat niet opgemaakt is e voto Dordraceno, en de algemeene censuur die uw geestelijke spijze voor u indenkt naar niet-christelijken maatstaf, dàt is het ergste.'[23.] Zwijgzaamheid, voorzichtigheid, afwachten: het waren de wachtwoorden in deze in moreel opzicht misschien wel moeilijkste periode van de oorlog. Voor Schilder waren deze begrippen even zovele aanduidingen, dat het christelijke volksdeel niet voldoende op zijn *qui vive* was, en dat, wanneer daar niet snel een keer in kwam, de slag verloren zou zijn: 'Als wij niet durven zeggen, wat recht is, raken we onze menschen voor altijd kwijt.'[24.]

*

21. *De Wachter*, 5 juli 1940: 'Maar 'k meen toch, dat *onze wettige overheid* nog dezelfde is als op 10 mei, toen de oorlog uitbrak (...) Daarom bevreemdt het mij, dat b.v. door *De Standaard* de machthebbers in ons land de *wettige overheid* worden genoemd (...) *De Heraut* stemt met *De Standaard* in en zegt, dat we het "nieuwe bewind" als "legaal bewind" moeten erkennen (...) Daarom zal ik het op prijs stellen, als onze voormannen ons een zuiver, principieel antwoord willen geven op de vraag: wie is onze *wettige* overheid?'
22. Schilder, 'Onze rechtspositie', *De Reformatie*, XX, 28 juni 1940, pag. 293.
23. Schilder, 'Oorlogsvoeding', *De Reformatie*, XX, 28 juni 1940, pag. 292.
24. Zie noot 9, pag. 285.

Er was inderdaad haast geboden, want de beheersing van de publieke opinie vormde een belangrijk, zij het nog onbekend beleidspunt van het Duitse bestuur van ons land. Zo onbekend als men destijds in ons land was met propaganda van overheidswege, zo onafscheidelijk was deze van Duitse zijde van de aanvang af verbonden met de nationaal-socialistische dictatuur. Onmiddellijk na de capitulatie op 15 mei kwam het Algemeen Nederlandsch Persbureau (ANP) - de belangrijkste nieuws- en informatiebron voor de Nederlandse pers en in het bezit van een uitgebreid telexnet - in Duitse handen, en daags na de capitulatie perkten de bezettende autoriteiten reeds de persvrijheid in. Krant en radio werden ook in Nederland direct in dienst gesteld van de propaganda van het nazi-regime. Met deze taak werd belast een van de vier rechtstreeks aan Seyss-Inquart ondergeschikte *Generalkommissare*, Fritz Schmidt (1903-1943), afkomstig uit Goebbels' *Propagandaministerium* en volgens dr. L. de Jong 'op en top een manipulator'.[25.] Van hem viel weinig goeds te verwachten voor de vrije en pluriforme Nederlandse pers. Het misleidende was echter dat op 17 mei 1940 het volgende bericht in de pers verscheen: 'De bladen, behoorende tot de Nederlandsche dagbladpers, zullen tijdens den duur der bezetting door de militaire autoriteiten verschijnen, zonder dat op deze bladen een voor-censuur wordt uitgeoefend. Deze tegemoetkomende houding veronderstelt natuurlijk een absoluut loyale houding van uitgevers en redacteuren.'

Voor de Nederlandse pers met Duitse propagandamethoden te maken kreeg, was zij echter achter de schermen reeds overrompeld door een Nederlands initiatief, met als uiteindelijk resultaat dat de pers als eerste maatschappelijke kring zich liet 'gelijkschakelen'.[26.] Op 15 juni presenteerde zich de *Raad van Voorlichting der Nederlandsche Pers*, met als taak de Nederlandse pers in staat te stellen haar taak van 'nationale opvoeding' binnen het 'nieuwe, wordende Europa' te vervullen.[27.] De

25. L. De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, IV mei '40 - maart '41, Den Haag, 1972, pag. 96.
26. A.J. van der Leeuw, 'De gelijkschakeling van de Nederlandse persorganisaties in zomer en herfst van 1940', in: A.H. Paape (red.), *Studies over Nederland in oorlogstijd*, deel 1, Den Haag, 1972, pag. 1-23.
27. Zie: René Vos, *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting*, Amsterdam 1988, pag. 78-86.
Ten aanzien van de protestantse kerkelijke pers is het overigens goed gedocumenteerde boek van Vos onnauwkeurig. Het laatste artikel van Schilder in *De Reformatie* handelde over Colijns brochure en niet over de Nederlandsche Unie (pag. 132); Schilders artikel in *De Reformatie* van 19 juli luidde niet 'Revolutie in stille stijl', zoals Vos - vermoedelijk op basis van een Duitse vertaling - meldt, maar 'Revolutie met stille trom'. De firma Oosterbaan & Le Cointre wordt 'een katholiek bedrijf' genoemd (pag. 134), en het weekblad onder redactie van dr. J.G. Geelkerken, *Woord en Geest*, wordt omschreven als '*Woord en Beeld*, het tijdschrift van de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband' (pag. 219).

Raad van Voorlichting deed het ten onrechte voorkomen alsof hij met instemming van de Duitse autoriteiten werkzaam was; in plaats van deze *Raad* te erkennen, wachtte Schmidt liever de ontwikkelingen binnen de Nederlandse pers af.

Op 22 juni verscheen de eerste serie niet voor publikatie bestemde 'Vertrouwelijke Mededeelingen' van de *Raad van Voorlichting* aan de redacties van Nederlandse persorganen en daarmee begon de verwarring in perskringen.[28.] Ondanks onduidelijkheid over status en bevoegdheden van de *Raad* sloot een groot deel van de reeds georganiseerde redacties zich zonder meer aan bij de nieuwe organisatie. Op 3 juli werd bekend, dat ook de oudste en grootste vereniging van nieuwsbladuitgevers, De Nederlandsche Periodieke Pers, zich bij de *Raad van Voorlichting* had aangesloten; Oosterbaan & Le Cointre was lid van deze vereniging.[29.] De indruk van een Duitse *Feldkommandantur* uit juni 1941 lijkt juist: 'Vor einem Jahre waren die holländischen Zeitungen unsere besten Propagandisten.'[30.] Binnen enkele maanden bewerkstelligde de *Raad van Voorlichting* de gelijkschakeling van de bestaande persorganisaties.

Schilder besprak - als één van de weinigen in het land - de presentatie van de *Raad van Voorlichting* uitvoerig en uiterst kritisch in *De Reformatie* van 28 juni en 5 juli, omdat hij inmiddels ondervonden had, dat het Nederlandse volk nauwelijks besefte, dat er een strijd gaande was 'tusschen wie karakter, geschiedenis en aard van het nederlandsche volk *niet* eerbiedigen en wie het *wel* doen'.[31.] Zijn voornaamste be-

28. Schilder kende half juli de 'Mededeelingen' van 22, 25 juni en 3, 5 juli en een ongedateerde. Eind juli zette *Pressedezernent* W.P.W. Janke de 'Mededeelingen' stop, omdat de inhoud daarvan te zeer overeen kwam met de informatie, die de *Presseabteilung* diende te verstrekken. Zie: noot 27, pag. 505, waar in de opsomming van de 'Mededeelingen' het nummer van 25 juni ontbreekt.
29. Op 24 mei had de vereniging De Nederlandsche Periodieke Pers haar leden meegedeeld dat gezien de bijzondere omstandigheden een nieuw dagelijks bestuur was gekozen, waarin ook NSB-ers zitting hadden. Zie noot 27, pag. 89.
30. De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden*, IV, pag. 616.
31. Schilder, 'Corporatief', *De Reformatie*, XX, 28 juni 1940, pag. 294. Schilder typeerde Nederland in hetzelfde artikel als volgt: 'Een klein volk, met sterke differentiatie, en toch groote vrijheid.'
Schilder schreef in het eerste in noot 11 genoemde artikel: trouw is thans degene, die '*geen enkelen anderen staat* hier zoekt te bevorderen, dan die wij hadden op 10 mei 1940, toen vreemden ons land binnenvielen'.

zwaar tegen de *Raad van Voorlichting* was, dat hij de bijdrage van 'de positieve belijdenis van den Christus, die geen genoegen neemt met een binnenkamer-retraite' aan het nationale volksleven negeerde.[32.] Hij adviseerde het christelijk volksdeel daarom tot 'uiterste gereserveerdheid',[33.] en riep de zich stil houdende geestverwante pers op het zwijgen eindelijk te verbreken: 'Laat onze christelijke bladen om Gods wille spréken. Laat ons vergaderingen beleggen, de nationaal-socialisten doen het ook. Laat ons liever publiek het kruis op den schouder leggen (dat de menschen tenminste *zien* kunnen) dan zwijgen.'[34.]

Schilder leek een hopeloze strijd te voeren tegen de machtige bezetter en tegen de zijns inziens te grote passiviteit binnen eigen kring. Het enige wapen dat hem ter beschikking stond was zijn blad. Maar met *De Reformatie* bereikte hij hoogstens een tienduizend Nederlanders, van wie velen aanvankelijk nog maar half bekomen waren van de emoties van de meidagen en vooral opgelucht waren, dat ze het er levend afgebracht hadden. Bovendien rekenden velen op de loyaliteit, die de Duitse rijkscommissaris in zijn installatierede in de Ridderzaal jegens de eigen Nederlandse cultuur had toegezegd.

Maar toch veranderde er iets. Het Duitse regime bleek al spoedig ingrijpender gevolgen te hebben voor het geregelde leven van alledag dan men aanvankelijk had gedacht - reeds in juni was de voedseldistributie geïntroduceerd - en men hervond langzaam zijn zelfbewustzijn. In deze omstandigheden begonnen hier en daar de artikelen van Schilder de aandacht te trekken. Tot de weinige kerkbode-redacteuren die openlijk bijval durfden te betuigen aan Schilder behoorde ds. H.A. Wiersinga in de *Leidsche Kerkbode* - in kerkelijk opzicht overigens geen medestander.[35.] In het nummer van 28 juni raadde hij zijn lezers aan

32. Schilder, 'Corporatief', pag. 293.
33. Schilder, 'Een eerste "proeve", *De Reformatie*, XX, 5 juli 1940, pag. 301: "We vertrouwen, dat onze kerkelijke pers (...) geenerlei contact met deze heeren zoeken zal."
34. Zie noot 31, pag. 294.
35. Th. Delleman stelde de situatie te rooskleurig voor, toen hij schreef, dat 'tal van predikanten zich haastten' Schilders artikel 'Dat ick doch vroom mach blijven...' in hun kerkbode op te nemen en door te geven. Th. Delleman, 'Het begin van het verzet', in: Th. Delleman (samenst.), *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie*, Kampen, 1949, pag. 24.

vooral Schilders artikelen ‘Dat ick doch vroom mach blijven...’ en ‘Den schuilkelder uit; de uniform aan’ te lezen: ‘'k Zou eigenlijk het liefst in dit no. van onze kerkbode alle copie willen weglaten (met de meditatie er bij) om eenvoudig de lange artikelen van prof. Schilder over te nemen, daar we zulke taal brood- en broodnoodig hebben, meer dan iets anders.’

Een bewijs, dat de Nederlandse bevolking de aanvankelijke verdoving van mei langzaam te boven kwam, bood zaterdag 29 juni 1940, de verjaardag van prins Bernhard. In vele plaatsen in Nederland vonden op deze dag onder het oog van de bezetter spontane demonstraties van aanhankelijkheid aan het Oranjehuis plaats. Toen de realiteit van de bezetting tot het volk begon door te dringen, werden velen zich opnieuw bewust van hun Nederlanderschap en zij grepen deze dag aan om elkaar en de als landverraders gehate NSB-ers te tonen dat het overgrote deel van de bevolking trouw bleef aan Oranje. Wat begon met een individueel blijk van oranjetrouw - door evenals de prins een anjer of een andere bloem op de revers te dragen - leidde op verschillende plaatsen tot samenscholingen en opstootjes. De boodschap van ‘Anjerdag’ was duidelijk: het Nederlandse volk wenste onder de vreemde overheersing zichzelf te blijven.

Voor de Duitsers vormde de 29e juni een onverwacht signaal, dat het nationale besef van het aanvankelijk zo volgzaam lijkende Nederlandse volk door de militaire capitulatie geenszins gebroken was.

Het antwoord van de bezettende autoriteiten op de demonstratie van Anjerdag was een strenger regime, dat in de eerste plaats de beïnvloeding van de publieke opinie betrof. Op woensdag 3 juli werd het de pers in een vertrouwelijke instructie verboden om namen of functies te vermelden van leden van het koninklijk huis of van de regering in Londen. Op 4 juli werd in verband hiermee eveneens vertrouwelijk meegedeeld, dat aandacht voor de kort tevoren verschenen brochure van Colijn, *Op de grens van twee werelden*, ongewenst was. Seyss-Inquart had zich in juni ingenomen getoond met de gematigde toon van de brochuretekst, maar de daarin beleden trouw aan Oranje was nu een gevoelig politiek punt geworden. Het bleef echter niet bij deze aanwijzingen. Diezelfde dag sloeg de bezetter onverwacht hard toe: *De Standaard* kreeg een verschijningsverbod opgelegd van liefst acht

weken, omdat Colijn in het hoofdartikel van 2 juli het Duitse witboek had weersproken, dat meldde dat Nederland zich voor 10 mei 1940 geenszins neutraal had opgesteld. Dit was een gevoelige slag voor het antirevolutionaire volksdeel, dat zijn dagelijkse informatiebron en vooral het contact met zijn politieke leider Colijn verbroken zag - voorgoed, zo hoopte Schmidt, die verwachtte dat het dagblad aan de financiële gevolgen van het verschijningsverbod zou bezwijken.[36.] De adjunct-directeur van de Kuyperstichting, dr. J.W. Noteboom, schreef Schilder daags na dit verbod, dat hij bewondering had voor de moed, waarmee deze in de voorgaande weken voor de belangen van het Nederlandse volk was opgekomen. Maar onder de indruk van het lot dat *De Standaard* had getroffen, wees hij Schilder tevens op de verordening inzake het noemen van de naam van de koningin of de ministers: 'Teneinde een verbod van "De Reformatie" te voorkomen is het, dunkt mij, wenschelijk, dat u zich daaraan houdt. "De Standaard" is, zooals u wellicht reeds weten zult, gisteren voor acht weken verboden.'[37.]

Met deze Duitse maatregelen werd de persvrijheid, deels achter de schermen, deels in het openbaar, verder aan banden gelegd. Sommigen vielen nu de schellen van de ogen, maar het merendeel van de Nederlandse journalisten werd door deze feiten juist gestimuleerd te volharden in een voorzichtige houding. Ook de gereformeerde kerkelijke pers onderging deze stappen naar gelijkschakeling bezorgd maar gelaten, met voor wat het laatste betreft als vrijwel enige uitzondering het blad van Schilder. Alsof er niets inzake het koninklijk huis was verordend, verscheen in *De Reformatie* van 5 juli een artikel van zijn

36. De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden*, IV, pag. 636.
37. J.W. Noteboom aan K. Schilder, 5 juli 1940. *Archief-Schilder*.
J. van Raalte aan K. Schilder, 10 juli 1940: 'Met bijzonder genoegen lees ik de laatste weken de artikelen in "De Reformatie", waarin u zich bezig houdt met het stuk van "de nieuwe overheid" en dergelijke meer. Deze methode lijkt mij de enig juiste, hoewel er kans bestaat op een verbod van het blad.' *Archief-Schilder*.
Van Raalte, die in de jaren dertig verschillende anti-nationaal-socalistische artikelen had geschreven in *De Reformatie*, werd reeds in augustus 1940 door de Duitsers gearresteerd. In het arrestatiebevel stond vermeld: 'Er war immer ein fanatischer Gegner des Nationalsozialismus, der auch nach der Besetzung der Niederlande die Wehrmacht beschimpft hat.' Hij heeft tot begin 1945 gevangen gezeten, eerst in Arnhem, later in de concentratiekampen Buchenwald en Dachau. Zie het interview van H. Hoksbergen met Van Raalte in het *Nederlands Dagblad*, 5 mei 1979.

hand over het landoorlogsreglement, waarin nota bene gespatieerd te lezen stond: ‘Wij buigen het hoofd voor het gezag van haar, die haar handteekening plaatste onder het aangehaalde verdrag: koningin Wilhelmina.’[38.]

Vermoedelijk was er geen opzet in het spel, maar hadden de kopij en het bericht van het verbod elkaar in de post gepasseerd. Maar wat Noteboom vreesde scheen werkelijkheid te worden. Op maandag 8 juli meldde het *Algemeen Handelsblad* op de voorpagina, dat volgens *De Rotterdammer* van 6 juli ook *De Reformatie* ‘wegens eenige er in gepubliceerde artikelen’ verboden was. Schilder had in de laatste nummers openlijk verzet gepredikt en het schokkende bericht riep het woord van H.H. Kuyper over uitgelokt martelaarschap in herinnering.[39.]

Terwijl Schilder reeds betuigingen van deelneming ontving,[40.] trachtten hij en uitgever Smit, die geen van beiden officieel in kennis waren gesteld van enig verbod, links en rechts uitsluitsel te verkrijgen over de juistheid van het bericht. De *Presse-Abteilung* van het rijkscommissariaat, geleid door *Pressedezernent* W.P.W. Janke, wist echter van geen verbod; ook mr. M.J.C. Vrij, secretaris van de gelijkgeschakelde vereniging De Nederlandsche Periodieke Pers, berichtte de uitgever, dat het gerucht vals was. Het bleek gebaseerd te zijn op een passage in de Mededeelingen van de *Raad van Voorlichting* van 5 juli, waarin werd meegedeeld: ‘In de nummers 38 en 39 van “De Reformatie. Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven”, heeft prof. dr. K. Schilder (Kampen) enkele onrust en verdeeldheid verspreidende artikelen gepubliceerd, welke den Duitschen autoriteiten aanleiding hebben gegeven tot het uitvaardigen van een verschijningsverbod.’[41.] Deze mededeling was dus een loos gerucht, waarvan de herkomst nooit is achterhaald.[42.]

38. Schilder, ‘Wettelijke overheid’, *De Reformatie*, XX, 5 juli 1940, pag. 301.
39. Zie pag. 381.
40. T.J. Hagen aan K. Schilder, 6 juli 1940: ‘Ik heb er behoefte aan je mijn hartelijke deelneming te betuigen met zulk een einde van de Reformatie. Ik hield, zooals je weet, niet van dit blad (...) Ik wil maar zeggen, dat ik nu juist geen bewonderaar ben van de Reformatie, maar zulk een einde is een schandaal. Ik heb na onze laatste vergadering kennis genomen van je stukken, die wel de oorzaak zullen zijn van de censuur, en ik breng je hulde er voor.’ *Archief-Schilder*.
41. Zie noot 27, pag. 132.
42. René Vos veronderstelt, dat de *Sicherheitsdienst* begin juli 1940 daadwerkelijk van plan was *De Reformatie* te verbieden, maar dat op dat moment de positie van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes* dr. H. Nockemann in geding was in verband met de ongeregeldheden op Anjerdag. De zaak werd wellicht om deze reden aangehouden, evenals dat mogelijk met het verbod van het rooms-katholieke dagblad *De Tijd* het geval was. Het bericht van het plan om *De Reformatie* te verbieden zou inmiddels echter de *Raad van Voorlichting* hebben bereikt. Zie noot 27, pag. 133.

Wie verwachten zou, dat Schilder na dit bericht wel tot inkeer kwam, kende de *Reformatie*-redacteur niet. De inhoud van het eerste nummer na het gerucht van het verbod overtrof elke verwachting. ‘Drukking van de melk brengt boter voort’, zegt de Spreukendichter (30:33), en zo was het ook met Schilder. Nu kennelijk getracht was zijn stem tot zwijgen te brengen, werd hij niet behoedzaam, maar ging hij onvervaard tot een aanval over, heviger dan alle voorgaande. Om te beginnen publiceerden redacteur en uitgever op de voorpagina van *De Reformatie* van 12 juli een verklaring - ongetwijfeld van Schilders hand - die de *Raad van Voorlichting* als schuldige aanwees: ‘Waarschijnlijk is dit valsche bericht ontleend aan een “vertrouwelijke mededeeling”, waarvan de “publicatie” “verboden” was, en uitgegaan als “Mededeeling no. 21”, onder dagteekening van 5 Juli 1940, vanwege den z.g. “Raad van Voorlichting der Nederlandsche Pers”, secretariaat Scheveningsche Laan 111, Kijkduin (Post Loosduinen), welk instituut (onlangs in ons blad besproken), zich door deze valsche berichtgeving aangaande “de Duitsche autoriteiten” óók tegenover deze ernstig vergrepen heeft.’[43.]

In zijn rubriek ‘Kerkelijk leven’ ging Schilder nog een stap verder. Hij besprak daarin de handlangers-praktijken van de gereformeerde predikant dr. H.W. van der Vaart Smit jegens de bezetter. Deze was sinds 1936 geheim lid van de NSB. Hij stond in 1940 vanwege zijn nationaal-socialistische sympathieën in gereformeerde kring buiten spel, maar onder de Duitse bezetting zag hij nieuwe kansen.

Van der Vaart Smit zocht na 10 mei nauw contact met de bezetter. Hij werd aangesteld als hoofd van het ANP-bureau te Den Haag, onderhield nauwe relaties met Duitse persautoriteiten en ambieerde een hoge politieke functie. Schilder onthulde in het nummer van 12 juli dat van Van der Vaart Smits adres te Den Haag eind juni een persbericht was uitgegaan, waarin werd opgeroepen zich niet tegen de huidige gang van zaken te verzetten, maar positief mee te werken aan de

43. Schilder en Smit, ‘Aan onze lezers’, *De Reformatie*, XX, 12 juli 1940, pag. 307. Naar aanleiding van deze mededeling bood de redactie van *De Rotterdammer* in het nummer van dezelfde dag excuses aan voor het publiceren van het niet voor publikatie bedoelde bericht uit de ‘Mededeelingen’.

opbouw van nationaal-socialistisch Nederland. Schilder stelde deze oproep aan de kaak en achtte de betrokkenheid van de buiten bediening staande gereformeerde predikant Van der Vaart Smit uiterst bedenkelijk: ‘Ik denk, dat zoo'n meneer in het duitsch *verrader* zou heten.’ Schilder, die vermoedde dat Van der Vaart Smit de bron was van het gerucht over het verbod van *De Reformatie*, riep de Gereformeerde Kerken op nauwlettend op de activiteiten van haar predikant en belijdend lid toe te zien: ‘We hebben de leertucht nog niet afgeschaft. En *o\`nze* censure ook niet.’[44.]

Voor mr. A.J.L. van Beeck Calkoen, los medewerker van *De Reformatie*, was Schilders onthulling reden om tot actie over te gaan. In het verleden had hij als ouderling van de Gereformeerde Kerk te Den Haag-Oost - waartoe Van der Vaart Smit behoorde - tevergeefs aangedrongen op censuuroefening jegens de nationaal-socialist Van der Vaart Smit. Hij bracht thans de zaak van het verraad op de kerkeraadsvergadering van 18 juli 1940 ter sprake, maar de kerkeraad kwam opnieuw niet tot daden. Van Beeck Calkoen bleef echter aandringen op maatregelen, eens te meer nadat Schilder in *De Reformatie* van 9 augustus citaten had gegeven uit een eind juli verspreid persbericht in nationaal-socialistische geest, dat Van der Vaart Smit als auteur vermeldde, zodat nu bewezen was dat deze zijn gereformeerde beginselen had verraden en met de NSB sympathiseerde. Toen de kerkeraad van Den Haag-Oost bleef aarzelen, dreigde een conflict, dat echter niet uitbrak, omdat Van der Vaart Smit zich half oktober eigener beweging aan de gemeente onttrok.[45.]

Schilders openlijke beschuldiging jegens Van der Vaart Smit en tegen de *Raad van Voorlichting* was gedurfd, maar de sympathie voor zijn houding en optreden was groeiende.[46.] De Goese uitgever werd vanaf eind juni geregeld benaderd met verzoeken om losse nummers. Vanaf *De Reformatie* van 5 juli was uitgever Smit genoodzaakt mee te delen, dat hij geen exemplaren van de laatst verschenen nummers meer be-

44. Schilder, ‘De smarten van een gereformeerd predikant’, *De Reformatie*, XX, 12 juli 1940, pag. 310.
45. De gegevens over de kerkeraad van Den Haag-Oost zijn ontleend aan R.W. Mudde, *Gereformeerde reacties op de Duitse bezetting, mei 1940-juni 1941*, doctoraalscriptie, Vrije Universiteit, Amsterdam, 1991.
46. D.H.Th. Vollenhoven aan A. Janse, 12 juli 1940: ‘Gelukkig, dat steeds meerderen de oogen open gaan. Zelfs slappen grijpen nu met instemming naar De Reformatie. 't Was vanmorgen een feest, dat ze weer verscheen.’ *Archief-Vollenhoven*.

zat. Schilders blad, waarvan zelfs vrienden wel eens hadden gevreesd dat het in kerkelijke vitterijen zou ontaarden, had in de zomer van 1940 een groeiend aantal lezers. Smit verhoogde de gebruikelijke oplage van ongeveer 3500 met een losse oplage van enkele duizenden. Het aantal abonnees steeg in deze zomer tot 4000.[47.]

Uitgever Smit werd door Schilder en het enthousiasme van de lezers aangestoken, maar was niet zonder zorg over het mogelijk ongunstig effect van de uitdagende artikelen. Wat viel ermee te winnen? Schilder zou er wellicht zijn blad en zijn vrijheid mee verspelen - reeds vóór *De Standaard* was op 22 juni het antirevolutionaire nieuwsblad *De Vrije Westfries* voor twee weken verboden en de redacteur K. Norel werd zelfs ruim twee weken in hechtenis gehouden. Voor de uitgever stond tevens zijn bloeiende bedrijf met bijna veertig werknemers op het spel. Naast *De Reformatie* bedreigden ook de anti-Duitse artikelen in het bij Oosterbaan & Le Cointre gedrukte antirevolutionaire dagblad *De Zeeuw* - met een oplage van ongeveer vierduizend exemplaren een belangrijke drukopdracht - de toekomst van de uitgeverij, en wel op een merkwaardige wijze.

De zoon van Smit, de heer J.H. Smit, mede-directeur van de NV, was via zijn echtgenote M. Smit-de Jonge verwant aan de leider van de WA te Goes, J.C. Dekker. Diens broer, de uit gereformeerde kring afkomstige Goesenaar J.A. Dekker (1902-1992), was de hoogste NSB-er in Zeeland. Deze was sinds 1935 lid van de Provinciale Staten van Zeeland voor de NSB en had als districtsleider niet alleen een vaste greep op de Zeeuwse NSB-ers, maar leidde in de oorlog volgens de vooraanstaande NSB-er C. van Geelkerken in Zeeland zelfs ‘feitelijk een NSB-tje voor zich alleen’.[48.] J.A. Dekker nu was mede-firmant van de NV ‘Luctor et Emergo’ te Goes, die *De Zeeuw* uitgaf. Hij rekende de naleving van de Duitse persvoorschriften tot zijn verantwoordelijkheid en zag daar in Zeeland nauwlettend op toe.[49.] Met *De Zeeuw* ging het in zijn ogen onder de Duitse bezetting geheel de verkeerde kant op. Regelmatig zond hij in de zomer van 1940 knipsels van anti-Duitse artikelen uit *De Zeeuw* toe aan de bezettende autoritei-

47. Vaste gegevens ontbreken, omdat de in augustus 1940 in beslag genomen administratie van *De Reformatie* noch in Nederland, noch in Duitsland is teruggevonden.
48. G. van der Ham, *Zeeland 1940/1945*, deel 2, Zwolle, 1990, pag. 45.
Over J.A. Dekker: pag. 44, 45 en W. de Bree, *Zeeland 40-45*, deel 1, Middelburg, 1979, pag. 29-31, 39-42.
49. Van der Ham, *Zeeland 1940/1945*, pag. 87.

ten en klaagde hoofdredacteur R. Zuidema bij de *Beauftragte des Reichskommissars in die Provinz Zeeland* W. Münzer aan.[50] Hij had daarbij weinig medelijden met de moeilijke positie van de zwager van zijn broer en diens bedrijf. Dekkers optreden droeg er, naast de connecties van Oosterbaan & Le Cointre met de 'deutschfeindliche' Schilder, toe bij, dat de uitgeverij in 1940 door de autoriteiten niet weinig werd gewantrouwd.[51]

L. Smit stond onder de druk van de verwikkelingen rondom zijn bedrijf[52] en trachtte verdenking van Duitse zijde te voorkomen, overigens zonder daarbij zijn principieel standpunt te verloochenen. Op 15 juli berichtte hij de secretaris van De Nederlandsche Periodieke Pers-vereniging, mr. M.J.C. Vrij, dat bij Oosterbaan & Le Cointre inzake *De Reformatie* stipt rekening werd gehouden met de persverordeningen van de bezettende macht: 'Wij waken er ernstig voor dat in ons blad niets wordt opgenomen dat de Duitsche eer, de Duitsche regeering onaangenaam zou zijn, maar we meenen tegenover Nederlanders die in de N.S.B. hun beginselen willen uitleven, te mogen polemiseeren en onze calvinistische beginselen te verdedigen, daar wij deze beginselen zien als de eenige waardoor ons volk gelukkig kan worden, terwijl ze ook zijn de grondslagen van ons volkskarakter.'[53] Wel trachtte hij Schilder ertoe te bewegen minder provocerend te

50. Zie noot 2, pag. 92 en noot 27, pag. 133.
51. Zie: W. Münzer, gevolmachtigde van de rijkscommissaris in Zeeland, Aktennotiz Besprechung mit Kommissar Dieleman am 20.1.1941: 'Herr Dieleman betonte ausdrücklich, dass die Firma Oosterbaan auch nicht sein Vertrauen hat und als viel gefährlicher anzusehen ist, als die A.G. Luctor et Emergo. Er verweisst auf das Verbot der Zeiting "Reformatie" und auf das Verhältnis der Firma zu dem deutschfeindlichen Professor Schilder, Kampen.' *Archief-Beauftragte des Reichskommissars in die Provinz Zeeland*.
De antirevolutionair mr. P. Dieleman (1873-1961), lid van de Gedeputeerde Staten van Zeeland sinds 1916, was de vervanger van de op 12 september 1940 door de bezetter ontslagen Commissaris van de Koningin in Zeeland jhr.mr. J.W. Quarles van Ufford.
52. K.C. van Spronsen aan K. Schilder, 19 juli 1940: 'De heer Smit is een beetje overstuur, mede door enkele dingen, die ik beter niet aan het papier kan toevertrouwen.' *Archief-Schilder*.
53. L. Smit aan M.J.C. Vrij, 15 juli 1940. *Archief-Persgilde*.
Smit liet Schilder geheel vrij te schrijven wat hij wilde, zie: Verslag van het gesprek van L. de Jong met K.C. van Spronsen, 6 november 1959: 'Het was natuurlijk ook een probleem van de uitgever, maar ik was het met de eigenaar van de zaak, de oude heer L. Smit, eens dat wij Schilder zijn gang moesten laten gaan.' *Notities van het gesprek van dr. L. de Jong met K.C. van Spronsen, 6 november 1959*.

schrijven,[54.] maar dit leek tevergeefs. Op aanraden van Van Spronsen kwam Schilder half juli naar Goes voor nader overleg over de koers van *De Reformatie*. Maar niemand kon de diep overtuigde redacteur uit het hoofd praten, dat het zijn plicht was aanhoudend te waarschuwen tegen de machtsgreep van wat hij omschreef als ‘een klein groepje Nederlanders, die van de tegenwoordige moeilijke situatie misbruik maken om de zaak van kerk, gezin, en religieuze overtuiging schade toe te brengen ten bate van hun eigen voor ons geloof verwerpelijke theorieën’.[55.] Na het overleg te Goes reisde Van Spronsen tot Rotterdam samen met Schilder per trein ‘in 'n oude versleten derdeklas coupé’. Ze spraken verder over de situatie rond *De Reformatie* en Van Spronsen drong nogmaals aan: ‘Professor, u begrijpt toch wel, dat uw schrijven in *De Reformatie* consequenties zal hebben? De N.S.B. en de Duitschers zullen dit nooit lang dulden.’ Schilder antwoordde zonder bedenken: ‘Natuurlijk, maar zoolang ze ons de vrijheid laten, moeten we die gebruiken. Ons volk en vooral onze jonge menschen moeten leiding hebben. Het zou misdadig zijn als we nu zwegen.’[56.] Hij voegde er aan toe: ‘We hebben voor de oorlog zware woorden gebruikt en de jeugd verwacht vandaag niet anders, dan dat we die honoreren zullen. Waar moet ze anders heen?’[57.] Daarmee was voor hem de zaak afgedaan.

Het heeft er veel van weg, dat, als zo vaak, de waarschuwingen om zich gematigder uit te drukken een averechts effect op Schilder hadden. De aandacht van anderen voor het behoud van *De Reformatie* en voor zijn lijfsbehoud schenen hem te sterken in de overtuiging, dat nog onvoldoende lezers en medewerkers beseften, dat de gereformeerden betrokken waren in een ‘godsdienstoorlog’.[58.]

Tot juli had hij het vertrouwelijk karakter van de mededelingen van

54. K.C. van Spronsen aan K. Schilder, 19 juli 1940: ‘De heer Smit deelde mij mede, dat hij u deze week een brief geschreven had met het verzoek iets voorzichtiger te schrijven. Er zijn menschen die hem ertoe hebben aangemaand, beste vrienden van u, die het goed bedoelen, maar die meenen dat u tegen u zelf beschermd moet worden.’ *Archief-Schilder*.
55. Schilder, ‘Persschouw’, *De Reformatie*, XX, 12 juli 1940, pag. 312.
56. Rudolf van Reest, ‘Het intermezzo’, *De Reformatie*, XXVI, 7 oktober 1950, pag. 13.
57. R. van Reest, *‘Opdat zij allen één zijn’. Prof. dr. K. Schilder in zijn strijd om woord en kerk*, II, Goes, 1963, pag. 30.
58. Zie: J.A.H.J.S. Bruins Slot in Puchinger, *Is de gereformeerde wereld veranderd?*: ‘Ik heb de oorlog niet nationalistisch beleefd, maar veel meer als een godsdienstoorlog.’ (pag. 318)

de *Raad van Voorlichting* gerespecteerd, maar hij trok zich daar na het gerucht van het verbod niets meer van aan. Zolang hij nog kon schrijven, zette hij zich in om de ban te breken die de *Raad* op de pers had gelegd. ‘Huil om de nederlandsche pers’, schreef Schilder in zijn rubriek aan zijn jongere tijdgenoot en diens ‘Bouwen-en-Bewarenmeisje’ in *De Reformatie* van 19 juli, de pers ‘die stom is als een muisje, wanneer een paar heeren de pers voorlichten, en net als echte franctireurs de Persstraat probeeren schoon te vegen, al dreigende met straf en nòg eens straf over wie niet naar hun pijpen danst’.[59.]

Hij ontkende dat de *Raad van Voorlichting* onder het geldende Nederlandse recht de bevoegdheid had de pers iets op te leggen: ‘Wij wonen in een bezet, niet in een geannexeerd gebied.’[60.]

Uitdagend en grenzend aan overmoed, maar tevens voor veel lezers bevrijdend was het artikel, dat op 19 juli in ‘Kerkelijk leven’ onder de kop ‘Revolutie met stille trom’ verscheen, naar aanleiding van het verbod te schrijven over de leden van het koninklijk huis, een verbod dat twee dagen tevoren door Janke op de dagelijkse persconferentie van de *Presse-Abteilung* nog eens bevestigd was. In deze regels, die veel lezers uit hart gegrepen waren, overtrof hij zichzelf:

> Gij dreigt met inbeslagneming, nog wel onmiddellijk, van een blad, dat rechtstreeks over de koningin en prins Bernhard spreekt? Welnu, dat dreigement is belachelijk van grootspraak (...) Mijne heeren, gij vergrijpt u aan de rechten van de Duitsche autoriteiten. Wat *deze* verordenen, hopen wij te lezen. Wat *gij* op uw cyclostile-papier zet, zullen wij negeeren. Hoort toe.
> Ik spreek heden rechtstreeks over onze koningin, aan wie èn de grondwet, èn het deze respecteerende oorlogsrecht (...) mij als onderdaan verplicht. Ik hoop, dat de God der eeuwen haar genadig zal zijn. Ik zal morgen in de kerk, waar gij niet komt, openlijk voor haar bidden. Ik spreek linea recta mijn beste wenschen voor het koninklijk huis uit. *Demonstreeren* mag ik niet, goed, wij zullen alle straatrumoer vermijden. Wij zijn meer dan gij, bang voor onrust in zware dagen. Weest gij desgelijks, mijne heeren. En weet dit: als dit nummer van ons blad in handen van onze lezers komt, zullen zij weten, dat het *niet* onmiddellijk in beslag genomen is - *het spreekt nog steeds volkomen legaal* - en dat uw looze dreigementen sabelgerinkel waren, dat u helemaal niet staat. Als dit nummer onder de menschen komt,

59. Schilder, ‘Aan een jongeren tijdgenoot’, *De Reformatie*, XX, 19 juli 1940, pag. 320.
60. Schilder, ‘Revolutie met stille trom’, *De Reformatie*, XX, 19 juli 1940, pag. 319.

> zal onder wie ik bereiken kan, een ban gebroken zijn, en uw hier besproken *illegale* optreden zal doorzien zijn. Als mijn God mijn artikel daartoe gebruiken wil, zal ik hem daarvoor danken. Het evangelie, daar blijft u af.[61.]

Schilder werd nu opnieuw van meerdere zijden gewaarschuwd.[62.] H. Kingmans, journalist bij de *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, wees hem er op, dat de *Raad van Voorlichting* allerminst illegaal optrad, maar namens de Duitsers handelde.[63.] Zelfs de strijdbare Van Spronsen schreef hem op 19 juli 1940: 'Misschien is het beter, ook om psychologische redenen, dat u thans enkele weken uw pen naar andere richting beweegt.'[64.]

Het was een teken aan de wand, dat voor het eerst sinds het begin van de bezetting ook het nationaal-socialistische weekblad *Volk en Vaderland* een artikel van Schilder becommentarieerde: 'Verzoeken om bepaalde onderwerpen onder de gegeven omstandigheden niet aan te snijden, zijn voor hem slechts aanleiding uit te roepen: "Hoort toe", en dan lekker tóch aan te snijden. Hoort toe - hoe dapper ik, professor Schilder, toch wel ben.'[65.]

Hoelang zouden de Duitsers dit alles nog dulden? 'Met spanning werd

61. Zie noot 60, pag. 319, 320.
62. H.H. Kuyper schreef op 5 mei 1941 in een brief aan Schilder, dat deze onder anderen door dr. H. Colijn en mr. J.W. Noteboom was gewaarschuwd voorzichtiger te schrijven in *De Reformatie. Bijlagen bij het kerkelijk handboek van 'De Gereformeerde Kerken in Nederland' (onderhoudende art. 31 K.O.), bevattende eenige nadere gegevens betreffende begin en eind van de onderduikperiode van prof. dr. K. Schilder, alsmede een correspondentie met prof. dr. H.H. Kuyper*, Goes, 1946, pag. 67-69.
Blijkens zijn op 17 juli 1941 geschreven brief aan H.H. Kuyper, had Schilder van Colijn in de zomer van 1940 inderdaad een brief ontvangen inzake *De Reformatie*, maar die bevatte een antwoord op een door Schilder in zijn blad aan Colijn gestelde vraag over de Nederlandsche Unie en geen waarschuwing. De brief van Colijn is bij een Duitse huiszoeking kennelijk uit Schilders studeerkamer te Kampen meegenomen. *Bijlagen bij het handboek*, pag. 71-85. Notebooms brief is wel bewaard gebleven. Zie pag. 387.
63. H. Kingmans aan K. Schilder, 20 juli 1940. *Archief-Schilder*.
64. K.C. van Spronsen aan K. Schilder, 19 juli 1940. *Archief-Schilder*.
K.C. van Spronsen aan K. Schilder, 23 juni 1943: 'Naar mijn vaste overtuiging had u in geheel Nederland geen enkelen anderen uitgever bereid gevonden tot in augustus van het eerste bezettingsjaar te blijven afdrukken en uitgeven wat u (gelukkig!) heeft kunnen schrijven. De uitgeefster heeft daarbij groote risico's - niet slechts zakelijke, maar ook persoonlijke - op zich genomen.' *Archief-Schilder*.
65. *Volk en Vaderland*, 26 juli 1940.

elken zaterdag uitgezien of nòg *De Reformatie* niet verboden was', schreef ds. H. Knoop na de oorlog over deze periode.[66.] Volgens *Volk en Vaderland* kon dat echter onmogelijk nog lang duren: 'Op de een of andere duistere manier is reeds het bericht uitgestrooid, dat "De Reformatie" verboden zou zijn geworden', schreef het blad op 26 juli. 'Of dat een reclame-truc van den redacteur of uitgever is geweest, weten wij niet, maar het zou ons niet verwonderen. De professor hengelt er in elk geval wel naar!'[67.] Het blad meende te weten, dat Schilder nog slechts wachtte op een indrukwekkende gewetenszaak, want dan zou zijn wens 'den Nederlandschen Niemöller' te worden zeker in vervulling gaan.

Was het dit artikel in *Volk en Vaderland* dat de Duitse autoriteiten op Schilder attendeerde? Feit is, dat de Duitsers in deze weken de pers verder onder druk zetten door de invoering van preventieve censuur. Voor de kerkelijke pers betekende dit, dat vanaf 25 juli terstond na verschijning twee exemplaren moesten worden toegezonden aan de afdeling volksvoorlichting en propaganda van het rijkscommissariaat.[68.] Door deze maatregel werd *Pressereferent* A.K.H. Hushahn overstelpt met werk. Hij verzocht daarom Van der Vaart Smit hem te assisteren: 'Ik houd zelfde dagbladen, maar op al die kerkbladen bent u beter ingeschoten dan ik; neemt u ze over; ik houd zelf alleen de Reformatie van Schilder.'[69.] Deze uitzondering maakt Hushahn volgens Van der Vaart Smit, omdat deze 'schik had in de scherpe pen van Schilder'.[70.]

Een week later werd over het lot van *De Reformatie* beslist: op 2 augustus, verzocht *Generalkommissar* Schmidt, onder meer belast met vraagstukken betreffende de openbare meningsvorming, aan de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei*, dr. Wilhelm Harster, het weekblad *De Reformatie* 'wegen ihres Artikels "Revolution im stillen Stil" vom

66. H. Knoop, *Theater in Dachau*, met een woord vooraf van prof. dr. K. Schilder, Goes, [1946], pag. 33.
67. Schilder, 'Over "duistere manieren", *De Reformatie*, XX, 9 augustus 1940, pag. 341.
68. Th. Delleman, 'De kerkelijke pers', in: Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, pag. 283.
69. H.W. van der Vaart Smit, *Wetenschappelijke kritiek op het geschiedwerk van prof. dr. L. de Jong: Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 1, Amsterdam, 1975, pag. 93.
    Hushahn was sinds 1937 cultureel attaché bij het Duitse gezantschap te Den Haag en sprak volgens Van der Vaart Smit accentloos Nederlands.
70. Zie noot 69, pag. 93.

19.7.40 auf die Dauer von einem halben Jahr zu verbieten und mit einer hohen Geldstrafe zu belegen'.[71.]

Hiermee was binnenskamers het reeds lang verwachte woord gesproken, waardoor het doek voor *De Reformatie* spoedig zou vallen.

*

Het ging *Reformatie*-lezers medio juli niet meer om kerkelijk nieuws. Terwijl vele bladen voorzichtigheidshalve zwegen over nationale onderwerpen, greep men niet tevergeefs naar *De Reformatie*, waarin Schilder een krachtig levend gevoelen vertolkte: 'Wij wensen onszelf te blijven!' Naar *De Reformatie* was zelfs zoveel vraag, dat gesuggereerd werd het blad in stationskiosken te verkopen.[72.] Ook andere auteurs die zich met Nederlands toekomst bezig hielden vonden gretig aftrek: van Colijns brochure *Op de grens van twee werelden* en van mr. J. Linthorst Homans *Aanpakken! Een hartekreet van een jonge Nederlander* werden in juli ieder meer dan dertigduizend exemplaren verkocht; van dr. J. Eijkmans begin augustus verschenen brochure *Wij bouwen verder, maar op welken grondslag?* gingen, tot ze begin september verboden werd, dertienduizend exemplaren van de hand.

Schilder liet zich in deze bewogen weken niet enkel door nationale gevoelens meeslepen. Hij bleef ook in de eerste oorlogsmaanden trouw aan zijn eenmaal ingenomen standpunten, zodat hij niet omwille van de vurig gewenste nationale eensgezindheid de principiële tegenstellingen binnen het christelijke kamp verdoezelde. Nee, als gereformeerde had hij 'een *eigen* woord in de wervelstorm'.[73.]

Voornamelijk om deze reden besprak hij Eijkmans brochure, die op vele punten overeenkomsten vertoonde met Schilders stellingname na 10 mei. Ook Eijkman waarschuwde, dat de grootste nood van het Nederlandse volk niet was de Duitse bezetting, maar het gevaar voor

71. Berichte über der Dienstbesprechungen bei GK Schmidt, Bericht nr. 11 über die Besprechung bei Generalkomissar z.b.V. am 2.8.40. *Archief-Höhere SS und Polizeiführer (Rauter-Archief)*.

    Volgens Van der Vaart Smit was het initiatief tot deze maatregel niet van Hushahn uitgegaan. Zie noot 69, pag. 95.

72. W.F.C. Scheps aan Oosterbaan & Le Cointre, 22 juli 1940. *Archief-Schilder*. Van Reest, *Opdat zij allen één zijn*, meldde, dat de Algemeene Spoorwegboekhandel te Utrecht op 2 augustus 1940 de uitgever polste over de verkoop van *De Reformatie* in stationskiosken, (pag. 67)

73. Schilder, 'Persschouw', *De Reformatie*, XX, 16 augustus 1940, pag. 353.

de verzwakking van het christelijke fundament van de natie: ‘Ieder weet heel goed, dat voor heel veel eenvoudige Nederlanders zeer veel, dat wij met Christus als fundament bedoelen, in de practijk door de woorden Oranje en onafhankelijkheid uitgedrukt wordt.’[74] Schilder beoordeelde de brochure echter enkel als een publikatie van barthiaanse zijde. Vanuit die kring was op antirevolutionairen als Colijn, die een duidelijk verband legde tussen nationale zaken en religie, geregeld kritiek geleverd. ‘In elke nationale beweging’, zo had Buskes tegen Colijn ingebracht, ‘blijft een christen een vreemdeling.’[75] Schilder vroeg nu naar aanleiding van de titel: ‘Is dan toch, o barthianen, Christus een *fundament* in *dien* bouw, die in discussie is tusschen nationaal-socialisten, en marxisten, antirevolutionairen, christelijk-historischen, C.D.U.-ers en communisten?’[76] Hij vond in de brochure het antwoord niet en doorzag niet dat Eijkman in die moeilijke situatie *precies* hetzelfde als Schilder wilde. Om voor het berooide Nederlandse volk iets te kunnen betekenen, raadde Schilder zijn jongere tijdgenoot aan antirevolutionair te zijn, juist nu: ‘Ik zie er heel wat’, schreef hij, ‘met name onder de barthiaansch-christelijk-democraten, die vandaag een beetje beteuterd staan te kijken: de wind is niet in de zeilen.’[77]

Schilder schonk er geen aandacht aan, dat Eijkmans brochure tevens een duidelijk protest inhield tegen de Nederlandsche Unie, die zich op 24 juli 1940 met Duits goedvinden als nationale politieke concentratie had gepresenteerd. Het publiek reageerde massaal enthousiast op dit initiatief als mogelijkheid om uiting te geven aan de instinctieve afkeer tegen de bezetter en diens handlangers. Dat in het program van de Unie op last van de Duitsers de woorden Oranje en onafhankelijkheid ontbraken, kon men niet weten; men zag het over het hoofd of nam het op de koop toe. Maar vanwege dit wezenlijk gebrek hadden Colijn en andere leiders van de bestaande politieke partijen terecht geweigerd

74. J. Eijkman, *Wij bouwen verder, maar op welken grondslag?*, Amsterdam, 1940, pag. 19.
75. Schilder, ‘Aan een jongeren tijdgenoot’, *De Reformatie*, XX, 16 augustus 1940, pag. 351.
76. Zie noot 75.
In *Credo*, 6 september 1940, noemde Hepp Eijkmans brochure een ‘bazuinstoot’, die in gereformeerde kring grote instemming vond. Kennelijk tegen Schilder gericht was zijn opmerking, dat het op dit moment niet ter zake deed, dat een gereformeerde misschien nog iets anders zou hebben geschreven.
77. Zie noot 75, pag. 352.

dit initiatief te steunen, hoezeer ook zij een nationaal front tegenover de bezetter wenselijk en noodzakelijk achtten.

Onder deze omstandigheden ving Schilder in *De Reformatie* van 2 augustus zijn bespreking aan van Colijns brochure *Op de grens van twee werelden*. In dit geschrift, een maand eerder verschenen - wat in de snelle ontwikkelingen van de eerste bezettingsmaanden reeds lang geleden scheen - werd wél en zelfs tot zesmaal toe van het Oranjehuis en de onafhankelijkheid als kernpunten van het Nederlands volksbestaan gesproken: op de pagina's 38, 48, 50, 51, 52 en 53. In politieke kringen had echter vooral de aandacht getrokken dat Colijn, in reactie op de wijd verbreide gedachte dat de koningin en haar ministers in Londen 'op een goeden dag te Hoek van Holland aan wal zouden stappen',[78.] de Duitse overmacht over Europa voorlopig als een politiek feit aanvaardde en dus kennelijk op een langere bezettingstijd rekende.[79.]

Hoewel de brochure gretig gelezen werd als een eerste oriëntering in de nieuwe politieke omstandigheden, meenden enkelen uit zijn directe omgeving, dat Colijn met dit laatste te schrijven een fout had gemaakt. Want zelfs wanneer hij politiek gelijk mocht hebben - wat in de zomer van 1940 nog niemand wist - was het onverstandig deze opinie in het openbaar te uiten. En bovendien: dit was niet de politieke boodschap waaraan het Nederlandse volk behoefte had. Het was in de zomer van 1940 voor een politiek leider niet van het eerste belang om zijn publiek van de ernst van de politieke aardverschuiving te overtuigen - wie was daarvan niet reeds sterk onder de indruk? - maar om het te bemoedigen in de volharding bij de eigen overtuiging en het geloof in de toekomst van de natie, gesymboliseerd in het Oranjehuis en de geestelijke vrijheid.[80.]

Geheel negeren kon Schilder deze belangrijke antirevolutionaire publikatie over oorlog en bezetting niet, al was de loop der gebeurtenissen zodanig, dat ondanks zijn groot politiek gezag niet Colijn, maar Schilder in deze eerste oorlogszomer binnen antirevolutionaire kring het geestelijk juiste woord sprak. Hij was daarom zaterdag 20 juli begonnen aan het schrijven van een breed opgezet artikel over *Op de*

78. H. Colijn, *Op de grens van twee werelden*, Amsterdam, 1940, pag. 47.
79. Colijn, *Op de grens van twee werelden*, pag. 50: 'Het alles domineerende feit is dan, dat, tenzij er werkelijk wonderen gebeuren, het vasteland van Europa in de toekomst geleid zal worden door Duitschland.'
80. Zie: C. Gerretson, 'Op de grens van twee werelden'. *Verzamelde werken*, IV, Baarn, 1974, pag. 297-312.

grens van twee werelden, maar wegens ruimtegebrek kon deze kopij niet geplaatst worden in het nummer van 26 juli. Die week had de Nederlandsche Unie zich gepresenteerd. Schilder maakte van de nood een deugd en verbond in het nummer van 2 augustus beide zaken in zijn artikel. Ook Schilder achtte het onjuist dat de nationale onafhankelijkheid en de positie van het Oranjehuis bij de presentatie van de Nederlandsche Unie onvermeld waren gebleven en hij kon daarom met des te meer waardering schrijven dat in Colijns brochure beide punten expliciet vermeld werden. Zo kreeg in de politieke situatie van begin augustus *Op de grens van twee werelden* een nieuwe, gunstige betekenis.

Geheel zonder kritiek sloot hij op 16 augustus de bespreking niet af. Schilder roerde het tere punt van Colijns ontijdige politieke analyse, die achteraf niet realistisch is gebleken, niet aan, maar plaatste voornamelijk enkele algemene kanttekeningen bij Colijns kritiek op de democratie, die in antirevolutionaire kring niet ongebruikelijk was. Schilder herinnerde er aan, dat dr. A. Kuyper in 1871 onderscheid had gemaakt tussen de Franse, revolutionaire democratie en de Amerikaanse, christelijke democratie. Daarmee was volgens Schilder een betere grens aangegeven, dan die welke Colijn blijkens de titel van zijn brochure had getrokken. Slechts zijdelings merkte hij op, dat Colijn gesproken had van een ‘ruime erkenning van de daadkracht van het wapen van den vijand’.

Het meest opvallende van deze bespreking was achteraf dat Schilder, die zich zo scherp keerde tegen de geestelijke overtuiging van de nazi's en de NSB, zich over de teneur van Colijns brochure, dat Duitsland voorlopig het Europese continent vast in zijn greep had, voorzichtig uitliet en haar niet of nauwelijks bestreed.

Wellicht hing dit laatste samen met het enthousiasme, dat tot uiting was gekomen op de eerste massabijeenkomst van de ARP en de CHU tijdens de bezetting, gehouden op zaterdag 10 augustus in de Apollohal te Amsterdam. Daar spraken Colijn en prof. dr. J.R. Slotemaker de Bruïne een menigte van zeventienduizend mensen toe en wekten haar op tot geestelijke waakzaamheid. ‘Daar ligt de sleutel’, aldus sprak Colijn in reactie op de Nederlandsche Unie, ‘òf voor het slagen òf voor het mislukken van een groote nationale beweging.’[81] In de komende weken werden in het land nog meer van deze bijeenkomsten belegd. Ze sterkten de achterban van deze politieke partijen

81. Zie noot 17, pag. 19.

in het afwijzen van de Nederlandsche Unie, en in het bijzonder van Colijns optreden ging een stimulans uit tot geestelijk verzet.[82.]

Op een politieke bijeenkomst van de ARP en de CHU in het *Kurhaus* te Scheveningen op 6 september - de laatste, die de Duitsers nog toestonden[83.] - erkende Colijn voorzichtig: 'In die eerste dagen heeft ieder van ons wel wat gedaan, gezegd of geschreven, wat hij nu niet of althans niet op die wijze zou hebben gedaan, gezegd of geschreven.'[84.]

Schilder sloot zijn bespreking van Colijns brochure op treffende wijze af. Zijn lange uiteenzetting over tweeërlei democratie liep uit in enkele theologische apocalyptische beelden. Tegenover de dictatuur met zijn cultus van het ras, die daarmee in het heden reeds scheiding maakte tussen 'kaf' en 'koren', koos de christen, aldus Schilder, voor de democratie, die 'kaf' en 'koren' beide tezamen laat opgroeien. De Heer zou bij Zijn wederkomst Zelf oogsten en eerst dan zou Hij, volgens het bijbelse beeld, het koren ziften.

De actuele toepassing was duidelijk: in plaats van zich gelijk te laten schakelen en officiële erkenning van de bezetter te verkrijgen, moest de christen dit in geloof weigeren. De politiek, zo vervolgde Schilder, mag dan te onderscheiden zijn van de religie, beide zijn door het geloof beheerste aangelegenheden:

> Dit niet te verstaan, is de grootste dwaasheid, en dit niet te *willen* verstaan is de grootste zonde van de lieden, die zèlf, let wel, hun 'leidersbeginsel' tot een zaak van *geloof* en *religie* proclameeren, en niettemin het 'politieke *christendom*' naar de keel willen vliegen. In het vuur hunner drogrede verspreken zij zich; zij *zeggen* wel, dat geloof en politiek, religie en politiek, van elkaar gescheiden moeten blijven, maar zij *meenen* eigenlijk, dat hun humaniteitsgeloof, en *hùn* laat-pantheïseerende karikatuurreligie op het politieke erf, waar immers de machtsmiddelen bij de hand zijn, den strijd willen voeren tegen het geloof in den transcendenten God en tegen de theïstische religie.
> God weet, of zij de '*macht*' hier zullen krijgen, met haar middelen.

82. Vgl. De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden*, IV, pag. 564: 'Vooral onder het gereformeerde volksdeel is Colijn met dit alles een der grondleggers geworden van het verzet.'
83. Op 5 september 1940 besloot *Generalkommissar* H.A. Rauter dat geen vergunningen voor politieke bijeenkomsten meer mochten worden afgegeven. Voorgenomen bijeenkomsten van de ARP en de CHU te Middelburg, Eindhoven, Halfweg en Apeldoorn vonden geen doorgang.
84. G. Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, Kampen, 1966, pag. 184.

> Wij weten, dat wij de '*bevoegdheid*' zullen houden.
> *Machten bevoegdheid* blijven gelukkig twee. Tenslotte zal de antichrist *géne*, en de kerk *déze* behouden. En daarna komt de dag van den grooten oogst. Kom, Heere Oogster, ja, kom haastelijk, kom over het Kanaal en over den Brennerpas, kom via Malta en Japan, ja kom van de einden der aarde, en breng uw snoeimes mee, en wees genadig aan uw volk; het is wel bevoegd, maar slechts door u, door u alleen, om 't eeuwig welbehagen.[85.]

Na de verschijning van het nummer van 16 augustus, waarin dit artikel was geplaatst, greep de op 2 augustus 1940 door Schmidt op *De Reformatie* attent gemaakte *Sicherheitspolizei* in. Het gebed aan het slot was, zoals *Pressereferent* Hushahn enkele weken later in een gesprek met H.H. Kuyper zei, 'de druppel geweest die den emmer deed overvloeien'.[86.]

*

Op donderdagmiddag 22 augustus omstreeks vier uur stopte voor Schilders woonhuis aan de Vloeddijk 101 te Kampen een auto van de *Sicherheitspolizei*. Een *SD*-er stapte uit en belde aan.

Het was zomervakantie, de jongste dochter was uit logeren bij familie te Rotterdam,[87.] maar Schilder zelf was thuis. Hij had, zoals gebruikelijk, op woensdag de kopij met de avondpost naar Goes verzonden en had rond kwart voor twee nog met uitgever Smit in hun wekelijks telefoongesprek de inhoud van het nummer van de komende vrijdag vastgesteld.[88.]

Binnengelaten sommeerde de militair Schilder de nodige kleding te pakken en wat geld mee te nemen, en onmiddellijk mee te gaan voor een verhoor.

Schilder nam afscheid van zijn vrouw en stapte met de Duitse militair in de auto, zonder te weten waar hij naar toe ging. Het doel van de reis bleek te zijn het Huis van Bewaring te Arnhem, waar hij achter slot en grendel werd gezet.

De volgende dag werd Schilder in het gebouw van de *Aussenstelle Arnhem* van de Sicherheitspolizei aan de Utrechtse Straatweg nog

85. Zie noot 11, pag. 350.
86. H.H. Kuyper aan K. Schilder, 5 mei 1941. *Bijlagen bij het handboek*, pag. 67-69.
87. Aldus Schilders dochter, mevr. E.J.H.M. de Vries-Schilder. Zie noot 5, pag. 59.
88. Zie: K. Schilder aan K.C. van Spronsen, 21 juli 1949. *Archief-Schilder*.

geen half uur ondervraagd door dezelfde ‘man met de doodskoppenpet’, die hem in Kampen was komen ophalen. Daarbij was een door Schilder als ‘bruut met schele oogen’ omschreven Duitser aanwezig, die hem enkele malen uitschold.[89.] De vragen, die aan Schilder gesteld werden, betroffen de slotzinnen in *De Reformatie* van de voorgaande week over de dag van de grote oogst, die de *SD*-er hem in een - volgens Schilder incorrecte[90.] - Duitse vertaling voorlegde. Schilder lichtte de passage toe, maar handhaafde haar van a tot z. Hij ontkende nadrukkelijk haar ‘Deutschfeindlichkeit’ en zei te betreuren dat sommigen de passage zo hadden opgevat. Op zijn voorstel het slot van het artikel in *De Reformatie* nader toe te lichten werd niet ingegaan. Noch dit korte verhoor, het enige dat Schilder is afgenomen gedurende zijn gevangenschap van drieëneenhalve maand, noch twee grondige huiszoekingen in zijn studeerkamer te Kampen leidden tot enige formele aanklacht. Hij werd zonder nader verhoor als gevangene no. 5-678 weer opgesloten in een cel in het Huis van Bewaring.

Op dezelfde donderdag,[91.] dat Schilder te Kampen gevangen werd genomen, bezocht een Duitse Gestapo-officier in gezelschap van een Nederlandse handlanger het kantoor van de uitgever van *De Reformatie* aan de Lange Vorststraat 68-70 te Goes.

Van Spronsen maakte als ooggetuige de confrontatie mee tussen de uitgevers L. en J.H. Smit en de twee vertegenwoordigers van de bezettende macht en schreef er later over: ‘Ik was toevallig in gesprek met de directie in het privékantoor toen de “heren” binnenstapten en zonder enige inleiding het archief en de administratie van De Reformatie opeisten, met de mededeling, dat dit blad onder geen voorwaarde meer gedrukt mocht worden. Er was een speciale “Reformatie-kamer”, waar de oude jaargangen en het adressenmateriaal van het

89. K. Schilder, ‘Correspondentie met prof. dr. H.H. Kuyper’, *Bijlagen bij het handboek*, pag. 60.
90. Zie noot 89.
91. Van Spronsen is op dit punt niet duidelijk. In zijn artikel ‘De verzetsstrijd van De Reformatie’, *De Reformatie*, XX, 13 juli 1945, schreef hij in verband met de inbeslagname: ‘Op dezelfde dag werd prof. Schilder gevangen genomen’, (pag. 2)
In *Opdat zij allen één zijn*, pag. 68, noemde hij eveneens de donderdag als dag van inbeslagname, maar in Scheps, *25 jaar Vrijmaking*, pag. 28, sprak hij van zaterdagmorgen. De donderdag is echter het meest aannemelijk, omdat *De Reformatie* op vrijdagmiddag verscheen en het nummer van 23 augustus 1940 niet meer verschenen is.

blad bewaard werden. Toen ze de grote voorraad oude jaargangen en wat daarbij behoort zagen, keken ze elkander eens aan en trokken de schouders op. Blijkbaar was hun aanvankelijk plan geweest alles mee te nemen in hun personenauto. Maar dat bleek ondoenlijk. Ze namen wat administratiemateriaal, waaronder de adressen, mede en deden de "Reformatie-kamer" op slot en verzegelden deze en de uitgeefster kreeg het nadrukkelijk verbod, deze nog weer te openen. Daarmede was het afgelopen. Ze wilden eerst ook nog de pers, waarop het blad gedrukt werd verzegelen, maar toen hen aan het verstand gebracht was, dat het blad daar maar enkele uren op "draaide" en de pers voor het merendeel gebruikt werd voor handelsdrukwerk, kwamen ze van dat voornemen terug.'[92.]

Ook kopieën en proeven van reeds gezette artikelen voor nummer 46 van de twintigste jaargang, dat de volgende dag zou verschijnen, werden in beslag genomen. De beide mannen verlieten de uitgeverij zonder enig publiek rumoer te hebben verwekt, L. Smit, J.H. Smit en Van Spronsen verbijsterd achter latend.

Opmerkelijk was dat de Duitse bezetter - anders dan bij het antirevolutionaire dagblad *De Standaard*, waarvan Colijn hoofdredacteur was - geen *tijdelijk* verschijningsverbod beval, maar een *definitief*. Eveneens in tegenstelling tot Colijn, die voorlopig ongemoeid werd gelaten, namen de Duitsers Schilder op staande voet gevangen. De door Schmidt bevolen geldboete is echter niet opgelegd.

Omdat Smit niets had vernomen, dat het verbod zouden kunnen verklaren, wendde hij zich om nadere inlichtingen tot de rijkscommissaris, maar hij ontving geen antwoord. Het feit was echter onloochenbaar: op bevel van de bezetter, dat reeds zo lang verwacht werd, stonden voor het eerst sinds bijna twintig jaar op donderdag 22 augustus 1940 de *Reformatie*-persen stil. Uitgever Smit had in de voorgaande weken omwille van Schilders vrijmoedige artikelen angsten doorstaan en kon op zijn vingers uitrekenen waarom het blad verboden was. Maar toen op vrijdag 23 augustus het gerucht van Schilders arrestatie tot Goes doordrong, schreef hij voorzichtigheidshalve met enig voorbehoud over de reden van de gevangenneming aan mevr. Schilder: 'Ik weet natuurlijk niet, op welken grond uw man in arrest

92. Van Reest, *Opdat zij allen één zijn*, pag. 68. Zie ook: De uitgevers van De Reformatie, 'Aan onze lezers', *De Reformatie*, XX, 6 juli 1945, pag. 8 en Van Reest, 'De verzetsstrijd van De Reformatie', *De Reformatie*, XX, 13 juli 1945, pag. 2, 3.

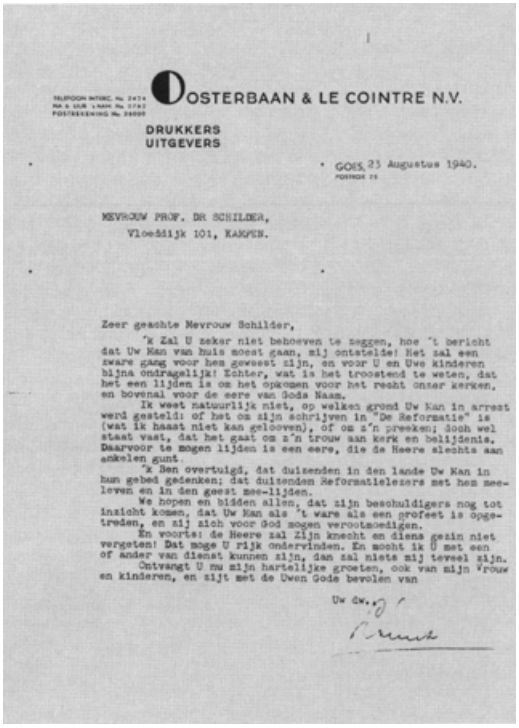

OOSTERBAAN & LE COINTRE N.V.

DRUKKERS
UITGEVERS

GOES, 23 Augustus 1940.

MEVROUW PROF. DR SCHILDER,
Vloeddijk 101, KAMPEN.

Zeer geachte Mevrouw Schilder,

'k Zal U zeker niet behoeven te zeggen, hoe 't bericht dat Uw Man van huis moest gaan, mij ontstelde! Het zal een zware gang voor hem geweest zijn, en voor U en Uwe kinderen bijna ondragelijk! Echter, wat is het troostend te weten, dat het een lijden is om het opkomen voor het recht onser kerken, en bovenal voor de eere van Gods Naam.

Ik weet natuurlijk niet, op welken grond Uw Man in arrest werd gesteld: of het om zijn schrijven in "De Reformatie" is (wat ik haast niet kan gelooven), of om z'n preeken; doch wel staat vast, dat het gaat om z'n trouw aan kerk en belijdenis. Daarvoor te mogen lijden is een eere, die de Heere slechts aan enkelen gunt.

'k Ben overtuigd, dat duizenden in den lande Uw Man in hun gebed gedenken; dat duizenden Reformatielezers met hem meeleven en in den geest mee-lijden.

We hopen en bidden allen, dat zijn beschuldigers nog tot inzicht komen, dat Uw Man als 't ware als een profeet is opgetreden, en zij zich voor God mogen verootmoedigen.

En voorts: de Heere zal Zijn knecht en dienst gezin niet vergeten! Dat moge U rijk ondervinden. En mocht ik U met een of ander van dienst kunnen zijn, dan zal niets mij teveel zijn.

Ontvangt U nu zijn hartelijke groeten, ook van mijn vrouw en kinderen, en zijt met de Uwen Gode bevolen van

Uw dw.

20. Brief van uitgever L. Smit aan mevr. A.J. Schilder-Walter, 23 augustus 1940.

werd gesteld: of het om zijn schrijven in ‘De Reformatie’ is (wat ik haast niet kan gelooven), of om z'n preeken; doch wel staat vast, dat het gaat om z'n trouw aan kerk en belijdenis. Daarvoor te mogen lijden is een eere, die de Heere slechts aan enkelen gunt.’[93.]

93. L. Smit aan mevr. A.J. Schilder-Walter, 23 augustus 1940. *Archief-Schilder*.

21. Na het verbod

Toen op vrijdag 23 augustus 1940 *De Reformatie* niet verscheen, vermoedde menigeen, dat de Duitse bezetter inderdaad Schilders stem tot zwijgen had gebracht. Meer dan een vermoeden was het echter niet. Zoals dat met zoveel gebeurtenissen tijdens de bezetting het geval is geweest, werd de werkelijke toedracht van het verbod eerst na de bevrijding duidelijk. Maar één feit verdrong alle andere en plaatste het verbod van het blad zelf in de schaduw: Schilder was gevangen genomen! Zo de journalistiek van Schilder vele gereformeerden de ogen nog niet geopend had voor het gevaarlijke karakter van de eerste bezettingsmaanden, dan deed dit ene ontnuchterende feit het wel.

Gereformeerden wisten van de droeve maatregelen tegen de afgescheidenen, waartegen Groen van Prinsterer geprotesteerd had, maar dat anno 1940 een gereformeerd theologisch hoogleraar achter slot en grendel werd gezet tartte de verbeelding.

De reactie op dit schokkende nieuws, dat overigens slechts langzaam in het land bekend werd, was tweeërlei. Zij, die Schilders artikelen onvoorzichtig of uitdagend hadden gevonden, meenden dat hij zijn gevangenname, hoezeer deze ook te betreuren was, mede aan zich zelf te wijten had. Anderen werden door Schilders arrestatie eindelijk overtuigd van de aard en intenties van de Duitse bezettende macht. De antirevolutionaire en kerkelijk-gereformeerde pers had zich stil gehouden over Schilders opzienbarende artikelen in *De Reformatie*. Maar nu Schilder na elf moedige nummers resoluut het zwijgen was opgelegd kwamen enige reacties los op het verbod van *De Reformatie* en de gevangenname van zijn redacteur.

De aanvankelijke weg van het nieuws was kenmerkend voor de bezettingstijd: het gerucht ging van mond tot mond. Het gaf daarom reeds houvast enige informatie zwart op wit te hebben. Wij weten nu dat het bericht onvolledig was, maar *Credo, Pro Ecclesia* en *De Wachter* van 30/31 augustus 1940 publiceerden een kort, zakelijk bericht over *De Reformatie*, dat door uitgeverij Oosterbaan & Le Cointre aan redacties

was toegezonden: ‘Naar we uit de beste bron vernemen zijn de administratieve bescheiden van dit blad in beslag genomen. Het blad kan dus deze week niet verschijnen. Over den duur van dit beslag konden we geen inlichtingen verkrijgen.’[1.]

Prof. dr. K. Dijk was de eerste, die - in *De Bazuin* van 30 augustus - zwart op wit het reeds als bekend veronderstelde bericht meldde van Schilders gevangenschap. Hij riep op tot voorbede voor hem, ‘die met een vrije en goede consciëntie voor zijn hemelschen Koning gestreden heeft’. Hij herinnerde aan de ‘geweldige’ artikelen van zijn collega in *De Reformatie* van de afgelopen weken en hoopte op een spoedige vrijlating: ‘We hebben hem en zijn arbeid broodnodig in dezen tijd, nu het aankomt op de scherpe verdediging van de belijdenis.’ Mede om deze publikatie werd ook *De Bazuin* op 12 oktober door de bezetter voorgoed verboden; Dijk zelf lieten de Duitsers echter voorlopig ongemoeid.

In de *Leidsche Kerkbode* van 13 september 1940 haalde ds. E.H. Broekstra met instemming Dijks woorden over Schilders arrestatie aan en schreef bovendien: ‘Dankbaar zijn we, dat “de Standaard” weer in onze woning verschijnt en we weer kunnen genieten van wat dr. Colijn ons volk te zeggen heeft. Was dit ook maar het geval met “de Reformatie”, zoo hoor ik u zeggen. En ik stem daar van harte mee in. Dan was meteen ook achter den rug, wat u en zeer velen met u, zoo zeer heeft gedaan (...) Moge de Heere ons het voorrecht schenken, dat wij *prof. Schilder* spoedig weer mogen ontmoeten.’ Vanwege deze passage kreeg de kerkbode een verschijningsverbod opgelegd en verscheen op 8 november 1940 voor het laatst.[2.]

Hein van Oranje (pseud, van A. van Atten[3.]) reageerde op Schilders

1. Dit bericht stond reeds in *De Zeeuw* van 23 augustus 1940.
2. Zie: M. Stol, ‘De kerkbode verboden’, *Leidse Kerkbode*, 7 november 1980.
   De *Gereformeerde Kerkbode voor Noord-Brabant en Limburg* werd vanwege berichtgeving over Schilders arrestatie eveneens verboden.
3. De Rotterdamse personeelschef A. van Atten (1901-1976), lid van de Gereformeerde Kerk te Schiebroek-Hillegersberg, verspreidde onder het pseudoniem Hein van Oranje gedurende de eerste twee jaren van de bezetting ter stimulering van het verzet tegen de Duitse bezetter twee verzen per week.
   De geciteerde versie van dit vers is afkomstig uit de verzameling verzetsverzen van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Een andere versie is gepubliceerd in de door Thijs Booy samengestelde en illegaal verschenen *Gedenckclanck 1940-1944*, z.p., z.j., pag. 32; een derde versie is opgenomen in het *Geuzenliedboek, eerste vervolg* en werd na de oorlog opgenomen in het *Geuzenliedboek 1940-1945*, Amsterdam, 1975, pag. 29, met een korte toelichting op het vers en zijn auteur op pag. XIV. Zie over de verschillende versies: G. Puchinger, ‘Geuzenliedboek 1940-1945’, in zijn *Ontmoetingen met Nederlandse literatoren*, Zutphen, 1982, pag. 480. Hij noemde als titel van het vers ‘Gebed voor een gevangen predikant’.

arrestatie met een gedicht. Hij verspreidde het in zijn omgeving, maar het werd bekend in grote delen van het land; zelfs Schilder kreeg het op 17 oktober in zijn cel onder ogen:

Gebed voor prof. dr. K. Schilder

Verlaat hem niet, o Heer, blijf aan zijn zijde
Wees met uw gunst en liefde in zijn cel.
Wees Gij zijn steun en kracht, maak alles wel,
Nu hij voor uwe naam en uwe eer moet lijden.

Hij was voor u steeds een geharnast strijder.
Hij vreesde niets en niemand en hield fier
Als vaandrig Gods omhoog uw kruisbanier,
En toonde zich uw dappere belijder.

Nu wordt zijn stem gesmoord door grauwe kerkermuren
Wij horen niet zijn woord, doch weten: Gij
Hoort ieder woord, hoort elke zucht, die hij
tot zijnen Koning zendt, in stille bange uren...

Verlaat hem niet, o Heer, verlaat hem niet, o Koning,
Bestuur zijn gang, zijn weg, zijn mond, zijn lot.
Vervul zijn cel met uw nabijheid, God.
Dat die een Bethel zij, een Goddelijke woning.

Geef als het moet hem kracht om te getuigen,
En laat een elk, die bidden heeft geleerd,
En uw bestuur en leiding obediëert,
Om hulpe voor uw knecht zich biddend voor u buigen.

Niet vruchtloos zullen wij uw hulp en bijstand vragen,
Wij weten - en uw dienstknecht weet het mee -:
Hoe ook de wereld woedt, Gij geeft het hart uw vree,
En Gij schikt alles naar uw Godd'lijk welbehagen.

*

Toen mevr. Schilder op donderdag 29 augustus uit Schilders eerste

gevangenisbrief - de voorgaande zondag geschreven en niet bewaard gebleven - opmaakte, dat het slot van zijn artikel van 16 augustus de reden voor zijn arrestatie vormde, gaf zij deze informatie, vermoedelijk op verzoek van Schilder,[4.] door aan de Kamper collega's. Prof. Greijdanus en prof. Ridderbos bezochten spoedig daarop de te Den Haag wonende deputaten voor de correspondentie met de hoge overheid, prof. dr. H.H. Kuyper en mr.dr. J. Donner, met een door Greijdanus opgestelde memorie, en verzochten hen deze aan de Duitse autoriteiten te overhandigen. In dit adres werd verklaard, dat de gevangenneming van Schilder op een 'misverstand' moest berusten, omdat de slotpassage van diens laatste artikel niet *deutschfeindlich* was: 'Daarmee bidt prof. dr. K. Schilder niet om de overwinning der Engelschen, noch om de nederlaag der Duitschers, maar hij bidt om de overwinning van den Christus Gods, den Heere Jezus, en de spoedige volkomene komst van Zijn Rijk.'[5.] Kuyper en Donner bepleitten bij jhr.mr. A.M. Snouck Hurgronje (1882-1951), voorzitter van het college van secretarissen-generaal - sinds het vertrek van de ministers op 15 mei het hoogste Nederlandse bestuurslichaam - spoedige vrijlating van Schilder, vooral in verband met diens arbeid aan de Theologische Hogeschool. Zij vermeden door dit bezoek een gang naar de bezetter. In hun behoedzaamheid overwogen de deputaten, dat hun bemiddeling de Duitsers tot het stellen van voorwaarden voor de vrijlating van Schilder zou kunnen verleiden, terwijl de deputaten 'in geen enkel opzicht door verklaringen hunnerzijds prof. Schilder wilden binden of schade wilden doen aan de positie door hem in *De Reformatie* aangenomen.'[6.] Het standpunt van de Kamper hoogleraren, dat Schilder ten onrechte was gearresteerd, stelden zij niet aan de orde. Het gevolg was, dat de deputaten in deze zaak slechts als intermediair fungeerden en er van hen geen krachtige stimulans ten gunste van Schilder is uitgegaan.[7.]

Deze terughoudende opstelling wordt mede begrijpelijk in het licht

4. Zie: K. Schilder aan mevr. A.J. Schilder-Walter, 27 augustus 1940: 'Ik hoop, dat mijn eerste brief is aangekomen, *en dat, wat ik vroeg, geschiedt*.' W.G. de Vries, *K. Schilder als gevangene en onderduiker*, Groningen, 1977, pag. 13.
5. *Adres aan Duitse rechtsinstantie*. Afschrift, *Archief-Greijdanus*.
6. H.H. Kuyper, 'Rapport van deputaten der generale synode van 1939 voor de correspondentie met de hooge overheid', *Acta van de voortgezette generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland van Sneek 1939*, pag. 194.
7. K. Schilder aan H.H. Kuyper, 17 juli 1941: 'U hebt de Kamper collega's alleen laten staan.' *Bijlagen bij het handboek*, pag. 71-85.

van Kuypers oordeel over Schilders artikelen. Hij schreef in *De Heraut* van 8 september 1940 over de houding, aan te nemen onder de bezetting: ‘Eenerzijds hebben we als trouwe wachters op Sions muren te waken voor de handhaving onzer christelijke beginselen en voor de zelfstandigheid onzer kerken, maar anderzijds te waarschuwen, dat men niet door ondoordachte uitlatingen of verzet tegen het bewind, dat ons is opgelegd, provoceerend optreedt en daardoor maatregelen uitlokt, die onze kerken schade zouden kunnen brengen (...) Voor het martelaarschap mogen we niet terugdeinzen, wanneer het om Christus' zaak gaat. Maar het martelaarschap uitlokken mogen we niet. En we hebben te bedenken, wat een onzer kerkvaders schreef, dat niet het lijden, dat iemand ondergaat, hem tot martelaar maakt, maar alleen de zaak, waarom hij lijdt.’ Deze passage sloeg mede op Schilder, zo blijkt uit een brief, die H.H. Kuyper een dag later aan ds. H. Veldkamp schreef.

Veldkamp had in de *Friesche Kerkbode* van 30 augustus Schilder een martelaar voor het geloof genoemd. H.H. Kuyper maakte hiertegen in zijn brief duidelijk bezwaar: ‘Wat K.S. betreft, zoo is de voorstelling, alsof hij een martelaar zou wezen zoals de apostelen, in strijd met de waarheid (...) Zelfs degenen hier, die zeer met K.S. ingenomen zijn, hebben met name zijn laatste meditatie en de bede aan 't slot van zijn artikel: kom over het Kanaal afgekeurd als onnoodig provoceerend. Wanneer, wat ik niet onmogelijk acht, in de naaste toekomst werkelijk een conflict zou komen, waarbij we om Christus' wil een non possumus moeten laten horen, dan verzwakt het onze positie, wanneer we nu reeds ons kruit verschieten en een conflict uitlokken, dat onze kerken op groote schade zou komen te staan, terwijl er geen wettige voor God geldende oorzaak is.’[8.]

Om deze reden meende Kuyper, dat deputaten wèl geroepen waren zich voor Schilder als kerkelijk hoogleraar in te zetten bij de Duitse overheid, maar *niet* voor de *Reformatie*-redacteur Schilder. Daarom ook heeft Kuyper op deze grond de Duitse interpretatie van de geïncrimineerde slotpassage als deputaat nooit bestreden.[9.]

8. H.H. Kuyper aan H. Veldkamp, 9 september 1940. *Bijlagen bij het handboek*, pag. 61, 62.
9. H.H. Kuyper aan K. Schilder, 5 mei 1941: ‘Uw gevangenschap berustte toch niet op de eschatologische bede, dat Christus naar Zijn belofte komen zou, maar daarop, dat de Duitsche Overheid daarin zag een hulp inroepen van Engeland, een misvatting dus, waartoe de eigenaardige inkleeding van uw eschatologische bede haar aanleiding had gegeven.’ *Bijlagen bij het handboek*, pag. 67-69.
K. Schilder aan H.H. Kuyper, 17 juli 1941: ‘De eenige grond, dien u als deputaat aanvoert vóór mijn vrijlating is, naar uw eigen verzekering: het *belang* van het theologisch onderwijs te Kampen. De *rechtskwestie* is bij u als deputaat niet in veilige handen geweest.’ *Bijlagen bij het handboek*, pag. 71-85.

Hepp stond op hetzelfde standpunt als H.H. Kuyper en had in de week van Schilders arrestatie gewaarschuwd tegen diens artikelen. Zonder Schilders naam te noemen schreef hij: 'Sommigen zien in iemand, die in hartstochtelijke taal zijn reacties uit, den sterken man. Niets is minder waar. De werkelijke sterke man laat de reacties in zichzelf afreageeren. Hij bidt dat de Heere een wacht zet voor zijn lippen en deuren voor zijn mond.'[10.]

Van der Vaart Smit meende dat de bezettende autoriteiten door Schilders provocerende artikelen welhaast tot diens arrestatie en het verbod van *De Reformatie* gedwongen waren geweest. Nu was Schilder overkomen wat hij in 1935 in *De Reformatie* de NSB had toegewenst: verzegeling van haar pers![11.] Hij bleef de thans gevangen Schilder en zijn verboden blad bestrijden. Op 15 oktober 1940 schreef hij in zijn tweewekelijks orgaan *Evangelie en Volk*: 'Men is weer druk bezig [Schilders gevangenname] op Niemölleriaansche wijze als "geloofsvervolging" voor te stellen. Wie dit doen liegen. "Twee maanden na de arrestatie van Schilder omschreef hij de reden van diens gevangenname als volgt:" Het is ons bekend, dat de deur werd dicht gedaan, toen prof. Schilder in "De Reformatie" de bede uitsprak, dat de Heere des oogstes met het zwaard des gerichts mocht komen van *over het Kanaal en vanaf Malta en van over den Brennerpas*. Daar werd dus ronduit gebeden voor de overwinning van Engeland en de nederlaag van Duitschland.'[12.] Ook Van der Vaart Smit heeft de Duitse uitleg dus niet bestreden, maar deze in zijn artikel in *Evangelie en Volk* veeleer gesanctioneerd.

Toen Schilder in zijn cel op de hoogte kwam van dit artikel, begreep hij dat deze exegese van het slot van zijn artikel, als enige publiek gemaakt en bovendien afkomstig van een theoloog uit gereformeerde kring, in elk geval in Duitse en Nederlandse nationaal-socialistische kringen als gezaghebbend gold en dat er alleen een keer in zijn lot zou kunnen

10. *Credo*, 23 augustus 1940.
11. Schilder, 'Christus, de Alfa en de Omega, op N.S.B.-papier', *De Reformatie*, XVI, 8 november 1935, pag. 44: 'Laat de kerkeraden zich niet blinddoeken door een beweging, welker pers verzegeld worden moest, en waarvan elke bladzijde der staatsleer zwarten inkt morst op den bijbel.'
12. H.W. van der Vaart Smit, 'Prof. dr. K. Schilder', *Evangelie en Volk*, 15 oktober 1940.

komen, als deze uitleg met kracht zou worden weerlegd.[13] Hij verzocht daarom vanuit het Huis van Bewaring aan zijn vrienden om in het publiek *argumenten* te geven tegen Van der Vaart Smits interpretatie van zijn artikel. Op een gebruikte enveloppe krabbelde hij in zijn cel enkele argumenten neer en wist die buiten de gevangenis gesmokkeld te krijgen:

1) het *artikel zelf* bewijst, dat er een herinnering aan Matth. 13 in ligt (en Openb. 22)
2) De parallel met Niemöller is reeds *weken vóór* mijn 'arrestatie' door het Nationale Dagblad (Rost v. Tonningen) getrokken. In *die* kringen heeft men dus *van te voren* de zaak gekleurd als een kwestie van geloof en geloofsvervolging. Dat deden *bij voorbaat* niet de kerkmenschen. *Zij* gaan slechts verder op het pad door het Nat. Dagbl. ingeslagen en als juist gesuggereerd. Volgens v.d. V.S. *loog* dus het Nat. Dagblad.
3) de citaten zoo spoedig mogelijk naar Vonkenberg, v.d. Deure en de Duitschers brengen.
4) De tegenstelling kaf - koren loopt in al mijn preeken en artikelen, door *elk* volk, *óók* door de kerk, *ook* door *mijzelf*.
5) erop wijzen (liefst publiek) dat ik heb *geschreven*, dat het *niet* gaat om Engeland of Duitschland, doch over geloof en ongeloof. Bewijzen: *o.a.* meditatie over Jes. 10 [in *De Reformatie* van 14 juni 1940] ... 10 Mei) wel *meer* te vinden in de stukken ... Er is ook een 2-tal stenogrammen v/e preek [gehouden op 18 augustus 1940 te Kampen over] Jesaja 7 (adres Verlare ... Kampen). Kan ook als bewijs ... dienen. *Publicatie! Publicatie!*
6) Sterker ingaan op het *tendentieuze* v.d. weergave van '*snoeimes*' (waarbij de plant *behouden* blijft) door '*zwaard des gerichts*'. Die tendentieuze weergave brandmerken vooral bij iemand, die *zelf verklaart* in contact te staan m/d duitsche autoriteiten.
7) Contact met elkander houden. Contact zoeken met Keizer - Voorburg: *Als hij het goed vindt gebruik maken van gesprek tusschen v.d. V.S.* (waaruit blijkt, dat v.d. V.S. zijn mond voorbij praatte).
8) Andere bladen vragen over te nemen.
9) Verschil doen uitkomen tusschen respect voor *duitsche* autoriteiten en inter-politieke *nederlandsche* debatten.

13. K. Schilder aan H.H. Kuyper, 17 juli 1941: 'Een advocaat dien ik in het huis van bewaring in tegenwoordigheid van een Duitsch gesprekkencontroleur sprak, zei me: de moeilijkheid van je geval is, dat je wel zelf dat gebedszinnetje als normale christelijke uiting hebt aangediend, maar dat een man, dien we allemaal kennen (van der Vaart Smit) zegt: ja, maar, ik ben ook bij die kerk geweest, en ik ben ook theologisch doctor van de gereformeerde universiteit, en *ik* zeg, dat het zinnetje wél deutschfeindlich is.' *Bijlagen bij het handboek*, pag. 79.

10) Dat verschil ook duidelijk in mijn artikelen.
11) citaten waaruit blijkt, dat ik (of ... Adolphus Venator) *ontken*, dat men Hitler antichrist noemen mag (666)[14.]

Schilder verzocht zijn vrouw in zijn gevangenisbrief van 27 oktober te overwegen, of één van de Kamper hoogleraren, dan wel Veenhof, of een andere vertrouwde in de pers wellicht Van der Vaart Smits 'tekstverdraaiing' zou kunnen weerspreken.[15.]

Op 3 november, in een volgende brief aan zijn vrouw, toonde hij zich er mistroostig over niet zelf te kunnen optreden in deze zaak: 'Zoo langzamerhand weetje niets meer. Eenerzijds krijgt men den indruk, dat kalm afwachten maar 't beste is, anderzijds, dat er iets gebeuren moet (...) En [Van der Vaart Smit] veroorlooft zich naar buiten mededeelingen over de kwestie, waarvan de inhoud of totaal gefantaseerd moet zijn, òf geput uit mededeelingen van officieele instanties, en dan voorts door hem verdraaid. En inmiddels is hier de *elfde* zondag aangebroken!'[16.]

Ds. H. Knoop handelde spoedig volgens de wens van Schilder. Hij gebruikte enkele van diens argumenten tegen Van der Vaart Smit in de *Delfshavensche Kerkbode* van 26 oktober 1940: 'Als men er dan persé een *gebed* om overwinning en nederlaag van één der belligerenten - wat het niet is - in wil zien - - wel dan zou men er met *hetzelfde recht*

14. Notitie van Schilder op een enveloppe van C. Veenhof, gericht aan 'Den weled. heer L. Schier, Utrechtscheweg 80, Arnhem'. Omdat later de postzegel van de enveloppe is gescheurd, is de tekst op enkele plaatsen niet meer te achterhalen. *Archief-Veenhof*.
De preek over Jesaja 7, gehouden op 18 augustus 1940 te Kampen, is opgenomen in K. Schilder, *Verzamelde werken, afd. I, preken*, deel 2, Goes, 1954, pag. 308-315.
mr. E.J.E.G. Vonkenberg, advocaat te Gorinchem en vriend van Schilder, en mr. A. van der Deure, voorzitter van de NCRV, waarvan Schilder medebestuurslid was, waren juristen, waarvan Schilder mogelijk bijstand verwachtte. J. Verlare, theologisch student te Kampen, organiseerde in deze jaren de opname en uitgave van Schilders collegedictaten en ook van een aantal preken.
P.K. Keizer, gereformeerd predikant te Voorburg, had de zondag na Schilders arrestatie voor hem gebeden in de kerkdienst. Van der Vaart Smit had hiertegen bezwaar en zei Keizer de maandag daarop, dat Schilder schuld had bekend, waarmee hij volgens Schilder te kennen gaf, meer van de arrestatie te weten.
15. Zie noot 4, pag. 31.
16. K. Schilder aan mevr. A.J. Schilder-Walter, 3 november 1940. Zie noot 4, pag. 32.

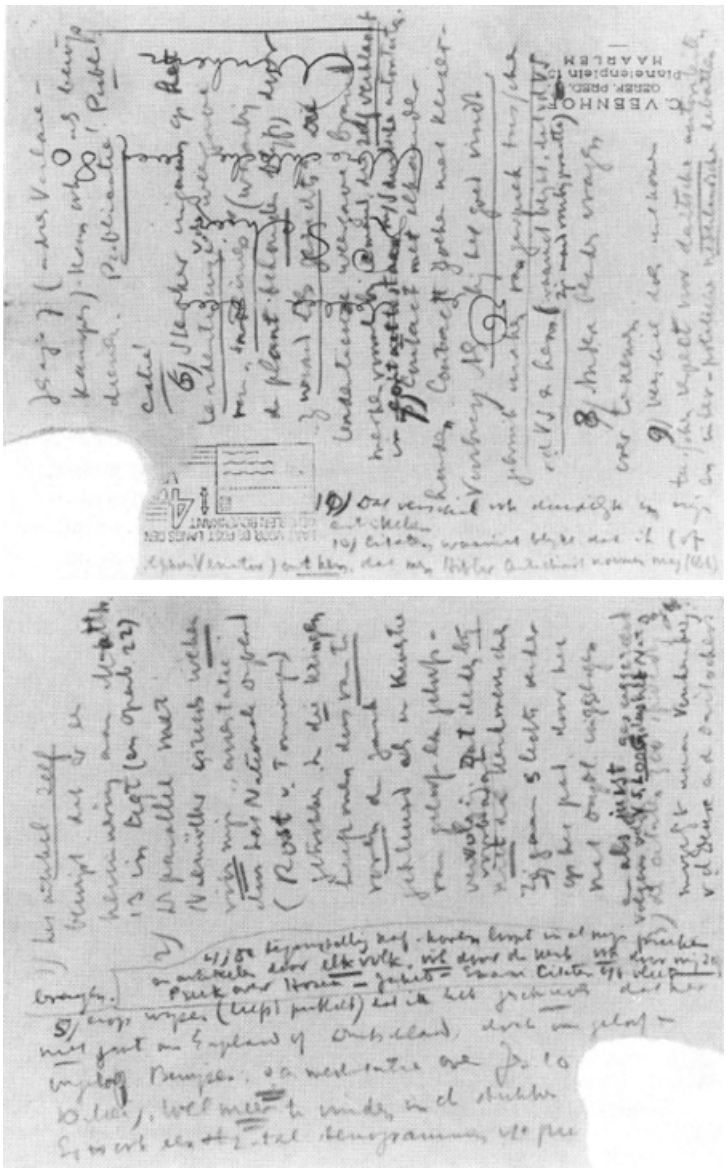

21. Aantekeningen van Schilder, gemaakt in zijn cel te Arnhem, oktober 1940.

een gebed in kunnen zien om de overwinning van Duitschland en de nederlaag van Engeland.' Knoops conclusie luidde zelfs: 'Heel dit gebed is niets anders dan een *geloofsgetuigenis* (...) dat helaas *verkeerd* is verstaan, dat geen practische politiek inhoudt, maar zuiver theologie is.' Van der Vaart Smit toonde zich enkele dagen later echter allerminst overtuigd: 'Wij aanvaarden niet, dat wij bij de woorden over het Kanaal, Malta, Brennerpas, Japan aan twee-richtingsverkeer moeten denken. Wij aanvaarden ook niet, dat dit alles "zuiver theologie" is.'[17.] De Duitsers reageerden ook nu scherp: Knoops apologie leidde tot het verbod van zijn kerkbode per 28 november 1940 en zijn arrestatie. Hij heeft zijn schrijven moeten bekopen met langdurige ontberingen in het concentratiekamp Dachau, waar hij van april 1942 tot oktober 1943 gevangen werd gehouden.[18.]

Behalve Knoop maakte ook ds. J.A. Vink (1900-1964) in het *Kerkblaadje van de Gereformeerde Kerk te Berkel en Rodenrijs*, 2 november 1940, openlijk bezwaar tegen Van der Vaart Smits opmerking, dat Schilders gevangenschap niets met geloofsvervolging te maken had: 'Dit bedroeft ons, want we hebben al die "Reformatie-kolommen" nooit anders gelezen dan met een hart, dat dankbaar was, dat prof. Schilder als getrouw kerklid, in gehoorzaamheid des geloofs, onze kerkmenschen gewaarschuwd heeft tegen de verleidelijke, onschriftuurlijke levensbeschouwing van het nationaal-socialisme.'

Schilder oordeelde later, dat H.H. Kuyper zijn gevangenschap nodeloos had laten voortduren, door de Duitse autoriteiten in de waan te laten, dat de lezing van Van der Vaart Smit van de slotbede in het artikel van 16 augustus de juiste was.[19.] Aan het feit, dat de slotzinnen, gelezen in het verband van het voorafgaande tekstgedeelte, onmogelijk louter eschatologisch bedoeld konden zijn en tevens een oordeel over de nationaal-socialisten insloot, werd van de zijde van Schilder en zijn medestanders stilzwijgend voorbij gegaan. Schilder legde in de slotpassage zo'n nauw verband tussen Christus' komende verlossing

17. *Evangelie en Volk*, 30 oktober 1940.
18. Schilder beschouwde zijn vrijlating als het resultaat van Knoops verdediging van zijn eigen lezing van de slotpassage tegenover Van der Vaart Smit. K. Schilder aan H.H. Kuyper, 17 juli 1941. *Bijlagen bij het handboek*, pag. 83, 84. Zie over Knoops gevangenschap in concentratiekamp Dachau zijn *Theater in Dachau*.
19. K. Schilder aan H.H. Kuyper, 17 juli 1941. *Bijlagen bij het handboek*, pag. 71-85.

en de actuele onderdrukking van het Nederlandse volk, dat voor de lezer het een nauwelijks van het ander te scheiden viel. Overigens speelde de juiste interpretatie van de passage bij het besluit tot Schilders arrestatie geen rol van betekenis. De Duitsers rekenden veeleer met de indruk die de slotpassage maakte op het lezerspubliek.[20.] Voor Hushahn had Schilders arrestatie niets met geloofsvervolging te maken, en alles met de politiek en de Duitse oorlogvoering.

*

Uitgever Smit heeft van meet af aan gepoogd de gevolgen van het verbod op te vangen en hij vergat Schilder daarbij niet. Hij bleef hem ook na 16 augustus zijn honorarium voor *De Reformatie* voldoen.[21.] Het moment van de Duitse ingreep kwam weliswaar ook voor Smit onverwacht, maar hij had reeds weken met de mogelijkheid gerekend en zelfs voorzieningen getroffen om de *Reformatie*-lezers en daarmee de werkgelegenheid voor zijn uitgeverij, ook met het oog op de juist gestarte *Reformatie-Boeken*-serie, te behouden. Smit slaagde er met betrekking tot *De Reformatie* in de problemen te voorkomen, die ontstonden, toen op 10 oktober 1940 het antirevolutionaire dagblad *De Zeeuw* eveneens werd verboden en hij onvoldoende werk overhield voor zijn personeel. Hoofdredacteur R. Zuidema trof toen hetzelfde lot als Schilder en hij belandde zelfs in het concentratiekamp Buchenwald.

Begin 1940 had uitgeverij P.P.E. (Pers Pro Ecclesia) te Enschede het noodlijdende weekblad *Pro Ecclesia*, dat in dezelfde plaats gedrukt werd bij Joh. te Sligte, te koop aangeboden aan Oosterbaan & Le Cointre. Van Spronsen was vóór aankoop. Hij overwoog van het blad een ‘gereformeerd *Pniël*’ te maken onder zijn redactie, en trachtte

20. Van der Vaart Smit, *Wetenschappelijke kritiek*, pag. 95: ‘Hier nu ging het om een passage, die verder ging dan Hushahn kon laten passeren. Hij vertelde mij, dat prof. Schilder zich verdedigde met de verklaring, dat hij die passage eschatologisch bedoeld had. Hushahn zei, dat hij hierop had laten antwoorden, dat hij niet met de bedoeling te maken had, doch met de indruk, die de passage op hem en op de lezers had gemaakt en dat hij dienaangaande niet in twijfel verkeerde.’
21. Zie: A. Schenkeveld aan Oosterbaan & Le Cointre, 26 oktober 1940: ‘Zoolang u het Reformatie-honorarium aan prof. Schilder blijft voldoen - welke geste ik ten zeerste toejuich - zal ik het abonnementsgeld van dit blad blijven betalen.’ *Archief-Schilder*.

in april 1940 Schilder voor dit plan te winnen.[22] Schilder had echter steeds afstand bewaard tot *Pro Ecclesia*, al populariseerde dat blad zijn opvattingen. Hij voelde niets voor de uitgave van een concurrerend blad en dat bij zijn eigen uitgever![23] Maar omdat Smit een verbod van *De Reformatie* reeds in juni tot de mogelijkheden had gerekend, sloot hij desondanks de koop en verscheen het op het moment van overname nog slechts 392 betalende abonnees tellende weekblad per 27 juli 1940 bij zijn uitgeverij.[24] Zodoende had Smit, toen *De Reformatie* drie weken later inderdaad verboden werd, *Pro Ecclesia* als plaatsvervangend orgaan achter de hand.[25]

Twee weken na het verbod van *De Reformatie* werd de om vang van *Pro Ecclesia* uitgebreid van vier tot zes pagina's, en kort daarop naar acht pagina's per nummer. Voorts werden nieuwe rubrieken geopend en nam Van Spronsen de taak op zich de redactie van het blad zodanig te wijzigen, dat men bijna van een *voortzetting* van *De Reformatie*, maar zonder prof. Schilder, zou kunnen spreken.[26] In het nummer van 31 augustus verzorgde niet langer A. Janse, die een lijdzame houding onder de bezetting voorstond,[27] maar de strijdbare Van Spronsen de

22. K.C. van Spronsen aan K. Schilder, 26 april 1940. *Archief-Schilder*.
23. Zie: K. Schilder aan K.C. van Spronsen, 19 juni 1943. *Archief-Schilder*.
24. K.C. Van Spronsen, 'De verbrokkeling van onze pers', *De Reformatie*, XXI, 8 december 1945, pag. 78.
25. Iets dergelijks was in augustus ook gebeurd na het verbod van *De Standaard* per 4 juli 1940. Ter vervanging van dit dagblad diende het weekblad *Nederland en Oranje* (later *Hou en Trou*), dat, tot ook dit orgaan in september 1940 verboden werd, een oplage haalde van 18.000 exemplaren. Toen op 12 oktober 1940 ook *De Bazuin* verboden werd, kreeg uitgeverij J.H. Kok het expliciete verbod een vervangend orgaan te laten verschijnen. K. Dijk, 'De Theologische Hogeschool', in: Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, pag. 295.
26. Vgl. R. Schippers in: Puchinger, *Hervormd-gereformeerd, één of gescheiden?*, pag. 149: 'En toen vroeg de heer L. Smit van de uitgeverij Oosterbaan en Le Cointre om iets van *De Reformatie*-traditie te willen voortzetten, omdat het blad van Schilder door de Duitsers verboden was.'
27. A. Janse aan D.H.Th. Vollenhoven, 12 september 1940: 'Pro Ecclesia is op een moeilijk punt. Zal 't karakter gewijzigd worden in zooiets als "elck wat wils" als Calvinistisch Weekblad, dan ga ik er uit (...) 't Gaat nu er op of er onder of we in de lijn blijven en niet de Reformatie volgen in dat soort "profetie" dat agitatie wekt en dat vele oude vijanden van de reformatie doet grijpen naar het blad - en dat zelfs de wereld aantrekt.' *Archief-Vollenhoven*. D.H.Th. Vollenhoven aan A. Janse, 17 september 1940: 'Wat Pro Ecclesia betreft rees geloof 'k een misverstand. Elk wat wils is zeker niet de bedoeling, 't Moet populairder blijven dan de Reformatie wil 't daarvan niet een copy worden, die geen zin zou hebben, maar in beginsel onverzwakt. Alleen begrijp ik het dilemma niet. Men kan toch even goed tegen gevaren *in* als *buiten* onze kerken blijven waarschuwen. Trouwens licht worden de laatste door de slapheid van velen straks tot gevaren van de eerste soort. Inzooverre deel ik uw critiek op de Reformatie niet: ze heeft kostelijk werk gedaan. En wanneer de Heere calvinisten de kracht geeft dingen te zeggen van breed nationaal belang die door anderen niet gezegd worden, en die anderen gaan luisteren, dan mogen we dat niet slechts niet veroordeelen, maar als zegen met dank begroeten.' *Archief-Vollenhoven*.

rubriek ‘Uit de Schrift’. Hij maakte in zijn meditatie ‘De Heere hoort mijn stem...’ in Schilderiaanse stijl een toespeling op de situatie van de *Reformatie*-redacteur: ‘Ook al zou ik in de gevangenis moeten zwichten, Vader! ja, al zou ik moeten zien dat de profetie verhinderd werd, dan nòg zal ik blijven zingen, neen, dat misschien niet, maar toch mijn Heiland blijven nà stamelen (...) Wanneer ik dan in mijn ongeloof nog zou denken: de profetie wordt verhinderd, de kerk komt in het slop, en er is geen Hoorder in den hemel! dan leg ik mijn hand op den mond, Vader, want ik zie op mijn Heiland, die in den nacht des verraads, toen den hoogsten Profeet en Leeraar der gerechtigheid het zwijgen werd opgelegd, tòch is blijven doorzingen: “God heb ik lief, want die getrouwe Heer, hoort mijne stem, mijn smeekingen, mijn klagen; Hij neigt Zijn oor: 'k roep tot Hem al mijn dagen; Hij schenkt mij hulp, Hij redt mij keer op keer.”’

Schilder heeft zelfs overwogen vanuit de gevangenis voor kopij te zorgen. Hij liet de gedachte echter varen om elke aanleiding, die zijn hechtenis zou kunnen verlengen, te vermijden.[28.] Buiten de gevangenis werd aan deze mogelijkheid niet gedacht. Van Spronsen zocht eerst Greijdanus als redacteur voor *Pro Ecclesia* aan, maar deze verwees hem door naar jongeren als Veenhof, Holwerda en Van den Born.[29.] an Veenhof schreef Van Spronsen op 30 september 1940 over de redactie: ‘Voor P.E. is er een breede plaats onder ons volk (zij het naar wij hopen tijdelijk) maar dan moeten de leerlingen van hem die ons voor ging thans hun roeping verstaan.’[30.] Hij stelde voor naast A. Janse en ds. I. de Wolff in de redactie te benoemen de predikanten E.Th. van den Born, B. Holwerda, J. Kapteynen C. Veenhof. Zij, en ook *Reformatie*-medewerkers P. Jasperse, ds. M.B. van 't Veer en ds. D.K. Wielenga, alsmede ds. P.K. Keizer, dr. K.J. Popma en ds. H.J.

28. K. Schilder aan mevr. A.J. Schilder-Walter, 24 november 1940: ‘Je weet, dat ik de gedachte aan verschijnen van copie, hoezeer ook aanlokkelijk, heb laten varen, teneinde niet door een eigen daad het verblijf hier langer te maken dan opgelegd was.’ Zie noot 4, pag. 38.
29. Zie: K.C. van Spronsen aan K. Schilder, 5 juli 1943. *Archief-Schilder*.
30. K.C. van Spronsen aan C. Veenhof, 30 september 1940. *Archief-Veenhof*.

Spier zegden hun medewerking aan het blad toe. De inbreng van Janse werd beperkt en de feitelijke leiding van *Pro Ecclesia* kwam vanaf januari 1941 in handen van de Rotterdamse predikant dr. R. Schippers,[31.] die op nadrukkelijk verzoek van de uitgever het hoofdredacteurschap aanvaardde, echter onder het voorbehoud, dat, zodra Schilder weer in *De Reformatie* zou kunnen publiceren, hij de pen zou neerleggen.[32.]

De uitbreiding van de *Pro Ecclesia*-redactie met jongeren uit de school van Schilder was een duidelijk signaal aan de *Reformatie*-lezers. Volgens Van Spronsen stapte na augustus 1940 geleidelijk aan vrijwel het gehele abonnee-corps van *De Reformatie* over op *Pro Ecclesia*.[33.] Teleurstellend was voor velen dat *Pro Ecclesia* na 24 augustus 1940 niet het nationale karakter van Schilders oorlogsjournalistiek overnam, maar zich - ongetwijfeld op aanwijzing van de uitgever[34.] - concentreerde op het kerkelijk leven.[35.] De voordien gebruikelijke citaten uit

31. Schippers brak met Janse wegens diens afwijzing van verzet tegen de Duitse bezetter, zie: Puchinger, *Hervormd-gereformeerd, één of gescheiden?*, pag. 150. Vgl. K. Schilder aan K.C. van Spronsen, 19 juni 1943: 'Met name dr. Schippers wilde ik later, als hij althans blijk geeft bewust en duidelijk positie te blijven kiezen, aanmoedigen om wat meer te schrijven; ik let daarbij op zijn uitnemend werk in de laatste periode van Pro Ecclesia.' *Archief-Schilder*.
32. K.C. van Spronsen aan K. Schilder, 5 juli 1943. *Archief-Schilder*.
33. Van Reest, *Opdat zij allen één zijn*, pag. 70. *Pro Ecclesia*, 19 oktober 1940, meldde een toename van het aantal abonnees.
34. Om het antirevolutionaire dagblad *De Zeeuw* weer te doen verschijnen, trachtte uitgever L. Smit de gevolmachtigde van de rijkscommissaris in Zeeland, W. Münzer, ervan te overtuigen, dat hij geen anti-Duitse bedoelingen had. Hij zond hem daartoe in november 1940 enkele exemplaren van *Pro Ecclesia*. In een begeleidend schrijven, d.d. 18 november 1940, beklemtoonde hij zijn welwillendheid jegens de bezetter, door ten aanzien van het politieke dagblad aan Münzer te verzekeren: 'Wij geven u de verzekering, dat door de genoemde redactie het blad in positief christelijken geest zal worden geredigeerd *zonder politieke strevingen*, en hopen, dat dit naar uw volkomen tevredenheid kan worden goedgekeurd.' *Archief-Beauftragte des Reichskommissars in die Provinz Zeeland*.
In mei 1941 werd het verschijningsverbod van *De Zeeuw* opgeheven. Het was, naast *De Standaard*, het enige antirevolutionaire dagblad, dat gedurende vrijwel de gehele oorlog bleef verschijnen.
35. Teleurgesteld bedankten sommige abonnees. Zie: A. Schenkeveld aan Oosterbaan & Le Cointre, 26 oktober 1940: hem was van uitgeverszijde 'in uitzicht gesteld, dat Pro Ecclesia het schitterende werk van de Reformatie na 14 mei, voorzoover betrekking hebbende op de bestrijding van den N.S.B. en het warm houden van de nationale gedachte (over het andere spreek ik thans niet) zou voortzetten'. Maar 'de vragen in verband met het "substantiebegrip" en het "biblicisme" schijnen de redactie nu nog belangrijker voor te komen dan de problemen, die samenhangen met den 'schuilkelder' en het 'uniform' (...) Ik wensch mij in dezen zwaren tijd niet meer te ergeren dan toch al noodzakelijk is en (...) daarom wensch ik Pro Ecclesia niet meer te zien.' *Archief-Schilder*.

Schilders werk liet de redactie sinds zijn arrestatie achterwege en Schilders naam alsmede die van *De Reformatie* werden in het blad vermeden.

Kort na het verbod van *De Reformatie* werd, in oktober 1940, het door prof. dr. F.W. Grosheide geredigeerde *Noord-Hollandsch Kerkblad* omgezet in het landelijke kerkelijke weekblad *Belijden en Beleven*. Deze gedaanteverandering geschiedde onder een gunstig vooruitzicht. Hoewel er reeds diverse landelijke kerkelijke organen waren, leek het blad onder de nieuwe naam goed zaken te kunnen doen, nu ten tijde van het verschijnen van het eerste proefnummer op 6 september 1940 onverwacht *De Reformatie* uitgevallen was. De verschijning van *Belijden en Beleven*, zo kort na het verbod van *De Reformatie*, wekte echter bij sommigen in Schilders kring wrevel.

Van Spronsen schreef in *Pro Ecclesia* van 14 september, dat het 'onkiesch' was op dit moment met een ander blad te verschijnen en zowel hijzelf als de *Reformatie*-medewerker ds. M. Vreugdenhil vatten in dit nummer de geest van *Belijden en Beleven* op als gericht tegen de theologische opvattingen van Schilder.

De *Reformatie*-medewerker Van 't Veer liet zich in het oktober-nummer van het *Gereformeerd Mannenblad* kritisch uit over de openingszin van het hoofdartikel van *Belijden en Beleven* van 20 september, waarin Grosheide had geschreven, dat er in ons land van geloofsvervolging gelukkig geen sprake was! Van 't Veer beschouwde dit als een negatie van de gevangenschap van Schilder en anderen voor de zaak van de kerk, overeenkomend met wat volgens hem Kuyper in *De Heraut* en Hepp in *Credo* hadden gedaan. Verontwaardigd schreef hij op 10 oktober 1940 aan Grosheide: 'Het scheen wel of er bij de predikanten een angst moest verwekt worden om toch vooral te zwijgen. En dat van de *kerk*. Is er zelfs niet geschreven, dat men bidden moest om zulke sterke mannen, dat zij zwijgen zouden? Ik durf alleen bidden (openlijk) om zulke sterke mannen, die *niet* meer *durven zwijgen*. Als de kerk zwijgt, is zij geen kerk meer.'[36.]

36. M.B. van 't Veer aan F.W. Grosheide, 10 oktober 1940. *Archief-Grosheide*. Van 't Veer doelde op het artikel van Hepp over de sterke man in *Credo* van 23 augustus 1940.

Van 't Veer nam het Grosheide niet zozeer kwalijk, dat *Belijden en Beleven* verscheen op het moment, dat *De Reformatie* verboden was. Uitgever Smit was op dit punt directer in zijn kritiek. Hoewel ook hijzelf sinds het verbod van *De Reformatie* een vernieuwd kerkelijk weekblad uitgaf, schreef hij aan Grosheide op 9 september 1940 op de man af, dat de verschijning van diens nieuwe blad 'een dolkstoot in de rug' van Schilder was: 'Wat ik hier schrijf, komt uit een diep geroerd gemoed, niet als uitgever, maar omdat ik het niet verdragen kan dat tegenover prof. Schilder, dien ik hartelijk liefheb omdat ik weet, dat in de diepste vezelen van zijn bestaan hij verteerd wordt van liefde voor onze kerken, een dergelijk optreden moorddadig is. 't Is een schanddaad voor onze Gereformeerde Kerken.'[37.]

Dat lang niet alle gereformeerden dit standpunt deelden bleek uit de grote belangstelling voor *Belijden en Beleven*, mede ontstaan door de schaarste aan vertrouwde lectuur tijdens de bezetting: ten tijde van het verbod van dit blad door de Duitse bezetter in 1943 bedroeg het aantal abonnees niet minder dan tienduizend.[38.]

*

Inmiddels verliepen de maanden en zat Schilder nog steeds gevangen te Arnhem, afgesneden van zijn omgeving, in onzekerheid over zijn lot. Van de verwikkelingen na het verbod van *De Reformatie* was Schilder in zijn cel slechts zeer ten dele op de hoogte, afhankelijk als hij was van spaarzame post, die bovendien in de gevangenis eerst de censuur moest passeren. Omgekeerd was buiten het Arnhemse Huis van Bewaring vrijwel niets bekend over Schilder en zijn zaak. Had de invloed van gereformeerde NSB-ers tot zijn arrestatie geleid, had de tussenkomst van deputaten enig effect en was zijn vrijlating aanstaande, dan wel zou hij naar een Duits concentratiekamp afgevoerd worden, of wachtte hem misschien een proces? Niemand wist iets. Het was daarom voor alle betrokkenen een volslagen verrassing, toen

37. *Archief-Grosheide*.
38. K.C. van Spronsen aan K. Schilder, 23 juni 1943. *Archief-Schilder*.
Pro Ecclesia werd in juli 1942 opgeheven.
Ook voor andere kerkelijke bladen die bleven verschijnen in de oorlog bestond grote vraag, waaraan echter vanwege de papierschaarste vaak niet kon worden voldaan. *De Wachter* mocht na 1942 geen nieuwe abonnees meer inschrijven. Op 1 januari 1944 wachtten 3000 ingeschrevenen op een abonnement op *De Heraut. Archief-Grosheide*.

Schilder op de avond van vrijdag 6 december 1940 in vrijheid werd gesteld. Hij vond in het verduisterde Arnhem een hotel, van waar hij zijn familie van zijn vrijlating op de hoogte bracht en nam de volgende dag een taxi naar huis.[39] In de zomer uit Kampen weggevoerd, keerde hij er na drieëneenhalve maand in hevig stormweer op zaterdagmiddag 7 december terug, even onverwacht weer vrij gekomen als hij was gevangen gezet!

Schilders vrijlating was aan geen enkele voorwaarde gebonden, maar wel werden hem bij zijn invrijheidstelling twee mededelingen gedaan: hij diende zich van elke werkzaamheid als schrijver te onthouden; en elke activiteit op politiek gebied, strijdig met verordeningen of plannen van de rijkscommissaris inzake de wederopbouw van Nederland, inclusief bijwoning van vergaderingen van de Antirevolutionaire Partij, werd hem verboden: 'Deze dubbele bepaling werd mij eenvoudig meegedeeld; discussie hierover was niet mogelijk, wijl de in Arnhem mij meegedeelde beslissing van "Den Haag" was uitgegaan; een afschrift van de desbetreffende bepalingen werd mij geweigerd.'[40] Overtreding van deze bepalingen zou worden beantwoord met wegvoering naar een concentratiekamp op eigen kosten!

Interessant is, dat de Duitsers in een soortgelijk geval wèl gebruik hebben gemaakt van een schriftelijke verklaring. De op 17 december 1940 gearresteerde hoofdredacteur van het ongeveer elfhonderd abonnees tellende rooms-katholieke dagblad *De Avondster* te Bergen op Zoom, ir. A.J.L. Juten, kreeg bij zijn vrijlating op 15 maart 1941 een te Den Haag opgestelde verklaring ter ondertekening voorgelegd. Deze is bewaard gebleven en komt overeen met de mededelingen, die Schilder zijn gedaan bij zijn vrijlating. Op enkele punten is de tekst zelfs letterlijk dezelfde: in de eerste plaats was volgens Schilder tegen hem gezegd, dat hij moest afzien van 'jede schriftstellerische oder journalistische Tätigkeit'; blijkens Jutens verklaring moest deze afzien van 'verdere journalistieke en publicistische activiteiten'. Ten tweede was Schilder verboden 'elke werkzaamheid op politiek gebied, welke in zou gaan, ook al was het onder "religieus mom", tegen de verordeningen van den duitschen rijkscommissaris'; Juten kreeg een verbod op 'gegnerische Betätigung auf politischen Gebiet, sei es auch unter

39. Aldus Schilders dochter, mevr. E.J.H.M. de Vries-Schilder. Zie pag. 377, noot 5, pag. 60.
40. K. Schilder aan de curatoren van de Theologisch Hogeschool, 10 december 1940. Gepubliceerd in Puchinger, *Ontmoetingen met Schilder*, pag. 118-120.

religiösen Tarnung'.[41] De overeenkomst tussen beide verklaringen is treffend, zodat mogelijk is, dat de *Sicherheitsdienst* te Den Haag in beide gevallen gebruik maakte van een standaardformule. De vergelijking met ir. Juten lijkt er op te wijzen, dat Schilder de Duitse instructies juist heeft begrepen en exact heeft weergegeven.

Eenmaal thuis trachtte Schilder de draad van zijn werkzaamheden snel weer op te vatten. Eerst toen bleek in volle omvang hoe diep de Duitse bepalingen in zijn bestaan ingrepen.

Zijn taak als hoogleraar leek er niet door belemmerd te worden. Op vrijdag 6 december was het rectoraat van de Theologische Hogeschool ondanks Schilders gevangenschap aan hem overgedragen. Het bericht van het besluit tot deze wijze van overdracht, een teken van onverzettelijkheid jegens de bezettende macht, was in de gevangenis voor hem een bemoediging geweest. De rectorsketen, die toen symbolisch op een lege stoel was gelegd, werd Schilder enkele uren na zijn thuiskomst omgehangen in een bijeenkomst van de hogeschoolgemeenschap. De volgende maandag nam hij reeds een examen af en vanaf dinsdag gaf hij weer college. Een week na zijn vrijlating, op vrijdagavond 13 december, sprak hij in de aula van de Theologische Hogeschool als rector de rede uit ter herdenking van de op 11 december 1940 overleden prof. Honig.[42]

Het hoogleraarschap vroeg vanaf de dag van zijn invrijheidstelling al zijn aandacht en deze taak zou hem gedurende de eerste jaren van de bezetting vrijwel geheel opeisen.

Anders stond het met zijn preken. Hoewel hij liefst elke zondag preekte, stond hij die eerste zondag in vrijheid niet op de kansel, omdat hij aanvankelijk geen kans zag 'één preek te houden, die *niet* zou ingaan tegen de grondgedachten van wat de rijkscommisaris rekent tot den arbeid tot Nederlands wederopbouw'.[43] Maar al spoedig kwam hij op dit punt tot andere gedachten; tot hij op 13 juli 1942 moest onderduiken preekte hij wekelijks vrijmoedig.

Schilder bezocht kerkelijke vergaderingen en hield ook redevoeringen, die in een enkel geval als verslag werden gepubliceerd, maar hij

41. Zie pag. 383, noot 27, pag. 136, 137 en 515 (noot 150).
42. Om het publikatieverbod te ontgaan werd deze rede onder de naam van Greijdanus gepubliceerd in het *Jaarboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland voor 1941*, Goes, z.j., pag. 457-470.
43. Zie noot 40.

kon zelf geen letter publiceren. Hoe groot was het contrast met de tijd vóór de arrestatie, toen het produceren van kopij voor *De Reformatie* en *De Bazuin* een wezenlijk bestanddeel van zijn weektaak vormde. Hier greep de bezettende macht het diepst in op zijn bestaan. Want Schilder leefde op papier en al kon hij nog college geven, spreekbeurten verzorgen en preken, door het schrijf- en publikatieverbod was hij voor zijn besef monddood gemaakt. Niet alleen over de politieke situatie moest hij noodgedwongen zwijgen, ook het kerkelijk leven, zo realiseerde hij zich, was met één maatregel aan zijn invloed onttrokken. Het stak hem eens te meer dat *De Heraut* en *Credo* wèl bleven verschijnen, maar gemuilkorfd als hij was, kon hij er in de pers zelfs geen opmerking over maken!

*

Met enkele maatregelen slaagde de Duitse bezetter er in kort na de overval op Nederland een einde te maken aan het meest strijdbare blad in gereformeerde kring. Twintig jaar lang had geen interne verdeeldheid, geen redactiecrisis en geen bestrijding van verwante organen *De Reformatie* ten onder kunnen brengen. Alleen de ingreep van een vreemde hand heeft voor enige jaren een einde kunnen maken aan dit weekblad, dat op bijzondere wijze een bijdrage had geleverd aan de ontwikkeling van het zelfstandige gereformeerde leven binnen nationaal verband.

22. Slot

In de door ons bestudeerde twintig jaargangen heeft *De Reformatie* zijn programmatische ondertitel van *weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven* waar gemaakt, reeds in de poging daartoe van prof. dr. V. Hepp, maar met name dankzij de bijdragen van prof. dr. K. Schilder. In zijn betekenis voor de Gereformeerde Kerken kan *De Reformatie* alleen vergeleken worden met de rol die *De Heraut* van dr. A. Kuyper vervulde binnen de Hervormde Kerk in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw. In beide gevallen was de invloed van het weekblad toe te schrijven aan het gezag en de brille van één redacteur. Kuyper en Schilder hebben beiden met hun pen het theologisch en kerkelijk leven dat zij voorstonden gediend, maar tevens het gezag van hun theologische tegenstanders, ja ten slotte van synodes getart, zodanig dat hun persarbeid een voorname aanleiding is geweest voor hun kerkelijke schorsing en afzetting. Door middel van hun journalistiek hebben Kuyper en Schilder de door hen onder woorden gebrachte gereformeerde overtuiging een plaats gegeven in het kerkelijke en nationale verband. Langs deze weg ook hebben zij respectievelijk na 1886 en 1944 vorm gegeven aan een eigen kerkelijke gemeenschap. *De Reformatie* is een zeer duidelijke illustratie van het sterk verbale accent van het calvinisme, waarop in de inleiding tot deze studie is gewezen. In het leven van de Gereformeerde Kerken tussen de beide wereldoorlogen trad dit aspect in het algemeen sterk op de voorgrond. Er vond toen een ware concentratie van persactiviteiten plaats, zodanig, dat het tegen het einde van de jaren dertig scheen, of men geen leidende positie in het kerkelijk leven kon innemen, anders dan via het redacteurschap van een eigen -weekblad. Bij het ontstaan van deze situatie was *De Reformatie* nauw betrokken. Immers, vanuit de brede kring van *De Reformatie* ontstond uiteindelijk mede het plan voor *Woord en Geest*, dat in 1925 verscheen, met medewerking van oud-*Reformatie*-redacteur Buijtendijk en met Geelkerken en Brussaard, die beiden nauw bij de oprichting van *De Reformatie* waren

betrokken geweest. In 1930 moest redacteur Hepp *De Reformatie* verlaten en keerde, nadat diverse eerdere pogingen waren mislukt, in 1937 met *Credo* terug op het slagveld van de kerkelijke journalistiek. Nadat Waterink en Tazelaar per april 1935 het ontslag als *Reformatie*-redacteur was aangezegd, traden zij per oktober van dat jaar op als redacteuren van *Het Calvinistisch Weekblad*. In 1936 verscheen *Pro Ecclesia*, dat onder meer het gedachtengoed, dat Schilder in *De Reformatie* bood, alsmede dat van Vollenhoven, Dooyeweerd en A. Janse trachtte te populariseren; na augustus 1940 trad het zelfs op als een poging tot vervanging van de door buitenlands geweld opgeheven *Reformatie*.

De perspolemiek, die in deze situatie welhaast onvermijdelijk was, veroorzaakte een gespannen sfeer onder de meelevende kerkleden, zodat ze soms een oneigenlijk grote rol ging spelen in het gereformeerde leven. Kerkelijke vergaderingen werden er door beheerst. Het paradoxale heeft zich daarbij voorgedaan, dat de generale synode van 1936 met een besluit, dat de invloed van de persdiscussie op het kerkelijk leven beoogde te beperken, deze verhevigd heeft, hetgeen tenslotte geleid heeft tot het einde van een halve eeuw kerkelijk samenleven van de gereformeerden.

Dit is mede daarom zo tragisch geweest, omdat in de jaren dertig met name *De Reformatie* in de Gereformeerde Kerken stimulansen heeft gegeven, die bij velen tot groot enthousiasme en betrokkenheid leidden en die in de laatste maanden van zijn bestaan van nationale betekenis waren. Schilder beoogde een reveil van het gereformeerde kerkelijke leven, en werd daarin door de bijval van jongeren en ouderen steeds sterker aangemoedigd. ‘Nog elke week mis 'k iets als de Reformatie van ‘34-'40 was’, verzuchtte prof. dr. D.H.Th. Vollenhoven op 14 november 1950 in een brief aan Schilder. Prof. dr. H.N. Ridderbos, die in 1970 met ‘rooie oortjes’ de polemiek van Noordmans en Schilder in *De Reformatie* herlas, dacht niet zonder ‘zeker heimwee’ terug aan de vooroorlogse pennestrijd,[1] terwijl er in de eerste oorlogsmaanden volgens het standaardwerk van prof. dr. L. de Jong van Schilders *Reformatie*-artikel en ‘een bevrijdende werking’ uitging.[2] Wat Hepp noch enig andere redacteur in *De Reformatie* was gelukt,

1. De Vries, *Eender en anders*, pag. 171.
   Herman Ridderbos, ‘Een raadsel?’, *Gereformeerd Weekblad tot opbouw van het gereformeerde leven*, 18 september 1970.
2. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, IV, pag. 620.

presteerde Schilder: hij realiseerde de oorspronkelijke bedoeling van *De Reformatie*, de gereformeerde overtuiging voor de nieuwe tijd een velen aansprekende gestalte te geven. De lente op het kerkelijk erf, zoals ds. D. van Dijk het bij Schilders predikantsjubileum in 1939 formuleerde, die er het gevolg van was, deed velen met Schilder beseffen, dat het een diep geluk is gereformeerd te zijn.[3.]

De gereformeerde traditie waarin Schilder stond, verklaart voor een deel de invloed en de stimulans, die er van zijn *Reformatie*-artikelen is uitgegaan, maar er zijn ook andere elementen geweest, die zijn optreden hebben gekenmerkt.[4.] Schilder viel in de pers niet alleen op door de omvang van zijn persarbeid en de geheel eigen schrijfstijl, maar ook door een, sinds Abraham Kuypers heengaan, binnen de Gereformeerde Kerken ongewoon militant optreden en door de apologetische kracht waarmee hij zijn overtuiging verdedigde.

Het christelijke volksdeel kende in dit tijdperk meer van dergelijke begaafde scribenten. Naast Schilder noemen wij hier slechts de hervormde theoloog Miskotte en de rooms-katholieke literator Anton van Duinkerken (pseudoniem van W.J.M.A. Asselbergs, 1903-1968).[5.]

Schilder en Miskotte hebben elkaar voor zover bekend slechts eenmaal ontmoet, in januari 1941 op een vergadering in Kampen, onder Schilders voorzitterschap, over samenwerking tussen de Gereformeerde Kerken en de Hervormde Kerk in het verzet tegen maatregelen van de Duitse bezetter. Miskotte herinnerde zich Schilder op deze bijeenkomst als ‘een zeer goede voorzitter, royaal met sigaren, een aimabel mens, met veel charme en een grote welwillendheid’.[6.] Schilder en Van Duinkerken hebben elkaar niet persoonlijk ontmoet, maar Schilder kende wel Van Duinkerkens werk, waarop in *De Reformatie*

3. Deze bekende uitspraak van Schilder staat onder meer in *Wat is de hemel?*, Kampen, 1935, pag. 319.
4. Zie voor enkele elementen, die hier buiten beschouwing blijven: W. ten Have, ‘De geschiedschrijving over crisis en verzuiling’, in: W.W. Mijnhardt, *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945*, Utrecht/Antwerpen, 1983, pag. 256-288.
   Zie ook het interview met prof. dr. J.C.H. Blom: J.L. Krabbendam en R. Kuiper, ‘Verzuiling als voorwaarde voor eenheid. Het verzuilingsproject van prof. J.C.H. Blom’, *Transparant*, IV, april 1993, pag. 9-12.
5. Ook aan prof. dr. A.H. de Hartog ware te denken.
6. Miskotte in: G. Puchinger, *Christen en secularisatie*, Delft 1968, pag. 244.

door hem een en andermaal is gewezen,[7] terwijl Van Duinkerken uit de verte met het optreden van Schilder bekend was.

Een opmerkelijke overeenkomst tussen hen drieën is hun theologische scholing en hun liefde voor de taal, de Nederlandse letterkunde in het bijzonder. Van Duinkerkens jeugdideaal was het priesterschap. Tijdens zijn verblijf op het groot seminarie opende echter de literatuur hem het venster op de wereld. Zijn kerkelijk ideaal verbleekte niet, maar evenals in een volgende generatie bij Michel van der Plas het geval was, bleken dichterschap en vorming tot het priesterschap in die jaren moeilijk samen te gaan. De hierdoor noodzakelijke wijziging van levensrichting beleefde Anton van Duinkerken als een religieuze crisis. Hij besefte te moeten kiezen tussen zijn twee idealen: priesterschap of dichterschap, de besloten kerk of de open samenleving. In 1927 brak hij teleurgesteld zijn seminarie-opleiding af en zegde de toekomst van het priesterschap vaarwel.

Schilder werd in zijn beleving van schoonheid en werkelijkheid al jong geboeid door de levensvisie van de kunstenaar, maar zoals hij te kennen gaf in een beschouwing over de poëzie van J.A. dèr Mouw: 'Achter deze *beleving* ligt leer, achter deze *aan*schouwing ligt *be*schouwing.'[8] Schilder beleefde de schoonheid op den duur al meer in de fonkelende helderheid van het dogmatisch begrip, meer dan in de literaire ontroering. De kennismaking met de theologie van Barth rond 1925 vormde in deze ontwikkeling een wellicht beslissende overgang, al bleven sporen van zijn literaire passie in zijn werk altijd aanwezig. Aan het slot van *Wat is de hemel?* uit 1935 greep hij terug naar een gedicht van Guido Gezelle en nog in het laatste oorlogsnummer van *De Reformatie* schreef hij over de beschouwing, die zijns inziens lag achter Martinus Nijhoffs dichtregels:

7. Zie Schilders gebundelde *Reformatie*-artikelen uit 1925, 'Religieuse of aesthetische ontroering' en 'Wij wilden Jezus wel zien', gebundeld in zijn *Bij dichters en schriftgeleerden*, Amsterdam, 1927, pag. 63, 259, 260 en 269.
8. Schilder, 'Religieuse of aesthetische ontroering', *Bij dichters en schriftgeleerden*, pag. 32. Interessant is, dat Schilder in dit artikel wees op een met het zijne overeenkomend standpunt in het rooms-katholieke letterkundige tijdschrift *Roeping* (augustus 1924), waarin ook Van Duinkerken publiceerde, (pag.51) Zie ook: Van Duinkerken over Prosper van Langendonck, *Roeping*, II: 'Wat hem ons het simpatiekste maakt, is: dat hij niet bevrediging gezocht heeft in het zinnelike schoon, maar in de waarheid van het kristelik geloof.' Geciteerd in Th.A.P. Bijvoet e.a., *De Gemeenschap 1925-1941. Schrijversprentenboek 24*, Den Haag, 1986, pag. 36.

Ernstig en eenzaam staat
tusschen de holten van
hemel en aarde de man
die Gods woorden verstaat.[9.]

Bij Miskotte zijn, vergeleken bij Van Duinkerken en Schilder, de dichter en de schriftgeleerde zijn leven lang het meeste evenredig aan bod gebleven: ‘Ik ben getrouwd met de theologie, maar mijn maîtresse is de kunst’, placht hij te zeggen.[10.] Hij heeft als muzisch theoloog het onoplosbaar conflict tussen de denker en de dichter niet gekend in de mate als Van Duinkerken en Schilder. Voor de ethische theologie was de verhouding tussen christendom en cultuur een centraal onderwerp van bezinning en de wederzijdse betrokkenheid gold er als vast gegeven.[11.] Voor Miskotte waren, evenals voor prof. dr. G. van der Leeuw, theologen, schilders, dichters en danseressen vertolkers van de schoonheid en het al dan niet behoren tot de christelijke cultuurkring deed daarbij nauwelijks ter zake. Hun taalgevoel werd gecombineerd met een door theologische vorming geoefend inzicht in het geestelijk leven van het Interbellum. De bezinning richtte zich aanvankelijk zowel bij Van Duinkerken, Miskotte als Schilder op de ten tijde van de Eerste Wereldoorlog toegenomen spanning tussen christendom en cultuur, zoals Miskotte op 2 mei 1927 in zijn dagboek schreef: ‘Zolang 1914-1918 zich kunnen herhalen schijnt mij alles zinloos.’[12.] Hoe kon het christendom zich handhaven in de moderne wereld? Van hen drieën werd Miskotte door dit vraagtuk het sterkst gedrukt. Hij ergerde zich aan het verburgerlijkt christendom, dat hem niet had geleerd ‘in eenvoud en ernst, waarop het aankomt in tijd en eeuwigheid; maar ons is ook niet aangewezen met inzicht en gevoel

9. Schilder, ‘Aan een jongeren tijdgenoot’, *De Reformatie*, XX, 16 augustus 1940, pag. 351. Het citaat is het eerste couplet uit het gedicht ‘Memlinc’, opgenomen in de bundel *Vormen* uit 1924. Martinus Nijhoff, *Verzamelde gedichten*, vierde druk, Den Haag 1974, pag. 88.
10. H.H. Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*, Kampen, 1981, pag. 83.
11. K.H. Miskotte, *Verzameld werk 4. Uit de dagboeken 1917-1930*, Kampen, 1985, pag. 75: ‘De openbaring moet één worden met de menselijke geest en z'n noodwendige wereldvisies. Hier ligt de onsterfelijke verdienste van de ethische theologie. Vandaar dat in en door haar de vraag naar het wezen des christendoms als historische verlossing en die naar de verhouding van christendom en cultuur urgent worden als nooit tevoren.’ (16 december 1918)
12. Miskotte, *Uit de dagboeken 1917-1930*, pag. 339.

voor nuance wat er in de laatste eeuw in de mensen is omgegaan.'[13.] Van Duinkerken stond minder verslagen in de moderne tijd dan met Miskotte gedurende het merendeel van de jaren twintig het geval was, maar ook hij had kritiek op de kerk: 'Ik betreur' schreef hij in juni 1928, 'dat men de hedendaagse priester verwijdert van de hedendaagse ziel, die naar de priester hunkert.'[14.]

Ook Schilder kende een soortgelijk gevoelen en hij verwelkomde daarom temidden van velen die geen toekomst voor het christendom zagen, of het christendom aanvaardden zonder zich er op te bezinnen, de verschijning van *De Reformatie* als een initiatief, dat van durf getuigde: 'Het zoekt allen, die den tijd kennen of willen kennen; die verstaan hebben, dat het oude geloof door duizenden afgezworen wordt, mede, omdat de kerk verzuimde, haar dagboek bij te houden.'[15.]

Maar welke weg moest gevolgd worden om het christendom te vernieuwen?

Eén zaak stond voor de drie auteurs vast: het gezicht van het christendom was beschadigd, omdat christelijke naties deze desastreuze oorlog hadden gevoerd en omdat de antwoorden van de kerk in de moderne tijd niet voldoende ter zake waren. Het christendom moest in hun ogen in elk geval waarachtig en concreet worden.[16.] Vervolgens moesten er nieuwe, andere banden gesmeed worden tussen christendom en cultuur en dat zou niet anders kunnen gaan dan door persoonlijke loutering.

In de herbezinning op christendom en cultuur speelde voor Miskotte en Schilder de kennismaking met de theologie van Karl Barth een beslissende rol. Ze lazen diens *Römerbrief*, respectievelijk in 1923 en 1924, en waardeerden in Barths werk de toetsing van het geestelijk bezit van de mens en de onmiddellijkheid, waarmee de mens voor God wordt gesteld. Maar leidde Barths zware accent op de majesteit van God niet tot de vernietiging van het menselijke element in de religie? Was dit het theologische woord, dat hun tijd behoefde? Miskotte aarzelde aanvankelijk. Had het er niet alle schijn van, dat Barth de vragen van de moderne mens omtrent God en de religie, 'ondanks

13. Miskotte, *Uit de dagboeken 1917-1930*, pag. 203, 204. (13 maart 1922)
14. André Roes, *Een schaduw die verschuift. Leven en werk van de jonge Anton van Duinkerken*, Baarn, 1984, pag. 77.
15. Schilder, *Gereformeerde Kerkbode van de Classis Gorinchem*, 16 oktober 1920.
16. Roes, *Een schaduw die verschuift*, pag. 121, 122.

diepe verwantschap daarmee, tenslotte en bagatelle neemt', zo noteerde Miskotte op 9 januari 1926. Maar al spoedig gaf hij zich geheel gewonnen aan Barth en hief hij op deze theoloog, zoals Schilder het formuleerde, het 'lied der liefde' aan.[17.]

Waar Miskotte aanvankelijk nog aarzelde, kwam Schilder al snel tot de omgekeerde conclusie. Hij waardeerde Barths protest tegen de verpsychologisering en rationalisering van de religie en erkende de radicale ernst van zijn verweer, maar meende desondanks dat de theologie van Barth geheel en al afgewezen diende te worden, omdat het de moderne mens tenslotte de religie van Calvijn zou ontnemen, zoals deze in een eeuwenlange traditie in Nederland vorm had gekregen, een traditie, waarvan Barth nooit serieus kennis had genomen![18.] In 1933 legde Schilder het zijn lezers zo uit, dat het barthianisme 'met wat buitenlandsche klodderinkt een dikke streep' haalde door Zondag 1 van de Heidelbergse Catechismus: Het is volgens Barth hoogmoed zich eigendom te weten van Christus en dat de mens 'in zijn concreet verkeer met menschen (...) en met God de "gestalte" werkelijk begint te vertoonen en almeer vertoont van den "nieuwen mensen"'.[19.]

Van enige theologische invloed van de protestant Barth op de roomskatholiek Van Duinkerken was geen sprake. Als leek vond hij binnen zijn kerk voldoende geestelijke ruimte om zijn dichterschap te beleven. Hij rekende zich tot de cultureel-geïnteresseerde rooms-katholieke 'jongeren', die na 1918 geloofden in een tijdperk van 'nieuwe broederlijkheid'.[20.] Deze vernieuwing zou niet buiten kerk en geloof om moeten gaan, maar daarin zijn opgenomen. Zoals Schilder met grote, ook door hemzelf onvoorziene gevolgen, het 'Kuyperianum' open brak, waarin zijn generatie was opgegroeid, zo brak Van Duinkerken met de 'omtuinde roomsheid' van de negentiende eeuw, dat naar zijn oordeel te defensief was ingesteld op het behoud van de verworvenheden van de decennia vóór 1920. Daardoor groeide er een afstand tussen de geloofsleer en het leven, die enerzijds leidde tot een kerkelijke waarschuwing, ja klaagzang over de goddeloosheid van de

17. *De Reformatie*, XXIV, 24 februari 1951, pag. 181.
18. Zie: prof. dr. H. Berkhof over prof. dr. K. Barth: 'Hij kende Nederland heel slecht.' A. van Egmond, 'Het oor op de rails', *Kabats, faculteitsblad van de theologische faculteit aan de Vrije Universiteit*, nummer t.g.v. de negentigste verjaardag van prof. dr. G.C. Berkouwer, VI, juni 1993, pag. 28.
19. Schilder, 'Hedendaagsche afkeer van het "veiligheids-gevoel"', *De Reformatie*, XIII, 9 juni 1933, pag. 285.
20. Roes, *Een schaduw die verschuift*, pag. 270.

wereld en anderzijds tot een rooms-katholiek cultureel bestaan buiten de kerk om.

Voor zijn ontwikkeling is belangrijk geweest de breuk als redacteur met *Roeping* in 1928 en zijn toetreding tot de redactie van *De Gemeenschap*, de in roomse ogen 'meest moderne revue'.[21] Hij beschouwde deze overgang achteraf als teken van zijn bevrijding van een eenzijdig religieus-ethische benadering van de cultuur en betoonde zich als redacteur een polemisch en militant, maar in persoonlijk optreden plooibaar en optimistisch verdediger van een rooms-katholieke bijdrage aan de nationale cultuur.[22] Hij gaf zich hiervan ernstig rekenschap tijdens een verblijf in het buitenland. In 1929 woonde hij een half jaar in het Noorse Hammerfest, een periode waarin hij, 'sterk geïsoleerd levend, werd teruggeworpen op zijn verleden en gedwongen werd zijn literaire werkzaamheden opnieuw te waarderen'.[23] Toen leerde hij inzien, dat de bedreiging voor het Nederlands roomskatholicisme niet lag in de kritiek op zijn traditie. De ware apologie diende volgens hem actueel te worden en zich rekenschap te geven van 'hedendaagse ketterijen', zoals de titel luidde van zijn in Hammerfest geschreven polemische publikatie.

De weg die Van Duinkerken, Miskotte en Schilder in de jaren twintig insloegen had tot gevolg dat zij binnen hun kring in een eigen, soms afgezonderde positie geraakten, wat in het geval van Schilder betekende dat hij, zoals van Duinkerken het in 1966 eens treffend uitdrukte, ten slotte door een 'spiritualiteitsbannissement' getroffen werd,[24] door de kerk die hij met al de krachten van zijn vurige ziel had willen dienen.

Deze typering inzake Schilder was kenmerkend voor Van Duinkerken, die een fijn ontwikkeld gevoel had voor de spanning tussen kerkelijke besturen en het religieus geïnspireerde individu: 'Dat de kerk ernstige schade zou worden toegebracht als zij niet de moed bezat haar dichters en denkers hun verbeeldingskracht aan alle kerkvolk te laten schenken, heeft Van Duinkerken een leven lang in alle toonaarden betoogd.'[25]

21. Aldus dr. G. Knuvelder. Geciteerd in Roes, *Een schaduw die verschuift*, pag. 93.
22. Vgl. Harry Scholten, *Aspecten van het tijdschrift De Gemeenschap*, Baarn, 1978, pag. 50.
23. Roes, *Een schaduw die verschuift*, pag. 221, 222.
24. Van Duinkerken in: Puchinger, *Is de gereformeerde wereld veranderd?*, pag. 119.
25. Roes, *Een schaduw die verschuift*, pag. 266.

Ondanks hun wederzijdse afwijzing van elkaars theologische geschriften, is het alsof Miskotte Schilder in 1967 nog eenmaal de hand toestak, toen hij sprak: Laat me dat nog zeggen -: de meesten, zelfs van de slachtoffers [van zijn polemiek], geloof ik, hadden het gevoel, dat zijn ontslag en afzetting onrechtmatig waren.'[26.]

Verdedigde Van Duinkerken de vrijheid van de oorspronkelijke geest tegenover het kerkelijk gezag en vertoonde zijn levensgang en optreden in dit opzicht overeenkomsten met de ontwikkeling van Schilder, bij Miskotte treft vooral het verzet tegen wat hij 'de burgerlijkheid der kerk' noemde. Hem stak de religieuse tredgang van de kerkganger, de alledaagsheid van het geloof van het gemeentelid, waardoor het heilige zijn glans verloor.

Bij Schilder is deze kritiek op het christelijk leven eveneens aanwezig, maar anders dan bij Miskotte het geval was, deed deze kritiek hem niet vreemd staan tegenover het brede kerkvolk. Hij wist zich er integendeel sterk mee verbonden. Zijn eenvoudige afkomst speelde hierbij een rol, evenals die van het gereformeerde volksdeel als geheel: de Gereformeerde Kerken hebben in sterke mate altijd de kerk van de 'kleine luyden' willen zijn. Zoals Van Duinkerken een verbondenheid met het volk van Brabant kende, zo was Schilder verknocht aan de eenvoudige gereformeerde kerkganger, die trouw en zonder ophef vasthield aan zijn overtuiging. Met de jaren groeide Schilders argwaan tegen wat hij meer en meer zag als een academische, theologische elite *binnen* de kerk. Dáártegen keerde zich ten slotte zijn ongeremd verzet.

Wie, zoals in deze studie gepoogd is, de ontwikkeling van het weekblad *De Reformatie* stap voor stap volgt, ontkomt niet aan de indruk dat de meest opmerkelijke redacteur die het blad gehad heeft, minstens zozeer is bepaald door de strikte leer en spiritualiteit van Johannes Calvijn en de grote tegenstellingen en scherpe stellingnames in de jaren tussen de beide wereldoorlogen, als door een zeer persoonlijk kunstenaarschap. Binnen de kerkelijk-gereformeerde traditie zocht dit kunstenaarschap voortdurend naar een eigen, persoonlijke expressie, die door méér bepaald was dan enkel door de theologische discipline, al is hij daarmee levenslang bezig geweest.

Evenmin als het juist zou zijn *De Reformatie* enkel te plaatsen in het veelkleurig aspect van Schilders optreden, mogen we vergeten dat

26. Miskotte in Puchinger, *Christen en secularisatie*, pag. 245.

Schilder een plaats verdient in de rij van Bilderdijk, Da Costa, Willem de Clercq, Otto Heldring, Groen van Prinsterer en Kuyper, die Anton van Duinkerken in 1966 in zijn interview met dr. G. Puchinger nadrukkelijk tot de *privé-geïnspireerden* rekende. Naast alles wat deze protestantse figuren voor kerk en maatschappij betekend hebben, behoorden zij tot wat Van Duinkerken omschreef als 'de doorbraak van het geïnspireerde individu',[27] die voor wat het Nederlandse protestantisme betrof, aanving met het Reveil. Dit wekte op tot trouw aan het evangelie, maar liet tevens niet na de kerk aanhoudend kritisch te benaderen en te confronteren aan dat evangelie.

In die traditie heeft het weekblad *De Reformatie* een eigen plaats, die ook in deze jaren van herbezinning de nodige en blijvende aandacht verdient.

27. Van Duinkerken in Puchinger, *Is de gereformeerde wereld veranderd?*, pag. 121.

Bijlage I
Lijst van leden van het Consortium

Naam	*Lid van*	*tot en met*
PROF. DR. F.J.J. BUIJTENDIJK	oktober 1919	april 1924
DR. K. DIJK	oktober 1919	juni 1924
DS. S. DOORNBOS	september 1924	april 1935
DS. T. FERWERDA	september 1930	mei 1934
DR. J.G. GEELKERKEN	oktober 1919	november 1919
PROF. DR. F.W. GROSHEIDE	oktober 1919	juni 1924;
	september 1930	november 1933
PROF. DR. V. HEPP	oktober 1919	september 1930
PROF. DR. T. HOEKSTRA	oktober 1919	juni 1924;
	september 1930	april 1935
DR. G. KEIZER	oktober 1919	december 1922
DS. J.G. KUNST	oktober 1919	juli 1928
DS. C. LINDEBOOM	oktober 1919	april 1935
DS. F.C. MEIJSTER	oktober 1919	april 1935
DR. J.C. DE MOOR	oktober 1919	juni 1924
DS. J.C. RULLMANN	oktober 1919	juli 1924
PROF. DR. K. SCHILDER	september 1924	april 1935
DR. C. TAZELAAR	juni 1922	april 1935
DR. H.W. VAN DER VAART SMIT	oktober 1919	april 1922
DR. J. VELDKAMP	september 1924	april 1935
MR. J. VERDAM	september 1930	mei 1934
PROF. DR. J. WATERINK	september 1924	april 1935
DR. B. WIELENGA	oktober 1919	juni 1924

Bijlage II
Lijst van redacteuren

Naam	*Redacteur van*	*tot en met*
PROF. DR. F.J.J. BUIJTENDIJK	24 september 1920	25 april 1924
DR. K. DIJK	24 september 1920	26 september 1924
PROF. DR. V. HEPP	24 september 1920	26 september 1930
PROF. DR. K. SCHILDER	3 oktober 1924	21 maart 1952
DR. C. TAZELAAR	30 juni 1922	12 april 1935
PROF. DR. J. WATERINK	3 oktober 1924	12 april 1935
DR. B. WIELENGA	24 september 1920	26 september 1924

Bijlage III
Lijst van vaste medewerkers

Naam	*Medewerker van*	*tot en met*
ANDEL, DR. H.A. VAN (1875-1945), predikant te Solo, Nederlands-Indië	24.9.1920	16.8.1940
ANDEL, DRS. J. VAN (1884-1958), directeur Christelijke HBS te Den Haag	24.9.1920	25.6.1926
ARKEL, DS. R.E. VAN (1885-1943), predikant te Utrecht	7.10.1921	16.8.1940
BAAS, N. (1893-1975), straatprediker te Amsterdam	24.9.1920	19.3.1926;
	1.11.1935	16.8.1940
BAVINCK, DR. H. (1854-1921), hoogleraar Vrije Universiteit te Amsterdam	24.9.1920	29.7.1921
BEETS, DR. H. (1869-1947), predikant te Grand Rapids, Verenigde Staten	24.9.1920	16.8.1940
BERGEMA, DR. H. (1902-1969), docent Theologische Opleidingsschool te Karoeni, Nederlands-Indië	15.7.1938	16.8.1940
BOEFT, DS. F.A. DEN (1896-1966), predikant te Rotterdam-Kralingen	25.3.1938	16.8.1940
BORN, DS. E.TH. VAN DEN (1900-1982), predikant te Helpman	12.4.1935	16.8.1940
BOUMA, DR. C. (1884-1950), predikant te Den Haag	7.10.1927	3.1.1936

BOUMAN, MR. A. (1911), advocaat te Rotterdam	1.10.1937	16.8.1940
BREEN, DR. JOH. C. (1865-1927), stadsarchivaris te Amsterdam	24.9.1920	4.3.1927
BRUGGE, IR. B. TER (1899-1981), docent Christelijk Lyceum te Almelo	17.5.1935	16.8.1940
BUIJTENDIJK, DR. F.J.J. (1887-1974), hoogleraar Vrije Universiteit te Amsterdam	24.9.1920	25.4.1924
CREMER, DR. K.J. (1893-1982), bibliothecaris Theologische Hogeschool te Kampen	19.4.1935	16.8.1940

CREMER-DE VRIES, W. (1904-1974), publiciste te Kampen	11.3.1938	16.8.1940
DAM, DR. R.J. (1896-1945), rector Gereformeerd Gymnasium te Kampen	19.4.1935	16.8.1940
DIJK, DR. K. (1885-1968), predikant te Den Haag	24.9.1920	26.9.1924
DIJK, DS. D. VAN (1887-1985), predikant te Groningen	12.4.1935	16.8.1940
DROGENDIJK, DR. A.C. (1902-1978), huisarts te Dordrecht	4.10.1935	16.8.1940
ENGELKES, DRS. W.E. (1896-1938), docent Christelijk Lyceum te Harderwijk	7.10.1921	9.5.1924
FERNHOUT, DS. K. (1858-1953), predikant te Vreeland	3.10.1924	12.2.1937
GALLE, DRS. D.J., (1897-1970), rector Christelijk Lyceum Zwolle, te Kampen	17.1.1936	16.8.1940
GILHUIS-SMITSKAMP, G. (1908), publiciste te Mijdrecht	4.10.1935	16.8.1940
GISPEN, DR. W.H. (1900-1986), predikant te Delft	19.4.1935	10.1.1936
GROSHEIDE, DR. F.W. (1881-1972), hoogleraar Vrije Universiteit te Amsterdam	24.9.1920	17.11.1933;
	8.12.1933	28.9.1934
HAGENBEEK, DR. J.H. (1906-1968), medicus te Zwolle	19.4.1935	16.8.1940

HARRENSTEIN, DR. W.G. (1886-1959), predikant te Medan, Nederlands-Indië	24.9.1920	30.9.1921
HEPP, DR. V. (1879-1950), hoogleraar Vrije Universiteit te Amsterdam	24.9.1920	26.9.1930
HERKSEN, DS. J. VAN (1894-1963), predikant te Ermelo	19.4.1935	16.8.1940
HOEKSTRA, DR. T. (1880-1936), hoogleraar Theologische School te Kampen	24.9.1920	17.1.1936
HOLWERDA, DS. B. (1909-1952), predikant te Amersfoort	1.10.1937	16.8.1940
JANSE, A. (1890-1960), hoofdonderwijzer te Biggekerke	12.4.1935	16.8.1940
JASPERSE, DRS. P. (1901-1991), huisarts te Leiden	12.4.1935	16.8.1940
KAPTEYN, J. DS. (1908-1942), predikant te IJmuiden	6.10.1939	16.8.1940

KEIZER, DR. G. (1869-1943), predikant te De Steeg	24.9.1920	16.8.1940
KNOPPERS, DR. B. A. (1893-1968), predikant te Amsterdam	24.9.1920	16.8.1940
KOOLE, DR. J.L. (1910), predikant te Vreeland	7.10.1938	16.8.1940
KRAAN, DR. E.D. (1889-1963), predikant te Vlaardingen	26.4.1935	16.8.1940
KUIJPER, DS. G.R. (1887-1950), predikant te Haarlem	7.10.1921	25.6.1926
KUIPER, A. (1897-1975), docent Christelijke Kweekschool te Utrecht	19.4.1935	16.8.1940
KUNST, DS. J.G. (1873-1928), predikant te Arnhem	24.9.1920	10.7.1928
KUYPER, H.S.S. (1870-1933), publiciste	7.10.1921	29.9.1922
LAMAN, DS. H.W. (1870-1933), predikant te Assen	24.9.1920	7.10.1927
LINDEBOOM, DS. C. (1872-1938), predikant te Amsterdam	24.9.1920	4.2.1938
LINDEN, DR. J. VAN DER (1907), predikant te Zeist	12.4.1935	16.8.1940
LOS, DR. S.O. (1871-1944), predikant te Den Haag	24.9.1920	16.8.1940
LUIJKENAAR FRANCKEN, DRS. JOH. (1896-1986), docent Marnix Gymnasium te Rotterdam	19.4.1935	30.9.1938
LUIJKENAAR FRANCKEN-SCHREUDER, C.E.TH. (1900-1943), publiciste te Rotterdam	10.1.1936	16.8.1940

MARMELSTEIN, DR. J.W. (1882-1956), docent Christelijke HBS te Amsterdam	3.10.1924	12.4.1934
MEIJSTER, DS. F.C. (1881-1959), predikant te Rotterdam	24.9.1920	16.8.1940
MEIMA, G. (1875-1948), directeur Christelijke Kweekschool te Groningen	2.7.1926	16.8.1940
MOOR, DR. J.C. DE (1878-1926), predikant te Utrecht	24.9.1920	22.1.1926
MULDER, DR. H. (1910-1993), predikant te Deventer	1.10.1937	16.8.1940
POPMA, DS. S.J. (1899-1988), predikant te Amersfoort	22.9.1939	16.8.1940
POSTMA, DS. D. (1877-1940), predikant te Burgersdorp, Zuid-Afrika	14.10.1927	8.1.1932

RIDDERBOS, DR. J. (1879-1960), hoogleraar Theologische Hogeschool te Kampen	24.9.1920	9.9.1921
RIJNSDORP, DR. C. (1894-1982), literator te Rotterdam	19.4.1935	16.8.1940
RINGALDA, DS. A. (1895-1945), predikant te Ermelo	8.2.1929	16.8.1940
RISSEEUW, P.J. (1901-1968), literator te Den Haag	19.4.1935	16.8.1940
RULLMANN, DR. J.C. (1876-1936), predikant te Utrecht	24.9.1920	3.4.1936
SCHILDER, A. (1887-1964), accountant te Den Haag	19.4.1935	16.8.1940
SCHILDER, DR. K. (1890-1952), hoogleraar Theologische Hogeschool te Kampen	24.9.1920	16.8.1940
SCHIPPERS, DR. R. (1907-1989), predikant te Wanswerd	12.4.1935	16.8.1940
SCHOEP, DR. G.K. (1896-1953), huisarts te Den Haag	12.4.1935	16.8.1940
SCHOUTEN, J. (1883-1964), lid van de Tweede Kamer, te Rotterdam	24.9.1920	30.9.1921
SCHOUTEN, DR. W.J.A. (1893-1971), docent Gereformeerd Gymnasium te Kampen	24.9.1920	10.10.1924
SMELIK, DS. J. (1899-1960), predikant te Den Haag	19.4.1935	16.8.1940
SMILDE, DR. H. (1897-1977), docent	4.10.1935	16.8.1940

Christelijke HBS te Groningen		
SMITSKAMP, DR. H. (1907-1970), docent Christelijke HBS te Den Haag	19.4.1935	16.8.1940
STREEFKERK, DS. N. (1901-1982), predikant te Wolvega	29.5.1936	16.8.1940
STRIKWERDA, J. (1870-1963), directeur Christelijke Kweekschool te Dokkum	2.7.1926	16.8.1940
STROO, D. (1893-1971), docent boekhouden te Bussum	12.4.1935	16.8.1940
TAZELAAR, DR. C. (1891-1953), leraar Gereformeerd Gymnasium te Amsterdam	7.10.1921	12.4.1935
THIJS, DR. J. (1881-1947), predikant te Zwolle	24.9.1920	24.9.1937

TIL, DR. C. VAN (1895-1987), hoogleraar Westminster Theological Seminary te Philadelphia, Verenigde Staten	17.5.1935	16.8.1940
VAART SMIT, DR. H.W. VAN DER (1888-1985), predikant te 's-Graveland	24.9.1920	7.4.1922
VEENHOF, DS. C. (1902-1983), predikant te Haarlem	12.4.1935	16.8.1940
VEER, DS. M.B. VAN 'T (1904-1944), predikant te Groningen	30.12.1938	16.8.1940
VELDKAMP, DR. J. (1879-1959), docent Christelijk Lyceum te Hilversum	3.10.1924	16.8.1940
VISSER, E. (1894-1968), docent Christelijk Lyceum Zutphen, te Arnhem	2.7.1926	1.2.1929
VOLLENHOVEN, DR. D.H.TH. (1892-1978), hoogleraar Vrije Universiteit te Amsterdam	24.9.1920	16.8.1940
VREUGDENHIL, DS. M. (1903-1983), predikant te Meliskerke	12.4.1935	16.8.1940
VRIES, DS. F. DE (1901-1978), predikant te Den Haag	3.5.1935	16.8.1940
VRIES, DS. J. DE (1879-1952), predikant te Tilburg	24.9.1920	16.8.1940
WATERINK, DR. J. (1890-1966), hoogleraar Vrije Universiteit te Amsterdam	3.10.1924	12.4.1935
WESTERINK, DR. H.J. (1904-1964), predikant te Leiden	30.12.1938	16.8.1940

WIELENGA, DR. B. (1873-1949), predikant te Amsterdam	24.9.1920	26.9.1924
WIELENGA, DS. D.K. (1905-1981), predikant te Capelle aan den IJssel	1.10.1937	16.8.1940
WIELENGA, DS. J.D. (1881-1938), predikant te Franeker	24.9.1920	17.6.1938
WILDE, MR. J.A. DE (1879-1956), lid van de Tweede Kamer en minister, te Den Haag	24.9.1920	16.8.1940
ZUIDEMA, DR. S.U. (1906-1975), predikant te Solo, Nederlands-Indië	16.9.1938	16.8.1940
ZWART, JAN (1877-1937), organist te Zaandam	19.4.1935	9.7.1937

Bijlage IV
Enkele oplagecijfers

jaar	*De Bazuin*	*Credo*	*De Heraut*	*De Reformatie*	*De Wachter*
1915					6.050
1916					5.800
1917	500				5.450
1918					5.150
1919					4.900
1920				7.500	4.800
1921				5.000	
1924				2.500	
1925	1.250				4.500
1930	1.100				4.100
1932			1.200		
1933			800		
1935	1.000		700	2.500	3.500
1936	950		600	3.500	3.200
1937	950	6.200	600/800		2.900
1938	900	1.700			2.900
1939	900	1.100			2.850
1940	900	975		4.000	2.800
1941	900				3.000
1942					3.300
1943			2.250		3.500
1944			3.450		
1945			4.000		

Van *Credo* is de eerste oplage van elk kalenderjaar vermeld, van de andere bladen de gemiddelde oplage van het betreffende jaar.

Summary

This study focuses on *De Reformatie, weekblad tot ontwikkeling van het kerkelijkgereformeerde leven* [The Reformation, weekly magazine for the development of the Reformed Church] and how it contributed to the developments of the Reformed Church between 1920 and 1940.

De Reformatie adhered to a policy of giving equal coverage to all of the different branches in the Reformed community. Within a few short months of its introduction, the magazine acquired the largest readership of all of the Christian weekly's in the Reformed community. Its editor-in-chief was Dr. V. Hepp, who, following in Dr. A. Kuyper's footsteps, launched *De Reformatie* on a course of gradual development. In following this course, he collided headlong with the resistance of other members of the editorial staff, Professor F.J.J. Buijtendijk and Dr. B. Wielenga. Initially, the conflicts were resolved - Dr. C. Tazelaar, a man of letters, was even appointed as a new editor - but progressive members of the Reformed community gradually broke away from the magazine.

In 1924, the publisher announced plans to economize in consequence of the dwindling readership. In the same year, the members of the editorial staff had a falling out over an article which Hepp wrote about the evils of the theatre. Hepp managed to retain K. Schilder and Dr. J. Waterink as co-editors, as well as Tazelaar. Having done so, he believed that he had ridden out the storm. But in the mid-twenties Karl Barth acquired quite some influence in the Netherlands. Although Schilder rejected Barth's theology as a potentially fatal threat to Kuyper's teachings, they stimulated him to take up modern issues. More and more he started tot question the reformed tradition, writing on a wide variety of subjects in a anti-barthian, anti-traditional but solidly confessional reformed way.

This shift in emphasis, as well as other developments, rocked the boat in the editorial department. In 1930 the tensions gave rise to a new conflict concerning the cooperation between different Reformed churches, a conflict which culminated in Hepps' resignation. He was not replaced, and as Schilder had taken a long leave of absence to study abroad in 1930 and 1931, Waterink gained complete control of the editorial department. He devoted more attention to general cultural topics. When Schilder resumed his post as editor, he added a new dimension to the Christian character of the magazine with his re-evaluated views on the Reformed faith. His modern, polemic articles met

with criticism as well as approval, and attracted attention even outside of the Reformed community, including that of the Protestant theologians, Dr. K.H. Miskotte and Professor Th.L. Haitjema, who were extremely critical of his views.

Tensions among the editorial staff mounted in 1934, when Schilder - who had just been appointed as a professor of dogmatics at the Kampen School of Theology - attacked Hepps understanding of the church in *De Reformatie*. Hepp had claimed that Schilder's concrete approach to striving towards one church was in conflict with the teachings of Calvin. The staff split in the next year after a conflict between Schilder and Waterink about Waterink's duties with regard to the international Calvinist conference in Amsterdam. The publisher sided with Schilder, a move which made Waterink and Tazelaar decide to leave.

No other editors were appointed in 1935, which left Schilder on his own. He established his position on even firmer ground, tested and clarified the Reformed faith, and defended it against opposing views at the time, including those of the Protestant theologian Dr. O. Noordmans.

The synod of the Reformed Church of 1936 decided to set up a committee, which included Schilder and Hepp, to deal with press disputes. Initially Schilder acquiesced, but when Hepp publicly denounced Schilder's views and those of others as heresy to the faith, he demanded that Hepp either be expelled from the committee or forced to withdraw his pamphlets. Schilder failed to accomplish either goal, a failure which caused a great deal of bad blood in the press.

The Second World War led to rapid changes. Schilder used his polemic power in *De Reformatie* to boost the morale of the defeated Dutch population and encourage them to retain their identity. The German occupators, who saw these views as a potential danger, prohibited further publication of *De Reformatie* in 1940 and imprisoned Schilder. Despite his unexpected release in december 1940, Schilder was silenced by a German ban forbidding him any contribution to the press.

Bronnen en literatuur

Geraadpleegde archieven

Algemeen Rijksarchief, Den Haag
Archief-P.A. Diepenhorst
Archief-Gereformeerde Kerken in Nederland, classis Leiden
Archief-J.B. Netelenbos

Bibliotheek Rijksuniversiteit, Leiden
Archieven van Senaat en Faculteiten der Leidse Universiteit

Bibliotheek Theologische Universiteit, Kampen (Broederweg)
Archief-S. Greijdanus

Prof. dr. E. Diemer, Rotterdam
Collectie-Christelijke pers

Gemeentearchief, Goes
Rekeningen bedrijven
Bouwverordeningen

Gemeentearchief, Kampen
Archief-College van curatoren van de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen
Archief-Commissie voor de uitvoering van *De Bazuin*
Archief-K. Dijk
Archief-G.M. Den Hartogh
Verzameling-Wielenga

Gemeentearchief, Rotterdam
Archief-Gereformeerde Kerk te Rotterdam-Delfshaven

Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), Amsterdam
Archief-H. Bavinck
Archief-J.J. Buskes

Archief-H. Colijn
Archief-A. Eekhof
Archief-Gereformeerde Kerk Amsterdam-Zuid
Archief-F.W. Grosheide
Archief-B. Holwerda
Archief-G.H.J. Van der Molen
Archief-C. Rijnsdorp
Archief-P.J. Risseeuw
Archief-V.H. Rutgers
Archief-De Standaard
Archief-C. Veenhof
Archief-D.H.Th. Vollenhoven
Archief-J. Waterink
Collectie-Collegedictaten van hoogleraren aan de Vrije Universiteit
Collectie-O. Noordmans

Karl Barth-Stiftung, Bazel, Zwitserland
Archief-K. Barth

Katholiek Documentatiecentrum, Nijmegen
Archief-F.J.J. Buijtendijk

Nederlands Persmuseum, Amsterdam
Collectie-*De Vrije Getuige*
Collectie-*Komende Tijden*

Rijksarchief, Utrecht
Synodale archieven van de Gereformeerde kerken in Nederland, 1836-1980

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam
Archief-Beauftragte des Reichskommissars in die Provinz Zeeland
Archief-Commissie voor Perszuivering
Archief-Höhere SS und Polizeiführer (Rauter-Archief)
Archief-Persgilde
Collectie-Verzetsverzen
Gespreksaantekeningen L. de Jong

Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, Kampen
Archief-Uitgeverij J.H. Kok

Dr. W.G. de Vries en E.J.H.M. de Vries-Schilder, Zwolle
Archief-K. Schilder

Vrije Universiteit, Amsterdam
Album discipolorum

Archief-Curatoren
Archief-Directeuren
Archief-NDDD
Archief-Senaat
Archief-Theologische Faculteit

Gesprekken

drs. P. JASPERSE, 25 november 1986
J. LAPORT, 24 juni 1988
DR. H.W. VAN DER VAART SMIT, 25 januari 1983

Aangehaalde literatuur

AALDERS, J.C., *De critiek der jongeren. Een woord tot de Gereformeerde Kerken*, Baarn, z.j.
AALDERS, J.C., *Veruitwendigen onze kerken? Referaat gehouden voor de Friesche Vereeniging van Predikanten der Gereformeerde Kerken in Nederland, den 27en september 1916 te Leeuwarden*, Kampen, 1916
AALDERS, W.J., 'In memoriam H. Bavinck', *Stemmen des Tijds*, X, 1921, pag. 129-141
Acta der generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden te Leeuwarden van 24 augustus - 9 september 1920, Kampen, z.j.
Acta der generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden te Utrecht van 21 augustus - 14 september 1923, Kampen, z.j.
Acta der buitengewone generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden te Assen van 26 januari - 17 maart 1926, Kampen, z.j.
Acta der generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland gehouden te Arnhem van 19 augustus tot 19 september 1930, Kampen, z.j.
Acta der generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden te Amsterdam van 25 augustus tot 2 October 1936, Kampen, z.j.
Acta der generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden te Sneek van 29 augustus tot 6 October 1939, Kampen, z.j.
Acta van de voortgezette generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland van Sneek 1939, Kampen, z.j.
ALGRA, H., *Mijn werk/mijn leven*, Assen, 1970
Almanak van het corpus studiosorum in academia campensi Fides Quaerit Intellectum
Almanak van het studentencorps aan de Vrije Universiteit Nil Desperandum Deo Duce
ANEMA, A., *Onze tijd en onze roeping. Een woord aan ons gereformeerde volk*, Rotterdam, 1921
AUGUSTIJN, C., 'Bavinck ter vergadering van moderne theologen 1912', in:

In rapport met de tijd. 100 jaar theologie aan de Vrije Universiteit 1880-1980, Kampen, 1980, pag. 88-110

BAKKER, W., *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis*, Kampen, 1986
BANNING, W., *Het nationaal-socialisme*, Arnhem, 1932
BARTH, K., *Kirchliche Dogmatik I.1. Die Lehre vom Wort Gottes*, Zürich, derde druk, 1939
BARTH, K., *De apostolische geloofsbelijdenis. Voor Nederland bewerkt en van aanteekeningen voorzien door dr. K.H. Miskotte*, Nijkerk, z.j.
BARTH, K., *Theologische Existenz heute!*, München, 1933
BARTH, K., *Für die Freiheit des Evangeliums*, München, 1933
BAVINCK, C.B., e.a., *Ons aller moeder*, Kampen, z.j.
BAVINCK, H., 'Feestrede ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der S.S.R., 9 februari 1911', *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijfentwintigjarig bestaan der Societas Studiosorum Reformatorum, vroeger Hendrik de Cock*, Haarlem, 1911
BAVINCK, H., 'De navolging van Christus en het moderne leven', in: *Kennis en leven, opstellen en artikelen uit vroegere jaren*, Kampen, 1922, pag. 115-144
BAVINCK, H., *Modernisme en orthodoxie. Rede gehouden bij de overdracht van het rectoraat aan de Vrije Universiteit op 20 October 1911*, Kampen, z.j.
BAVINCK, H., *De offerande des lofs*, Kampen, 1911
BAVINCK, H., *Het probleem van den oorlog*, Kampen, 1914
BAVINCK, H., *Wijsbegeerte der openbaring*, Kampen, 1908
BERG, A.J. VAN DEN, 'De gereformeerden en de NCSV, met name in de jaren 1915-1930', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 2, Kampen, 1988, pag. 121-150
BERG, A.J. VAN DEN, *De Nederlandse Christen-Studenten Vereniging 1896-1985*, Den Haag, 1991
BERKOUWER, G.C., *Zoeken en vinden. Herinneringen en ervaringen*, Kampen, 1989
BIJVOET, TH.A.P., e.a., *De Gemeenschap 1925-1941. Schrijversprentenboek 24*, Den Haag, 1986
BOER, E.A. DE (ed.), *K. Schilder, Eerste rede, eerste optreden*, Franeker, 1989
BOOY, THIJS, *Gedenckclanck 1940-1944*, z.p., z.j.
BOS, G.D. VAN DEN, *Sporen van Kierkegaard, de Nederlandstalige Kierkegaardliteratuur tussen 1880 en 1930*, z.p., 1989
BREE, W. DE, *Zeeland 40-45*, deel 1, Middelburg, 1979
BREIMER, J.N.W., *Pionieren toen en nu. De geschiedenis van het Paedologisch Instituut in Amsterdam, 1931-1989*, Amsterdam, 1989
BREMMER, C. (red.), *Personen en momenten uit de geschiedenis van de Anti-revolutionaire Partij*, Franeker, z.j.
BREMMER, R.H., *Herman Bavinck en zijn tijdgenoten*, Kampen, 1966
BRINKMAN, M.E. (red.), *100 jaar theologie. Aspecten van een eeuw theologie in de Gereformeerde Kerken in Nederland*, Kampen, 1992
BROM, G., *De omkeer in 't studentenleven*, Delft, 1923

BROM, G., *Romantiek en katholicisme in Nederland*, Groningen/Den Haag, 1926
BRUIJN, J. DE, (ed.), *Brieven aan Buskes*, Amsterdam, 1990
BRUIJN, J. DE EN G. HARINCK (red.), *Geen duimbreed! Facetten van leven en werk van prof. dr. K. Schilder 1890-1952*, Baarn, 1990
BRUIJN, J. DE EN G. PUCHINGER (ed.), *Briefwisseling Kuyper-Idenburg*, Franeker, 1985
BRUINS SLOT, J.H.A.J.S., *... En ik was gelukkig*, Baarn, 1972
BUIJTENDIJK, F.J.J., *De wijsheid der mieren*, Amsterdam, 1922
BUIJTENDIJK, F.J.J., *Proeven over gewoontevorming bij dieren*, Amsterdam, 1918
BUSCH, EBERHARD, *Karl Barth aan de hand van zijn brieven en autobiografische teksten*, Nijkerk, 1978
BUSKES, J.J., *Hoera voor het leven*, Amsterdam, 1959

COLENBRANDER, DINEKE, e.a., *Opwaartsche Wegen, Schrijversprentenboek 28*, Den Haag, 1989
COLIJN, H., *Op de grens van twee werelden*, Amsterdam, 1940
COLIJN, H., *Staatkundige hervormingen in Nederlandsch-Indië*, Kampen, 1918

DAM, HARMJAN, *De NSB en de kerken*, Kampen, 1986
DEE, J.J.C., *K. Schilder, zijn leven en werk, deel I (1890-1934)*, Goes, 1990
DELLEMAN, TH. (red.), *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie*, Kampen, 1949
DEURSEN, A.TH. VAN, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*, tweede druk, Franeker, z.j.
DIJK, IS. VAN, *Gezamenlijke geschriften*, Groningen, 1917
DOUMA, J., e.a., *K. Schilder. Aspecten van zijn werk*, Barneveld, 1990
Dwarsliggers - nonconformisten op de levensweg van dr. J.J. Buskes, Wageningen, 1974

EEKHOF, A., *Het gereformeerd protestantisme*, Leiden, 1915
EIJKMAN, J., *Wij bouwen verder, maar op welken grondslag?*, Amsterdam, 1940

FOSDICK, H.E., *Christianity and progress*, London, 1928

Gedenkboek opgedragen door het feestcomité van prof. dr. A. Kuyper bij zijn vijfentwintigjarig jubileum als hoofdredacteur van De Standaard, Amsterdam, 1897
GEELKERKEN, J.G., *Een kwart eeuw bekrachtigd. Gedachtenis na 25-jarige ambtsbediening, op 9 februari 1936 uitgesproken*, Amsterdam, 1936
GEELKERKEN, J.G., *Machteloosheid en krachtsontplooiing der kerk. Overdruk van de predikatie gehouden in de Schinkelkerk te Amsterdam, op zondag 3 oktober 1920 naar aanleiding van het 'Getuigenis' van de generale synode der Gereformeerde Kerken in Nederland*, Amsterdam, 1936

GEELKERKEN, J.G., *Vragen mij voorgelegd door de classis Amsterdam der Gereformeerde Kerken en mijn antwoord daarop*, Amsterdam, 1925

Geestelijke vrijheid. Redevoeringen gehouden in de Apollohal te Amsterdam op 10 augustus 1940, Amsterdam, 1940
GERRETSON, C., *Verzamelde werken*, II, III, IV, Baarn, 1974
Geuzenliedboek, eerste vervolg, z.p., z.j.
Geuzenliedboek 1940-1945, Amsterdam, 1975
GROENENDIJK, ANNERIEN, *Vasthoudend en voortvarend, de achtergronden van het conflict rond dr. J.G. Geelkerken in 1926*, doctoraalscriptie kerkgeschiedenis, Vrije Universiteit, Amsterdam, 1986
GROSHEIDE, F.W., *Een andere geest? Rede gehouden op de jaarvergadering van de Unie der S.S.R. te Leiden, 13 februari 1918*, Baarn, 1918
GUNNING JHZN., J.H., *Prof. dr. J.H. Gunning, leven en werken*, Rotterdam, z.j.

HAITJEMA, TH.L., *Karl Barth*, Wageningen, 1926
HAITJEMA, TH.L., *De strijd van het Nederlandsche nieuw-calvinisme tegen de theologie van Barth*, Wageningen, z.j.
HAM, G. VAN DER, *Zeeland 1940/1945*, deel 2, Zwolle, 1990
Handboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1915, Goes, z.j.
HARINCK, G. (ed.), *K. Schilder. Een keuze uit zijn werk*, Kampen, 1989
HEIM, KARL, *Het wezen van het protestantisme in tegenstelling met het roomsch-katholicisme*, Utrecht, 1928
HEPP, V., *Dr. Herman Bavinck*, Amsterdam, 1921
HEPP, V., *Dictaat sociale ethiek*, z.p., z.j.
HEPP, V., *Dreigende deformatie*, 4 delen, Kampen, 1936-1937
HEPP, V., *Internationaal calvinisme*, Goes, 1929
HEPP, V., *Jezus-verlangen*, Amsterdam, 1922
HEPP, V., *De waarde van het dogma*, Kampen, 1920
HERNGREEN, G.F.W., *Een handjevol verkenners. Ontstaan en geschiedenis van het 'H.V.', de Gereformeerde Kerken in Nederland in Hersteld Verband*, Baarn, 1976

Jaarboek ten dienste van De Gereformeerde Kerken in Nederland 1919, Goes, z.j.
Jaarboek ten dienste van De Gereformeerde Kerken in Nederland 1921, Goes, z.j.
Jaarboek van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag
JANSEN, JOH., *De bevoegdheid der meerdere vergaderingen*, Kampen, 1924
JONG, L. DE, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, IV mei '40 - maart '41, Den Haag, 1972

KNOOP, H., *Theater in Dachau*, met een woord vooraf van prof. dr. K. Schilder, Goes, z.j.
KRAAN, R.G.K. (red.), *Omzien met een glimlach. Aspecten van een eeuw protestantse leescultuur*, Den Haag, 1991
KRAAN, R.G.K., *Ons Tijdschrift 1896-1914. Een literair-historisch onderzoek*, Groningen, 1962

KRUIJTER, C.J. DE, 'De erfenis niet geweigerd. Ds. Jan Bernard Netelenbos (1879-1934)', *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 6, Kampen, 1992, pag. 83-129

KUIPER, D.TH., 'Gefnuikte vernieuwing. De "beweging der jongeren" in de Gereformeerde Kerken in Nederland in de periode 1910-1930', *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 1, Kampen, 1987
KUIPER, D.TH., *De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930*, Meppel/Kampen, 1972
KUITERT, H.M., *De mensvormigheid Gods. Een dogmatisch-hermeneutische studie over de antropomorphismen van de Heilige Schrift*, Kampen, 1962
KUYPER, A., *De gemeene gratie*, derde druk, Kampen, 1931

LANGEVELD, H.J., *Protestants en progressief. De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946*, Den Haag, 1989
LANGEVELD, H.J., 'Van gereformeerd hoogleraar tot voorzitter van het Comité van Waakzaamheid. De levensbeschouwelijk-politieke ontwikkeling van H.J. Pos, 1925-1940', in: S. Daalder en J. Noordegraaf (red.), *H.J. Pos (1898-1955), taalkundige en geëngageerd filosoof*, Amsterdam, 1990, pag. 29-68
LEEUW, A.J. VAN DER, 'De gelijkschakeling van de Nederlandse persorganisaties in zomer en herfst van 1940', in: A.H. Paape (red.), *Studies over Nederland in oorlogstijd*, deel 1, Den Haag, 1972, pag. 1-23

MIJNHARDT, W.W. (red.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945*, Utrecht/Antwerpen, 1983
MISKOTTE, H.H., *Niet te vergeten Miskotte*, Kampen, 1981
MISKOTTE, K.H., *Korte nabetrachting over de Afscheiding van 1834*, Amsterdam, 1934
MISKOTTE, K.H., *Verzameld werk 4. Uit de dagboeken 1917-1930*, Kampen, 1985
MISKOTTE, K.H., *Verzameld werk 5A. Uit de dagboeken 1930-1934*, Kampen, 1990
MISKOTTE, K.H., *Het wezen der joodsche religie. Vergelijkende studie over de voornaamste structuren der joodsche godsdienstphilosophie van dezen tijd*, Amsterdam, 1932
MOOR, J.C. DE, *'Saul en David', een woord in het belang onzer Vrije Universiteit*, Utrecht, 1924
MUDDE, R.W., *Gereformeerde reacties op de Duitse bezetting, mei 1940 - juni 1941*, doctoraalscriptie, Vrije Universiteit, Amsterdam, 1991
MULDER, ERNST, *Beginsel en beroep. Pedagogiek aan de universiteit in Nederland*, Amsterdam, 1989

NIJHOFF, MARTINUS, *Verzamelde gedichten*, vierde druk, Den Haag, 1974
NOORDMANS, O., *Geestelijke perspectieven*, Amsterdam, 1930
NOORDMANS, O., *Verzamelde werken*, 4, Kampen, 1988

PROLINGHEUER, HANS, *Kleine politische Kirchengeschichte. Fünfzig Jahre evangelischer Kirchenkampf von 1919 bis 1964*, Köln, 1984
PUCHINGER, G., *Christen en secularisatie*, Delft, 1968

PUCHINGER, G., *Hervormd-gereformeerd, één of gescheiden?*, Delft, 1969
PUCHINGER, G., *Is de gereformeerde wereld veranderd?*, Delft, 1966
PUCHINGER, G., *Ontmoetingen met antirevolutionairen*, Zutphen, z.j.
PUCHINGER, G., *Ontmoetingen met Nederlandse literatoren*, Zutphen, 1982
PUCHINGER, G. (red.), *Ontmoetingen met Schilder. Prof. dr. K. Schilder 1890-19 december - 1990*, Kampen, 1990
PUCHINGER, G., *Ontmoetingen met theologen*, Zutphen, 1980
PUCHINGER, G., *Een theologie in discussie. Prof. dr. K. Schilder: profeet-dichter-polemist, met als bijlage het debat Schilder-Noordmans uit 1936*, Kampen, 1970
PUCHINGER, G., *Theologische persoonlijkheden*, Kampen, 1973
PUCHINGER, G., *Tilanus vertelde mij zijn leven*, Kampen, 1966

REEST, R. VAN, *'Opdat zij allen één zijn'. Prof. dr. K. Schilder in zijn strijd om woord en kerk*, deel II, Goes, 1963
RIDDERBOS, J., *Kerk en wereld*, Kampen, 1920
RIDDERBOS NIC.ZN., J., 'Van Molenstraat naar Oudestraat. Klaas Schilder tussen 1890 en 1933', *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 3, pag. 95-126
RISPENS, J.A., *Richtingen en figuren in de Nederlandsche letterkunde na 1880*, Kampen, z.j.
ROES, ANDRÉ, *Een schaduw die verschuift, Leven en werk van de jonge Anton van Duinkerken*, Baarn, 1984
ROGIER, L.J. EN N. DE ROOY, *In vrijheid herboren*, Den Haag, 1953
ROON, G. VAN, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, Utrecht/Antwerpen, 1973
ROS, B. VAN DER (red.), *Geschiedenis van de christelijke dagbladpers in Nederland*, Kampen, 1993
ROTHUIZEN, E.J., *Onze kerkgebouwen*, Arnhem, 1918

SCHELVEN, A.A. VAN, *Het 'heilige recht van opstand'*, Kampen, 1920
SCHEPS, N., *Interviews over 25 jaar Vrijmaking*, Kampen, 1970
SCHILDER, K., *Afbouw. Een woord inzake de praktische erkenning van het promotierecht der Theologische School te Kampen*, Kampen, 1930
SCHILDER, K., 'Beginsel, recht en beteekenis der Afscheiding', in: *Van 's Heeren wegen. De Afscheiding van 1834 op 10, 11 en 12 october 1934 te Utrecht herdacht*, Kampen, z.j., pag. 44-85
SCHILDER, K., *Bij dichters en schriftgeleerden*, Amsterdam, 1927
SCHILDER, K., *Bijlagen bij het kerkelijk handboek van 'De Gereformeerde Kerken in Nederland' (onderhoudende art. 31 K.O.), bevattende eenige nadere gegevens betreffende begin en eind van de onderduikperiode van prof. dr. K. Schilder, alsmede een correspondentie met prof. dr. H.H. Kuyper*, Goes, 1946
SCHILDER, K., *College-verslagen der door prof. dr. K. Schilder in Amerika gehouden lezingen, april '39-juni '39*, z.p., z.j.
SCHILDER, K., *'Darbisten'*, Zutphen, 1917
SCHILDER, K., *Dictaat Credo*, z.p., z.j.

SCHILDER, K., *'Geen Duimbreed'! Een synodaal besluit inzake 't lidmaatschap van N.S.B, en C.D.U.*, Kampen, 1936
SCHILDER, K., 'Jezus Christus en het cultuurleven', in: N. Buffinga (red.), *Jezus Christus en het menschenleven*, Culemborg, 1932, pag. 225-285
SCHILDER, K., *Kerktaal en leven*, Amsterdam, 1923
SCHILDER, K., *Licht in den rook*, Delft, 1926
SCHILDER, K., *Om woord en kerk, preeken, lezingen, studiën en kerkbode-artikelen*, deel 2, Goes, 1949
SCHILDER, K., *'Ons aller moeder' anno domini 1935. Een 'roepstem' beantwoord*, Kampen, 1935
SCHILDER, K., *De Openbaring van Johannes en het sociale leven*, Delft, 1924
SCHILDER, K., *'Tegenstrijdigheden in de bijbel?'*, Zutphen, 1919
SCHILDER, K., *Verzamelde Werken*, afd. I, preken, deel 2, Goes, 1954
SCHILDER, K., *Vrijmetselarij*, Zutphen, 1924
SCHILDER, K., *Wat is de hel?*, Kampen, 1920; tweede druk, 1932
SCHILDER, K., *Wat is de hemel?*, Kampen, 1935
SCHILDER, K., *Zur Begriffsgeschichte des 'Paradoxon'. Mit besonderer Berücksichtigung Calvins und des nach - Kierkegaardschen 'Paradoxon'*, Kampen, 1933
SCHILDER, K. EN D.H.TH. VOLLENHOVEN, *Van 'oorzaken en redenen'*, z, p., z.j.
SCHNEIDER, M., EN JOAN HEMELS, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstydinghe' tot dagblad*, vierde druk, Baarn, 1979
SCHOLTEN, HARRY, *Aspecten van het tijdschrift De Gemeenschap*, Baarn, 1978
SCHOUTEN, W.J.A., 'Calvinisme en natuurphilosophie (een beoordeeling van prof. Hepps Stone-lectures)', *Orgaan van de Vereeniging van Christelijke Natuur- en Geneeskundigen*, XXX, 1932, pag. 51-81
SIZOO, A., 'Christiaan Tazelaar', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 1951-1953*, Leiden, 1954, pag. 113-116
SLUIS, J. VAN DER, *Datheen en de oud-gereformeerden*, Zutphen, 1929
SMIDT, H.J., *Het academisch statuut*, tweede herziene uitgave, Alphen aan den Rijn, 1932
STELLINGWERFF, J., *D.H.Th. Vollenhoven (1892-1978). Reformator der wijsbegeerte*, Baarn, 1992
STELLINGWERFF, J., *De Vrije Universiteit na Kuyper. De Vrije Universiteit van 1905 tot 1955, een halve eeuw geestesgeschiedenis van een civitas academica*, Kampen, 1990
STOOP, PAUL, *Niederländische Presse unter Druck. Deutsche auswärtige Pressepolitik und die Niederlande 1933-1940*, München, 1987
STRAUSS, S.A., *'Alles of niks' - K. Schilder oor die verbond*, Pretoria, 1982
STRUYKER BOUDIER, H., *De rede van het hart. Correspondentie van F.J.J. Buytendijk met Romano Guardini*, Zeist, 1986
STURM, J.C., *Leven en werk van prof. dr. J. Waterink, een Nederlandse pedagoog, psycholoog en theoloog*, Kampen, 1991

TAZELAAR, C., *De jeugd van Groen, 1901-1827*, Amsterdam, 1925
TOUW, H.C., 'Prof. dr. K.H. Miskotte. Zijn weg in Woord en wereld', in:

Woord en wereld. Opgedragen aan prof. dr. K.H. Miskotte naar aanleiding van zijn aftreden als kerkelijk hoogleraar te Leiden op 19 december 1959, Amsterdam, 1961, pag. 9-75

UBBINK, J.G., *De nieuwe belijdenis aangaande Schrift en kerk*, Wageningen, 1931

VAART SMIT, H.W. VAN DER, *Evolutie-theorie*, Zutphen, 1921
VAART SMIT, H.W. VAN DER, *Geest en vorm. Getuigenis en verweer*, Utrecht, 1922
VAART SMIT, H.W. VAN DER, *Wetenschappelijke kritiek op het geschiedwerk van prof. dr. L. de Jong: Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 1, Amsterdam, 1975
VALKENBURG, RIK, *Wat wij geloven. Discussie-interviews met theologen uit de gereformeerde gezindte*, Veenendaal, 1967
VEEN, WILKEN, *Collaboratie en onderwerping. Het duitse protestantisme in 1933*, z.p., z.j.
VEENHOF, C., 'Ten geleide', in: *Gedenkt uw voorgangeren. In memoriam Prof. dr. K. Schilder, 19 december 1890 - 23 maart 1952*, Goes, 1952, pag. 9-21
VEENHOF, J., 'Medewerkers van God. K. Schilder over plaats en taak van de mens in het handelen van God', in: W.F. de Gaay Fortman, J. de Bruijn, e.a. (red.) *'Achter den tijd'. Opstellen aangeboden aan dr. G. Puchinger ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag*, Haarlem, 1986, pag. 139-154
VELDE, M. TE, 'Amicaal contact tussen de twee wereldoorlogen', *Almanak van het corpus studiosorum in academia campensi Fides Quadrat Intellectum 1911*, Kampen, z.j., pag. 153-200
VELTENAAR, C., *Bijbelcritiek*, Zutphen, 1918
VERBURG, M.E., *Herman Dooyeweerd, leven en werk van een Nederlands christenwijsgeer*, Baarn, 1989
VERKUYL, J., *Gedenken en verwachten. Memoires*, Kampen, 1983
VISSER, A.J., 'Iets over leven en werk van prof. Haitjema', in: *Schrift en kerk. Een bundel opstellen van vrienden en leerlingen aangeboden aan prof. dr. Th.L. Haitjema op 10 november 1953*, Nijkerk, z.j., pag. 3-15
VISSER, M., *Het leven van prof. dr. A.H. De Hartog*, Amsterdam, z.j.
VOS, RENÉ, *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting*, Amsterdam, 1988
VRIES, J. DE (red.), *Nederland 1913. Een reconstructie van het culturele leven*, Amsterdam, 1988
VRIES, W.G. DE, *Calvinisten op de tweesprong. De Internationale Federatie van Calvinisten en haar invloed op de onderlinge verhoudingen in De Gereformeerde Kerken in Nederland in de dertiger jaren van de twintigste eeuw*, Groningen, 1974
VRIES, W.G. DE (ed.), *Eender en anders. Correspondentie tussen K. Schilder en D.H.Th. Vollenhoven*, Kampen, 1992
VRIES, W.G. DE, *K. Schilder als gevangene en onderduiker. Het leven van K. Schilder tijdens de jaren 1940 en 1942-1944 in het licht van zijn correspondentie met zijn echtgenote, mevr. A.J. Schilder-Walter*, Groningen, 1977

VRIES-SCHILDER, E.J.H.M. DE, 'Hij heeft een vrouw en een dochter...', Daan van Driel en Jaap van Gelderen, *Kinderen verhalen van de oorlog. Kampen 1940-1945*, Kampen, 1990, pag. 58-65
VRIJER, M.J.A. DE, *De gereformeerd-ethischen*, Utrecht, 1920

WARFIELD, B.B., *Calvin and Calvinism*, New York, 1931
WATERINK, J., *Een critische beschouwing over No. 1-2, Dr. C. Veltenaar, Bijbelcritiek*, Zutphen, 1919
WESSELING, J., 'Enige herinneringen aan K. Schilders studietijd in Erlangen (Duitsland)', *De Reformatie*, LXII, 9 mei 1987, pag. 637-640
WIELENGA, B., *Het blonde beest, een tijdrede*, Kampen, 1916
WIELENGA, B., *Het ijzeren kruis, indrukken uit het oorlogsland*, Kampen, 1916

Register op namen van personen

Aalders, ds. C. 28
Aalders, ds. G.J.D. 28
Aalders, Prof. dr. G. Ch. 28, 48, 89, 204, 322, 325, 328, 334, 336, 369
Aalders, ds. J.C. 28-35, 37-39, 43, 45-47, 49, 50, 52, 66-68, 83, 143, 162, 198
Aalders sr., J.C. 28
Aalders, Prof. dr. W.J. 138, 198, 230, 303
Alberts, J. 290
Algra, dr. H. 282, 291, 337
Andel, dr. H.A. van 438
Andel, drs. J. van 58, 438
Andel, mr. L. van 281
Anema, prof.mr. A. 18, 39, 46, 47, 81, 328
Arkel, ds. R.E. van 273, 287, 438
Arminius, Jacobus 12
Asselbergs, Prof. dr. W.J.M.A. Zie Duinkerken, Anton van
Attema, ds. J. 347
Atten, A. van 408

B Zie Raalte, ds. J. van
Baas, N. 78, 93, 96, 134, 438
Bakema, G. 290
Bakhuis Roozeboom, mr. W. 51
Banning, Prof. dr. W. 313
Barkey Wolf, ds. A.G. 195
Barth, Prof. dr. Karl 135-152, 163, 164, 173, 174, 194, 198, 206, 216, 222-224, 230, 232, 233, 235-238, 250, 256, 295, 302-309, 313, 350, 363, 364, 381, 429, 431, 432
Bavinck, ds. C.B. 128
Bavinck, Prof. dr. H. 15, 18-20, 22, 24-28, 31, 32, 35, 36, 41-43, 45-47, 51, 53, 56, 68, 71, 73, 81-83, 86, 89-91, 97, 98, 114, 120, 134, 137, 141, 142, 148, 174, 176, 189, 197, 215, 241, 243, 245, 250, 251, 253, 254, 278, 331, 343, 438
Beeck Calkoen, mr. A.J.L. van 390
Beets, dr. H. 438
Berg, dr. A.J. van den 36
Berg, J. van den 321
Bergenia, Prof. dr. H. 438
Berghuis, J.A. 321
Berkelbach van der Sprenkel, prof. dr. S.F.H.J. 135, 304
Berkhof, Prof. dr. H. 432
Berkouwer, Prof. dr. G.C. 19, 141, 173, 206, 222, 225, 235, 241, 246, 291, 319, 432
Bernhard, prins 386, 394
Besselaar, Prof. dr. G. 292
Besten, H. den 290
Bijleveld, mr. H. 204

Bijvoet, drs. Th.A.P. 429
Bilderdijk, mr. W. 20, 376, 435
Blokhuis, A. 291
Blom, Prof. dr. J.C.H. 428
Bloot jr., A. 290, 291
Boeft, ds. F.A. den 104, 365, 438
Boer, drs. E.A. de 235
Böhl, Prof. dr. F.M.Th. 38
Bom, ir. F.L. van der 204
Bondt, Prof. dr. A. de 292, 347, 353
Boonstra, Y.R. 236
Booy, Thijs 408
Born, ds. E.Th. van den 152, 272, 286, 287, 419, 438
Born, W.H.H, van der 321
Borst Pzn., A. 177
Bos, ds. T. 40
Bos-Kaptein, mevr. Gerry 340
Bos, dr. G.D. van den 147

Bosch JBzn., E.J. 44
Bosma, R. 329
Bouma, dr. C. 113, 276, 294, 438
Bouma, ds. H.S. 365
Bouman, mr. A. 438
Bouwman, Prof. dr. H. 16, 34, 41, 43, 52, 53, 67, 98, 176, 177, 182, 223, 224, 241, 244
Bouwman, mr.dr. M. 347, 361
Boverhuis, R. 290
Brandsen, mevr. C. 211
Bree, W. de 391
Breen, dr. Joh. C. 438
Breimer, drs. J.N.W. 208
Bremmer, drs. C. 180
Bremmer, dr. R.H. 81
Brink, ds. A. 312
Brinkman, dr. M.E. 80, 237
Broekstra, ds. E.H. 408
Brom, Prof. dr. G. 21, 97, 148
Bronkema, dr. R. 44
Bronsveld, dr. A.W. 51, 73
Bronsveld, M.C. 38
Brouwer, Prof. dr. A.M. 154
Brugge, ir. B. ter 311, 312, 438
Bruijn, Prof. dr. J. de 18, 27, 98, 122, 123, 237, 249, 306, 311, 316, 350
Bruins Slot, dr. J.A.H.J.S. 204, 206, 298, 393
Brussaard, ds. J.C. 47, 51, 56, 58-63, 65, 68, 89, 119, 120, 208, 426
Bruyn, J. de 290, 291
Bruyn, ds. P.C. de 329
Buffinga, ds. N. 128, 227, 347
Buijtendijk, Prof. dr. F.J.J. 35, 42, 54, 55, 58, 65, 73, 79, 80, 82-87, 89, 91, 100, 102-104, 106, 107, 112, 117, 119-122, 125, 128, 133, 141, 166, 191, 208, 274, 426, 436-438
Burggraaff, dr. W. 44
Busch, dr. Eberhard 302, 313
Buskes, dr. J.J. 20, 27, 51, 53, 96, 122, 123, 133, 136-138, 163, 215, 232-234, 248, 313, 337, 398

Calvijn, J. 11, 19, 140, 202, 235, 244-246, 282, 296, 331, 343, 432, 434
Cefas 331
Chamberlain, N.A. 357
Chantepie de la Saussaye, Prof. dr. P.D. 28
Clercq, W. de 435
Coccejus, Joh. 12
Cock, ds. H. de 13, 14, 18
Cointre, K. le 44, 57
Colenbrander, mevr. drs. D. 88

Colijn, dr. H. 28, 41, 158, 159, 162, 180, 181, 200, 215, 230, 233, 234, 380, 381, 383, 386, 387, 395, 397-401, 404, 408
Comrie, A. 224
Coops, Prof. dr. J. 204
Costa, mr. I. da 435
Couvée, ds. D.J. 248, 347
Cramer, Prof. dr. J.A. 38
Cremer, dr. K.J. 290, 438
Cremer-de Vries, W. 439

Daalder, dr. S. 158
Dam, drs. Harmjan 314, 324
Dam, dr. R.J. 153, 284, 287, 439
Danhof, dr. R.J. 44
Daniël 260
Dante Alighieri 20
Datheen, Petrus 41
David 101-104, 106, 155
Davis, mevr. M.A.E. 28
Deddens, prof. P. 204
Dee, dr. J.J.C. 98, 176, 306
Dekker, J.A. 391, 392
Dekker, J.C. 391
Delleman, ds. Th. 328, 385, 396, 418
Deure, mr. A. van der 413, 414
Deursen, dr. A. van 291
Deursen, Prof. dr. A.Th. van 316, 372
Dieleman, mr. P. 392
Diemer, ds. G. 334
Diemer, H. 169
Diepenhorst, prof.mr. P.A. 39, 158, 328
Dijk, ds. J. 367
Dijk, Prof. dr. K. 48, 50, 54-58, 62, 63, 65, 73, 75, 77, 78, 80, 85, 87, 89, 90, 99-101, 106-109, 112, 113, 155-157, 182, 191, 193, 195, 241, 274, 284, 314, 319, 330, 332, 333, 336, 351, 365, 408, 418, 436, 437, 439
Dijk, ds. D. van 272, 287, 365, 373, 428, 439
Dijk, Prof. dr. Is. van 20

Doekes, ds. G. 40, 44
Doekes, Prof. dr. L. 357, 360
Donner, mr. J. 410
Doornbos, ds. S. 111, 168, 203, 204, 255, 263, 436
Dooyeweerd, Prof. dr. H. 76, 216, 217, 251, 253, 258, 316, 343-345, 351, 354-357, 427
Dorst, A. 39, 71, 73, 96, 116
Dostojewski, F. 140
Douma, ds. J. 128, 287, 322, 336
Douma, Prof. dr. J. 223
Douw, C. 290
Drewes BFzn., A.J. 204
Driel, Daan van 377
Drogendijk, Prof. dr. A.C. 351, 439
Duinkerken, Anton van 33, 428-435
Dunk, Prof. dr. H.W. von der 19
Dürer, A. 154
Duursema, ds. N. 329-331

Ebling, B. 204
Eekhof, Prof. dr. A. 12, 144, 223, 225
Egmond, Prof. dr. A. van 432
Egmond, W. van 291
Eijkman, dr. J. 397, 398
Einstein, Prof. dr. A. 18
Elffers, A. 39, 116-118, 121
Endepols, dr. J. 55
Engelkes, dr. W.E. 120, 439
Es, dr. W.A. van 250, 321, 322, 330, 332, 333, 361
Esser, dr. J.J. 320

Fabius, prof.mr. D.P.D. 181
Feenstra, ds. J.G. 245, 286, 292, 294, 295
Fernhout, ds. K. 439
Ferwerda, ds. T. 67, 168, 203, 204, 255, 436
Fosdick, dr. H.E. 154
Freud, prof. dr. S. 79, 154

Gaay Fortman, prof.mr. W.F. de 208, 350
Galileï, G. 120
Galle, drs. D.J. 439
Geelkerken, dr. J.G. 14, 33, 47-49, 51, 52, 55, 58, 60-63, 65, 68, 74-77, 79, 81, 89, 98, 104, 105, 108, 110, 115, 119-132, 143, 150-152, 157-159, 161, 162, 166, 169, 179, 181, 184, 188, 189, 234, 235, 282, 336, 348, 384, 426, 436
Geelkerken, C. van 391
Geesink, Prof. dr. G.H.J.W.J. 51, 89, 113
Gelderen, Prof. dr. C. van 42, 46, 89, 175, 322, 325

Gelderen, drs. J. van 377
Gerretson, Prof. dr. C. 11, 13, 213, 399
Gerritse, P.L. 39
Gezelle, Guido 429
Gilhuis-Smitskamp, mevr. G. 439
Gispen, Prof. dr. W.H. 204, 311, 336, 439
Gispen, ds. W.H. 204
Goebbels, dr. J. 383
Goethe, J.W. von 20
Gogarten, Prof. dr. F. 137
Gomarus, Franciscus 12
Gossaert, Geerten Zie Gerretson, Prof. dr. C.
Graaf, ds. S.G. de 204, 206, 350, 357
Graefe, ds. H.P.F.C. 311
Greijdanus, Prof. dr. S. 182, 243, 288, 289, 320, 322, 329-331, 334, 351, 358, 360, 361, 410, 419, 424
Groen van Prinsterer, mr. G. 88, 206, 249, 302, 407, 435
Groenendijk, mevr. drs. Annerien 124
Groot, dr. D.J. de 241
Grosheide, Prof. dr. F.W. 23, 30, 31, 33, 46, 48-50, 53-58, 60, 62, 63, 65, 74, 84, 85, 87, 89, 95, 103, 105-109, 112, 115, 116, 120, 125, 126, 129, 130, 138, 156, 157, 174, 175, 180, 181, 193, 195, 202-205, 220, 239, 241, 245, 250, 254, 297, 298, 316, 319, 322, 325, 327-329, 343, 345, 369, 421, 422, 436, 439
Grosheide, mr. G.H.A. 204
Gunning JHzn., dr. J.H. 20, 298, 379
Gunning jr., Prof. dr. J.H. 20, 306
Hagen, ds. T.J. 388
Hagenbeek, dr. J.H. 439

Haitjema, Prof. dr. Th.L. 133, 135, 142-145, 147, 173, 181, 198, 230, 235-238, 256, 258, 259, 303, 304, 307, 364
Ham, dr. G. van der 391
Harrenstein, dr. W.G. 50, 86, 204, 439
Harster, dr. W. 296
Hartog, Prof. dr. A.H. de 38, 135, 145, 198, 428
Hartogh, Prof. dr. G.M. den 195, 319, 322, 331
Have, drs. W. ten 428
Heer, Joh. de 362
Heering, Prof. dr. G.J. 154
Heida, ds. H.J. 316
Heilmann, Pfarrer 139
Heim, Prof. dr. K. 173
Heldring, ds. O.G. 435
Hemels, Prof. dr. Joan 13
Hepp, Prof. dr. V. 26, 27, 41, 44, 55-58, 60, 62, 63, 65, 69, 71, 73-85, 87, 89-96, 98-110, 112-117, 121, 123, 125-134, 138-144, 149, 153-156, 159-197, 200-206, 208-210, 212, 215, 217, 239, 240, 244-250, 253, 254, 261, 262, 274, 285, 288, 289, 297, 322, 324-326, 328-330, 332, 334, 336, 339, 341-358, 362, 367-370, 379, 381, 398, 412, 421, 426, 427, 436, 437, 439
Hepp, Valentijn 174
Herksen, ds. J. van 439
Herngreen, dr. G.F.W. 132
Herrigel, Prof. dr. E. 211, 221, 222
Hinte, dr. J. van 154
Hitler, Adolf 141, 211, 221, 233, 302, 311, 357, 381, 414
Hoedemaker, Prof. dr. Ph.J. 142
Hoek, ds. D. 329, 330
Hoeksema, ds. H. 363
Hoekstra, Prof. dr. T. 48, 49, 51, 55, 58, 65, 109, 113, 146, 202-204, 255, 263, 274, 319, 436, 439
Hoeven, Prof. dr. J. van der 223
Hogerzeil, H.C. 38
Hoksbergen, drs. H. 387
Holwerda, prof. B. 152, 297, 419, 439
Hommes, dr. N.J. 347
Honegger, A. 155
Honig, Prof. dr. A.G. 16, 51, 106, 176, 221, 241, 243, 250, 259, 336, 351, 365, 424
Honig, dr. C.J. 204
Horst, Prof. dr. L. van der 111, 204
Houting, ds. W.H. den 245, 332
Hushahn, A.K.H. 396, 397, 402, 417

Ibsen, H. 20
Idema, ds. S. 334
Idenburg, A.W.F. 17, 18, 28, 180, 181

Idenburg-Duetz, mevr. M.E. 17

Jakob 224
Janke, W.P.W. 384, 388, 394
Janse, A. 206, 214, 251, 253, 272, 287, 316, 321, 336, 349, 357, 390, 418-420, 427, 439
Jansen, ds. Joh. 41
Jasperse, drs. P. 287, 419, 439
Johannes 34, 93, 151
Jona 263
Jong, Prof. dr. L. de 383, 384, 387, 392, 396, 401, 427
Jonge, Jos. de 204, 206
Juten, ir. A.J.L. 423, 424

Kaajan, dr. H. 43, 321
Kakes, ds. H. 267
Kam, W. de 291
Kamp, dr. G.C. van de 80
Kant, Prof. dr. I. 211
Kapteyn, ds. J. 373, 419, 439
Keizer, dr. G. 48, 55, 58, 65, 274, 436, 440
Keizer, ds. P.K. 413, 414, 419
Kerkhof, P.C. van 77
Kersten, ds. G.H. 181
Kierkegaard, dr. S. 140, 147, 148, 233
Kingmans, H. 395
Klaveren Pzn., G. van 291
Klemkerk, G.M. 44
Kloos, dr. Willem 154
Knook, H. 329
Knoop, ds. H. 365, 396, 414, 416
Knoppers, dr. B.A. 440

Knuvelder, dr. G. 433
Koenen, M.J. 55
Kohnstamm, Prof. dr. Ph.A. 38, 42, 139
Kok, ds. J. 40
Kok, J.H. 257, 259, 261, 327, 329, 342, 346, 347, 349, 350, 355, 368-370
Kolkert, dr. W.J. 204
Koller, E. 221
Koller, P. 221
Koller, prof. W. 178, 221
Kolthoff, E. 321
Koole, dr. J.L. 440
Kouwenhoven, ds. F. 365
Kraan, dr. E.D. 32, 33, 36, 52, 204, 272, 351, 440
Kraan, dr. R.G.K. 39, 49, 372
Krabbendam, drs. J.L. 428
Kruijter, C.J. de 51, 73, 116
Kuijper, ds. G.R. 134, 440
Kuiper, Ad. 440
Kuiper, Prof. dr. D.Th. 33, 34, 39, 98
Kuiper, dr. H. 44
Kuiper, ds. J.H. 359
Kuiper, dr. R. 428
Kuitert, Prof. dr. H.M. 223, 246
Kunst, ds. J.G. 48, 49, 58, 65, 100, 138, 168, 203, 436, 440
Kunst, dr. P.G. 347
Kurvers, Ant. 91
Kutter, ds. H. 140
Kuyper, Prof. dr. A. 13-18, 20, 24, 25, 27-29, 36, 39, 70, 81-83, 97, 98, 110, 134, 136, 141-143, 156, 162, 163, 174-176, 181, 189, 197, 199, 200, 214, 215, 217, 226-228, 231, 233, 235, 237, 238, 244, 245, 248-251, 253, 259, 278, 279, 282, 284, 292, 293, 302, 304, 306, 307, 309, 317, 319, 331, 334, 351, 360, 371, 400, 426, 428, 435
Kuyper, Prof. dr. H.H. 15, 21, 26, 39, 40, 42, 53, 70, 89, 90, 92, 93, 98, 101, 104, 105, 109, 113, 123, 182, 186, 208, 217, 220, 241, 245, 250, 279, 281-283, 285-289, 291-294, 296, 298, 300, 301, 316, 318, 320, 321-328, 330-337, 339, 341, 343, 345, 347, 353-356, 360, 361, 367, 369, 379-381, 388, 395, 402, 403, 410-413, 416, 421
Kuyper, mevr. H.S.S. 15, 440

Laernoes, G.M.A. 329
Laman, ds. H.W. 178, 440
Landwehr, ds. J.H. 51
Langendonck, Prosper van 429
Langeveld, dr. H.J. 158, 310, 314, 321
Langhout, mr. Y. 42
Laport, J. 101, 169, 371
Leendertse, dr. M.J. 153, 154

Leeuw, dr. A.J. van der 383
Leeuw, Prof. dr. G. van der 38, 198-200, 430
Liere, J. van 300, 370
Lindbergh, Charles 164
Lindeboom, ds. C. 40, 48, 49, 55, 56, 58, 60, 62, 65, 91, 107, 108, 110, 168, 169, 191-193, 203, 255, 263, 264, 268, 274, 287, 291, 326, 436, 440
Lindeboom, prof. L. 15, 223, 224
Linden, dr. J. van der 272, 287, 440
Linschoten, J.H. 329
Linthorst Homan, mr. J. 397
Lonkhuyzen, dr. J. van 180, 181
Loon, ds. L. van 330
Los, dr. S.O. 360, 440
Luijkenaar Francken, drs. Joh. 154, 272, 440
Luijkenaar Francken-Schreuder, mevr. C.E.Th. 440

Maas, Prof. dr. H.J. van der 206, 207
Madeleine Cocheret de la Mannière, mevr. H.M.H. 28
Man, H. de 372
Marcion 311
Maresius, Samuel 286
Marinus, H. 124
Marken, J.C. van 44
Marmelstein, dr. J.W. 289, 440
Marnix Zie Zijlstra, A.
Maurits, prins 372
Meijering, ds. H. 322
Meijster, ds. F.C. 48, 49, 55, 58, 65, 110, 168, 203, 255, 263, 273, 274, 436, 440
Meima, G. 155, 440
Meinema, W.D. 277, 284
Memlinc, Hans 430

Merkelijn, ds. A. 347
Mérode, Willem de 17
Merz, ds. G. 137, 139
Meyenfeldt, ds. F.H. von 316
Meynen, mr. J. 281
Meynen, ds. W.W. 246, 322, 326, 327, 329, 330, 333
Mijnhardt, Prof. dr. W.W. 428
Milo, ds. W.L. 322
Milton, John 380
Miskotte, Prof. dr. H.H. 230, 430
Miskotte, Prof. dr. K.H. 13, 20, 135, 222, 230-238, 246, 295, 302, 304, 305, 307, 337, 428, 430-434
Molen, mevr. prof.mr. G.H.J. van der 381
Moor, dr. J.C. de 16, 40, 41, 43, 45, 48-50, 53-60, 62, 63, 65, 66, 80, 81, 84-87, 91, 93, 98, 100, 104-107, 109, 124, 139, 141, 148, 154, 155, 182, 274, 436, 440
Mouw, dr. J.A. dèr 429
Mudde, drs. R.W. 390
Mulder, C. 65
Mulder, dr. Ernst 208
Mulder, dr. H. 363, 440
Multatuli 283
Münzer, W. 392, 420
Mussert, ir. A.A. 233, 310

N.N. 42
Nauta, Prof. dr. D. 26, 218, 286, 298, 322, 325, 328
Nawijn, dr. W. 222
Nes, ds. Jac. van 347
Netelenbos, ds. J.B. 50-52, 62, 67, 73, 75, 81, 83, 94, 116, 124, 126, 281
Neut, L. van der 151
Niemöller, dr. M. 396, 413
Nietzsche, Prof. dr. F. 45, 96, 97
Nieuwenhuis, W.H. 222
Niftrik, Prof. dr. G.C. van 135
Nijdam, L. 321
Nijhoff, mr. Martinus 429, 430
Noach 227, 307
Nobile, prof. U. 164
Nockemann, dr. H. 388, 389
Noordegraaf, dr. J. 158
Noordmans, dr. O. 34, 139, 198, 236, 303-309, 350, 427
Noordtzij, Prof. dr. A. 141, 211, 222
Norel, K. 391
Noteboom, dr. J.W. 381 387, 388, 395
Novalis 227

Obbink, Prof. dr. H.Th. 27, 38, 69, 71, 75, 97, 98, 105, 154, 201

Oldenbarnevelt, Johan van 372
Oldenhof, H.M. 291
Olthoff, J. 318, 324, 326, 329, 332
Onstenk, dr. A.J. 372, 373
Oosterbaan, P. 43-45, 48, 57, 91, 100, 101, 107, 108, 110, 155, 156, 168, 169
Oosterbaan-Lambooy, mevr. M.W. 169
Oosterzee, Prof. dr. J.J. van 250
Oranje, Hein van Zie Atten, A. van
Ouden, ds. Joh. den 312
Oudkerk jr., dr. M. 97
Overduin, ds. J. 347

Paape, dr. A.H. 383
Paulus 135, 331, 381
Perron, E. du 352
Plancius, Jeremias 372
Planck, dr. M.K. 18
Plas, Michel van der 429
Plato 20
Pol, Joh. 290
Polman, Prof. dr. A.D.R. 329-333
Popma, Prof. dr. K.J. 419
Popma, ds. S.J. 440
Pos, ds. A. 347
Pos, Prof. dr. H.J. 158, 208, 313, 314
Postma, ds. D. 182, 440
Prins, dr. P. 289, 347
Prolingheuer, Hans 233
Puchinger, dr. G. 12, 18, 26-28, 34, 81, 97, 141, 147, 173, 180, 223, 225, 230, 236, 238, 246, 249, 279, 281, 283, 286, 305, 316, 318, 325, 326, 329, 333, 350, 352, 393, 401, 409, 418, 420, 423, 428, 433-435

Quarles van Ufford, jhr.mr. J.W. 392
Querido, Is. 101, 102

Raalte, ds. J. van 312, 313, 387
Rauter, H.A. 401
Reest, Rudolf van Zie Spronsen, K.C. van
Rhijn, Prof. dr. M. van 20
Richter, mevr. C. 226
Ridderbos, Prof. dr. J. 37, 75, 86, 126, 146, 157, 167, 179, 182, 241, 289, 298, 319, 322, 331, 333, 334, 336, 410, 441
Ridderbos, Prof. dr. H.N. 427
Ridderbos Nic.Hzn., drs. J. 221, 284, 311
Ridderbos, dr. S.J. 304, 360, 379, 382
Rietberg, ds. J.H. 40
Rietkerk, G. 290
Rijnsdorp, dr. C. 153, 155, 206, 272, 291, 292, 441
Ringnalda, ds. A. 441
Rispens, J.A. 153
Risseeuw, P.J. 292, 441
Roes, dr. André 431-433
Rogier, Prof. dr. L.J. 32
Roon, Prof. dr. G. van 312, 321
Roorda, D. 290
Roosendaal, H. 290
Rooy, N. de 32
Ros, B. van der 376
Rosenberg, A. 311
Roskam Hzn., E.J. 314
Rost van Tonningen, mr. M.M. 413
Rothuizen, E.J. 91
Rozeboom, W. 321
Rullmann, dr. J.C. 44, 48, 51, 58, 65, 85, 110, 155, 157, 204, 297, 372, 436, 441
Rutgers, Prof. dr. F.L. 15, 361
Rutgers, prof.mr. V.H. 81, 180, 181, 204, 206, 207, 215, 253, 282, 298
Rutgers, dr. W.H. 44

Sankey, I.D. 260
Saul 101-104, 106
Savornin Lohman, jhr.mr. A.F. de 46
Scheler, Prof. dr. Max 79, 80, 102, 122
Schelven, Prof. dr. A.A. Van 41, 287, 327
Schenkeveld, mr. A. 417, 420
Scheps, N. 330, 403
Scheps, W.F.C. 397
Schier, L. 414
Schilder, A. 206, 272, 287, 441
Schilder, mevr. E.J.H.M. Zie Vries-Schilder, mevr. E.J.H.M. de
Schilder, mevr. J.G. Zie Wilde-Schilder, mevr. J.G. de

Schilder, Prof. dr. K. 11, 14, 33-35, 41, 68-70, 74, 80-83, 91, 96-99, 109, 110, 112-118, 120-123, 125, 126, 128, 133-135, 141-155, 159-173, 175-178, 183, 185-198, 200-202, 206, 209-327, 329-334, 337-404, 407-437, 441
Schilder, mr. P.A.C. 365
Schilder-Leijdekker, mevr. G. 222
Schilder-Walter, mevr. A.J. 221, 226, 319, 365, 405, 406, 409, 410, 414, 419
Schippers, Prof. dr. R. 26, 272, 279, 287, 288, 418, 420, 441
Schmidt, F. 383, 384, 387, 396, 397, 402, 404
Schneider, dr. M. 13
Schoep, dr. G.K. 287, 365, 441
Scholte, ds. H.P. 14
Scholten, dr. Harry 433
Scholtens, A. 329
Schouten, dr. Jan 86, 207, 285, 371, 441
Schouten, ds. J.L. 204, 205, 319, 322, 333, 334, 358
Schouten, dr. W.J.A. 175, 441
Schuit, prof. J.J. van der 219, 220
Schut, mr. D.W.O.A. 204
Schutte, Prof. dr. G.J. 249
Sebestyén, Prof. dr. J. 159, 347
Seyss-Inquart, dr. A. 378, 383, 386
Sikkel, ds. D. 204, 332
Sikkel, ds. J.C. 15, 40, 56, 57
Sillevis Smitt, ds. J.H. 128
Sizoo, Prof. dr. A. 88, 276, 294
Sizoo, Prof. dr. G.J. 204
Slotemaker de Bruïne, Prof. dr. J.R. 400
Sluis, ds. J. van der 41
Sluys, M. van der 292

Smelik, ds. J. 290, 441
Smidt, dr. H.J. 175
Smilde, dr. H. 153, 441
Smit, mevr. C.M. 42
Smit, dr. H.W. Zie Vaart Smit, dr. H.W. van der
Smit, J.H. 339, 370, 391, 403, 404
Smit, mevr. J.M.N. 371
Smit, L. 48, 61, 76, 81, 100, 111, 168, 169, 171, 172, 186, 190, 192, 203, 219, 220, 239-241, 254, 260, 262-272, 275-277, 279, 289, 290, 297, 298, 301, 308, 311, 339, 350, 370, 371, 388-393, 402-406, 417, 418, 420, 422
Smit, W. 371
Smit-de Jonge, mevr. M. 391
Smitskamp, Prof. dr. H. 287, 311, 441
Sneller, Prof. dr. Z.W. 179
Snouck Hurgronje, jhr.mr. A.M. 410
Söderblom, Prof. dr. N. 179
Spengler, O. 140
Spier, ds. H.J. 419, 420
Spronsen, K.C. van 289, 351, 370-373, 376, 392, 393, 395, 397, 402-404, 417-422
Spronsen, C. van 211
Spronsen-Brandsen, mevr. H. van 211
Stählin, Prof. dr. O. 211
Steenwinkel jr., C.H. 290
Steketee, A. 52
Stellingwerff, dr. J. 39, 55, 175, 299, 300, 332, 334, 358
Stol, M. 408
Stonehouse, dr. N.B. 44
Stoop, dr. Paul 312
Strauss, Prof. dr. S.A. 307
Streefkerk, ds. N. 441
Strikwerda, J. 155, 441
Stroo, D. 154, 441
Stufkens, N. 136
Sturm, dr. J.C. 113

Tazelaar, dr. C. 88, 89, 107-110, 112, 153, 168, 170-173, 185-187, 191, 192, 194-197, 201, 212, 218, 219, 221, 246, 247, 255, 259, 263-266, 268-271, 273-277, 284, 288, 289, 294-296, 427, 436, 437, 441
Tazelaar, ds. J.A. 204
Teellinck, W. 224
Teeuwen, ds. Chr. W.J. 151
Theunissen van den Born, ds. E. Zie Born, ds. E.Th. van den
Thierry, prof. dr. G.J. 175
Thijs, dr. J. 330, 334, 336, 441
Thorbecke, prof.mr. J.R. 233
Thurneysen, dr. E. 137, 233

Til, Prof. dr. C. van 287, 442
Tilanus, dr. H.W. 401
Tolstoi, L.N. 229
Toorop, J. 154
Touw, ds. H.C. 230
Trimp, Prof. dr. C. 98
Tromp, ds. D. 136

Ubbink, dr. J.G. 46, 49, 56, 57, 84, 107, 120, 157, 213, 218-220

Vaart Smit, dr. H.W. van der 41-50, 52-55, 57-60, 62, 65, 67, 80, 82-88, 92, 93, 105, 128, 186, 389, 390, 396, 397, 412-414, 416, 417, 436, 442
Valkenburg, Rik 321, 326
Veen, drs. S. van der 204
Veen, dr. Wilken 233
Veenhof, prof. C. 97, 146, 152, 167, 171, 175, 177, 178, 185, 186, 190, 191, 193, 202, 206, 217, 221, 222, 224, 227, 238-241, 255, 256, 259, 265-267, 272, 284, 286-288, 290, 299, 306, 312, 319, 321, 326, 327, 345, 349, 351, 153, 357, 360, 370, 372, 414, 419, 442
Veenhof, H. 290
Veenhof, dr. J. 350
Veer, dr. M.B. van 't 152, 245, 272, 419, 421, 422, 442
Vegt, ds. W.H. van der 321, 329, 330, 332, 333, 376
Velde, Prof. dr. M. te 96
Veldkamp, ds. H. 347
Veldkamp, dr. J. 99, 111, 168, 203, 255, 263, 411, 436, 442
Veling, Prof. dr. K. 223
Veltenaar, dr. C. 41-43, 52, 53, 67
Venator, Adolphus Zie Schilder, Prof. dr. K.
Venator, Adolphus Tectander 372

Verburg, mr.dr. M.E. 258
Verdam, mr. J. 203, 239, 255, 436
Verkuyl, Prof. dr. J. 89, 304, 347
Verlare, ds. J. 413, 414
Verweijck, R.C. 15
Vette, G.J. 321
Vink, ds. J.A. 416
Visser, Prof. dr. A.J. 142
Visser, mr. E. 155, 442
Visser, mr.dr. M. 135
Visser 't Hooft, dr. W.A. 283
Vlugt, dr. W. de 90
Voetius, G. 12, 286, 296, 361
Vollenhoven, Prof. dr. D.H.Th. 33, 39, 42, 54, 55, 76, 120, 216, 217, 223, 251, 253, 255, 258, 272, 273, 282, 299, 300, 316, 331, 332, 334, 339, 343-345, 354-358, 360, 366, 390, 418, 427, 442
Vollenhoven-Dooyeweerd, mevr. H.M 76
Vondel, Joost van den 341
Vonkenberg, ds. J.E. 121
Vonkenberg, mr. E.J.E.G. 413, 414
Vos Jzn., dr. A. 223
Vos, dr. René 383, 384, 388
Vreugdenhil, ds. M. 287, 311, 421, 442
Vries, ds. F. de 442
Vries, ds. J. de 442
Vries, J. de 19
Vries, W. de 204
Vries, dr. W.G. de 179, 223, 258, 299, 300, 306, 319, 410, 427
Vries-Schilder, mevr. E.J.H.M. de 340, 365, 377, 402, 423
Vrij, dr. M.J.C. 388, 392
Vrijer, Prof. dr. M.J.A. de 29, 69

Waal Malefijt, J.H. de 90
Waard, ds. J. de 221, 339
Warfield, Prof. dr. B.B. 202
Waterink, Prof. dr. J. 41, 43, 74, 84, 110, 112-114, 116, 117, 121, 153, 155, 168, 170-174, 183, 185-187, 190-192, 194-198, 200-210, 212, 215, 218, 219, 221, 222, 225, 239, 240, 246-248, 251, 254-272, 274-277, 284, 288, 289, 291, 294-296, 318, 322, 325, 348, 369, 427, 436, 437, 442
Werkman, Hans 98
Wesseling, dr. J. 177, 211, 221
Westerink, dr. H.J. 442
Wielenga, dr. B. 45-50, 54-60, 63-66, 69-71, 73-78, 80-89, 91, 99, 100, 107-109, 112, 113, 117, 120, 125, 128-130, 138, 153, 155, 157, 165, 166, 168, 182, 191, 193, 195, 196, 204, 215, 336, 436, 437, 442
Wielenga, ds. D.K. 419, 442
Wielenga Gzn., dr. D.K. 178

Wielenga, ds. J.D. 442
Wiersinga, ds. H.A. 353, 385
Wijngaarden, prof.ir. C.M. van 179
Wilde, mr. H. de 365
Wilde, mr. J.A. de 442
Wilde-Schilder, mevr. J.G. de 327, 365
Wilhelm II, keizer 45
Wilhelmina, koningin 376, 382, 388
Wille, Prof. dr. J. 174, 253
Wolff, ds. I. de 316, 349, 419
Woltjer, Prof. dr. R.H. 122, 158
Wurth, Prof. dr. G. Brillenburg 154, 196, 206

Ypma, mevr. J. 372

Zevenbergen, prof.mr. Chr. 158
Zijlstra, A. 35
Zomer, J.A.G. 290
Zuidema, R. 321, 376, 392, 417
Zuidema, Prof. dr. S.U. 299, 442
Zwaan, ds. C. 329
Zwart, Jan 287, 340, 442

Register op namen van periodieken

Algemeen Handelsblad 388
Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur 98, 199, 201, 294
Amsterdammer, De 47, 81
Amsterdamsche Kerkbode, De 22
Avondster, De 423

Banner, The 359
Bazuin, De 65-67, 70, 71, 92, 98, 104, 119, 165, 176, 178, 182, 185, 310, 320, 336, 347, 360, 408, 418, 125, 443
Belijden en Beleven 421, 422
Bergopwaarts 27, 28, 39, 69-71, 73-75, 77, 80, 81, 96-98, 105, 201
Bouwen en Bewaren 394

Calvinistisch Weekblad, Het 294, 295, 347, 418, 427
Centraal Weekblad 208
Credo 110, 324-326, 328, 337, 347-349, 355, 357, 359, 367-370, 379, 381, 398, 407, 412, 421, 425, 427, 443

Delfshavensche Kerkbode 414
Dordrechtsche Kerkbode 327

Evangelie en Volk 412, 416

Fraternitas 36, 58, 61, 136, 137, 150, 151

Friesche Kerkbode 411

Gemeenschap, De 429, 433
Gereformeerd Jongelingsblad 110
Gereformeerd Kerkblad Leeuwarden 250
Gereformeerd Mannenblad 421
Gereformeerd Theologisch Tijdschrift 67, 84, 114, 121, 182, 304
Gereformeerd Weekblad 427
Gereformeerde Kerkbode van de Classis Gorinchem 35, 69, 80, 91, 431
Gereformeerde Kerkbode van 's-Gravenhage 33
Gereformeerde Kerkbode voor Noord-Brabant en Limburg 408

Haagsche Post, De 154, 294
Haarlemsch Kerkblad, Het 285
Heraut, De 14-16, 21, 30, 39-41, 47, 50, 53, 54, 58, 65, 70, 71, 90, 92, 93, 98, 100, 101, 105, 108, 109, 113, 119, 124, 157, 186, 293, 297, 300, 301, 306, 323, 324, 327, 333-337, 341, 343, 344, 347, 349, 353, 354, 356, 358-362, 367, 379-382, 411, 422, 425, 426, 443
Herleving 248
Hollandia 40

Hou en Trou 418

Kabats 432
Kerkblaadje van de Gereformeerde Kerk te Berkel en Roden rijs 416
Klare Klanken 340
Komende Tijden 117

Leidsche Kerkbode 120, 163, 165, 327, 355, 385, 408

Magistratuur, De 44

Nationale Dagblad, Het 413
Nederland en Oranje 418
Nederland Waakzaam 310
Nederlander, De 305

Nederlands Dagblad 387
Nederlandsche Bibliographie 297
Nieuwe Leidsche Courant 121
Nieuwe Provinciale Groninger Courant 35, 395
Nieuwe Rotterdamsche Courant 105, 140, 186
Noord-Hollandsch Kerkblad 40, 41, 54, 58, 59, 62, 63, 66, 91, 95, 105, 106, 139, 326, 421

Onder Eigen Vaandel 143
Ons Tijdschrift 39, 49
Onze Eeuw 142, 154
Opbouw, maandschrift 39
Opbouw, weekblad 14, 225
Op den Uitkijk 99
Opwaartsche Wegen 88
Orgaan van de Vereeniging van Christelijke Natuur- en Geneeskundigen 175
Overtoomsche Kerkbode 14, 65, 98, 104, 115, 125

Paedagogisch Tijdschrift voor het Christelijk Onderwijs 114
Pniël 417
Praktische Theologie 28
Pro Ecclesia 316, 331, 347, 349, 407, 417-420, 422, 427

Radix 223
Reformatie, maandschrift *De* 14
Rijnlandsche Kerkbode 218, 298
Roeping 429, 433
Rondom het Woord 340
Rondom het Woord, Theologische Etherleergang 147, 238
Rotterdammer, De 39, 169, 388, 389

School met den Bijbel, De 44
Spiegel, De 138
Standaard, De 13, 15, 33, 37, 39, 40, 50, 52, 59, 75, 88, 90, 120, 139, 140, 157, 158, 180, 319, 339, 350, 351, 362, 381, 382, 386, 387, 391, 404, 408, 418, 420
Stemmen des Tijds 46, 49, 89, 109, 138
Stemmen voor Waarheid en Vrede 51, 73
Ster, De 284
Stichtsch Zondagsblad 43
Stuwdam, De 364

Tijd, De 389
Toortsdrager, De 145
Transparant 428

Volk en Vaderland 314, 395, 396
Vox Theologica 250

Vrij Nederland 136
Vrije Getuige, De 99
Vrije Universiteitsbladen 327
Vrije Westfries, De 391

Waarheidsvriend, De 298
Wachter, De 35, 40, 47, 50, 51, 53, 54, 58, 66, 104, 360, 379, 382, 407, 422, 443
Wachter, de Amerikaanse 66, 104
Watergraafsmeersche Kerkbode, De 225
Woord en Geest 14, 81, 91, 111, 120, 121, 150, 159, 295, 384, 426

Zeeuw, De 43, 376, 391, 408, 417, 420
Zeeuwsche Kerkbode, De 71
Zeeuwsche Leeuw, De 116
Zoeklicht, Het 362
Zuider Kerkbode 44
Zutphensche Kerkbode, De 74
Zwischen den Zeiten 136, 137

Herkomst illustraties

1	Drs. G. Harinck, Leiden
2-10, 12-18	Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) van de Vrije Universiteit, Amsterdam
11	Vereniging voor Christelijk Voortgezet Onderwijs, Amsterdam
19	*De Rotterdammer*, 29 december 1938
20	*Archief-Schilder*, Zwolle
21	*Archief-Veenhof*, Amsterdam